

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN
FAKTÖRLERİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Fırat GÜNDEM

Danışman

Prof. Dr. Yaşar UYSAL

İZMİR - 2014

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Bölgesel Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörlerin Analizi: Türkiye Örneği**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Fırat GÜNDEM
...../...../2014

ÖZET

Doktora Tezi

Bölgesel Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörlerin Analizi:

Türkiye Örneği

Fırat GÜNDEM

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Programı

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye’de bölgesel gelir dağılımına ilişkin dinamikleri ortaya çıkarmak ve bölgeler arasındaki gelir eşitsizliklerini tarihsel bir perspektifle inceleyerek var olan eşitsizlikleri en uygun yöntemlerle tespit etmektir. Bu amaçla Türkiye’deki bölgesel gelir dağılımı ve gelişmişlik farklarının köklerine inilmiş, Osmanlı İmparatorluğu’ndan elde edilen bölgesel istatistikler derlenmiş, Cumhuriyet döneminde uygulanan bölgesel politikalar derinlemesine tartışılmış ve bölgeler arasındaki eşitsizlik ve büyüme süreçleri ampirik olarak sınanmıştır.

Elde edilen bulgular, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyete geçiş sürecinde yaşanan toprak kayıplarının bölgesel gelir dağılımını negatif etkilediği yönündedir. Tarihsel olarak birbirleriyle iktisadi ilişkiler geliştirmiş olan bölgeler birbirlerinden ayrılmak durumunda kalmış, doğal pazar ilişkilerinin parçalanması bölgelerin gelişme potansiyellerine zarar vermiştir. Öte yandan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti bölgeler arasındaki gelir dağılımının daha adaletli gerçekleşmesi için bir takım politikalar uygulasa da bu politikaların etkinliği sınırlı kalmıştır. Yine elde edilen veriler çerçevesinde Türkiye’nin bölgeleri arasındaki gelir dağılımına ilişkin 1987-2001 ve 2004-2011 yıllarına ait iki alt dönem ampirik olarak incelenmiştir. Buna göre her iki alt dönemde de bölgesel gelir dağılımı eşitsizliğinin asıl kaynağının bölgelerin kendi içlerindeki eşitsizlik değil bölgeler arasındaki eşitsizlik olduğu bulgulanmıştır. Öte yandan anılan dönemler için Türkiye’nin bölgeleri arasında kuvvetli bir

mekânsal etkileşim olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda mekânsal etkileri dikkate alan analizler kullanılmış ve Türkiye'nin batısında zengin bölgeler arasında, doğusunda ise yoksul bölgeler arasındaki mekânsal kümelenmelerin varlığı tespit edilmiştir

Bu sonuçlar, Türkiye'de bölgesel gelir dağılımı açısından doğu-batı aksında bir farklılaşmanın olduğunu ve bu farklılaşmanın dirençli bir karakter sergilediğini göstermektedir. Türkiye'de bölgelerin büyüme potansiyelleri açısından yavaş bir iyileşme görülse de, bölgesel büyüme bölgesel gelir dağılımını daha eşit bir hale getirmemektedir. Bu bağlamda bölgeler arasındaki gelir dağılımının daha adaletli gerçekleşmesi için kamu politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgesel kamu yatırımları bölgesel gelir dağılımını düzenleyecek şekilde geliştirilmelidir. Bölgeler arasındaki gelir dağılımını düzenlemek için salt özel sektöre ve piyasa mekanizmasına ağırlık vermek yerine, bunlarla beraber, yol gösterici ve bölgesel özgünlükleri dikkate alan kamu politikaları geliştirilmelidir. Bu tarz bir bölgesel politika, bölgeler arasındaki gelir dağılımını daha adaletli kılacağı gibi toplumsal barış ve iç huzura da katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Gelir Dağılımı, Bölgesel Büyüme, Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kamu Yatırımları, Bölgesel Yakınsama, Mekânsal Ekonometri.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy (PhD)

The Analysis of the Factors Effecting Regional Income Distribution:

Turkey Evidence

Firat GÜNDEM

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Economics

Economics Program

The main purpose of this study is to reveal the dynamics related to regional distribution in Turkey and to determine the inequalities via the most appropriate methods by analysing the income inequalities among the regions through a historic perspective. To achieve this objective, regional income distribution and the roots of differences in development were analysed, regional statistics obtained from the Ottoman Empire were compiled, regional policies implemented during the Republic period were discussed in details, and inequalities growth processes among the regions were tested empirically.

The findings show that land loss during the transition period from the Ottoman Empire to the Republic had a negative influence on regional distribution. Regions which had historically established economic relations among each other had to break up and the collapse of the natural market relationships had damaged the potential of the development of the regions. On the other hand, in spite of all her endeavour, the newly founded Turkish Republic had many limitations in the implementation of the policies to realise a fair distribution among regions. Moreover, in the light of the data in hand, two sub-periods of Turkey related to the distribution of income were analysed empirically, 1987-2001 and 2004-2011 respectively. To the findings, the main source of inequality in regional distribution during both periods was not the

inequality within the regions but among the regions. What's more, a powerful spatial interaction was detected among the regions of Turkey for the periods in question. In this respect, analysis that focuses on spatial effects were taken into consideration; and the existence of aggregations were noticed among the wealthy regions of Turkey in the west and among the poor regions in the east.

All these findings show that there is a differentiation between the east-west axes of Turkey in terms of regional distribution and that this differentiation does have a resistant character. Even though there is a slight improvement potential among the growth of the regions in Turkey, regional growth does not mean equality in regional distribution. Thus, public policies are essential for a fair regional distribution among the regions. Regional public investments should be developed in line with justifying the regional income distribution. Instead of favouring private sector and market mechanisms to regulate income distribution, public policies are to be implemented, which guide and take regional distinctness into consideration. Such a regional policy will not only provide a fair regional distribution but also contribute to social and domestic peace.

Keywords: Regional Income Distribution, Regional Growth, Regional Development, Regional Public Investments, Regional Convergence, Spatial Econometrics

**BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ	xv
EKLER LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**BÖLGE KAVRAMI VE BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINA İLİŞKİN
TEORİLER**

1.1. EKONOMİK YAPI AÇISINDAN BÖLGE	5
1.1.1. Homojen Bölge	6
1.1.2. Polarize (Kutuplaşmış) Bölge	7
1.1.3- Plan Bölge	8
1.2. EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ AÇISINDAN BÖLGE	8
1.2.1- Gelişmiş Bölge	8
1.2.2. Gelişmekte Olan Bölge	9
1.2.3. Azgelişmiş Bölge	10
1.3. BÖLGESEL BÜYÜME VE KALKINMA TEORİLERİ	11
1.3.1. Mekânsal Analizin Öncüleri: Klasikler	12
1.3.1.1. Adam Smith (1723-1790) ve Mekânsal Analiz	12
1.3.1.2. David Ricardo (1772-1823) ve Rant Teorisi	14
1.3.1.3. Marshall (1842-1924) ve Mekânsal Yoğunlaşma	16
1.3.2. Yer Seçim Teorileri ve Bölge Bilimi	18

1.3.2.1. Von Thünen (1783-1850) ve İzole Devlet:	
Alman Ekolünün Doğuşu	18
1.3.2.2. Klasik Kuruluş Yeri Teorileri ve Bölge Bilimi	22
1.3.3. Keynesyen Bölgesel Büyüme Modelleri	26
1.3.3.1. Keynesyen Bölgesel İhracat Modeli	28
1.3.3.2. Keynesyen Bölgesel Yatırım Modeli	30
1.3.3.3. Bölgesel Harrod - Domar Modeli	31
1.3.4. Neoklasik Bölgesel Büyüme Modelleri	33
1.3.4.1. Neoklasik Büyüme Modelinin Temel Çerçevesi	33
1.3.4.2. Neoklasik Yakınsama Hipotezi	37
1.3.4.3. Neoklasik Bölgesel Büyüme Modeli	41
1.3.5. İçsel Bölgesel Büyüme Modelleri	45
1.3.6. Ekonomik Coğrafya Teorisi	50
1.3.7. Bölgesel Kalkınma Teorileri	53
1.3.8. Yeni Ekonomik Coğrafya Modelleri	59
1.3.8.1. Artan Getiriler ve Sanayileşme	61
1.3.8.2. Kümelenme ve Dışsalılıkların Etkisi	66
1.3.8.3. Merkez Çevre Kuramı	68
1.3.9. Karl Marks (1818-1883) ve Eşitsiz Coğrafi Gelişme Teorisi	80
1.4. BÖLGESEL BÜYÜME VE BÖLGESEL KALKINMA İLE BÖLGESEL GELİR DAĞILIMI ETKİLEŞİMİ	86

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN EKONOMİK FAKTÖRLER	90
2.1.1. Ekonomik Büyümenin Bölgesel Dağılımı	90
2.1.2. Yenilik ve Rekabet Edebilirliğin Bölgesel Dağılımı	92
2.1.3. Sektörlerin Bölgesel Dağılımı	95
2.1.4. Dış Ticaretin Bölgesel Dağılımı	97
2.1.5. İstihdamın Bölgesel Dağılımı	99
2.1.6. Finansal Sistemin Bölgesel Dağılımı	102

2.1.7. Yasal ve Kurumsal Altyapının Bölgesel Dağılımı	103
2.1.8. Ulaşım Altyapısının Bölgesel Dağılımı	105
2.2. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN DOĞAL VE SOSYAL FAKTÖRLER	106
2.2.1. Bölgelerin Coğrafi Konum ve Yapısı	107
2.2.2. Nüfusun Bölgesel Dağılımı	109
2.2.3. Göç Hareketlerinin Bölgeler Arası Dağılımı	111
2.2.4. Eğitim Altyapısının Bölgesel Dağılımı	113
2.3. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN POLİTİK FAKTÖRLER	115
2.3.1. Kamu Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı	115
2.3.2. Bölgesel Teşvikler ve Muafiyetler	117
2.3.3. Bölgelerin Siyasal Tercihleri	118
2.4. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN KÜLTÜREL FAKTÖRLER	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE BÖLGESEL GELİR FARKLILIKLARI VE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR

3.1. BÖLGESEL GELİR FARKLILAŞMASI BAĞLAMINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDAN KALAN MİRAS	122
3.2. CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİNDE BÖLGESEL GELİR FARKLILAŞMASININ TESPİTİ VE BU FARKLILIKLARI KALDIRMAYA YÖNELİK UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1923-1960)	132
3.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi (1923-1950)	132
3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1933-1937)	137
3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)	140
3.2.1.3. Arayış Dönemi (1942-1950)	142
3.2.2. Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)	145
3.3. İTHAL İKAMECİ DÖNEMDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1960-1980)	150
3.4. DIŞA AÇILMA DÖNEMİNDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1980-2000)	160

3.5. KÜRESELLEŞME DÖNEMİNDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (2001-2023)	164
3.6. TÜRKİYE’DE KULLANILAN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKASI ARAÇLARI	175
3.6.1. Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) ve Yatırım Teşvikleri	175
3.6.2. Bölgesel Kamu Yatırımları	184
3.6.3. Bölgesel Kalkınma Plan ve Projeleri	188
3.6.3.1. Doğu Anadolu Projesi (DAP)	189
3.6.3.2. Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP)	190
3.6.3.3. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)	190
3.6.3.4. Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi (YHGP)	192
3.6.3.5. Zonguldak Bartın Karabük Bölgesel Gelişme Projesi (ZKP)	193
3.6.4. Bölgesel Kalkınma Ajansları	193
3.7. BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINA İLİŞKİN TEMEL GÖSTERGELER	195
3.7.1. Bölgesel Net Göç Hızı (2008-2013)	195
3.7.2. Bölgesel İstihdamın Sektörel Dağılımı (2004-2012)	198
3.7.3. Bölgesel Katma Değerin Sektörel Dağılımı (2004-2011)	201
3.7.4. Bölgesel İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranları (2004-2012)	203
3.7.5. Bölgesel Elektrik Tüketimi (2007-2012)	204
3.7.6. Bölgesel Otomobil Kullanımı (2007-2012)	206
3.8. BÖLGESEL POLİTİKALARA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME	208

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ÖLÇMEYE YÖNELİK AMPİRİK UYGULAMA

4.1. EŞİTSİZLİK ENDEKSLERİ	210
4.1.1. Gini Endeksi	211
4.1.2. Theil Endeksi	214
4.1.3. Varyans Analizi	216
4.2. AÇIKLAYICI MEKÂNSAL VERİ ANALİZLERİ (ESDA)	219
4.2.1. Mekânsal Otokorelasyon ve Global Moran’s I İstatistiği	220

4.2.2. Mekânsal İlişkilenimin Yerel Göstergeleri (LISA) ve Yerel Moran's I İstatistiği	223
4.3. KLASİK VE MEKÂNSAL EKONOMETRİK YÖNTEMLER	229
4.3.1. Neoklasik Yakınsama Analizi	229
4.3.1.1. Sigma Yakınsama	230
4.3.1.2. Beta Yakınsama	231
4.3.2. Mekânsal Yakınsama	246
4.3.2.1. Mekânsal Etkinin Belirlenmesi ve Model Seçimine Dair Metodoloji	247
4.3.2.2. Mekânsal Otoregresif Model (SAR)	254
4.3.2.3. Mekânsal Hata Modeli (SEM)	254
4.3.2.4. Mekânsal Modellere Dayalı Beta Yakınsama Sonuçları	255
4.4. AMPİRİK UYGULAMALARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	260
SONUÇ	264
KAYNAKÇA	277
EKLER	

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABYKP	Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı
BBYKP	Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
BBYKP	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
BGUS	Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi
BA	Bölgesel Kalkınma Ajansı
DAP	Doğu Anadolu Projesi
DBYKP	Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı
DBYKP	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
DOKAP	Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
EKKY	En Küçük Kareler Yöntemi
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
İBYKP	İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
KBGSKD	Kişi Başı Gayrı Safi Katma Değer
KBGSYİH	Kişi Başı Gayrı Safi Yurt İçi Hâsıla
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülleri
KÖY	Kalkınmada Öncelikli Yöre
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
OBYKP	Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı
OECD	Organizations for Economic Co-operation and Development
ÖİK	Özel İhtisas Komisyonu
SAR	Spatial Autoregressive
SBYKP	Sekizince Beş Yıllık Kalkınma Planı
SEGE	Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
SEM	Spatial Error Model
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
ÜBYKP	Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
YBYKP	Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
YHGP	Yeşilırmak Havzası Gelişim Projesi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Genel Hizmetlerin Şehirler İtibariyle Kuruluş Tarihleri	s.127
Tablo 2: Maliye İslah Komisyon Raporları	s.128
Tablo 3: Milli Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon Kuruş)	s.129
Tablo 4: Kişi Başına Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Kuruş)	s.129
Tablo 5: Tarım Gelirinin Bölgeler İçindeki Payı, 1914	s.130
Tablo 6: Ekili Arazinin Dağılımı, 1913	s.131
Tablo 7: 1. BYSP’de Kurulması Öngörülen Sanayi Tesisleri, Bölgesel Dağılımları ve Yatırımların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri	s.139
Tablo 8: Türkiye Tarımında Makineler ve Tarım Araçları Sayısı	s.148
Tablo 9: Tarım Topraklarının İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı	s.157
Tablo 10: Bölgelere Göre KB İmalat Sanayi Katma Değeri	s.158
Tablo 11: Hane Halkının ve Toplam Gelirin Bazı Bölge ve İllere Göre Dağılımı (1973)	s.159
Tablo 12: Bölgeler İtibariyle KBGSYİH’nın Türkiye Ortalamasına Oranı – 1987 Fiyatlarıyla (TL)	s.164
Tablo 13: Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla Çeşitli Göstergeler	s.174
Tablo 14: Yeni Teşvik Sistemi	s.179
Tablo 15: Bölgesel Teşvik Uygulamalarında Sağlanan Destek Unsurları	s.180
Tablo 16: Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Dağılımı (01.01.2001-31.03.2014)	s.182
Tablo 17: Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Diğer Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Program Yatırımları (TL)	s.185
Tablo 18: 2008-2013 Düzey 2 Net Göç Hızları	s.196
Tablo 19: 1987-2001 Koşulsuz Yakınsama	s.243
Tablo 20: 2004-2011 Koşulsuz Yakınsama	s.244
Tablo 21: 2004-2011 Koşullu Yakınsama	s.245
Tablo 22: Yakınsama Regresyonlarında Mekânsal Etki	s.252
Tablo 23: Panel Sabit Etkiler Yöntemine Göre Uygun Model	s.255
Tablo 24: 1987-2001 Mekânsal Yakınsama Sonuçları	s.256
Tablo 25: 2004-2011 Koşulsuz ve Koşullu Mekânsal Yakınsama Sonuçları	s.258
Tablo 26: Yakınsama Parametreleri Tablosu	s.262

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Von Thünen'e Göre Rant ve Lokasyon İlişkisi	s.20
Şekil 2: Solow Büyüme Modeli ve Durağan Durum Dengesi	s.36
Şekil 3: Neoklasik Geçiş Süreci	s.37
Şekil 4: Neoklasik Büyüme Modeline Göre Bölgesel Büyüme	s.44
Şekil 5: İçsel Büyüme Modellerine Göre Bölgesel Büyüme	s.49
Şekil 6: Tarımda Emeğin Marjinal Verimliliği	s.62
Şekil 7: Her İki Sektörde de Azalan Verimlerin Olduğu Durumda Mekânsal Denge	s.64
Şekil 8: Monoton Olmayan Getiri Varsayımı Altında Endüstride Emeğinin Marjinal Verimi	s.65
Şekil 9: Endüstride Artan Verimler Durumunda Mekânsal Denge	s.65
Şekil 10: Bölgeler Arası Yakınsama	s.75
Şekil 11: Bölgesel İmalat Sanayi, Ücret Farklılıkları ve Taşıma Maliyetleri İlişkisi	s.76
Şekil 12: Taşıma Maliyetleri ve İşgücü İlişkisi	s.77
Şekil 13: İllerin ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, 2003	s.171
Şekil 14: İllerin ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, 2011	s.172
Şekil 15: Kalkınmada Öncelikli Yörelere (1968)	s.176
Şekil 16: Kalkınmada Öncelikli Yörelere (2000)	s.177
Şekil 17: Yatırım Teşvik Belge Adedi, Toplam Sabit Yatırım ve Toplam İstihdamın Bölgesel Dağılımı (01.01.2001-31.03.2014)	s.183
Şekil 18: En Gelişmiş İlk 5 Bölgedeki Kamu Yatırımlarının GSYİH'e Oranı (%)	s.186
Şekil 19: En Az Gelişmiş Son 6 Bölgedeki Kamu Yatırımlarının GSYİH'e Oranı	s.187
Şekil 20: Bölgesel Kalkınma Plan ve Projeleri	s.188
Şekil 21: DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar (%)	s.191
Şekil 22: 2008-2013 Ortalama Net Göç Hızı	s.197
Şekil 23: 2004-2012 Ortalama Bölgesel Tarım, Sanayi ve Hizmet İstihdamı	s.199
Şekil 24: 2004-2011 Ortalama Bölgesel GSKD Payları	s.201

Şekil 25: 2004-2012 Ortalama İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranı	s.203
Şekil 26: 2007-2012 Ortalama Kişi Başı Elektrik Tüketimi	s.205
Şekil 27: 2007-2012 Bin Kişi Başına Düşen Otomobil Sayısı	s.207
Şekil 28: Gini Endeksi (1987-2011)	s.212
Şekil 29: Theil Endeksi (1987-2011)	s.215
Şekil 30: 1987-2001 Bölgesel Varyans Tablosu	s.217
Şekil 31: 2004-2011 Bölgesel Varyans Tablosu	s.218
Şekil 32: Global Moran's I İstatistiği (1987-2011)	s.222
Şekil 33: Yerel Moran's I Diyagramı	s.225
Şekil 34: Yerel Moran's I Serpme Diyagramı ve Küme Haritaları (1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2011)	s.226
Şekil 35: 1987-2001 KBGSYİH Sigma Yakınsama	s.230
Şekil 36: 2004-2011 KBGSKD Sigma Yakınsama	s.231
Şekil 37: Özelden Genele Mekânsal Model Seçimi	s.248
Şekil 38: Genelden Özele Mekânsal Model Seçimi	s.250
Şekil 39: Moran's I ve Theil (1987-2011)	s.261
Şekil 40: Moran's I ve Sigma Yakınsama (1987-2011)	s.262

EKLER LİSTESİ

EK 1: Düzey 2'yi Oluşturan Bölgeler ve Bölge Kodları	ek s.1
EK 2: KÖY'ü Oluşturan İl ve İlçelerin Listesi	ek s.2
EK 3: SEGE Çerçevesinde Yeni Teşvik Sisteminden Faydalanan İller	ek s.3
EK 4: Düzey 2 Bölgelerinde Kurulan Kalkınma Ajansları Listesi	ek s.4

GİRİŞ

İktisadi faaliyet yeryüzünde gerçekleşmektedir. Gezegenimize ait olan ve geçmişten beri insanlığın en temel ortak paydalarından birini oluşturan iktisadi faaliyet tarihsel bir perspektiften bakıldığında hem dengesiz hem de kesikli olarak yeryüzüne yayılmıştır. Kaynaklar ve nüfus da aynı şekilde herhangi bir denge ya da pürüzsüz işleyen bir süreç gözetmeksizin yeryüzüne dağılmıştır. Yeryüzünün bazı bölümlerinde üretim ve tüketim odaklanmaları görülürken bu süreç yoğunlaşmalar, kümelenmeler ve çeşitlenmeler gibi birbirlerinden farklı mekânsal süreçlere sahne olmuştur. Bu durum ister istemez mekânsal özgünlükleri ortaya çıkarmış, bilimsel araştırmalarda bu özgünlüklerin dikkate alınmasının önemini artırmıştır.

Günümüzde yeryüzü siyasal olarak birbirlerinden çok farklı sosyolojik, kültürel ve tarihsel süreçler yaşayan ülkelerin oluşturdukları sınırlarla bölünmüştür. Ulusal devletler tarafından siyasal egemenliklerin belli coğrafya parçalarında kullanılmasıyla oluşan bu parçalı yapı iktisadi analizlerin de genellikle belli bir ülkeyle sınırlı olmasına yol açmıştır. Doğal olarak her ülkenin iktisadi koşulları, sahip oldukları emek ve sermaye stokları ve doğal kaynakları farklıdır. Bugün gerek ülkelerin mevcut koşulları gerekse ulusların iktisadi tarihlerindeki gelişmeler incelendiğinde belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır.

16. yüzyıldan itibaren rönesans ve reform hareketleri ve coğrafi keşiflerin yoğunlaşmasıyla dünya ticareti daha önce görülmeyen bir hız ve hacim kazanmıştır. Ekonomik pasta sürekli olarak büyümüş, özellikle kapitalist üretim ilişkileri kendinden önceki sosyo-ekonomik yapıyı tasfiye ederek yerini kar ve kazanma güdüsüne dayalı piyasa mekanizmasına bırakmıştır. Bu süreç Avrupa’da daha belirgin bir şekilde yaşanırken feodal beylikler tasfiye olmuş, feodalizmin mekânsal örgütlenmesi olan malikâneler dağılmış, özellikle kıyı bölgelerinde şehir hayatı canlanmış, geçimlik değil fakat piyasa için üretim önplana çıkmıştır.

Bu süreç, kapitalist gelişmeye diğerlerinden önce geçen Avrupa merkezli toplulukların yaşadıkları içsel değişimleri yansıtmaktadır. Öte yandan bu süreç hem bir toplumun kendi içinde yaşanırken hem de dinamik bir şekilde toplumlar arası ilişkileri de ticaret ve savaşlar aracılığıyla dönüştürmüştür. Her şeyden önce bu süreç son derece asimetrik güç ilişkilerine dayalı olarak gerçekleşmiştir. Dönemin güçlü

toplumları kendilerine göre güçsüz olanlarla ekonomik olarak ilişkilendikçe, bundan eşit olmayan bir takım sonuçların doğması kaçınılmaz olmuştur.

Tarihsel olarak kapitalizmin yayılmasını inceleyen pek çok çalışma, çeşitli uluslar, ülkeler ve bölgeler arasındaki asimetric gelişim sürecini tespit edebilmiştir. Diğer taraftan bilimsel bir yaklaşımla ilk bakışta gözlemlenebilen iktisadi faaliyetlerin yeryüzündeki dengesiz ve kesikli dağılımı, ana akım iktisat teorisi tarafından görmezden gelinmiştir. İktisat teorisi tarihsel gelişim süreci içerisinde klasiklerden neoklasiklere doğru yol alırken kendi bilim olma çabasını evrensel, genel geçer teoriler oluşturma üzerine inşa etmiştir. Bu da aşırı soyutlamacı yöntemlerin iktisat teorisinde ağırlık kazanmasına yol açmıştır.

İlk başlarda klasik iktisatçılar içinde iktisadi faaliyetin gerçekleştiği mekâna verilen önemin nüvelerini bulmak mümkündür. Klasik iktisatçıların mekanla olan ilişkileri rant ve yer seçim teorileri üzerinden tanımlanabilir. Özellikle rant teorisi klasik yaklaşımda başlı başına bir yer tutmaktadır. Rant bir kara parçasının geliri olarak tanımlandığında, bu gelirin oluşumu, farklı kara parçalarına ait rant gelirlerinin farklılaşması ve bu gelirin üretim faktörleri arasında dağılımı Smith, Ricardo, Marks gibi pek çok klasik iktisatçının inceleme alanı olmuştur. Yine iktisatçıların endüstriyel faaliyetlerin belirli bölgelerde yoğunlaşmasına yönelik ilgisi, firmaların yer seçiminde dışsallıkların etkisine vurgu yapan Marshall'dan (1890) bu yana kayda değer bir biçimde artış göstermiştir. Öte yandan iktisat teorisi Marshall'dan sonra mekân yerine zamana daha ağırlık vermiştir. Marshall'ın deyişiyle;

“Piyasanın genişlemesi sorunu mekânsal alanın farklılığına ve zamana bağlıdır ve fakat zaman mekândan daha temel bir belirleyicidir (Marshall, 1895: 548).”

Bu bağlamda Marshall'dan sonra gelişen ve neoklasik olarak adlandırılan ana akım iktisadi analiz mekânsal boyuttan bağımsız, marjinal analize dayalı, mikro ölçekteki konulara önem veren, yerleşimin ve mekânsal etkilerin ekonomi dışı olduğu, soyutlamalara dayalı bir temel üzerinde yükselmiştir.

Mekânın analiz dışı bırakılmasından sonra neoklasik iktisadın görmezden geldiği bir diğer konu da gelir dağılımı konusu olmuştur. Marjinalist analizin iktisatta yer bulmasıyla gelir dağılımı, geliştirilen iktisadi modeller aracılığıyla içsel olarak gerçekleşen ve özel dikkat gerektirmeyen bir konu halini almıştır. Bu gelişmede

neoklasik büyüme modellerinin önemli bir payı vardır. Geliştirilen neoklasik büyüme modelleri gelir dağılımı konusunu teknik bir düzeye indirgemıştır. Neoklasik büyüme yaklaşımlarına göre büyüme, teknoloji tarafından belirlenen dışsal bir olgudur ve sermaye birikiminin farklı çıkar grupları arasında nasıl dağılacığı üretim teknolojisi aracılığıyla belirlenmektedir. Öte yandan tam rekabete dayanan piyasa mekanizması optimum gelir dağılımını gerçekleştirmektedir ve dolayısıyla gelir dağılımı özel ilgi gerektirmez. Bu çerçevede neoklasik teorinin asıl ilgisi sadece büyüme sorununa odaklanmaktadır. 1995 yılında Nobel ödülü kazanan iktisatçı Lucas, iktisat teorisi ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi net bir şekilde tarif etmiştir:

“Sağlam bir iktisat teorisi için zararlı olan eğilimlerin en ayartıcısı ve benim görüşüme göre en zararlı olanı dağılım sorunlarına odaklanmaktır. Fakir insanların yaşamlarını geliştirme potansiyelini cari üretimin farklı şekillerdeki dağılımında aramak, üretimdeki artışın görünüşe göre sınırsız potansiyeliyle karşılaştırıldığında hiçbir şeydir (Lucas, 2004:5).”

Bu çerçevede ana akım iktisat, ilk olarak kişisel gelir dağılımını, ardında da fonksiyonel gelir dağılımı tali bir şekilde ele almıştır. Bölgesel gelir dağılımı konusu ise teorik olarak inceleme dışı kalmıştır.

Bu çalışmada Türkiye özelinde, bölgesel anlamda gelir dağılımı incelenmiştir. Bölgesel anlamda gelir dağılımının adil bir şekilde gerçekleşmesi ve bölgeler arasında bir yakınsamanın meydana gelmesi, zımni olarak bölge ekonomilerinin büyüme ve kalkınmasını ima etmektedir. Bu bağlamda tezin birinci bölümünde öncelikle “bölge” kavramı teorik olarak açıklanmaya ve sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Ardından bu bölüm içinde iktisadi faaliyetin mekânsallığına önem veren teoriler klasik iktisatçıların “rant” teorisinden başlayarak analiz edilmiş, bölge biliminin gelişimini haber veren “yer seçim teorileri” incelenmiş, büyüme ve kalkınma teorileri bölgesel bazda analiz edilmiş, ekonomik coğrafya yaklaşımlarının günümüze kadarki seyri incelenmiş, kısaca “bölgesel” analizin iktisat teorisi içindeki gelişimi anlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü bölgesel geliri etkilemesi muhtemel ekonomik, doğal, sosyal, politik ve kültürel etkenlerin analizine ayrılmıştır. Bu bölümde özellikle bölgesel büyüme, bölgesel kalkınma ve bölgesel gelire ilişkin soyut teorilerin sahip oldukları sınırlılıklar aşarak, bölgesel gelir dağılımını belirleyen

etkenler en geniş çerçevede analiz edilmiştir. Her ne kadar bölgesel gelir dağılımı konusunda ekonomik etkenler başat rol oynasa da sosyo-politik ve kültürel etkenlerin rolünü dikkate almak bölgesel gelir dağılımına ilişkin en gerçekçi sonuçlara ulaşmak açısından gerekli olmaktadır. Ayrıca son yıllarda geliştirilen bölgesel büyüme ve kalkınma teorileri mümkün olduğunca ekonomik olmayan faktörleri de içermeye eğilimindedir. Bu bağlamda teorik temellerin tartışıldığı birinci bölümden sonra ikinci bölümde de bölgesel gelir dağılımı konusunda rol oynayan diğer etkenler topluca tartışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Türkiye’de hem Osmanlı’dan alınan miras hem Genç Cumhuriyet’in getirdiği değişimler ve hem de günümüzde yaşanan ekonomik süreçler bölgesel anlamda analiz edilmiş, kamusal yatırım ve planlama politikalarının bölgesel gelir ve bölgesel büyüme üzerindeki etkileri tarihsel bir perspektifle incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Türkiye’nin bölgeleri arasındaki gelir dağılımı çeşitli tanımlayıcı istatistikler aracılığıyla çözümlenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde bölgesel gelir dağılımı çeşitli istatistiksel ve ekonometrik yöntemlerle incelenmiştir. Bu bölümde ilk olarak bölgeler arasındaki gelir dağılımı, eşitsizlik endeksleri aracılığıyla analiz edilmiş, bölgeler arasındaki gelir dağılımı bozukluklarının kaynakları tespit edilmiştir. Ardından neoklasik büyüme modelinin öngördüğü yakınsama sürecinin varlığı, hızı ve süresi Türkiye’nin bölgeleri için araştırılmıştır. Öte yandan mümkün olan en gerçekçi sonuçlara ulaşmak için bölgeler arasındaki mekânsal etkileşimi de dikkate alan yöntemler kullanılmıştır.

Çalışmanın sonuç kısmında ise yapılan analizler çerçevesinde bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına yönelik bazı genel politika önermelerinde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGE KAVRAMI VE BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINA İLİŞKİN TEORİLER

Bölge kelimesi genelde bir ilden büyük fakat bir ülkenin bütününden daha küçük siyasi, idari, kültürel vb. alanları tarif etmek için kullanılan bir kavramdır. Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre bölge kelimesi “sınırları idari, ekonomik birliğe, toprak, iklim ve bitki özelliklerinin benzerliğine veya üzerinde yaşayan insanların aynı soydan gelmiş olmalarına göre belirlenen toprak parçası, mıntıka” anlamına gelmektedir. İktisadi anlamda bölge kavramı da kelimenin günlük kullanımına benzer şekilde ekonomik olarak benzer özellikler sergileyen, etrafından ise belli açılardan farklılaşan mekânları ifade etmektedir.

Bölgesel analizlerin ortaya çıkması iktisadın iki ayrı alt dalında, birbirinden kısmen bağımsız alanlarda meydana gelmiştir. Bunlardan ilki özellikle 1930-1940’lı yıllar arasında Von Thünen’in yaklaşımını devam ettiren Alman iktisatçılarınca geliştirilen yer seçimi teorilerine dayalı “bölgesel ekonomi” ya da “bölge bilimi” yaklaşımıdır. Diğerisi ise ikinci dünya savaşından sonra iktisatta ilgi çeken bir alan olarak büyüme ve kalkınma teorilerinin “bölgesel” versiyonlarıdır. İlerleyen yıllarda bu iki alt alanın ortaklaştığı ekonomik coğrafya, yeni ekonomik coğrafya gibi yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bu bölümde öncelikle bölge kavramı ekonomik yapı ve ekonomik gelişmişlik düzeyi açısından sınıflandırılacak, ardından bölge bilimi, bölgesel büyüme ve kalkınma teorileri, ekonomik ve yeni ekonomik coğrafya teorileri ve son olarak Marksist bölgesel analizler analiz edilecektir.

1.1. EKONOMİK YAPI AÇISINDAN BÖLGE

Ekonomik yapı açısından yaklaşıldığında bölgelerin “Homojen Bölge”, “Polarize Bölge” ve “Plan Bölge” olmak üzere üçe ayrıldığı görülmektedir.

1.1.1. Homojen Bölge

Adından da anlaşılacağı gibi homojen bölge kavramı belli bir alanda benzer özellikler sergileyen mekânlar için kullanılmaktadır. Keleş'e göre homojen bölge *“sürekli özellikler gösteren ve kendini oluşturan her birimin özellikleri birbirine benzeyen mekân parçası”* şeklinde tanımlanmaktadır (Keleş, 2012: 309). Yine bir başka tanıma göre homojen bölge; seçilen bir veya birkaç kritere göre aynı düzeyde olan ve birbirini takip eden kesimlerin teşkil ettiği bir bütündür (MGK, 1993: 17). Homojen bölge tanımlaması özellikle tarımsal planlama ile ilgili konularda işlevsel olmaktadır. Tekeli (2010)'a göre homojen bölgelerin belirlenmesinde şu kriterler kullanılabilir;

- Belirli bir ürün tipinin hâkimiyeti
- Doğal bitki örtüsü
- Toprak benzerliği
- Tarımsal gelir oranı
- Yağış rejimi
- Nüfus yoğunluğu
- İskân şekli
- Tarım tekniği
- Ürün kullanılışı

Bir ülkenin bölgeleri arasında homojen bölgelerin varlığı ve tespiti o bölgelerin gelişme ve kalkınma süreçleri açısından önem taşımaktadır. Homojen bölgelerin varlığının tespit edilmesi bölgesel gelir dağılımının iyileşmesi açısından uygulanacak politika seçeneklerinin belirlenmesini kolaylaştırıcı bir faktör olabilmektedir. Homojen bölgeler mekânda benzer özellikler sergileyen bölgeler oldukları için bu tür bölgelerin genişliği uygulanacak politikaların etki gücünü artırmaktadır. Öte yandan homojen bölgelerin varlığı farklı homojenite özelliklerine sahip bölgelerin varlığına engel değildir. Bu bağlamda birbirleri arasında tamamlayıcılık ilişkisinin olmadığı farklı homojenitelere sahip bölgesel komşuluklar da politik etkinliği azaltıcı etki yaratabilmektedir.

1.1.2. Polarize (Kutuplaşmış) Bölge

Homojen bölge kavramı statik bir kavramdır. Bir bölgenin diğer bölgelerle arasındaki ilişki ve farkları statik olarak ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın faydaları olduğu gibi eksik yanları da bulunmaktadır. Özellikle bir bölgenin öne çıkarak cazibe merkezi haline geldiği, etrafındaki bölgeleri de değişen yoğunluklarda etkilediği durumlarda polarize ya da kutuplaşmış bölge kavramı daha işlevsel olmaktadır. Tekeli (2010)'a göre kutuplaşmış bölge; genellikle bir kutuplaşmış merkez etrafında bu merkez ve etkisi altındaki alanların karşılıklı ilişkilerinin çizdiği mekânlardır. Polarize bölgeler, çeşitli kısımları birbirini tamamlayan ve kendi aralarında ve özellikle hâkim kutup ve kutuplarla komşu bölgeye nazaran daha çok değişimde bulunan homojen bölgeye göre daha heterojen bir alana tekabül ederler (MGK, 1993: 19). Kutuplaşmış bölgenin başlıca özelliği öğeleri arasında işlevsel ilişkiler bulunması ve büyük kent (metropol), bölge merkezi, orta büyüklükte kent, kasaba ve köy gibi bir yerleşmeler kademelenmesine sahip olmasıdır. Kutuplaşma, kentleşmenin hızlandığı sanayi ve ticaret uygarlığına özgü bir olgudur (Keleş, 2012: 310).

Kutuplaşmış bölgelerin varlığının bölgesel gelişme ve kalkınma süreçleriyle olan ilişkisini analiz eden pek çok çalışma mevcuttur. İzleyen alt bölümlerde detaylı olarak analiz edileceği gibi bazı durumlarda bölgesel kutup, bölge merkezini oluşturan metropolün iktisadi zenginliğini komşu bölgelerine yayarak pozitif dışsallıklara neden olabilmektedir. Bu tür durumlarda kalkınmayı yayacak bölge kutuplarını teşvik eden iktisat politikaları geliştirilmelidir. Öte yandan bazı durumlarda da kutuplaşmış bölgelerin varlığı, komşu bölgelerden bölge merkezi konumundaki kutuplaşmış bölgeye tek yönlü üretim faktörü akışına neden olmaktadır. Bu tarz kutuplaşmış bölgeselleşmede kutup zenginleşirken komşu bölgelere negatif dışsallıklar yaymaktadır. Yine bu türden kutuplaşma metropol bölgenin merkezinde sıkışmaya neden olabilmektedir. Bu durumlarda kutuplaşmanın negatif etkilerini ortadan kaldıracak iktisat politikaları uygulanmalıdır.

1.1.3. Plan Bölge

Ekonomik yapıya göre sınıflama yapılırken kullanılan bir ölçüt de plan bölgedir. Plan bölgeler, daha çok ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasını kolaylaştırmak ve bunlarla ilgili ekonomik kararlar arasında birlik, bütünlük, uyum ve eşgüdüm sağlamak amacıyla tanımlanmış bölgelerdir (Keleş, 2012: 310). Dinler (1998)'e göre de plan bölge, “*bölgesel politikayı uygulamakla görevli yönetimin yetki alanı içinde kalan saha, daha özdeyişle bölge planının uygulandığı alanlar*” bütünüdür. Gerek homojen gerekse kutuplaşmış bölge kavramları geçmişteki ilişkilere göre tayin edilmektedir. Hâlbuki planlama yapılmak istenmesinin asıl amacı var olan ilişkilerin değiştirilmesidir. Böyle olunca planlama amacı ile yapılacak bölge tanımlarında bölgenin planlama sonunda ulaşılması istenilen hedeflere göre çizilmesinin daha uygun olacağı söylenebilir (Tekeli, 2010: 176-177). Bu bağlamda plan bölge tanımı homojen bölge ve kutuplaşmış bölge tanımlarına göre daha dinamik bir süreci ifade etmektedir.

Plan bölge tanımının bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarına yönelik uygulanacak ekonomi politikasıyla yakından ilişkisi vardır. Plan bölgede bir bölgenin verili durumu hedeflenen bölgesel amaçlar doğrultusunda uygulanacak ekonomi politikası için bir mekânsal birim görevi görmektedir. Yine plan bölge tanımı yapmak, uygulanan bölgesel ekonomi politikalarının gelişimini takip etmek ve politika başarısını gözlemleyebilmek açısından da işlevsel olmaktadır.

1.2. EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ AÇISINDAN BÖLGE

Bu bölümde ekonomik gelişmişlik düzeyleri açısından gelişmiş bölge, gelişmekte olan bölge ve azgelişmiş bölge kavramları tanıtılacaktır.

1.2.1. Gelişmiş Bölge

Ekonomik gelişmişlik düzeyine göre bölge sınıflandırmasına gidildiğine bölgesel düzeyde kişi başı hâsıla, kişi başı tüketim gibi iktisadi göstergelerden yararlanılmaktadır. Bu bağlamda gelişmiş bölgelerden bahsedildiğinde de yüksek bir

kişi başı hâsıla ve kişi başı büyüme hızı göze çarpan ilk özelliklerdendir. Öte yandan gelişmiş bölgelerde eğitim, sağlık, yol, su, elektrik, vb. gibi sosyal altyapı yatırımlarının da yeterli seviyede bulunduğu gözlenir. Bu tarz bölgeler sadece niceliksel değil niteliksel olarak da belli özellikler bakımından diğer bölgelerden farklılaşır. Gelişmiş bölgelerde doktor başına düşen hasta miktarı insani koşullara uygun, hasta yatak sayıları bölge nüfusuna yeterli, park, otel, yeşil alan, lokanta, tiyatro, sinema gibi sosyo kültürel ihtiyaçların bölgesel olarak karşılanma oranı yüksektir. Gelişmiş bölgelerdeki emek gücü diğer bölgelere göre daha kalifiyedir. Ayrıca emek gücünün sosyal sigorta sistemine dâhil olma oranı da yüksektir.

1.2.2. Gelişmekte Olan Bölge

Ekonomik açıdan gelişmekte olan bölgelerin en önemli özelliği, kişi başı gelir açısından bakıldığında ulusal gelirden daha düşük bir ortalamaya ve fakat kişi başı gelirdeki büyüme oranlarına bakıldığında ise ulusal büyümeden daha yüksek bir ortalamaya sahip olmasıdır. Gelişmekte olan bölgeler için büyüme ve kalkınma durağan olmayan, dinamik bir süreçtir. Gelişmekte olan bölgeler çeşitli sebeplerden diğer bölgelere göre başlangıçta daha durağan görünüm sergilemiş, bölgenin sahip olduğu üretim faktörleri yeterince değerlendirilememiştir. Öte yandan zamanla bu bölgelerin ekonomileri hareketlenmeye başlar. Bu dönemde kişi başı gelirler düşük olsa da gelirdeki artış hızları yüksektir. Bu tarz bölgeler belli bir potansiyeli içlerinde taşırlar.

Genelde tarımdan sanayiye geçişte gereken uyumu sağlayamayan ya da geleneksel ve modern sektörlerin bir arada yaşadığı bölgeler gelişmekte olan bölgelere örnek gösterilebilir. Gelişmekte olan bölgelerin taşıdığı potansiyeli hayata geçirebilmesi içinse iki yol bulunmaktadır. İlk olarak bazı durumlarda kamu gücü, gelişmekte olan bölgelere bölgesel planlama, bölgesel kamu yatırımları gibi araçlarla müdahalede bulunabilir. Bu durum gelişmekte olan bölgenin başlangıçta içinde bulunduğu durağan görüntüyü aşmasına yardım edebilir. İkinci olarak ise gelişmekte olan bölgenin potansiyelinin özel sektör tarafından keşfedilerek özel yatırımların bu bölgeye yönlendirilmesidir. Yeraltı kaynaklarının keşfedilmesi veya turizm potansiyelinin ön plana çıkması gibi özel yatırımların bölgeye yığılarak bölge için

gerekli ekonomik itiş sağlaması mümkündür. Kamu ve özel girişimin koordineli yatırımlar yapması ise gelişmekte olan bölgenin hızlı bir şekilde gelişmiş bölgeye dönüşmesine yardım edecektir.

1.2.3. Azgelişmiş Bölge

Azgelişmiş bölgeler, belirli bir zaman diliminde, sosyal ve ekonomik göstergeler açısından başka bölgelerle karşılaştırıldığında iktisadi avantajları olmayan, gelişme potansiyelini kaybetmiş, durağan bölgeler olarak tanımlanabilir. Azgelişmiş bölgeler bir ülkenin bütününe kıyasla yalnızca yeteri kadar gelişmemiş bölgeler olmayıp, sosyal yapı farklılıkları bakımından da ülkeden bazı özellikleri ile ayrılan bölgeler görünüşündedir. Coğrafyadan gelen fiziki tecrit edilme veya uygunsuz koşullar, etnik farklılıklar, demografik özellikler, ülkenin bütünü ile birlikte gelişmeyi engelleyen veya sınırlayan ilişkiler düzeninin varlığı bölgesel azgelişmeyi etkileyen en önemli sebepler arasında yer almaktadır (Tütengil, 1980: 40).

Azgelişmiş bölgelerde gelir seviyesi düşük, gelir artış hızı ülke ortalamasının altındadır. Genellikle tarımsal üretime bağlı kalan bölgelerde görülen azgelişmişlik ya da geri kalmışlık olgusu beraberinde zor sosyo-kültürel koşulları getirmektedir. Geri kalmış bölgelerde nüfus artış hızı ülke ortalamasından yüksektir. Ölüm oranları ülke ortalamasının üzerindedir. Ortalama yaşam süresi ise ülke ortalamasının altındadır. İşsizlik kolayca gözlemlenebilen bir olgudur. Bölgeye gelen sabit sosyal alt yapı yatırımları yetersizdir. Bu bölgelerde doktor başına düşen hasta sayısı yüksek, hasta yatak sayısı bölge nüfusuna oranla yetersizdir. Yine bu bölgelerde gelir düşük olduğu için bireylerin gelirlerinin büyük bir kısmı zorunlu tüketim mallarına yönelmekte, dolayısıyla bu bölgelerin tasarruf oranları da düşük kalmaktadır.

Azgelişmiş bölgelerin içinde bulundukları durağan durum dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendiliğinden pek zor düzelebilmektedir. Bu bağlamda bir ülke içerisinde bu tür bölgelerin varlığı bu bölgelere kamu müdahalesini gerekli kılmaktadır. Çünkü bu bölgeler sahip oldukları yetersiz alt ve üst yapı olanaklarıyla özel sektör için karlı olmaktan uzaktırlar.

Öte yandan bir ülke mekânı içerisinde gelişmiş bölgelerin belli alanlarda az gelişmiş bölgelerin ise tam tersi alanlarda yığılmaları o ülke içerisindeki ekonomik dengesizliğin en belirgin göstergelerindendir.

1.3. BÖLGESEL BÜYÜME VE KALKINMA TEORİLERİ

“Bölgesel gelir dağılımı”na ilişkin ana akım iktisat teorisinde geliştirilmiş özel bir teori bulunmamaktadır. Bu durum “bölgesel gelir dağılımı” konusunun her açıdan ana akım iktisat teorisinden dışlanmasıyla ilişkilidir. Daha önce de ifade edildiği gibi ana akım iktisat teorisi “mekânsal” birimlere analizlerinde yer vermemektedir. İktisadi olayların soyut bir “piyasa” uzamında gerçekleştiğini var saymaktadır. Yine ana akım iktisat teorisi (özellikle neoklasik iktisat), gelir dağılımı konusunun, özel ilgi gerektirmeyecek şekilde süreç içinde çözümlenen tali bir olgu olduğunu iddia etmektedir. Bu durumda ana akım iktisat teorisinin ilgisi dışında kalan, gerek “mekânsal” birim olarak bölge ve bölgeler arası iktisadi ilişkileri analiz eden, gerekse “gelir dağılımı” konusunu bölgesel bazda inceleyen bu çalışmada bölgesel analizin farklı teorik alanlardaki gelişimleri, “bölgesel gelir dağılımı”nın doğasını anlamak bakımından önem kazanmaktadır. Böylelikle “bölge”yi analiz eden büyüme ve kalkınma teorilerinin bölgesel uzantıları ve ekonomik özelliklerinden ziyade “mekânsal yakınlık” ve “yerleşim yeri” olarak bölgeyi analiz eden “bölge bilimi”nin (*regional science*) teorik gelişimi bölgesel dinamiklerin açığa kavuşmasında anahtar rol oynayacaktır. Mekânsal analizden yola çıkarak oluşan bölge bilimi çoğu kez interdisipliner bir gelişim sergileyerek iktisadın yanında tarih, demografi, coğrafya, sosyoloji, siyaset ve yönetim bilimleri gibi disiplinlerle birlikte ele alınmıştır. Keleş’e göre;

“Bölgesel gelişme ya da bölgeler biliminin disiplinler arası niteliği o derecede çarpıcıdır ki, kimi bilim adamları, bu kuramın dayandığı farklı disiplinlerden bağımsız bir bölgeler biliminin varlık nedenlerinin bile pek açık olmadığını ileri sürmüşlerdir (Keleş, 2012: 303).”

Bölgesel gelir dağılımı ulusal gelirin bölgeler arasındaki dağılımına, bölgelerin birbirlerine göre olan iktisadi konumlarına, bölgeler arasındaki yaşam ve kalkınmışlık düzeyleri arasındaki farklılıklara odaklanır. Bölgesel büyüme ve bölgesel kalkınma teorileri ise bir bölgenin büyüme ve kalkınma potansiyelini göz

önünde bulundurarak, bir bölgeye özgü süreçleri dikkate alır. Öte yandan her bölgesel büyüme ve bölgesel kalkınma süreci bölgeler arasındaki farklılıkları ve eşitsizlikleri azaltıcı bir eğilimi ima eder. Bu bağlamda bu bölümde bölgesel gelir dağılımını analiz edebilmek için verili disiplinler arasında bölgesel büyüme, bölgesel kalkınma ve bölge bilimi yaklaşımlarını içeren çerçevede bölgesel bazlı ve mekânsal etkileşimleri konu edinen iktisat teorileri incelenecektir.

1.3.1- Mekânsal Analizin Öncüleri: Klasikler

Her ne kadar daha sonraları ana akım iktisat teorisi haline gelen neoklasik iktisatta Marshall'ın da yönlendirmesiyle mekân yerine zamana daha ağırlık verilse de klasik iktisatçılar, ulaşım sorunu, rant, mekansal farklılıklar ve bunlar arasındaki karşılıklı etkileşimlere önem vermişlerdir. Bu bağlamda izleyen bölümde mekânı teorik olarak analiz eden klasik yaklaşımlar incelenecektir.

1.3.1.1. Adam Smith (1723-1790) ve Mekânsal Analiz

İktisat biliminin kurucusu olarak da anılan Adam Smith (1723-1790) kendi dönemine göre iktisadi hayata dair gözlemlediği konuları ünlü “Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma” adlı kitabında incelemiştir. Adam Smith ünlü eserini beş kitaba ayırmıştır. Her biri bir bölüm olan bu kitapların ilki “*Emeğin Üretici Güçlerini Geliştiren Nedenler ile Emek Ürününün Türlü Halk Tabakaları Arasındaki Doğal Dağılışının Bağlı Olduğu Düzen Üzerine*” adını taşımakta ve ilk bölüm “*İş Bölümü Üzerine*” adını almaktadır. Smith’e göre ekonomik hâsılanın temeli emek gücü ve emek gücüne dayalı üretimin olmazsa olmazı ise işbölümüdür. İş bölümü Smith’e göre emeğin verimini artıran yegâne unsurların başında yer alıyordu. Ancak emeğin işbölümü sayesinde verimliliğinin artmasını sınırlandıran unsurlar da bulunmaktaydı. Smith kitabının ilk bölümünde bunu “*İşbölümünün Piyasa Genişliğine Göre Sınırlandığı*” başlığı altında inceleyerek piyasa alanının genişliğinin önemine işaret ediyor, böylelikle iktisat teorisinde mekâna yönelik ilk vurguyu yapıyordu. Smith’e göre;

“İşbölümüne yol açan, mübadele gücü olduğuna göre, bu bölünüşün alanı her zaman için mübadele gücü ile yahut başka deyişle, piyasanın genişliği ile sınırlanmak gerektir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek ürünü fazlasının hepsini, elde etmek isteyeceği başkalarının benzeri ürün fazlası ile değiş tokuş edemeyeceği için, kimse kendini, büsbütün tek bir işe vermeye özenmez (Smith, 2008: 19).”

Smith’e göre piyasanın genişliği kentsel mekânın genişliği ile doğru orantılıydı. Hatta çok basit bazı üretim çeşitleri dahi sadece şehirlerde mümkün olabilmekteydi. Öte yandan Smith şehir hayatının gelişimini de ticaretin kıyı kentlerinde yoğunlaşmasına bağlamaktaydı. Kıyı kentleri ticarete elverişliliği ve ulusal pazarın dünya pazarıyla bütünleşmesini sağladığı ölçüde gelişme potansiyelini de elinde bulunduruyordu. Smith’e göre bu tarz yerleşim yerlerinin kırsal kesimlere göre daha gelişmiş olması normaldi. Kıyılarıdaki zenginliğin iç kesimlere yayılması ise Smith’e göre ulaştırma ağının kapasitesine bağlıydı. Smith temel ulaştırma şeklinin su yolu ile ulaştırma olduğu görüşündeydi. Smith’e göre;

“Suyolu ile ulaştırma, yalnızca karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit zanaata açık tuttuğundan, her türlü zanaat, doğal olarak, deniz kıyılarında kullanışlı ırmaklar boyunca bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar (Smith, 2008: 20).”

Bu analiz bir bakımdan kümelenme analizinin ilk nüvesi olarak sayılabilir. Smith’e göre su yolu ile taşımacılık öncelikle belli liman kentlerinde emek ve sermaye birikimine yol açmaktadır. Daha sonra bu birikimin ülkenin iç kesimine yayılımı da yine taşımacılığa uygun akarsuların varlığına bağlıdır. Eğer su yolu ile taşımacılık ülkenin içlerinde elverişli değilse pazarın iç bölgelere yayılmasının çok sonra olması doğaldır.

Smith’in mekânı tekrardan analizine konu etmesi birinci kitabın XI. Bölümü olan “Rant Üzerine” kısmında olur. Smith’e göre rant “topraktan yararlanmak için ödenecek paha” dır. Smith bu bölümde rantı açıklamaya çalışırken bir yandan rantın ücret ve karlarla olan ilişkisini, diğer yandan da rantın kaynağı olan toprağın/doğanın bir şehrin içindeki konumuna göre gösterebileceği farklılıkları açıklar. Smith’e göre;

“bir kentin dolayındaki toprak, taşranın ücra bir yerindeki eşit derecede bereketli topraktan daha çok rant sağlar. Birini ekip biçmek, ötekini işlemekten daha çok emeğe mal olmasa da, ücra toprağın mahsulünü pazara ulaştırmak her zaman daha pahalıya mal olur (Smith, 2008: 164).”

Burada Smith ücra toprakların ekimini ve ürünlerinin pazara ulaştırılmasını sağlayacak olan ulaşım hizmetlerinin aslında piyasa mekanizmasını canlandıracağını söyleyerek bunu olumlamıştır. Ülke içinde minimize olmuş ulaşım hizmetlerinin taşranın ücra bölgelerini ekonomik olarak gelişmiş bölgelere yakınlaştıracaklarını vurgular (Bkz. Smith, 2008: 164-165). Smith'e göre kent merkezlerinin gelişiminin ilintili oldukları kırsal bölgelere üç faydası bulunmaktadır. Birinci olarak kırların işlenmemiş mahsulleri için kentler büyük bir pazar olmakta, ikinci olarak kentliler edindikleri servetle işlenmemiş arazilere talep yaratarak o arazileri satın almakta, son olarak da feodal bağımlılık ilişkisi içinde olan kır ahali arasında kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmasıyla iyi yönetim, özgürlük ve kır ahalesinin birey olması gibi faydalar sağlamaktadır (Smith, 2008: 440-442).

Smith'in mekândan tekrardan bahsetmesi ise onun uluslararası dış ticaret teorisi dolayımı ile olmaktadır. Literatürde mutlak üstünlükler teorisi olarak da adlandırılan Smith'in dış ticaret teorisine göre bir ülke hangi malın üretiminde mutlak üstünlüğe sahipse o malın üretiminde uzmanlaşmalı, mutlak olarak dezavantaja sahip olduğu malın üretimini ise terk etmelidir. Bu teori aynı zamanda ülkeler arasında üstünlüklere bağlı olarak bir ülkede üretilecek olan mal çeşidini de belirlemektedir. Smith'e göre mutlak üstünlüğün kaynağı ise kuruluş yeri faktörleri tarafından belirlenmektedir. Ekonomik faaliyetlerin belli yerlerde yoğunlaşmasında (kuruluş yeri seçimi) hammadde ve enerji kaynaklarının varlığı gibi faktörler yanında, coğrafi konum ve bu konuma bağlı olarak ulaşım olanaklarının kolaylığı ya da zorluğu önemlidir (Dinler, 1998: 10).

Smith klasik iktisatçıların ilki, belki de en önemlisidir. Smith'in yaptığı analizler kendinden sonra bütün bir iktisat teorisinin gelişimini etkilemiştir. Smith'i mekânsal analiz bakımından bir ilk örnek olarak düşünmek gerekecektir. Smith'in bir şekilde mekânsal özgünlüklere yaptığı vurgular, kendinden sonra gelen klasik iktisatçıların da kullanılmış ve geliştirilmiştir.

1.3.1.2. David Ricardo (1772-1823) ve Rant Teorisi

Klasik iktisadın bir diğer kilometre taşı olan David Ricardo, o zamanlar adı henüz “siyasal iktisat” ya da “ekonomi politik” olan iktisat bilimi ile toplum ilişkisini

açık bir dille ortaya koymaktadır. Ricardo’ya göre ekonomi politiğin temel sorunu, dağılımın ya da bölüşümün doğal yasalarının saptanmasıdır. O da “Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri” isimli eserinin önsözünde buna vurgu yapar:

“Yeryüzünün tüm ürünleri, dünya üzerinde emek, makine ve sermayenin bir arada kullanılması sonucu elde edilen her şey toplumdaki üç sınıf arasında bölüşülür; bu üç sınıf toprak sahibi, toprağı ekmede gereken mal mevcudu ya da sermayenin sahibi, son olarak da çalışmalarıyla toprağı işleyen emekçiler olarak adlandırılır. Bununla birlikte, toplumun geldiğı aşamaya göre yer yüzünün toplam ürününden bu sınıfların her birine rant, kar ve ücret adları altında dağılan payların oranları da bir hayli farklı olacaktır; toprağın gerçek bereketi, sermaye ve nüfus yoğunlaşması, beceri, ustalık ve ekimde kullanılan araçlar dağılımı belirleyicidir. Söz konusu dağılımı düzenleyen yasaların saptanması ekonomi politiğin temel sorunudur (Ricardo, 2008: 1)”

Ricardo’nun mekanı analizlerine dahil etmesi onun uzun uzadıya üzerinde durduğu rant teorisi ve karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan dış ticaret teorisi dolayısıyla olmaktadır. Ricardo’ya göre rant “toprağın özgün ve yok edilemez güçlerini kullanmanın karşılığında mahsulden toprak sahibine ödenen pay”dır. Ricardo toplumun gelişmeye başlangıç aşamalarında gerek nüfusun azlığı gerekse toprakta henüz özel mülkiyetin oluşmamış olması nedeniyle rantın olmayacağını vurgulamaktadır. Öte yandan toplum nüfusunun artması toplumsal ihtiyaçların artmasına yol açacak ve bu da tedarik edilmesi zorunlu bir besin sorununu ortaya çıkaracaktır. Bu aşamadan itibaren öncelikle verimli toprakların kullanımından kaynaklı bir rant ortaya çıkacak, aşamalar ilerledikçe her seferinde öncekine göre daha az verimli toprakların kullanımına gereksinim duyulacak ve böylelikle en verimli toprağın rantı en verimsiz toprağa göre fark edecektir. Ricardo’ya göre;

“Tüm arazilerin özellikleri aynı olsaydı, topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olsaydı, çok özel ve elverişli bir konumda bulunmadıkça, toprağın kullanılması karşılığında hiçbir fatura çıkarılamazdı. Öyleyse tam da topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olmadıklarından; ayrıca nüfus arttıkça daha düşük nitelikte olan yada daha az elverişli konumda bulunan topraklar da ekime açıldığından, toprağın kullanılması karşılığında rant ödenmektedir. Toplum ilerleyip bereketi bakımından ikinci sınıf topraklar ekime açılır açılmaz birinci sınıf topraklar için rant ödenmeye başlar; bu rantın tutarı da söz konusu iki toprak arasındaki nitelik farkına bağlı olarak belirlenir (Ricardo, 2008: 46).”

Ricardo’nun burada bahsettiğı rantı yaratan birinci sınıf topraklar genellikle yerleşim yerlerinin merkezinde yer alan topraklar olmaktadır. Dolayısıyla Ricardo’ya göre iktisadi faaliyetlerin mekâna dağılımı merkezden çevreye doğru olmakta, en

merkezdekiler rantın en yüksek olduğu arazilerden oluşmaktadır. Böylece Ricardo, rantı açıklarken alanda ussal yerleşme (coğrafi nüfus dağılımı) teorisini de ortaya koymaktadır (Dinler, 1998: 11).

Ricardo'nun mekânsal analize dair daha makro düzeyde çıkarım yapılabilecek bir diğer yaklaşımı da onun karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı dış ticaret kuramıdır. Ricardo bu teorisıyla uluslararası işbölümünün temellerini açıklayarak hangi ülkelerin hangi endüstrilerde uzmanlaşması gerektiğini ortaya koymaktadır. Smith'in geliştirdiği mutlak üstünlüklere dayalı dış ticaret teorisi farklı faktörlerde üstünlüğe sahip olan ülkeler arasındaki ticareti açıklamaktaydı. Fakat Smith'in teorisi üstünlüğün karşılıklı olmadığı durumlarda dış ticareti açıklamamaktaydı. Sözgelimi bir ülke hem emek hem de sermaye yoğun mallarda dezavantaja sahip ise üretim yapmayı bırakıp gereksindiği malları karşı ülkeden ithal etmesi gerekecekti. Ricardo ise bir ülkenin bütün üretim faktörleri açısından dezavantajlı olması durumunda bile dış ticaretin taraflara fayda sağlandığını göstermiştir. Dolayısıyla Ricardo üretimin uluslararası dağılımını açıklayan bir teori geliştirmiştir. Öte yandan Ricardo ülke içinde üretim faktörlerinin dağılımını açıklamamış, teorisi sadece uluslararası endüstriyel farklılaşmaya vurgu yapmıştır.

Hangi ülkede ne gibi ürünlerin üretiminde uzmanlaşılması gerektiğine ilişkin ışıktan tutan bu teori, Ricardo'dan sonra Ohlin tarafından daha da geliştirilmiştir. Ohlin karşılaştırmalı üstünlükler teorisini aynı zamanda aynı ülke içindeki bölgeler arasındaki ticarete de geçerli olduğunu göstererek uzmanlaşmanın en kıt olan üretim etkenlerinden tasarruf etmeyi sağlayacak şekilde olacağını belirtmektedir (Dinler, 1998: 12). Bu bağlamda Ricardo hem rant teorisi hem de dış ticaret teorisi yoluyla iktisadi faaliyetin gerçekleştiği mekana değinmiştir.

1.3.1.3. Marshall (1842-1924) ve Mekânsal Yoğunlaşma

Alfred Marshall Cambridge İktisat Okulunun ve neoklasik iktisat ekolünün kurucusudur. Marshall o zamana kadar "Politik Ekonomi" adını taşıyan iktisat bilimine kazandırdığı marjinalist analiz tarzıyla iktisadın bilim haline gelmesinde büyük katkılar sağlamıştır. 1890 yılında yayınladığı "Ekonominin Prensipleri" isimli

kitabında Marshall “endüstriyel bölgeler” kavramını kullanarak günümüzdeki kümelenme analizlerinin de ilk teorik nüvesini oluşturmuştur. Marshall iktisadi faaliyetlerin belli bölgelerde yoğunlaşmasına dair yaptığı teorik analizlerle hem iktisat teorisine hem de endüstrilerin yerleşim yeri seçimine çağının çok ötesinde katkılar yapmıştır. Nasıl ki Von Thünen’i temel alan Alman ekolü kuruluş yeri seçimine dayalı görece özerk bir “bölge bilimi” oluşturmuş ise Marshall da alan ekonomileri ve ölçek ekonomileri gibi kavramlarla daha sonraları çokça çalışılacak bir alan olan “kümelenme” analizini iktisat teorisine yerleştirmiştir.

Marshall ilk olarak iş bölümüne ve iş bölümünün neden olduğu uzmanlaşmaya dikkat çeker. İş bölümü firma içinde içselliklerin ortaya çıkmasına imkân verecek ve firma kendisi için uygun bir endüstriyel organizasyon gerçekleştirecektir. Ardından Marshall işbölümünü endüstriyel yerleşime yardımcı bir olgu olarak iki farklı mekanizmanın ortaya çıkmasına neden olacak şekilde açıklar. İlk olarak iş bölümü beraberinde büyük ölçekli üretimi getirecek ve büyük kapitalist işletmenin doğuşuna yol açacaktır. Büyük işletmenin ortaya çıkması Marshall açısından önem taşımaktadır. Çünkü büyük ölçekli firma kendi konumunu belirleme gücüne sahip olacaktır. Firma ölçeği büyük olduğu sürece gerek hammadde gerek firmanın ihtiyaç duyduğu nitelikli iş gücü gerekse firmanın ürettiği malları talep eden tüketiciler firmaya doğru yönelecektir. Marshall’a göre bu tarz avantajlar özellikle imalat sanayinde hemen göze çarpmaktadır. Bunun tek istisnası hammadde mekânına bağlı üretim yapan madencilik vb. sektörlerdir. Ardından büyük ölçekli firmanın başlangıçta uzmanlaşmaya dayalı olarak yaşadığı avantajlar diğer küçük firmaları da büyük firmanın yanına çekecek ve böylelikle benzer iş kollarındaki firmaların kümelenmesi dışsallıkları ortaya çıkacaktır (Marshall, 1890: 150-160). Sonradan literatürde “Marshallian Dışsallıklar” olarak anılan bu dışsallıklar Marshall tarafından şöyle sıralanmıştır: Uzmanlaşmış emek gücü için işgücü havuzu, uzmanlaşmış girdi ve hizmetlerin sağlanabilirliği ve teknolojik yayılma (Krugman, 1991: 484). Marshall’a göre bu süreçte ortaya çıkan dışsallıkların büyüklüğü içselliklerden daha büyük olacaktır. Bu da yeni firmaların kuruluş yerlerinin birbirlerine yakın olacak şekilde gerçekleşmesine neden olacak ve firmalar açısından mekânsal bir yoğunlaşma meydana gelecektir. Marshall mekânsal açıdan

yoğunlaşmanın yaşandığı ve bir çok firmanın kümелendiği bu yerlere “sınai üretim bölgesi” adını vermiştir (Harvey, 2010: 169).

Marshall mekânsal yoğunlaşmayla sonuçlanacak endüstriyel yer seçiminin iki ana ögesinin olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki iklim koşulları, hammaddeye yakınlık ya da kara ve su taşımacılığına uygunluk gibi maddi unsurlardır. İkinci unsur ise krallıklar ya da feodal beylerin ikamet ettikleri bölgelerdeki kaliteli ürünlere karşı oluşturdukları taleptir. Bu talep neticesinde zamanla bölgeye doğru nitelikli bir işgücü akışı da olmaktadır (Marshall, 1890: 161).

Marshall gerek iktisat teorisine yaptığı katkılarla gerekse mekânsal analize dair geliştirdiği teorilerle kendisinden sonra gelen mekânsal analizciler için iyi bir yol gösterici olmuştur. Endüstrilerin mekânsal yoğunlaşmasını işbölümüne dayandırması ve bunu yaparken ölçek ekonomilerini kullanması Marshall’ın analizinin özgün yanlarından. Öte yandan Marshall’ın teknolojinin kullanımı ve yayılması konusunda geliştirdiği teoriler de, daha sonraları geliştirilen, “yeni endüstriyel bölge” (*new industrial district*) yaklaşımının ana kaynağını oluşturmuştur.

1.3.2. Yer Seçim Teorileri ve Bölge Bilimi

Von Thünen’in 1826 yılında yazdığı “İzole Devlet” adlı çalışması hem Weber (1929), Christaller (1933), Lösch (1940), Isard (1956-1960) gibi Alman bölge bilimcilerce devam ettirilecek olan kuruluş yeri teorisinin temelini oluşturmuş hem de mekânın toplumsal örgütlenmesi ve mekân üzerine tutarlı bir teori üretmede ilk sistematik çabalardan biri olmuştur (Harvey, 2012: 344). İzleyen bölümde önce Von Thünen’in analizi, ardından da diğer kuruluş yeri teorileri incelenecektir.

1.3.2.1. Von Thünen (1783-1850) ve İzole Devlet: Alman Ekolünün Doğuşu

Von Thünen herhangi bir iktisat ekolüne bağlı bir iktisatçı olmadığı gibi matematik bilgisi de çok gelişmiş değildir. Baltık Denizi’nde ki Rostok Limanının 37 km uzağındaki Neklembourg kasabasında 340 hektarlık toprağı işleten bir çiftçidir.

Kendi çiftliğindeki çalışmalarından edindiği tecrübe ve hesapların ışığı altında teorisini geliştirmiştir (Dinler, 1998: 13). Öte yandan Von Thünen rant kuramını mekânsal bir düzeleme oturtan ilk iktisatçı olmuştur. Von Thünen'den önce gelen Smith, Ricardo gibi klasik iktisatçılar genellikle rantın kaynağını açıklamaya çalışırken Von Thünen, oluşturduğu soyut modelde izole bir devlette merkezden çevreye doğru eşit verimlilikteki toprakların rantsal farklılaşmasını açıklamaya girişmiş, böylelikle merkezden çevreye yayılan mekânsal organizasyona ilişkin sistematik fikirler geliştirmiştir.

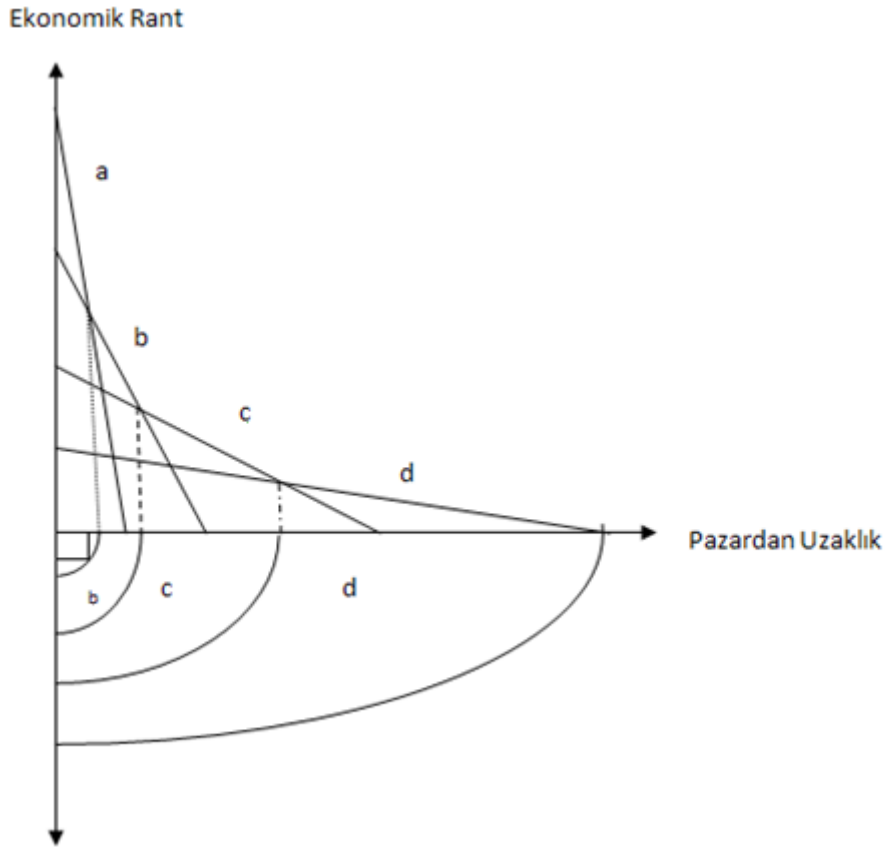
Von Thünen rant kavramını incelerken bu kavrama önemli bir öge olan ulaşım harcamalarını eklemiştir (Reiner ve Wilson, 2002: 175). Von Thünen'in demiryolu öncesi ve ürünün pazara ulaşımının büyük ölçüde coğrafi şartlara bağlı olduğu bir dönemde yaşadığı düşünülürse ulaşım harcamalarının onun analizinde neden önemli bir yer tuttuğu da anlaşılabilir. Von Thünen modelini geliştirirken şu varsayımları yapmıştır:

- Şehir “İzole Devlet”’in oluşturduğu bir merkezi yapıya sahiptir
- “İzole Devlet” etrafıyla herhangi bir bağlantı kurmasına izin vermeyecek şekilde vahşi doğayla sınırlandırılmıştır.
- Arazi tamamen düzdür, herhangi bir nehir ya da dağ bulunmamaktadır.
- Toprak kalitesi ve iklim “İzole Devlet”’in her yerinde aynıdır.
- “İzole Devlet”’teki çiftçiler ürünlerini at arabasıyla, direk olarak arazi üzerinden, şehir merkezindeki pazara ulaştırmaktadır. Yol bulunmamaktadır.
- Çiftçiler rasyonel bir şekilde karlarını maksimize etmeye çalışmaktadırlar.

Von Thünen’e göre “İzole Devlet”’in sınırları ekonomik aktivitenin rasyonel olmadığı yerde bitmektedir. Öte yandan taşıma giderleri arttıkça ürünün fiyatı yükselmektedir. En dıştaki en bereketsiz topraktan elde edilen ürünün, şehir merkezine geldiğindeki ulaşım masraflarının da dâhil olduğu fiyatı merkezdeki ürünün fiyatına eşit olmaktadır. Hâlbuki merkeze yakın olan topraklar daha bereketli, ulaşım masrafı da olmadığı için üretim daha düşük maliyetli olmaktadır. Öyleyse mekânsal farklılığa dayalı ortaya çıkan bu fark rant olmaktadır. Ulaşım maliyetlerindeki farklılık nedeniyle, pazar kentine yakın olan tarımsal alanların

sahipleri, bu konumları nedeniyle bir "mekân rantı" ya da "lokasyon rantı" elde etmektedirler. Von Thünen'in bu formülasyonu hem mekân merkezine göre farklılaşan lokasyon rantını analiz etmekte hem de tarımsal faaliyetin mekânda rasyonel dağılımının bilgisine ulaşmaya imkân vermektedir. Şekil 1'de bu durum açıklanmaktadır.

Şekil 1: Von Thünen'e Göre Rant ve Lokasyon İlişkisi

Şekil 1'de Von Thünen modeline göre ekonomik rant ve pazardan uzaklık arasındaki ilişki gösterilmektedir. "a, b, c, d" ise farklı tipteki toprak verim ve kullanımlarını göstermektedir. "a" tipi toprak şehir merkezine en yakın ve en verimli toprağı, "d" tipi toprak ise şehir merkezine en uzak ve en bereketsiz toprağı temsil etmektedir. Şekle göre merkeze en yakın toprak en yüksek verimi, dolayısıyla en yüksek mevkî rantını, merkeze en uzak toprak ise en düşük verimi ve dolayısıyla en düşük mevkî rantını temsil etmektedir. Bu bağlamda en düşük verimliliği ve en düşük rantı sağlayan toprak aynı zamanda "İzole Devlet"i'n sınırını oluşturmaktadır.

Von Thünen modelinde en yüksek verimliliğe, dolayısıyla en yüksek mevki rantına sahip “a” toprak kullanımını incelendiğinde bu alanın şehir merkezine en yakın alan olduğu için herhangi bir ulaşım masrafı içermediği görülmektedir. Ayrıca bu alan verim bakımından da en yüksek ürünü sağlamaktadır. Von Thünen’e göre tüketim merkezini çevreleyen bu dairede meyve ve sebze başta olmak üzere toprak ve iklim koşullarının olanak sağladığı her türlü ürünün yetiştirilebilmesi mümkün olmaktadır. Öte yandan bu modele göre ürün farklılaşması için rasyonel bir karar alım süreci gerekmektedir. Şekle göre “a” ve “b” tipi toprak parçalarının kesiştiği yerde her iki ürünün sağladığı toprak rantı ve pazara olan uzaklık eşitlenmektedir. Bu noktadan itibaren merkezden uzaklaştıkça ekonomik rant düşmekte, taşıma maliyetleri artmaktadır. Von Thünen’e göre bu bölgede taşınması güç, yükte ağır, pahada hafif ürünlerin yetiştirilmesi avantaj sağlayacaktır. Von Thünen’in yaşadığı döneme göre şehrin enerji ihtiyacını sağlayan odun, ağaç, tahta gibi ürünler bu bölgeden sağlanır. Yine şekle göre “b” ve “c” tipi toprak parçalarının kesiştiği yerden sonra tahıl ve kök bitkileri yetiştirilebilir. “c” ve “d” tipi toprak parçalarının kesiştiği yerden daha ilerideki bölgeler “İzole Devlet”in sınırlarını oluşturan sadece otlak olarak yararlanılacak olan bölgelerdir.

Von Thünen’in ekonomik ranttan anladığı “lokasyon” ya da “mevki” rantı idi. Von Thünen lokasyon rantını marjinalist bir analize tabi tutarak da iktisatta bir başka özgünlük göstermiştir. Von Thünen’e göre lokasyon rantı şu şekilde hesaplanabilir:

$$L = Y * (P - C) - Y * D * F$$

Burada sırasıyla L lokasyon rantını, Y getiri, P ürünün piyasa fiyatını, C ürünün üretim maliyetini, D pazardan uzaklığı, F ise ulaşım maliyetini göstermektedir. Thünen’in soyutlamasına göre ürünün getirisi Y, ürünün piyasa fiyatı P, ürünün üretim maliyeti C ve ürünün ulaşım maliyeti F sabit olduğu için, pazardan uzaklaştıkça ürünün pazara uzaklığı olan D artacağı için lokasyon rantı düşecektir. Lokasyon rantının düşmesi de toprak sahibinin rant gelirinde bir azalmayı ifade etmekte, dolayısıyla rantı çok düşük olduğu alanlar üretimin iktisadi olmadığı alanları temsil etmektedir. Bir başka ifadeyle Von Thünen’in modeline göre üretim,

tüketim alanı (pazar) ile üretim yapılan alan arasındaki mesafenin fonksiyonu olmaktadır. Von Thünen'in bu analizi "İzole Devlet"'in sınırlarının içsel bir şekilde belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Buna göre ürünün getirisi ile pazardan uzaklığın eşitlendiği yerde lokasyon rantı sıfırlanmakta, dolayısıyla da "İzole Devlet"'in en uzak sınırları belirlenmiş olmaktadır. Von Thünen'in geliştirmiş olduğu bu marjinalist analiz sonraları bölge biliminde çokça başvurulmuş bir yöntem olmuştur.

Von Thünen'in analizi modern kuruluş yeri teorilerine kaynaklık etmiş, başlı başına bir bölge biliminin doğmasına yol açmıştır. Öte yandan Von Thünen'in modeli pek çok açıdan da eleştirilmiştir. İlk olarak Von Thünen analizini aşırı basitleştirici varsayımlara dayanarak yapmıştır. İklim, yer şekilleri, tek pazar gibi varsayımlar analizin monoton olmasına yol açmıştır. Ayrıca Von Thünen, her ne kadar kitabının adı "İzole Devlet" olsa da, analizinde devletin üretime ya da yerleşim yerlerine müdahalesine yer vermeyerek devletin rolünü göz ardı etmiştir. Von Thünen'in analizine konu olan çiftçi üreticiler de kar maksimizasyonu amaçlayan tek tip birimler olarak tasarlanmıştır. Son olarak da Von Thünen'in analizi teknolojik ve sosyolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır. Gerek ulaşım da ileri teknolojiler kullanılması, gerekse günümüzde yüksek rant nedeniyle merkeze yakın olan arazilerin tarım dışı amaçlarla kullanımı onun öngörmediği değişimlerdenidir. Fakat yine de Von Thünen'in yöntemi kendinden sonra gelen bölgesel iktisatçılarda derin etkiler yapmıştır.

1.3.2.2. Klasik Kuruluş Yeri Teorileri ve Bölge Bilimi

Gerek Marshall'ın çalışmaları gerekse Von Thünen'in çalışmaları "bölge", "şehir" ve "coğrafya" kavramlarının iktisat teorisi içinde farklı kulvarlarda ilerleyen iki kanalın oluşmasına yol açmıştır. Marshall'ın neoklasik iktisadi analizin gelişmesine olan katkısı daha sonraları gelişen dış ticaret kuramlarına kaynaklık etmiştir. Geleneksel dış ticaret teorileri farklı uluslar arasındaki serbest dış ticaretin taraflara fayda sağlayacağı temelinde gelişirken coğrafi farklılıkları, ulaşım maliyetlerini görmezden gelerek sadece ülkeler arasındaki teknoloji ve faktör donatımındaki farklılıklara odaklanmıştır.

Öte yandan Von Thünen'in çalışmalarının Alman kuruluş yeri teorilerine kaynaklık ettiği söylenebilir. Sonraları "bölgesel iktisat" (*regional economics*) veya "bölge bilimi" (*regional science*) olarak anılacak olan kuruluş yeri teorisyenleri arasında Weber (1929), Christaller (1933), Lösch (1940) ve Isard (1956, 1960)'ı anmak mümkündür. Anılan iktisatçılardan sadece Isard Amerikalı, diğerleri ise Almandır. Almanya'nın içinde bulunduğu durum Anglo-Sakson geleneğinin vücut bulduğu İngiltere ile karşılaştırıldığında kuruluş yeri teorisyenlerinin Almanya içinden çıkmasını anlamak mümkündür. İngiltere geniş su yolu ulaşımı ve dünya çapında söz sahibi olduğu ticaretiyle dış ticaret teorisine kaynaklık etmiştir. Almanya'da ise bir ulusal ekonominin varlığı hem daha yavaş hem de çok sonradan oluşmuştur. Dolayısıyla mekân kavramı ve kuruluş yeri Alman iktisatçıların daha çok ilgisini çekmiştir. Kuruluş yeri teorisyenlerinin katkıları zamanla "kent iktisadı"'nın (*urban economics*) da doğmasına yol açmıştır.

Weber (1929) çalışmasında optimal yerleşim yeri ve yerleşim büyüklüğünü hesaplamaya çalışmıştır. Weber optimal yerleşim yerini belirlerken çeşitli faktörleri göz önünde bulundurmuştur. Weber'e göre bir yerleşim yeri hammaddelerin üretim merkezine ve üretilen ürünün tüketim merkezine optimum mesafede olmalıdır. Daha sonra Weber analizine işgücü maliyetlerini ve yığılma avantajlarını dâhil ederek tekrar en rasyonel kuruluş yerini belirlemeye çalışır. Weber analizini yaparken şu varsayımlarda bulunmuştur (Weber, 1929: 37-38):

- 1- Hammaddelerin coğrafi dağılımı veri kabul edilmiştir
- 2- Tüketim alanının coğrafi doğası veri kabul edilmiştir.
- 3- Endüstri merkezleri arasında işgücü mobilitesinin olmadığı kabul edilmiştir.

Weber kuruluş yeri teorisini üç aşamada açıklar. İlk aşamada taşıma masraflarının minimum olduğu yer optimal kuruluş yeri olacaktır. İkinci aşamada devreye işgücü maliyetleri girmektedir. Eğer iş gücü maliyetlerindeki avantaj taşıma masraflarındaki avantajdan daha büyükse kuruluş yeri işgücü maliyet avantajına göre yeniden belirlenecektir. Üçüncü aşamada ise bölgesel yığılma avantajlarındaki farklılıklar devreye girer. Aynı mantıkla eğer bölgesel yığılmadan elde edilen avantajlar taşıma masrafları ve işgücü maliyetlerinden elde edilen avantajlardan

büyükse işletme yığılma avantajına sahip bölgeye kayarak kuruluş yerini kendisi için en optimum şekilde belirleyecektir.

Weber'den sonra gelen Christaller (1933) ve Lösch (1940)'ün çalışmaları da birbirine çok benzer özellikler taşımaktadır. Her ikisi de kentlerin kentsel yerleşmeler sistemi içerisinde merkezileşen yerler olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Fakat Christaller, kentler arasında bir kademeleşme olduğunu ve belli bir bölge içinde üretilen malların her biri için varolan pazarların az çok çakıştığını ortaya koymuştur (Keleş, 2012: 305). Merkezi yerler teorisi adını alan Christaller'ın analizine göre şehir, çevresindeki alana mal ve hizmet sağlayan bir merkezdir. Ancak her yerleşme merkezinin farklı bir işlevi bulunmaktadır. Christaller'a göre bu işlevler 7 farklı kademeye ayrılmaktadır. Bu kademeler şu şekildedir (Dinler, 1998: 28):

1. Kademe: Pazar kasabası
2. Kademe: Büyük kasaba
3. Kademe: İlçe
4. Kademe: Büyük ilçe
5. Kademe: İl
6. Kademe: Büyük taşra merkezi
7. Kademe: Bölge merkezi'dir.

Bu yedi seviyeli hiyerarşik sistemin herhangi bir basamağındaki bir yeri merkezî ya da önemli hale getiren olgu, kendi ihtiyaçlarından fazla mal ve hizmet üretmesi, başka bir deyişle hinterlandına hizmet sağlamasıdır. Bu durumda merkezî yer, aslında kendi geçim olanaklarının üstüne çıkıp, bir fazla yaratarak çevresindeki tamamlayıcı bölgeye hizmet sağlayabilme yeteneğine sahip bir piyasa olmaktadır (Arıcıoğlu, 2011: 24). Christaller'ın merkezi yerler kuramı kentlerin veya bölgelerin büyümesini açıklamak bakımından çok yararlıdır. Bir kent ile o kentin hinterlandı, bir başka deyişle kentle içinde bulunduğu bölge arasındaki ilişkiye önem vermesi bu teorisinin değerini arttırmaktadır (Keleş, 2012: 121).

Lösch'de taşınabilir malları dikkate alarak kuruluş yerlerini faktör ve mal piyasalarının yapıları yanında karşılıklı etkileşimlerini de dikkate alarak ekonomik faaliyetin mekânda dağılımını inceleme konusu yapmıştır (Erkan, 1988: 28). Lösch'ün her ürün için bir pazarlar ağının bulunduğunu, bu pazarlardan her birinin büyüklüğünün talebe, üretim maliyetlerine ve taşıma giderlerine bağlı olarak

değiştiğini ve her ürün için bu etmenler farklı olduğundan pazarların da farklı büyüklüklerde olacağını gösteren kuramı kent merkezlerinin oluşumu ile yerleşmeler arasındaki kademeleşmeyi açıklamak bakımından büyük yarar sağlamıştır (Keleş, 2012: 305). Bu sayede Lössch genel denge modeline en yakın ve en gelişmiş ekonomik alan analizini yapmıştır (Dinler, 1998: 21).

Alman kuruluş yeri teorileri belli endüstrilerin belli yerlerde kümelenmesinden kent merkezlerinin oluşumuna kadar pek çok teorik konuya değinerek bu konulara açıklık getirmişlerdir. Öte yandan bu teoriler statik teoriler oldukları gerekçesiyle eleştiriye uğramışlardır. Ayrıca Christaller'ın kuramı tüketicinin yani pazarın, kuruluş yeri üzerindeki rolüne çok önem verdiği için, Lössch'ün kuramı ise talebin türdeş ve dengeli bir biçimde dağıldığı üretim birimleri sistemi varsayması nedeniyle eleştirilmiştir (Keleş, 2012: 306). Christaller ve Lössch'nin statik modelleri bölgesel gelişmeyi açıklamaya değil, ekonomik faaliyetlerin ve üretim faktörlerinin bölgesel dağılımını açıklamaya yöneliktir. Merkezi yerler teorisi ekonomik faaliyetlerin yalnızca coğrafik mekânda dağılım ve yerel yığılmaları ile ilgilenmektedir (Erkan, 1988: 30).

Bölge biliminin gelişmesinde, hatta “bölge bilim” (*regional science*) adını almasında Alman ekolünü izleyen, onu geliştiren ve bu isimle bir dergi de çıkaran Amerikalı iktisatçı Isard'ın (1956, 1960) çalışmalarına da değinmek gerekir. Isard'a göre bölge bilimi “Mekânsal ve bölgesel boyutu olan sosyo-ekonomik meseleleri çeşitli analitik ve ampirik araştırma teknikleri kullanarak inceleyen” bir bilim dalıdır (Yavan, 2007: 3). Isard'ın (1956) yerleşme kuramına temel katkısı, özellikle ulaştırma ve nüfus yığılması maliyetlerini göz önünde bulundurarak marjinal girdi ve çıktı öğeleri arasındaki bütünleşmeye odaklanmasıdır (Reiner ve Wilson, 2002: 177). Isard işgücü ve sermaye faktörlerinin bölünemez ve kısmen taşınabilir olduğunu göz önüne alarak bu faktörlerin alanda homojen olarak dağılmaması varsayımı altında belli bölgelerin işletmenin kuruluşu için daha avantajlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ulaştırma maliyetlerini de modele dahil eden Isard optimal kuruluş yerini, üretim faktörleri fiyatları ve taşıma giderlerini de göz önüne alarak saptamaktadır (Dinler, 1998: 43). Isard optimal kuruluş yerini belirlerken taşıma maliyetleri ile üretim maliyetleri arasındaki değiş tokuş ilişkisini kavramsallaştırmıştır (Krugman, 1998:

56). Isard çalışmalarıyla bölgesel bilim ve neoklasik iktisat kuramını birbirlerine entegre etmeye çalışmıştır. Isard'a göre ulaşım girdileri de emek, sermaye veya hammadde gibi üretim faktörleriyle ikame edilebilir. Böylelikle firma için kuruluş yerinin seçimi neoklasik üretim fonksiyonu yardımıyla optimum olarak belirlenebilir (Enright, 1990: 11). Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının kurucularından Krugman'a göre Isard'ın mekânsal analizi iktisadın içine dâhil etmesi ve bunu yaparken de iktisadın alet çantasını kullanması dönemine göre son derece orijinal bir katkıdır. Öte yandan Isard'ın eksikliği artan getirileri ve eksik rekabeti dikkate almamaktır. Isard hiç bir zaman yer seçimi için bir genel denge örneği oluşturamamıştır (Krugman, 1998: 56). Isard'a bir diğer eleştiri de kurumsal ve evrimci ekonomik coğrafyacılar tarafından gelmiştir. Martin (1999)'a göre Isard'ın yaklaşımı küçük bir grupça anlaşılan yüksek matematiksel teknikler kullanan, hayali bir mekânda dengeyi esas alan, ekonomik yer seçimini matematiksel uygulamalarla açıklayan bir ekonomik-coğrafi modeldir. Dolayısıyla reel dünyaya ait coğrafyanın gerçekliğini ihmal etmektedir (Martin, 1999: 66).

1.3.3. Keynesyen Bölgesel Büyüme Modelleri

Keynesyen bölgesel büyüme modelleri olarak bilinen teoriler Keynes'in kendinden önce gelen klasik ve neoklasik iktisatçılara yönelttiği eleştirinin ve geliştirdiği metodolojinin bölgesel analize uyarlanmasıdır. Keynes klasiklerin aksine ekonomide arz cephesinin değil talep cephesinin önemli olduğunu, piyasa mekanizmasının kendiliğinden tam istihdam dengesine gelemeyeceğini, tam istihdamın genel bir durum değil istisna olduğunu, kamu müdahalesinin ekonominin çıktı düzeyinin artırılmasında kullanılması gerektiğini ifade etmişti. Keynes'in fikirleri ulusal ekonomiye dayanmasına rağmen bölgesel iktisatçılar onun görüşlerini bölgesel büyüme farklılıkları çerçevesinde ele almışlardır. Keynesyen bölgesel büyüme modelleri de faktör arzından çok talebin rolüne odaklanmıştır. Keynesyen modelde piyasa mekanizması düzenleyici olmaktan çok istikrar bozucu, bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıkları yeniden üreten bir mekanizma olarak algılanmaktadır (Pike ve diğerleri, 2006: 70). Keynesyen bölgesel büyüme modelinde bir bölgenin geliri aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$Y_i = C_i + I_i + G_i + X_i - M_i \quad (1.1)$$

(1.1) denklemi klasik harcamalar yönüyle hesaplanmış milli gelir denkleminin bir bölgeye uyarlanmış halidir. Burada Y_i bir bölgenin gelirini göstermek üzere C_i o bölgenin tüketimini, I_i o bölgenin yatırımını, G_i o bölgedeki kamu harcamalarını, X_i o bölgenin diğer bölgelere olan ihracatını, M_i ise o bölgenin diğer bölgelerden yaptığı ithalatı göstermektedir. Keynesyen sistemin davranış denklemleri ise aşağıdaki gibidir:

$$C_i = C_{i_0} + c_i Y_{id} \quad (1.2)$$

$$Y_{id} = Y_i + TR_{i_0} - T \quad (1.3)$$

$$T = T_0 + t Y \quad (1.4)$$

$$M_i = M_{i_0} + m_i Y \quad (1.5)$$

$$I_i = I_{i_0} \quad G_i = G_{i_0} \quad X_i = X_{i_0} \quad (1.6)$$

Keynesyen harcama modelinde I, G ve X otonom kabul edilmiştir. 1.2, 1.3, 1.4, 1.5 ve 1.6 denklemleri 1.1'nolu eşitlikte yerine konularak gerekli düzenlemeler yapılsa aşağıdaki denkleme ulaşılır:

$$Y_i = \underbrace{\frac{1}{1 - c_i(1 - t) + m_i}}_{k_i} [C_{i_0} + c_i(TR_{i_0} - T_0) + I_{i_0} + G_{i_0} + X_{i_0} - M_{i_0}] \quad (1.7)$$

(1.7) numaralı eşitlik bir bölgenin büyümesi için gerekli temel unsurları içeren Keynesyen talep denklemdir. Bu denklemde k_i terimi Keynesyen bölgesel çarpandır (*Keynesian regional multiplier*). Keynesyen modelin sistemi basittir. Keynesyen modele göre eşitliğin sağ tarafında kalan otonom kalemlerdeki artışlar çarpan katsayısı (k_i) ile çarpımı kadar bölgenin çıktısında değişmeye yol açacaktır. Buna göre bölgenin otonom kalemleri olan tüketim (C), yatırım (I), kamu harcamaları (G), ihracat (X) arttıkça bölgenin geliri artacak, ithalat (M) arttıkça

bölgenin geliri azalacaktır. Yine bölgeye yapılan transfer harcamaları (TR) bölgeden alınan vergilerden (T) büyük oldukça da bölgenin geliri artacaktır. Otonom harcamalardaki değişikliğin ne kadarının gerçekten bölgenin büyümesine yol açacağı ise çarpan katsayısının (k_i) büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir. Çarpan katsayısı ise bölgesel marjinal tüketim eğilimine (c_i), marjinal vergi oranına (t) ve bölgesel marjinal ithalat eğilimine (m_i) bağlı olarak değişmektedir. Bölgesel marjinal tüketim eğilimi (c_i)'nin artması çarpan katsayısının büyümesine ve dolayısıyla bölgenin gelirinin büyümesine yol açarken marjinal vergi oranının (t) ve bölgesel marjinal ithalat oranının (m_i) artması çarpan katsayısının küçülmesine ve dolayısıyla bölgenin gelirinin azalmasına yol açar.

Keynesyen modelde harcama kalemlerinden bazıları otonom kabul edilmiştir. Bu varsayımlar terk edilerek Keynesyen modelde çeşitli kombinasyonlar elde edilebilir. İzleyen bölümde sırasıyla ihracatın ve yatırımların uyarılmış olduğu varsayımından hareketle bölgesel ihracat modeli, bölgesel yatırım modeli ve Harrod-Domar'ın büyüme modelinin bölgesel versiyonu incelenecektir.

1.3.3.1. Keynesyen Bölgesel İhracat Modeli

(1.7) numaralı eşitlikten hareket ederek ihracattaki değişimle bölgenin geliri arasındaki ilişki aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\Delta Y_i = \frac{1}{1 - c_i(1 - t) + m_i} (\Delta X_i) \quad (1.8)$$

(1.8) numaralı eşitliğe göre bölge geliri bölgesel ihracattaki değişime (ΔX_i) bağlı olmaktadır. Bu bağlamda (1.8) numaralı denklemin ilk terimi de bölgelerarası ihracat çarpanı (*interregional export multiplier*) olmaktadır.

Keynesyen çarpan analizlerinde genelde bölgenin ekonomik faaliyeti ikiye ayrılmaktadır. İlk faaliyet bölgeye dışarıdan gelen talebi karşılayan, böylelikle bölgenin ihracat gelirlerini oluşturan ihracat temelli üretim faaliyetidir. İkinci faaliyet ise bölgenin yerleşiklerine sağladığı mal ve hizmet üretiminden oluşan ihracat dışı üretim faaliyetidir (Fujita ve diğerleri, 1999: 27). Böylece bölgenin geliri (Y_i) ihracat geliri (X_i) ve bölge içi gelir (Y_{bi}) olmak üzere şu şekilde ifade edilebilir:

$$Y_i = Y_{bi} + X_i \quad (1.9)$$

Y_{bi} ise bölgenin ihracat dışı tüm gelirlerini içermektedir:

$$Y_{bi} = A_0 + c_i Y_i \quad (1.10)$$

Burada A_0 bölge içindeki ihracat dışı otonom kalemleri kapsamaktadır. (1.9) ve (1.10) numaraları denklemler birbirleri yerine konur ve gerekli düzenlemeler yapılırsa aşağıdaki eşitlikler elde edilir:

$$Y_i = \frac{A_0}{1 - c_i} + \frac{X_i}{1 - c_i} \quad (1.11)$$

$$Y_{bi} = \frac{A_0}{1 - c_i} + \frac{c_i X_i}{1 - c_i} \quad (1.12)$$

Bu denklemler büyüme formunda düzenlenirse aşağıdaki eşitliklere ulaşılır:

$$g_i = g_{Xi} \frac{X_i}{A_0 + X_i} \quad (1.13)$$

$$g_{bi} = g_{Xi} \frac{c_i X_i}{A_0 + c_i X_i} \quad (1.14)$$

Burada g_{bi} bölge içi diğer faaliyetlerden doğan gelirin, g_i toplam gelirin ve g_{Xi} 'de ihracat gelirin büyüme hızlarıdır. Bu modelde A_0 'ın işaretinin ve alacağı değerin özel bir önemi vardır. Eğer $A_0=0$ ise Y_i ve Y_{bi} X_i 'nin büyüme hızı ile artmaktadır. Eğer $A_0 > 0$ ise ve gelir de pozitif yönde artıyorsa Y_i ve Y_{bi} , X_i 'den daha yavaş artmaktadır. Aksine $A_0 < 0$ ise Y_i ve Y_{bi} , X_i 'den daha hızlı büyümektedir. Sonuç olarak bölgesel ihracat modelinde dengeli büyüme için ihracat ve bölgesel gelirin aynı hızla artması gerekmektedir (Erkan, 1988: 9-10).

1.3.3.2. Keynesyen Bölgesel Yatırım Modeli

Keynesyen bölgesel yatırım modeli de yatırımların büyümenin en temel belirleyicisi olduğu düşüncesine dayanır. Harrod-Domar'ın çalışmasından farklı olarak bir yatırım talebi denklemi çerçevesinde model oluşturulmaktadır. Hartman ve Seckler'in 1967 yılında yayınladıkları çalışma temel alınarak bir Keynesyen bölgesel yatırım modeli şu şekilde yazılabilir (Hartman ve Seckler, 1967: 168):

$$Y_t = C_t + I_t + X_t - M_{t_c} - M_{t_k} \quad (1.15)$$

Bu denklemde M_{t_c} tüketim malı ithalatını, M_{t_k} yatırım malı ithalatını, t alt indisi zamanı göstermektedir. Bu sistemin davranış fonksiyonları şu şekildedir:

$$C_t = bY_{t-1} \quad (1.16)$$

$$M_{t_c} = c C_t \quad (1.17)$$

$$X_t = X_0 \quad (1.18)$$

$$I = K[C_t - C_{t-1} - M_{t_c} - M_{t_c-1} + (X_t - X_{t_1})] \quad (1.19)$$

Yukarıdaki davranış denklemlerinde c marjinal tüketim malları ithalat eğilimini göstermektedir. Davranış fonksiyonları (1.15)'te yerine konularak gerekli düzenlemeler yapılırsa aşağıdaki eşitliğe ulaşılır:

$$Y_t = \frac{X_t}{1 - b(1 - c)} + \frac{K(1 - m)}{1 - b(1 - c)}(X_t - X_{t-1}) + a_1(X_1)^t + a_2(X_2)^t \quad (1.20)$$

Burada x_1 ve x_2 ikinci dereceden denklemin kökleri, a_1 ve a_2 de sabitlerdir. Bunların değerleri parametreler (b , K , M_{t_c} , M_{t_k}) ile başlangıç gelirlerinin alacağı değerlere bağlı olarak belirlenmektedir. (1.20) nolu eşitlikteki ilk iki terim bölgesel ihracat ve hızlandırıcı etkisini vermektedir. Eşitlikteki son iki terim ise bölge gelirinin sistem içinde belirlenen büyüme yolunu vermektedir. Bölgenin büyüme yolu parametrelerin alacağı özel değerlere bağlıdır. Bu sistemde tasarrufun içsel olarak belirlenmesi ve bölgelerarası transferlere konu olabilmesi nedeniyle dengeli veya aynı karar büyüme söz konusu olamamaktadır (Erkan, 1988: 13). Bu modelin

en önemli sonuçlarından birisi gelir etkisinin diğer bölgelere sızmasından dolayı bölgelerin kendiliğinden içsel bir büyüme patikasına ulaşamayacağıdır (Hartman ve Seckler, 1967: 170).

1.3.3.3. Bölgesel Harrod - Domar Modeli

Keynes'e göre yatırımlar ekonomide talep yaratan harcamalardır. Dolayısıyla yatırım artışlarına dayanan talep yönlü teoriler Keynesyen büyüme modellerinin temelini oluşturmuştur. Neoklasiklerden farklı olarak Keynes bir ekonomide tasarrufların daima yatırımlara eşit olacağı savını kabul etmemiştir. Keynes'e göre tasarruflar klasiklerde olduğu gibi faizin değil bireylerin kullanılabilir gelirinin fonksiyonudur. Öte yandan yatırım kararları ise girişimcilerin kar güdüsüne bağlı olarak alınır ve tasarruflara eşit olması gerekmez. Bu farklılık büyüme literatüründe de Harrod ve Domar gibi Keynesyen büyüme modellerinin temelini oluşturmuştur. Harrod (1939) ve Domar'da (1946) yatırımların tasarruf kararlarından bağımsız alındığı büyüme modelleri geliştirerek hem Keynes'in eksik bıraktığı alanları geliştirmişler hem de o dönemden itibaren neoklasik ve Keynesyen tartışmaya büyüme boyutunu eklemişlerdir. Harrod-Domar modeli Keynesyen anlamda yatırımların talep ve kapasite yaratma yönlerinin bir arada ele alınmasından doğmuştur (Şiriner ve Doğru, 2006: 57). Bölgesel Harrod- Domar modeli de genel anlamdaki Harrod-Domar modelinin bölgesel düzeye uyarlanmış halidir.

Bölgesel bazda basit bir Harrod-Domar modeli oluşturmak için ilk olarak kapalı bir ekonomiyi dikkate alalım. Bu durumda bir bölgenin t dönemindeki geliri Y_t şu şekilde ifade edilebilir:

$$Y_t = C_t + I_t \quad (1.21)$$

Burada C_t o bölgenin t dönemindeki tüketimini, I_t ise o bölgenin t dönemindeki yatırımını temsil etmektedir. Sistemin davranış denklemleri ise aşağıdaki gibidir:

$$C_t = c_i Y_t \quad (1.22)$$

$$I_t = v_i (Y_t - Y_{t-1}) \quad (1.23)$$

$$c_i + s_i = 1 \quad (1.24)$$

Burada c_i bölgenin marjinal tüketim eğilimini, s_i bölgenin marjinal tasarruf eğilimini, v_i ise bölgenin marjinal sermaye hasıla katsayısını göstermektedir. (1.22) ve (1.23) numaralı denklemler (1.21) numaralı denklemde yerine konur ve gerekli düzenlemeler yapılırsa (1.25) ve (1.26) numaralı denkleme ulaşılır:

$$\frac{1 - c_i}{v_i} = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_t} \quad (1.25)$$

$$\frac{s_i}{v_i} = g_i \quad (1.26)$$

Burada g_i i bölgesinin büyüme hızıdır ve klasik Harrod-Domar tipi büyüme şartını göstermektedir. Harrod-Domar büyüme modelinde g büyüme hızı bıçak sırtı büyüme (*razor's edge*) patikasını temsil etmektedir. (1.26)'ya göre bıçak sırtı büyüme patikasında bölgedeki tasarrufların (s) bölgenin sermaye hâsıla katsayısına (v) oranı bölgenin büyüme oranına eşit olmak zorundadır. Ancak o zaman bölgede tam istihdamlı dengeli büyümenin varlığından bahsedilebilir (Yeldan, 2010: 104). Ayrıca yine ekonominin dengeli büyümesi için bütün bölgelerin aynı büyüme hızına sahip olması da gerekmektedir (Erkan; 1988: 14). Bir nedenle bu eşitlik bozulursa Harrod-Domar sisteminde orijinal patikanın kararlılığını devam ettirmenin bir yolu yoktur. Bu yüzden bu denklem bıçak sırtı olarak adlandırılmıştır (Yeldan, 2010: 104). Bölgesel Harrod-Domar modellerinde üretim faktörlerindeki niceliksel artışın ana kaynağı göç akımlarıdır. Ancak bu akımlar da modellerin kendi içlerinde dengeleyici bir mekanizma oluşturamamaktadır. Bu modellerde dengeli büyüme yolundan herhangi bir sapma doğal olarak bölgesel büyümeyi de yolundan saptıracaktır (Stilwell, 1980: 43).

Keynesyen modellerde ekonomik sistemin üretim ve arz cephesi ihmal edilmekte ve daha çok talep cephesi inceleme konusu olmaktadır. Ayrıca bölgesel gelişmeyi belirleyen birçok bölgesel unsur ihmal edilmektedir. Böylece aşırı soyutlamayla elde edilen sonuçlarla bölgesel büyümeye ilişkin kısmi açıklamalar yapılmaktadır (Erkan, 1988: 15). İzleyen bölümde bölgesel büyümenin arz cephesini dikkate alan neoklasik büyüme modelleri incelenecektir.

1.3.4. Neoklasik Bölgesel Büyüme Modelleri

Bu bölümde öncelikle Neoklasik Büyüme Modeli ve Yakınsama Hipotezi tanıtılacak, ardından bu modelin bölgesel bir versiyonu incelenecektir.

1.3.4.1. Neoklasik Büyüme Modelinin Temel Çerçevesi

Neoklasik büyüme modeli Solow'un 1956 yılında yayınladığı önemli makalesine dayanmaktadır. Solow modelinin temel amacı uzun dönemde iktisadi büyümenin belirleyenlerini ortaya çıkarmaktır. Her şeyden önce Solow modeli bir neoklasik büyüme modelidir ve neoklasik iktisadın temel özelliklerini içerir. Solow'un kurduğu üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$Y = F(A, K, L) \quad (1.27)$$

Bu üretim fonksiyonunda toplam Y toplam *hâsıla/üretim/çıktıyı* (output/production), K *fiziksel sermaye stoğunu* (physical capital stock), L *emek gücü stoğunu* (labor force stock) ve A *teknolojiyi* (technology) göstermektedir. Bu fonksiyon Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu olarak adlandırılmaktadır. Neoklasik teori çerçevesinde oluşturulan bu fonksiyon içerdiği özellikler bakımından çok kullanışlıdır. Her şeyden önce bu fonksiyon ölçeğe göre sabit getirili bir fonksiyon olarak tanımlanmıştır. Burada girdiler m katı kadar artırılırsa çıktı da m katı kadar artacaktır. Büyüme modelleri uzun-dönem denge modelleridir. Tam rekabetçi piyasa ekonomisi varsayımı altında, kârın uzun dönemde sıfır olması gerekir. Ölçeğe göre sabit getiri varsayımı iktisadi kârı sıfır yaptığı için, yani tam rekabetçi piyasa ekonomisini doğru şekilde temsil ettiği için, neoklasik büyüme modellerinde kullanılmaktadır. Öte yandan bu fonksiyonu oluşturan girdilerin (A , K , L) birinci türevleri pozitif, ikinci türevleri ise negatiftir. Bunun sebebi de azalan verimler yasasıdır. Buna göre girdideki artışlar toplam üretimi artırmaktadır fakat bu artış azalan bir oranda gerçekleşmektedir. Yani her bir birim girdi artışı kendinden önceki birim girdi artışından daha az oranda çıktıyı etkilemektedir. Üretim fonksiyonunu bu

şekilde tanıttıktan sonra analizlerimizde kolaylık olması bakımından teknolojiyi yani A 'yı sabit tutabiliriz. Bu varsayımlardan hareketle üretim fonksiyonu şu hale gelir:

$$Y = F(K, L) \quad (1.28)$$

Ardından toplam çıktıyı ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında şu şekilde ifade edilebilir:

$$Y = K^a L^{a-1} \quad (1.29)$$

(1.29) numaralı denklem neoklasik büyüme fonksiyonunun temel özelliği olan ölçeğe göre sabit getiriyi ifade etmektedir. (1.28) numaralı fonksiyonel ilişkiyi kişi başı terimlerle ifade etmek için her iki tarafta L 'ye bölündüğünde;

$$\frac{Y}{L} = F\left(\frac{K}{L}, 1\right) \quad (1.30)$$

ve $y=Y/L$, $k=K/L$ 'den hareketle denklemi kişi başına terimlerle yazıldığında (1.31) numaralı ilişkiye ulaşılır:

$$y = f(k) \quad (1.31)$$

Kişi başı terimlerle çalışmak bize nüfus artışı ve toplam ekonominin büyüklüğü gibi kavramları hesaba katmaksızın analiz yapma imkânı vermektedir. Bu sayede sadece kişi başına büyüme üzerine odaklanmak mümkündür. Solow'da dışa kapalı ve devletin olmadığı bir ülke modellenir. Dolayısıyla milli gelir denklemi şu şekildedir.

$$Y = C + I \quad (1.32)$$

Daha önce incelenen Keynesyen modelin aksine Solow modelinde yatırımlar daima tasarruflara eşittir; $I=S$. Aslında bu modelde yatırımlar pasiftir. Yatırımları tetikleyen tasarruf düzeyidir. Dolayısıyla tasarruf oldukça yatırımlar da olacaktır.

Yine neoklasik çerçevede tasarruflar ise gelirin fonksiyonudur: $S = f(Y)$. Eğer brüt terimlerle ifade edilirse; $S=sY$ 'dir. Burada (s) marjinal tasarruf eğilimini belirtmektedir ve sıfır ile bir arasında bir değere sahiptir. Neoklasik yaklaşıma göre kapalı bir ekonomide her zaman $I=S$ olacağından $I=sY$ olacaktır. Ardından Solow modelinde sermaye birikim denkleminde geçilirse;

$$\Delta K = I - \delta K \quad (1.33)$$

(1.33) numaralı denkleme göre sermaye birikimi (ΔK) toplam yatırım (I) ile sermayenin yıpranma payı (δK) arasındaki farka eşit olacaktır. (1.33) numaralı denklemi yeniden düzenleyerek nüfus artışını ($n=\Delta L/L$) da sermaye birikim denkleminde ekleyebiliriz. Nüfus artışı sermaye birikimini azaltan bir başka unsurdur. Bu durumda denklem;

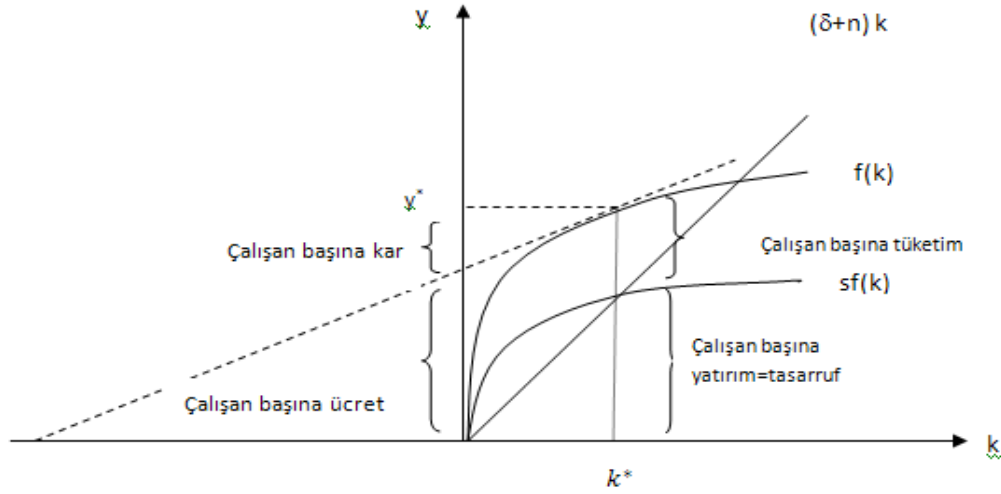
$$\Delta K = sY - (\delta + n)K \quad (1.34)$$

olur. Bu denklemi kişi başına terimlerle ifade etmek için her iki taraf L 'ye bölündüğünde aşağıdaki denklem elde edilir:

$$\Delta k = s f(k) - (\delta + n)k \quad (1.35)$$

(1.35) numaralı denklem Solow modelinde kişi başına sermaye birikim denklemini vermektedir. Ulaşılan sonuçtan da açıkça görüldüğü gibi kişi başına tasarrufun kişi başına çıktıyla çarpımı ya da kişi başına yatırım ($i = s f(k)$), kişi başına sermaye yıpranmasından büyük olduğu sürece kişi başına sermaye artacaktır. Öte yandan Solow'un modeli sonsuz uzayda kişi başına sermaye miktarındaki değişimin sıfır olacağını öngörmektedir. Bu aynı zamanda $s f(k) = (\delta + n) k$ olduğu durumdur. Bu duruma denk gelen $y = f(k)$ düzeyi de kişi başına hâsılayı verecektir. Buna literatürde durağan durum (*steady state*) dengesi adı verilmektedir. Aşağıdaki Şekil 2'de Solow modeline ilişkin olarak durağan durum dengesi görünmektedir.

Şekil 2: Solow Büyüme Modeli ve Durağan Durum Dengesi

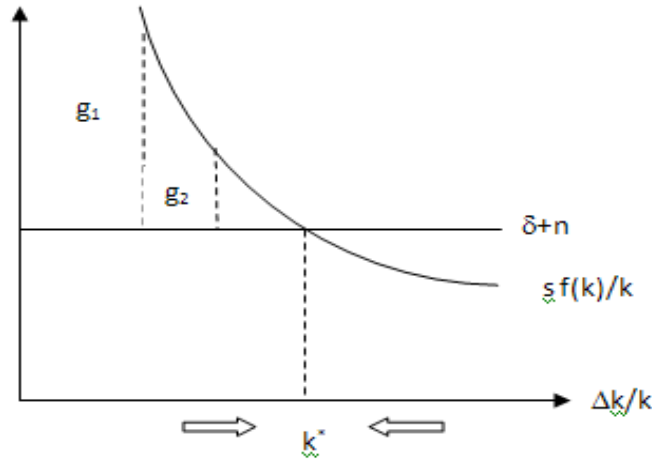
Solow modelinde durağan durum altında kişi başı uzun dönemli büyüme oranı sıfırdır. Bu nedenle durağan durum altında büyüme oranını ancak teknolojik gelişme değiştirebilir ve ayrıca uzun dönemde sermaye birikimi büyümenin kaynağı değildir (Yeldan, 2010: 116). Solow modelinin ulaştığı en önemli sonuçlardan birisi büyümenin kaynağının sermaye birikimi ya da bir başka iktisadi değişken değil teknolojik gelişme olduğudur. Teknolojik gelişme ise iktisadi bir değişken değildir. Dolayısıyla Solow ekonomik büyümenin kaynağını açıklamaya girişmiş fakat ekonomik olmayan bir değişkene ulaşmıştır: Teknoloji. Bu yüzden standart neoklasik teorelinin büyüme modeli olan Solow büyüme modeli Dışsal Büyüme Modeli olarak da adlandırılmıştır.

Neoklasik büyüme modelinde durağan durumda büyüme oranı sabit bir oran olacak, dolayısıyla kişi başı sermaye düzeyindeki (k) değişim sıfır olacaktır. Bunu gözlemleyebilmek için kişi başı sermaye birikim denklemi olan (1.35) numaralı denklem tekrar ele alındığında bu eşitliğin her iki tarafını yine (k)'ya bölünerek kişi başına sermaye birikimindeki değişim takip edilebilir.

$$\Delta k/k = s f(k)/k - (\delta + n) \quad (1.36)$$

Ekonominin durağan durumunda (1.36) numaralı denklem sıfır olacak, dolayısıyla $sf(k) = \delta + n$ olacaktır. Bu durumu Şekil 3'te görebiliriz:

Şekil 3: Neoklasik Geçiş Süreci

Şekil 3'te “g” büyüme oranlarını, “ k^* ” ise ekonominin durağan durum dengesini vermektedir. Buna göre ekonomi durağan durum dengesinin solundayken pozitif oranlarda büyüyecek, durağan durum dengesinin sağındayken ise negatif oranlarda büyüyecek, yani küçülecektir. Öte yandan ekonomi kendi durağan durum dengesinden ne kadar uzakta ise büyüme oranı o kadar yüksek olacaktır, $g_1 > g_2$. Bu durum farklı ülkeler için veya bir ülkenin farklı bölgeleri için düşünüldüğünde ulaşılacak açık sonuç şudur: Neoklasik büyüme modelinin varsayımları olan ölçeğe göre sabit getiri ve azalan faktör getirileri kabul edildiğinde, durağan durum dengesine olan konuma göre bütün ülke ya da bölgelerin, daha genel ifadesiyle ekonomilerin bir dengeye yakınsadığı söylenebilir. Buna göre başlangıçta daha düşük bir sermaye birikimine sahip olan ülke ya da bölgeler daha yüksek bir sermaye birikimine sahip olan ülke ya da bölgelere göre daha hızlı büyüme oranları elde edecekler ve durağan durum dengesi etrafında gelir düzeyleri birbirlerine yakınsayacaktır. İzleyen bölümde yukarıda anlatılan yakınsama hipotezi daha detaylı incelenecektir.

1.3.4.2. Neoklasik Yakınsama Hipotezi

Neoklasik büyüme teorisi dayandığı varsayımlar gereği kararlı bir denge kurmakta ve bu denge durumuna literatürde durağan durum (*steady state*) denildiği önceki alt bölümde vurgulanmıştı. Buna göre ekonomiler (ülke ya da bölge

ekonomileri) kendi durağan durumlarına göre yol almaktadırlar ve bu süreçte durağan durumdan uzaklıklarına bağlı olarak büyüme hızları değişmektedir. Fakat en nihayetinde her ekonomi kendi durağan durum dengesine ulaşacaktır. Yakınsama hipotezi de buradan doğmaktadır. Eğer ekonomiler kendi durağan durum dengesine doğru azalan bir hızla ilerliyorlarsa, başlangıçta daha düşük sermaye birikimine sahip olan, dolayısıyla daha düşük gelişmişlik oranlarına sahip olan ülke ya da bölgeler diğerlerine görece daha hızlı büyüme oranlarına sahip olacaklar ve en nihayetinde geriden gelenler ileride olanlara yakınsayacaktır.

Yakınsama hipotezi gerek dayandığı neoklasik temellerin ampirik uygulamaya müsait olmasından, gerekse ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının gelecekte azalacağını öngörmesi bakımından çokça sınanmıştır. Bu konuda ampirik uygulamalar bağlamında en önemli katkılar arasında Barro ve Sala-i-Martin (1992), Mankiw, Romer ve Weil (1992), Islam (1995), Cashin ve Sahay (1996)'ın çalışmaları sayılabilir. Mankiw, Romer ve Weil'in (bundan sonra M-R-W) 1992 yılında yaptıkları çalışma bu alanda çokça atıf almıştır. M-R-W'nin çalışması neoklasik büyüme modelinin insan sermayesini içermiş hali olarak tanımlanabilir. Neoklasik büyüme modelini insan sermayesiyle uyarladıktan sonra farklı ülke grupları için (98 petrolsüz, 75 orta düzey ve 22 OECD ülkesi) 1960-1985 dönemine ait yıllık kişi başı reel gelir, özel ve kamu tüketimi, yatırım ve nüfus verilerini kullanarak yakınsamanın varlığını bulgulamışlardır. Ardından M-R-W'yi takip eden Islam 1995 yılında yaptığı çalışmasında gelişen dinamik panel tahmin yöntemlerini M-R-W'nin kullandığı veri setine de uyarlayarak yakınsamanın varlığını tespit etmiştir. Cashin ve Sahay'da M-R-W ve Islam'ın kullandığı metodolojiyi 1961-1991 arasında Hindistan'ın eyaletleri için araştırmış ve yakınsamanın varlığını saptamıştır. Onlara göre özellikle iç göç farklı eyaletlerin kişi başı gelirlerinde yakınsamaya pozitif katkı yapmaktadır. Yine yakınsamayla ilgili çığır açan bir çalışma Barro ve Sala-i Martin (bundan sonra B-S)'den gelmiştir. Özellikle yakınsamanın bulgulanması için başlangıç koşullarının önemini vurgulayan çalışmalarında B-S, Amerikan eyaletleri için 1880-2000 yıllarında yakınsamanın varlığını araştırmışlardır. Çok geniş bir zaman diliminde yaptıkları çalışmalarında B-S 1880-2000 yılları arasını hem 20'şer yıllık 2 alt periyot ve 10'ar yıllık 9 alt periyoda ayırarak alt periyotlarda hem de 1880-2000 aralığının tamamında yakınsamayı test

etmişlerdir. Temel yakınsama denkleminde 1920-1930, bölgesel kukla değişkenlerin olduğu denklemde 1920-1930 ve 1990-2000 yılları hariç olmak üzere bütün dönemlerde yakınsamanın varlığını bulgulamışlardır.

Bir açıdan bakıldığında yakınsama hipotezi kendi içinde bir totoloji barındırıyor gibi görünmektedir. Neoklasik büyüme teorisinin durağan durum dengesi göz önüne alındığında zaten her ekonomi kendi durağan durum dengesine doğru yol almaktadır. Dolayısıyla yakınsama eğer varsa da içinde bulunulan bir süreçtir. Literatürde yakınsama hipoteziyle ilgili yapılan ampirik çalışmalar da gelişmiş ülkeler arasında bir yakınsama gözlenirken gelişmekte olan ülkeler arasında ise ıraksama gözlemlenmiştir. Buna cevap olarak neoklasik büyüme teorisinin savunucuları başlangıç koşullarının yakınsama olgusunun gözlenmesinde önemli bir olgu olduğunu iddia etmişlerdir. Hem B-S hem de M-R-W çalışmalarında yakınsama hipotezinin bütün ülkelerin aynı kişi başı gelir düzeyine yakınsayacağını, yani mutlak yakınsamayı (*absolute convergence*) değil her ülke grubunun kendi durağan durum dengesindeki kişi başı gelir düzeyine yakınsayacağını ifade etmiştir. Sonraları literatürde koşullu yakınsama (*conditional convergence*) hipotezi olarak yer bulan bu bakış açısı yakınsamanın oluşmasını ülkelerin ya da bölgelerin başlangıçtaki benzerliklerine bağlamıştır. Bu bağlamda eğer ülkelerin büyümelerinde yapısal özellikler önemli bir rol oynuyorsa benzer ve benzer olmayan ülkeler farklı durağan durum dengesine yakınsarlar. Dolayısıyla benzer özelliklere sahip olan ülkeler kendi aralarında bir yakınsama eğilimine sahip olacaklardır. Bu yaklaşım da literatürde yakınsama klüpleri (*convergence club*) adıyla çokça sınanmıştır. Yakınsama klüpleri olgusu ve başlangıç koşullarının benzerliğine yaptığı vurguyla mutlak yakınsama konsepti birbirlerine yakın kavramsallaştırmalardır. Bu bağlamda ülkeler arasında nazaran bir ülkenin bölgeleri arasında gözlemlenmesi daha muhtemeldir. B-S (2000)'deki çalışmalarında bunun önemine değinmiştir. B-S'e (2000)'e göre:

“Teknolojide, tercihlerde ve kurumlarda farklılıklar olmasına rağmen bu farklılıklar muhtemelen bölgeler arasında ülkeler arasında olduğundan daha az olacaktır. Farklı bölgelerdeki firmalar ve hane halkları benzer teknolojilere ulaşma eğilimindedir ve kabaca benzer tercih ve kültürlere sahiptir. Ayrıca bölgeler bir merkezi hükümeti paylaşırlar ve bu yüzden aynı yasal ve kurumsal alt yapıya sahiptirler. Bu görece homojenite farklı bölgelerin aynı durağan durum (steady state) dengesine yakınsayacakları anlamına gelir. Böylelikle mutlak yakınsamayı bölgeler arasında uygulamak

lkeler arasında uygulamaktan daha uygundur (Barro ve Sala-i Martin, 2000: 467-468).”

Yakınsama hipotezi ampirik olarak test edilirken iki farklı yöntem kullanılır: Sigma ve Beta yakınsama. Sigma yakınsama kişi başi gelirin zamana göre standart sapmasını göz önüne alan bir yaklaşımdır. Buna göre eğer lkeler ya da bölgeler arasında bir yakınsama varsa, o ülkelerin ya da bölgelerin kişi başi gelir değerlerinin standart sapması zamanla azalacaktır. Sigma yakınsama denilen bu yaklaşıma aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır:

$$\sigma_t = \sqrt{\frac{\sum_i [\ln(y_{i,t}) - \ln(\bar{y}_t)]^2}{(N)}} \quad (1.37)$$

(1.37) numaralı eşitlik lkeler yada bölgeler arasındaki kişi başi gelirin standart sapma formülüdür. Öte yandan bir diğer yakınsama yaklaşıma da inceleme konusu olan ülkelerin kişi başi gelir değerlerini regresyona tabi tutan yaklaşımdır. Literatürde beta yakınsaması olarak adlandırılan bu yaklaşımda ülke ya da bölgelerin kişi başi gelirleri panel veri formatında regresyona tabi tutulur. Bu regresyonun mutlak yakınsama (absolute convergence) versiyonu BS’i takip ederek aşağıdaki gibi hesaplanabilir

$$\begin{aligned} (1/T) \cdot \log(y_{i,t} / y_{i,t-T}) \\ = a - [\log(y_{i,t-T})] \cdot [(1 - e^{-\beta T})/T] + u_{i,t} \end{aligned} \quad (1.38)$$

Bu regresyona göre beta katsayısı, “[$(1 - e^{-\beta T})/T$]", negatif bulunursa ülkelerin ya da bölgelerin arasında bir yakınsamanın varlığından söz edilebilir. Uygulamada bu denklem genellikle anılan dönemin başlangıç ve bitiş yılları dikkate alınarak doğrusal olmayan tahmin yöntemiyle elde edilmektedir. Ancak bu durumda sadece ele alınan dönemin başlangıç ve bitiş verileri kullanılmakta, dönem içi değişmeler ihmal edilmektedir. Bu durum başlangıç ve bitiş yılları ekonominin olağan koşullarını yansıttığı oranda β katsayısının tahmininde önemli bir sorun yaratmayabilir. Ancak büyüme oranlarının oynaklığının yüksek olduğu ekonomilerde

sadece başlangıç ve bitiş yılları olmak üzere 2 yılın rakamlarını almak çok sağlıklı olmayacaktır. Bu nedenle model aşağıdaki haline modifiye edilebilir:

$$\log(y_{i,t} / y_{i,t-T}) = a_{i,t} - [\log(y_{i,t-T})] \cdot [(1 - e^{-\beta T})] + u_{i,t} \quad (1.39)$$

Böylece panel yöntemiyle ele alınan dönemin bütün yıllarına ilişkin veriler denklemin katsayılarının tahmininde kullanılmakta, dönem içi dalgalanmalar ihmal edilmemiş olmaktadır. Yine yukarıdaki denklemlere başlangıç koşullarındaki benzerlikleri ifade eden bağımsız değişkenlerin eklenmesiyle de koşullu yakınsamanın varlığı test edilebilmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse neoklasik yakınsama hipotezi gelir farklılıklarının geleceğine ilişkin olumlu bir bekleyiş içermektedir. Özellikle benzer özelliklere sahip ülkeler arasında ya da bir ülkenin farklı bölgelerin arasında, ekonomik birimler durağan durum dengelerine doğru yol aldıkça yakınsamanın gerçekleşeceği beklenmektedir. bu yüzden yakınsama hipotezi neoklasik büyüme teorisinin sağlamlığının göstergesi olarak ampirik yöntemlerle çokça sınanmıştır. Her ne kadar yakınsama hipotezi neoklasik büyüme teorisinden türese de bölgesel gelir dağılımı açısından da dolaylı olarak benzer bir iyimserliği barındırmaktadır. Eğer benzer ülkeler ya da bir ülkenin bölgeleri birbirlerine ekonomik olarak yakınsayacaksa bu yakınsama gelir dağılımlarında da bir düzelme vaat etmektedir. Bu yüzden ampirik uygulama bölümünde yakınsama konusuna yeniden dönülecektir.

1.3.4.3. Neoklasik Bölgesel Büyüme Modeli

Standart bir neoklasik bölgesel büyüme modeli temel özelliklerini neoklasik büyüme modelinden alır. Borts ve Stein'in (1964) tek sektörlü olarak geliştirdikleri neoklasik bölgelerarası büyüme modeli ulusal büyüme oranının dışsal olarak belirlendiği bir model çerçevesinde ulusal büyüme oranının bölgeler arasında nasıl dağıldığını analiz eder. Bu modele göre bir bölgenin büyümesi ancak diğer bölgenin küçülmesi pahasına gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu modelde ulusal büyüme oranı bölgesel büyüme oranlarının toplamıdır (Capello, 2009: 39). Yine neoklasik bölgesel

büyüme modeli de tam rekabet, üretim faktörlerinin azalan getirisi, ölçeğe göre sabit üretim teknolojisi vb. neoklasik varsayımlara dayanmaktadır. Bir bölgesel neoklasik üretim fonksiyonu şu şekilde yazılabilir:

$$Y_i = f(K_i, L_i, T_i) \quad (1.40)$$

Burada Y_i bölgesel çıktı düzeyinin, K_i bölgenin sahip olduğu sermaye düzeyini, L_i bölgenin sahip olduğu emek miktarını T_i ise bölgedeki teknoloji düzeyini göstermektedir. (1.40) numaralı fonksiyon eşitlik şeklinde yazılırsa şu denkleme ulaşılır:

$$Y_i = K^{\alpha} L^{\beta} T^c \quad (1.41)$$

Burada α , β ve c kısmi esneklik katsayıları olmaktadır ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımı gereği toplamaları 1'e eşittir. Bu eşitliğin zamana göre türevi alınıp kişi başı terimlerle ifade için gerekli düzenlemeler yapılırsa (1.42) numaralı eşitliğe ulaşılır:

$$y_i = \alpha k_i + \beta l_i + c t_i \quad (1.42)$$

Bu modele göre i bölgesinin kişi başı büyüme hızı (y_i), kişi başı sermaye, emek ve teknolojinin büyüme hızlarına bağlıdır. Bu modele göre k_i ve l_i şöyle tanımlanmıştır:

$$k_i = \frac{S_i}{v_i} \pm \sum k_{ij} \quad (1.43)$$

$$l_i = n_i \pm \sum m_{ij} \quad (1.44)$$

i bölgesindeki sermaye ve işgücü büyüme hızları (1.43) ve (1.44) numaralı denklemlerde verilmiştir. i bölgesindeki sermaye büyüme hızı bölgenin j bölgesinden (yada diğer bölgelerden) çektiği net sermaye ithalatına bağlı olmaktadır. i bölgesindeki emeğin büyüme hızı da yine bölgenin j bölgesinden (yada diğer

bölgelerden) çektiği net emek göçüne bağlıdır. Yine bu eşitliklerde s_i bölgenin tasarruf oranını, v_i ise bölgenin sermaye hasıla katsayısını göstermektedir. k_{ij} ve m_{ij} 'de şu şekilde tanımlanmıştır:

$$k_{ij} = g(r_i - r_j) \quad (1.45)$$

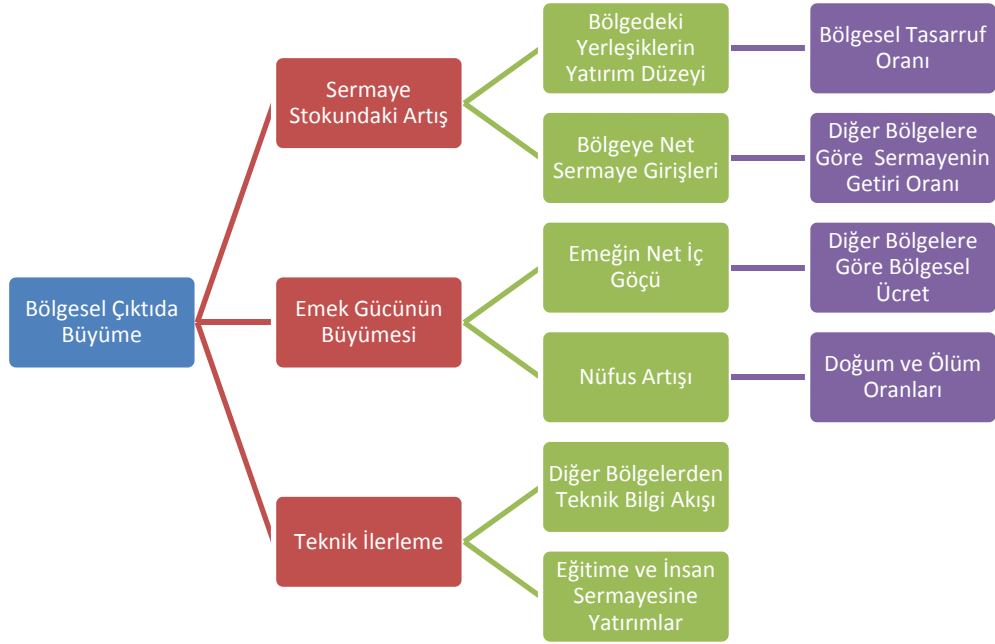
$$m_{ij} = h(w_i - w_j) \quad (1.46)$$

Burada da r bölgeler arasındaki faiz oranlarını, w ise bölgeler arasındaki ücret düzeyini göstermektedir. Bu eşitliklere göre bir bölgenin diğer bölgelerden pozitif sermaye çekebilmesi o bölgenin faiz oranının diğer bölgelerden yüksek olmasına bağlıdır. Eğer i bölgesinin faiz oranı j bölgesinin faiz oranından yüksekse $g > 0$ olacak, bölge net sermaye çekmiş olacaktır. Aynı şekilde bir bölgenin emek miktarının artması da o bölgenin ücret düzeyinin diğer bölgelerden yüksek olmasına bağlı olmaktadır. Eğer i bölgesinde ücretler j bölgesindeki ücretlerden yüksekse emek gücü i bölgesinde yoğunlaşacaktır. Varsayımlardan anlaşılacağı gibi neoklasik bir bölgesel büyüme modeli olan bu modelde üretim faktörleri olan emek ve sermaye tam mobil sayılmaktadır.

Bu modelin ana sonuçları değerlendirildiğinde ilk olarak bölgelerarasındaki farklılıklar bölgelerin sahip oldukları ücret ve faiz oranlarındaki farklılaşmayla açıklanmaktadır. Faktör hareketliliğinin tam olduğu neoklasik varsayım hatırlanırsa bu farklılık rekabetçi bir süreç sonunda ortadan kalkacaktır.

Öte yandan bölgeler arasındaki farklılıkları açıklayan bir diğer etmen de teknoloji düzeyindeki farklılıklar olabilir. Fakat kullanılan üretim fonksiyonu gereği teknolojik farklılıklar da uzun dönemde ortadan kalkacaktır. Zaten neoklasik büyüme modellerinde teknoloji herkesin erişebileceği küresel ve kamusal bir maldır (Yeldan, 2010: 112). Dolayısıyla bu modellere göre bölgeler arasında bir farklılık varsa bu bölgeler arasındaki faktör mobilitesinin tam sağlanamamış olmasından kaynaklanmış olabilir. Eğer bölgeler arasındaki her türlü engeller kaldırılarak tam rekabet şartları oluşturulursa bu farklılıkların ortadan kalkması beklenir. Aşağıdaki Şekil 4'te neoklasik bölgesel büyüme modelinin temel argümanları özetlenmiştir.

Şekil 4: Neoklasik Büyüme Modeline Göre Bölgesel Büyüme

Kaynak: Armstrong ve Taylor (2000: 72)

Şekil 4’den de görüleceği gibi neoklasik modelde bölgesel büyümenin kaynağı arz faktörlerindeki artışlardır. Bu bağlamda bir bölgede büyüme olgusunun gözlemlenebilmesi için sermaye stokunda (K), emek gücünde (L) ve teknolojiye (A) niceliksel bir artış gerekmektedir.

Neoklasik bölgesel büyüme modelleri sonuç olarak gerek yaptığı varsayımlarla gerekse ülke bazında ya da bölgesel bazda bir ekonominin geleceğine ilişkin ileri sürdüğü deterministik sonuçlarla gerçek hayata ilişkin geçerli sonuçlar üretmekten uzaktır. Modele göre bütün ekonomiler kendi durağan durum (*steady state*) dengesine doğru ilerliyorlarsa bütün dengeden sapmalar zamanla ortadan kalkacaktır. Bu modellerde tarihsel farklılıklar herhangi bir rol oynamaz ve uzun dönem çıktı düzeyi mükemmel bir şekilde tahminlenebilir (Maier ve Tripple, 2009: 55). Bu yüzden bu modellerin bölgesel ekonomik analize uygun düşmediği görülebilir. Neoklasik varsayımlardan olan tam rekabet, tam istihdam, tek ürün, sonuçları itibarıyla iyi davranışlı bir üretim fonksiyonu, ölçeğe göre sabit, üretim faktörlerine göre azalan getiri düşünüldüğünde bu tarz analizin “mekân ekonomisi” çerçevesinde geçersizliği ortaya çıkmaktadır. Mekânsal bazda düşünüldüğünde bir

mekân içinde tam istihdamın gerçekleşmediği bölgeler olduğu gibi bölgesel piyasalar çoğu kez oligopolistik yapılar kazanmaktadır. Üretim faktörleri ile teknolojinin mekân içinde akışkanlığı ve dağılımı neoklasik koşullardan sapan bir ortamda gerçekleşmektedir. Bütün bu özelliklerden dolayı neoklasik modeller bölgesel ekonominin temel karakterini yansıtmamakta, ekonomik faaliyetin yerel kümelenmesini, taşıma masraflarını vb. açıklayamamaktadır (Erkan, 1988: 20).

1.3.5. İçsel Bölgesel Büyüme Modelleri

Neoklasik model, bölgesel büyüme ile ilgili açık varsayımlar ve politika önermelerinde bulunmasına rağmen bu modelin oluşturulması sırasında kullanılan bazı varsayımlar net sonuçlar vermezler. Bunun en başta geleni bütün büyüme sürecinin sermaye birikimine bağlı olarak bir sona geldiği durağan durum (*steady state*) dengesi çözümüyle ilgilidir. Eğer bu modelde üretim fonksiyonuna yenilikleri de dâhil ederseniz uzun dönemde yenilik oldukça, ekonomi yeniliklere bağlı olan teknik bilgi ile sabit bir oranda büyüyecektir. Fakat teknik bilginin büyümesi neoklasik modellerde açıklanmamıştır. Bu analiz uzun dönemde ekonomik büyümeyi anlamak için yola çıkmış fakat ekonomik büyümenin kaynağı olarak ekonomik olmayan bir faktöre ulaşmıştır: Teknolojik ilerleme. Bu 1980 ve 1990'larda içsel büyüme modellerinin gelişmesine neden olmuştur (Maier ve Triple, 2009: 55). Özellikle Romer (1986, 1990) ve Lucas (1988) çalışmaları ile gelişen içsel büyüme modelleri, neoklasik modellerden iki konuda ayrılmaktadırlar. Bunlardan ilki, teknolojik gelişmenin içselleştirilmesi, bir başka deyişle teknolojik gelişmenin nasıl olduğunun modellenmesi, dolayısıyla da uzun dönemde bölgeler arasında görülen kişi başı gelir farklarının açıklanması yönündedir. Diğeri ise biriktirilebilir faktörlerin getirisinin azalan olmadığı varsayımıdır (Özgür, 2010: 42).

İçsel büyüme modelleri, bilginin yaratılması ve birikiminin modellenmesine dair vurgusuyla geleneksel neoklasik büyüme modellerinden ayrılır. Bu neoklasik modeller de bilginin içerilmediği anlamına gelmemektedir. Neoklasik büyüme modellerinde sadece bilginin birikim sürecine dair açık bir teori yoktur. Neoklasik modellerde bilgi, üstü kapalı olarak kamusal bir mal niteliği taşımaktadır. İçsel büyüme modellerinin içselliğini açıklayan en önemli olguların başında da bilgi

yaratım ve birikiminin içsel bir süreç olarak ele alınması yatar (Roberts ve Setterfield, 2010: 433). İçsel büyüme modellerinin neoklasik büyüme modellerinden bir diğer farkı da üretim fonksiyonuna temel üretim faktörleri olan emek ve sermayeden farklı olarak dışsallıklar, ar-ge, beşeri sermaye, kamu harcamaları vb. değişkenleri eklemesidir.

İçsel büyüme modellerinin farklılaştığı bir diğer alan üretim fonksiyonunun getirisi üzerine olmuştur. İçsel büyüme modelleri neoklasik büyüme modellerinde varsayılan ölçeğe göre sabit getiri varsayımını terk ederek ölçeğe göre artan getirileri, özellikle dışsallıkların var olduğu durumlarda, üretim fonksiyonuna dahil etmişlerdir. Romer'in çalışmalarında kullanılan bu varsayımın temelinde üretim süreçlerinin sonucunda ortaya sadece fizik ürün değil yeni üretim bilgisinin de çıktığı görüşü yatmaktadır. Üretim ve yatırım sürecinde bir yan ürün olarak ortaya çıkan bilgi sadece o üretim birimi için değil ekonomi genelinde de artış sağlamaktadır (Şiriner ve Doğru, 2006: 98). Dolayısıyla “bilgi”, “yenilik” gibi kavramlar bu modellerde üretim faktörü olarak üretim fonksiyonuna dâhil edilmektedir.

İçsel büyüme teorilerinin gelişiminde Ramsey'in katkısından da bahsetmek gerekir. Ramsey 1928 yılında yayınladığı makalesinde tüketim düzleştirmesinden bahsederek rasyonel tüketicilerin tasarruflar ve tüketim arasında şimdi ve gelecek dönemler arasında bir düzleştirme yapması gerektiğinden bahsetmiştir. Ramsey'e göre tüketiciler gelecekteki mutlulukları için şimdi tasarruf etmeli, fakat şimdi tasarruf etmek şimdi mutsuzluğa yol açacağı için gelecek ve şimdiki mutluluk düzeyleri arasında bir dengeye ulaşılmalıydı (Yeldan, 2010: 151). Ramsey bu yaklaşımıyla tasarruf-tüketim ödünleşimini içsel olarak modele dâhil etmiştir. Öte yandan bu yaklaşım sonuçları itibarıyla neoklasik büyüme modellerinden çok da farklı olmamıştır. Teknolojik değişim modele dâhil edilmediği için büyümenin kaynağı hala belirsiz kalmaya devam etmiştir. Ramsey'in içsel büyüme teorisine katkısı ise büyümenin kaynağı olduğu düşünülebilecek üretim faktörlerinin üretim fonksiyonuna dahil edilmesi olmuştur. 1986 yılından sonra geliştirilmiş yeni klasik büyüme (*new classical growth*) ve içsel büyüme (*endogenous growth*) modellerinin tümü Ramsey yapısı üzerinde yükselmiştir (Yetkiner, 2013: 87).

İçsel büyüme modelleri neoklasik yaklaşımda olmayan içselleştirmeyi iki farklı kanaldan yapar. Bunlardan birincisi sermayenin geniş yorumuyla (dışsallıklar

ve beşeri sermaye) içselleştirme ve ikincisi yenilikler yoluyla (Schumpeterian) içselleştirme. İlki kendi içinde iki farklı kola ayrılır. Bu kollardan birincisi dışsallıklar yaratan sermaye yatırımlarını modele içsel olarak dâhil eder. İkinci kol ise sermayeyi daha geniş yorumlayarak beşeri sermaye (*human capital*), yaparak öğrenme (*learning by doing*) ve bilgi yayılması (*knowledge spillover*) kavramlarını içselleştirir. İkinci ana kanal ise yenilikleri (*innovation*) modele içsel olarak dâhil eder. Bu ikinci ana kanal üreticiler tarafından planlı ve kasıtlı olarak yapılan teknolojik gelişmenin getirilerini Schumpeterian anlamda içsel olarak modele sokar (Martin ve Sunley, 1998: 208).

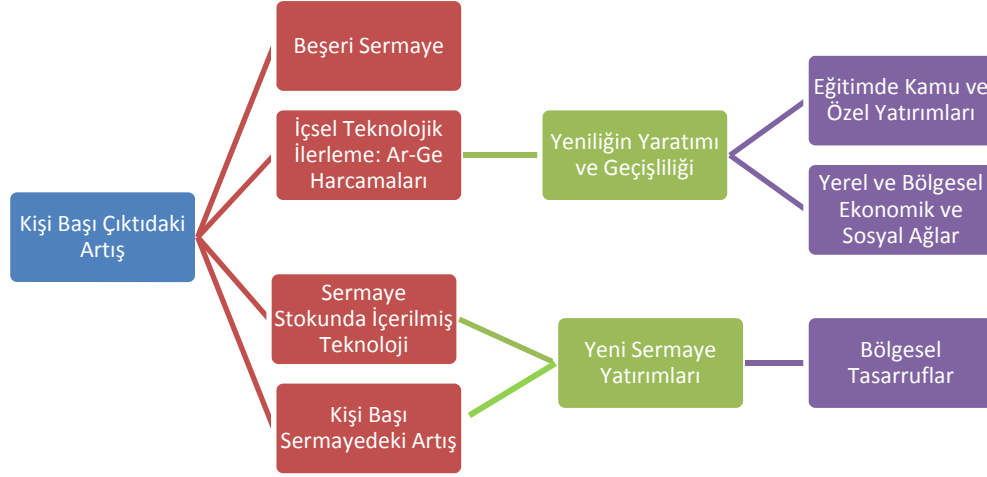
Bir açıdan bakıldığında içsel büyüme modelleri içerdikleri varsayımlarla bölgesel analiz için bir potansiyel taşımaktadır. Roberts ve Setterfield'a (2010) göre içsel büyüme teorisinin bölgesel büyüme farklılıklarını açıklamadaki potansiyel rolü, bilgi yayılımının coğrafi sınırlarının olmasıyla ve bu modellerin bilgi yayılımını beşeri sermaye üzerinden içermesi sebebiyle, beşeri sermaye birikimi olgusunun kendisinin bölgesel dinamikleri olmasından kaynaklanmaktadır (Roberts ve Setterfield, 2010: 436). McCann ve Oort'a (2009) göre coğrafya ve mekânla ilgili literatürün büyük bir kısmı içsel büyüme modelleri üzerine geliştirilmiştir. İçsel büyüme teorileri farklı olmalarına rağmen (ki o teoriler zamanı karşılaştırmalı statik bir biçimde ele almazlar ancak büyümeyi zamana bağlı olarak ele alırlar ve büyümenin belirleyenleri analizlerinin başlıca konuları arasındadır) kendilerini yeni ticaret teorisi ve yeni ekonomik coğrafya yaklaşımlarıyla benzer kaynaklar üzerine inşa etmişlerdir. Bu görüşe göre bireyler ya da firmalar yeni sermaye biriktirdiklerinde bilmeden diğer bireylerin ya da firmaların sermaye birikimlerine katkıda bulunurlar. Bu tarz yayılmalar fiziksel sermaye ya da beşeri sermaye yatırımları sırasında oluşabilir (Lucas, 1988). Romer'in (1986, 1990, 1994)'te gösterdiği gibi eğer yayılmalar yeterince güçlü ise fiziki yada beşeri sermayenin marjinal ürünü, bireysel yatırımlar için verimlilikte dışsallıkların olmadığı azalan getirili durumlarda bile, kalıcı olarak iskonto oranının üzerinde bulunabilir. Bu modeller de içsel büyüme teorisi olarak bilinen modellere yaklaşır. Çünkü bu modellerde de teknolojik değişim içsel olarak yer almaktadır (McCann ve Oort, 2009: 24). Bununla beraber aksini iddia edenler de bulunmaktadır. Brakman ve diğerleri (2011)'e göre içsel büyüme modelleri dışsallıkların olduğu yerleşimleri ve

bu yerleşimlerin seçimini analize kattığı sürece coğrafya ile ilgili olabilir. Öte yandan pek çok içsel büyüme modeli versiyonunda böyle bir role rastlanamamaktadır. Dolayısıyla yerleşim yeri ekonomik büyümenin içselleştirilmesinde analize dâhil edilmediği sürece ekonomik büyüme coğrafi bir vurgu taşımamaktadır (Brakman ve diğerleri, 2011: 70-71).

Mekânsal ya da bölgesel analize uyarlanmış içsel büyüme modelleri düşünüldüğünde bu tarz modellerle Krugman'ın (1979, 1991) katkılarıyla gelişen “yeni ekonomik coğrafya” (*new economic geography*) yaklaşımlarının benzer olduğu görülmektedir. Her iki yaklaşım da eksik rekabet ve artan getiriler esasına dayanmaktadır. Maier ve Trippl'a (2009) göre içsel büyüme teorisi ile yeni ekonomik coğrafya yaklaşımları dışsallıkları bir genel denge modeli çerçevesinde içerdikleri için aynı temel mantığı uygulamaktadırlar (Maier ve Trippl, 2009: 53). Yine de bölgesel içsel büyüme modelleri ile yeni ekonomik coğrafya modellerinin ayrıldığı alanlar mevcuttur. Bölge ve coğrafya için uygulandığında, ekonomik coğrafya modelleri tüm artan getiriler kavramını mekânsal yığılma ekonomileri kapsamında olduğunu varsayar. İçsel bölgesel büyüme modelleri ise sadece eksik rekabete dayalı tekelci rekabet yaklaşımını kullandığı ölçüde yeni ekonomik coğrafya modellerine benzer. Bununla beraber içsel bölgesel büyüme modelleri büyümeyi içselleştirirken yerel dışsallıkları sadece piyasa ölçeğiyle veya maddi dışsallıklarla değil, bilgi veya teknolojik dışsallıklarla ve yayılmalarla da açıkladığı durumlarda ana akım yeni ekonomik coğrafya yaklaşımından farklılaşmaktadır (McCann ve Oort, 2009: 24).

Şekil 5'te bölgesel içsel büyüme modellerinin temel özellikleri yansıtılmaktadır. Neoklasik büyüme modellerinden farklı olarak içsel büyüme modellerinde teknoloji ve beşeri sermaye kavramı da bölgesel büyüme bağlamında modele dâhil edilmektedir. Böylelikle sadece üretim faktörlerindeki niceliksel artışla büyümeyi açıklayan neoklasik modelin mekanik bakış açısı aşılakta, artan getirilere sebep olan teknolojik gelişme ve insan sermayesi modele içirilmiştir.

Şekil 5: İçsel Büyüme Modellerine Göre Bölgesel Büyüme

Kaynak: Armstrong ve Taylor (2000: 88)

İçsel bölgesel büyüme modellerinin ulaştığı sonuçlar neoklasik bölgesel büyüme modellerinden önemli ölçüde fark etmektedir. İçsel bölgesel büyüme modelleri ölçeğe göre artan getiri varsayımı yaptığı için ekonomiler sürekli artan hızlarda büyüebilmektedir. Eğer ekonomiler sonsuz uzayda artan hızlarla büyüebilmekteler ise neoklasik büyüme modellerinin iddia ettikleri gibi bir durağan durum (*steady state*) dengesine yakınsamayacaklardır. Bu sonucun özellikle neoklasik modelin yakınsama hipotezine tezat bir durum olduğu açıkça bellidir. Eğer bir ülke ya da bölge ekonomisi bir durağan durum (*steady state*) dengesine doğru yol almıyorsa ülkeler ya da bölgeler arasında yakınsama yerine ıraksama gözlemlenebilecektir. Bölgesel içsel büyüme modelleri ekonomik aktivitelerin belli bölgelerde yoğunlaşması eğilimlerini barındıran pozitif kümelenmelere eğilimli modeller oluşturdukça sermaye birikim süreci ve serbest ticaret farklı bölgeler arasındaki ücretler, fiyatlar ve hatta çıktı seviyeleri arasında bir yakınsama eğilimi doğurmayacaktır (Stimson ve diğerleri, 2011: 6).

1.3.6. Ekonomik Coğrafya Teorisi

Gerek bölge bilimi (*regional science*) gerekse ekonomik coğrafya (*economic geography*) kaynağını Alman yer seçimi teorilerinden almışlardır. Yer seçimi teorileri daha önce de anlatıldığı gibi bir bölgedeki iktisadi faaliyetin yoğunlaşmasını, firmaların kümelenmesini, alanı homojenleştiren geometrik ve matematiksel formülasyonlarla açıklamaya çalışmıştır. Bu teoriler bir bölgenin merkezini, bölgede oluşan ekonomik faaliyetlerin merkeze olan optimal uzaklığını açıklamaya çalışmışlar, fakat bir bölgenin ekonomik olarak büyümesini analizlerinin dışında tutmuşlardır. 1950'li yılların sonlarında yer seçimi teorileri Isard'ın (1956, 1960) çalışmalarıyla farklı bir kulvara girmiştir. Isard bu çalışmalarında ekonomik faaliyetlerin yerleşimini matematiksel iktisat teorisine dayandırarak coğrafi ve mekânsal bir analiz geliştirmiş ve adına da bölgesel bilim (*regional science*) demiştir. Bölgesel bilim kavramını bu bağlamda ilk kullanan Isard olmuştur (Martin, 1999: 66). Isard'ın bu çalışmaları küçük bir grupça anlaşılan yüksek matematik teknikler içermesi ve mekânı denge unsuru olarak görmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı da 1960'lardan sonra özellikle bu matematiksel ve dengeli unsurlarla mekânsal farklılaşmanın, kümelenmenin anlaşılmasının mümkün olamayacağı görüşü üzerinden kendini ifade etmiştir.

1960'ların başlarında ekonomik coğrafya, daha çok coğrafyacıların ilgi duyduğu bir alan olan beşeri coğrafyanın yeni tarzının popüler olmasında başvuru alanı ilk araçlardan biri olmuştur. O yıllarda bilimsel tekniklerde yaşanan sayısal devrim coğrafyayı, insan aktivitelerinin mekânsal organizasyonunu sadece tanımlayıp haritalandırmasındansa açıklamaya da çalıştıkları bir disiplin haline getirdi. O zamana kadar henüz bir içsel disiplin olarak kalan ve Alman geleneğindeki kökenleriyle uyumlu bir çizgi izleyen ekonomik coğrafya yaklaşımı coğrafyacılar tarafından çok iktisatçıların ilgisini çekti. Bu eğilim aynı zamanda daha sonra ortaya çıkacak olan yeni ekonomik coğrafya (*new economic geography*) yaklaşımına da katalizörlük etti. Öte yandan 1970'lerin başlarında politik ekonominin de etkin olmasıyla ekonomik coğrafya yaklaşımı heterodoks ve interdisipliner bir gelişim sergilemiştir (Sheppard ve Barnes, 2003: 4).

Ekonomik coğrafya yaklaşımı içerdiği farklı bakış açıları ve eklektik yöntemiyle interdisipliner bir alan olarak hem kaynaklandığı yer seçimi teorilerinden hem de neoklasik ve içsel bölgesel büyüme modellerinden farklılık göstermektedir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı, daha seçici ve görgül konulara yönelerek iktisadın diğer alanlarıyla etkileşiminden sonra, zamanla neoklasik yer seçim teorisini (*location theory*) dışlamıştır. Keynesyen konjonktür modelleri (*business cycle*), Myrdalian birikimli nedensellik (*cumulative causation*) teorisi, dengesiz birikime dair Marksist nosyonlar vb. ekonomik coğrafya yaklaşımı içinde yer almıştır (Martin, 1999: 66).

Ekonomik coğrafya kavramsal çerçevesini heterodoks iktisattan almakla beraber iktisat dışı sosyoloji, siyasal bilimler, düzenleme teorisi gibi sosyal bilimlerden de artan bir şekilde faydalanmıştır (Brakman, 2011: 34). Ekonomik coğrafyanın bu eklektik ve dinamik yöntemini evrimci iktisatla ilişkilendirerek ekonomik coğrafya yaklaşımındaki devingenliğe işaret eden yazarlar da bulunmaktadır. Evrimsel iktisat ile ekonomik coğrafyanın kesişmesinden oluşan evrimsel ekonomik coğrafya yaklaşımının temeli de ekonomik üretimin, tüketimin ve dağılımın mekânsal organizasyonunun zaman içinde geçirdiği dönüşümü genel hatlarıyla ortaya koymaktır (Boschma ve Martin, 2007: 539; Boschma ve Lambooy, 1999). Ekonomik coğrafya yaklaşımına bir diğer katkı da Marksist görüşe sahip olanlar tarafından yapılmıştır. Marksist coğrafyacılar (Harvey, Massey gibi) kapitalizmin ekonomik ve politik güçlerinin mekânı nasıl şekillendirdiğini açıklamaya girişmişlerdir (Sheppard ve Barnes, 2003: 3). Öte yandan Marksist coğrafyacılar ekonomik coğrafya sınırları içinde kalmayarak aşağıda incelenecek olan özgün paradigmalarını geliştirmişlerdir.

Ekonomik coğrafya teorisi heterodoks ve interdisipliner bir alan haline geldikçe mekânı ana akım analize dâhil eden iktisatçılarca görmezden gelinmiştir. Çoğu sınıflandırmada ekonomik coğrafya yaklaşımı yeni ekonomik coğrafya (*new economic geography*) ya da kısaca coğrafi ekonomi (*geographical economics*) adları altında incelenmekte, bu iki yaklaşımın birbirlerinden farklı olmadıkları vurgulanmaktadır (Brakman, 2011; Pike ve diğerleri, 2006; Combes ve diğerleri, 2008). Bu görüşteki yazarlara göre ekonomik coğrafya; bölgesel ve ulusal ölçekteki süregelen ekonomik faaliyetlerin yığılmasını açıklamak için, endüstrinin coğrafi

yoğunlaşmasının anahtar kabul edildiği mekânsal dışsallıklara odaklanan yığılma teorisinin erken yankılarını kullanmıştır (Krugman 1991, Venables 1996, Fujita ve Thisse 2002). Bu bağlamıyla ekonomik coğrafya ile yeni ekonomik coğrafya arasında sadece bir zaman (tarih) farkı vardır. Hatta Krugman (1998) doğrudan ekonomik coğrafya (*economic geography*) kavramını ana akım olarak kullanarak, ekonomik coğrafya yaklaşımının heterodoks bakış açısıyla geliştirdiği aşırı soyutlamacı modellere yaptığı eleştiriyi görmezden gelmektedir. Krugman (1998) “Development, Geography and Economic Theory” (*Kalkınma, Coğrafya ve Ekonomi Teorisi*) isimli çalışmasında yeni ekonomik coğrafya (*new economic geography*) kavramını kullanmamaktadır (Krugman, 1998: 31-67). Krugman’ın yeni ekonomik coğrafya (*new economic geography*) kavramını kullanışı daha sonraki tarihlere rastlamaktadır. Ana akım yeni ekonomik coğrafyanın bu ihmali ekonomik coğrafyacılarca eleştirilmiştir. Buna köklü bir eleştiri yine Martin (1999)’dan gelmiştir. Martin’e göre ana akım iktisatçıların coğrafyaya olan yükselen ilgisi olumlu bir durumdur. Ancak aşırı soyutlamacı modeller kurarak hayali mekânlarda gerçekleşen optimizasyon modellerinin kullanımı gerçekliğe uymamaktadır. Bunun giderilebilmesi için faydalı bir yolun iktisatçıları ve coğrafyacıları arasındaki artan diyalog olabileceğini dile getirmektedir (Martin, 1999: 67).

1970’lerde ve özellikle 1980’lerde, ekonomik coğrafyanın teorik arka planına sosyal, sosyolojik ve siyasal bilimlerin girişleriyle tamamlanan dönüşümler, yani kültürel dönüş (*cultural turn*), halen genel olarak bölgesel literatüre ve özellikle kümelenme literatüründeki düşünce okullarına katkı sağlamaktadır. Cruz ve Teixeira’ya (2009) göre buna iyi bir örnek “sosyal ve sosyolojik yaklaşımlar” ve “network teorileri” gibi temalara verilen artan önemdir. Kültürel dönüş bağlamında uluslararası sistem ve küreselleşme de yaşanan değişimle beraber “esnek üretim sistemi” (*flexible production system*) bölgesel çalışmaların yeni paradigması olarak yükselmiştir. “Esnek üretim sistemi” (*flexible production system*) yaklaşımı Marshall’ın katkıları üzerine yükselen ve onun “endüstriyel bölgeler” (*industrial districts*) yaklaşımını yeni bir bakış açısıyla güncelleyen bir yaklaşım olmuştur. “Endüstriyel bölgeler” yaklaşımı, aslında batı dünyasında başarılı bir fenomen haline gelmiştir. Özellikle İtalya’da Üçüncü İtalya vakası, Fransa’da Güney Paris bölgesindeki Bilimsel Şehir ve ABD’de Silikon Vadisi bölgeleri bu süreçte

örnektirler. Yine 1970 ve 1980'lerde üç ana okul ve teorik yaklaşım ekonomik coğrafya içerisinden yükselmiştir. Endüstriyel bölgelere odaklanan İtalyan Okulu, yenilikçi çevrelere odaklanan Avrupa Okulu (GREMI) ve son olarak yeni endüstriyel mekânlara (*new industrial spaces*) odaklanan Kaliforniya Okulu. İlginç bir gerçeklik bu üç okul ve yaklaşımın kümelenme perspektiflerinin hem coğrafi (yakınlık temelli) hem de sosyolojik (sosyal network) temelli oluşudur (Cruz ve Teixeira, 2009: 1270).

Sonuç olarak ekonomik coğrafya yaklaşımı mekânı ya da bölgeyi konu alan büyüme ve yer seçimi teorilerinin soyut ve dengeli unsurlarına ters olarak bütün interdisipliner ve heterodoks bakış açısıyla ekonomik hayatın mekânsal ve yerel kaynaklarına odaklanır (Scott, 2000: 19). Bunu yaparken de evrimsel ve kurumsal yaklaşımlardan, başta Marksist görüş olmak üzere emeğin mekânsal bölünmesini içeren radikal politik ekonomi okulundan (Massey, 1984), kültürel ve feminist iktisattan, düzenleme okulundan faydalanmaktadır.

1.3.7. Bölgesel Kalkınma Teorileri

Bölgesel büyüme konusu, ekonomik coğrafya yaklaşımı dışarıda bırakılacak olursa eğer, hem arz yönlü neoklasik temelli teorilerde hem de talep yönlü Keynesyen teorilerde oldukça soyut modeller aracılığıyla matematiksel olarak incelenmiştir. Büyüme bağlamında düşünüldüğünde bu anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü büyüme olgusu en nihayetinde niceliksel bir olgudur. Öte yandan gerek arz yanlı gerekse talep yanlı bölgesel büyüme teorileri, üstü kapalı olarak bölgelerin büyümesinin bölgelerin ekonomik koşullarının iyileşmesi ile ya da bölgelerin gelişmesi/kalkınması ile aynı anlama geldiklerini ima ederler. Bununla beraber kalkınma olgusu çok daha karmaşık süreçlerin ürünüdür ve aynı zamanda niteliksel bir olgudur. Her bölgesel büyüme süreci söz gelimi o bölgedeki bireylerin yaşam koşullarını ya da firmaların kümelenme eğilimlerini olumlu etkilemez. Bu nedenlerle iktisat teorisi içerisinde büyümeden farklı olarak niteliksel bir takım gelişmelerin yaşanması gerektiğine olan eğilim kalkınma anlayışının da doğmasına yol açmıştır. Bu bağlamda genel olarak kalkınma yaklaşımı büyüme olgusundan çok daha niteliksel bir olgudur.

Niteliksel olarak düşünöldüğünde kalkınma olgusuyla beraber başvuru kavramlar arasında “gelişmiş” ve “azgelişmiş” kavramları ön plana çıkmaktadır. Buradan hareket edildiğinde bu kavramları birbiri üzerinden tanımlanabilen olgular olarak ifade etmek mümkündür. Belli ölkeler ya da ölkeler içindeki bölgeler bir şekilde “gelişmiş” olarak belirlendiğinde, geride kalan ölkeler ya da bölgeler de dolaylı olarak “azgelişmiş” olarak tanımlanmaktadır. Burada her iki kavram açısından belli niteliksel farklılıklar kastedilmektedir.

Sermaye birikiminin kapitalist aşamasında kolaylıkla gözlemlenebilen bir durum farklı ölkeler ya da bölgeler arasında farklı gelişmişlik düzeylerinin varlığıdır. Bu bağlamda bu farklılıkları ortadan kaldırabilmek, en azından şiddetini azaltabilmek için uygulanabilecek politikaların ne olması gerektiği sorunsalı kalkınma teorisinin temelini oluşturmakta ve kalkınmanın farklı ekollerinde tartışılmaktadır.

Neoklasik büyüme literatürü bağlamında düşünöldüğünde neoklasik modelin politika önermeleri açısından ölkeler arası ya da bölgeler arası gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmak için önereceği zengin bir politika demeti bulunmamaktadır. Özellikle neoklasik modellemenin varsayımlarının gerçekte uyumsuzluğu düşünöldüğünde, 1960'lara kadar iktisat teorisyenleri arasında bu varsayımlardan vazgeçmek gibi bir eğilim de bulunmamaktadır. Öte yandan bu dönemde de politikacılar gözle görölebilir olgular olarak farklı ölkeler ya da farklı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını ortadan kaldırabilecek politikalar için bir takım dayanak noktaları arayışı içinde olmuşlardır. Kalkınma yaklaşımının ve kalkınma iktisatçılarının neoklasik varsayımlara sıkı sıkıya bağlı olmak gibi bir eğilimleri olmadığı için Perroux'nun kalkınma kutupları ya da Myrdal'ın birikimli nedensellik (*cumulative causation*) teorileri bu konularda önemli işlevlere sahip olmuştur. Bu sayede bölgesel kalkınma teorisyenleri çok önemli teorik katkılar yapabilmişlerdir (Nijkamp ve Poot, 1998: 2).

Kalkınma literatüründe temel tartışma konularından biri dengeli kalkınma-dengesiz kalkınma tartışmasıdır. Dengeli kalkınma teorisi, azgelişmiş ölkelerde düşük ücretler, kişi başına düşük milli gelir ve bunların sonucu olarak yetersiz piyasa yapısı görüşünden hareket ediyordu. Böyle bir ekonomide tekil sanayi yatırımları pazarın darlığı, sınırlılığı nedeniyle verimli olamaz. Zira kurulan bir sanayi ürettiği

mallara yeterli talep göremez. Bu durumda biri diğzerinin üretimi için müşteri olacak şekilde birbirini tamamlayıcı sanayi ünitelerinin eşanlı olarak kurulması mantığına dayanan dengeli kalkınma yaklaşımı sadece sanayinin alt sektörleri arasında değil tarım ile sanayi arasında ve hatta ülkenin değişik bölgeleri arasında da dengeli kalkınmayı sağlayacak yatırımları öngörmektedir (Başkaya, 2001: 63). Bu görüşü benimseyenler arasında Rosenstein-Rodan, Nurkse, Fleming, Chenery, Tinbergen gibi iktisatçılar yer almaktadır. Dengeli kalkınma teorisi bazı açılardan eleştiriye uğramıştır. Dengeli kalkınma teorisi ekonominin bütün sektörlerine yapılacak yatırımlarla bu sektörlerin aynı oranda büyüme hızına ulaşacağından hareketle bölgesel olarak bütün bölgelere uygun oranda götürülecek yatırımların bölgeler arasında dengeli bir kalkınma yaratacağı teorik olarak doğrudur. Ancak uygulamada farklı bölgelere yapılan benzer yatırımların aynı hâsılayı sağlayamayacağı da bir gerçektir. Zira bölgeler arasında üretim faktörlerinin fiyatları farklı olduğu gibi bölgelere göre üretim faktörlerinin verimlilikleri de farklı olacaktır (Erkal, 1990: 49).

Dengesiz kalkınma teorisi ise dengeli kalkınma teorisinin anti tezi şeklinde doğmuştur. Dengesiz kalkınma teorisi özellikle A.O. Hirschman'ın 1958 yılında yazdığı "The Strategy of Economic Development" (*İktisadi Kalkınma Stratejisi*) isimli kitabı genelde dengeli kalkınma teorilerine itirazları içermektedir (Hirschman, 2008: 19). A.O. Hirschman'a göre dengesizlikler kalkınma sürecinde özel bir rol oynamaktadırlar. Aslında bu görüş sadece Hirschman'a ait bir görüş değildir. Bölgeler arasında eşitsizlik söz konusu olduğunda bu eşitsizliği tamamen ortadan kaldırmaya çalışmanın pek olumlu sonuçlara yol açmayacağı görüşü "Bölge Bilimi"'nin kurucusu Isard tarafından da ifade edilmiştir. Isard'a göre tam bir eşitleme politikası sakat bir politikadır, ancak eşitliğe yönelik bir politika geçerli sayılabilir (Keleş, 2012: 313; Erkal, 1990: 36). Hirschman'ın bölgesel dengesizliklerle ilgili görüşü de buna dayanmaktadır. Nitekim Hirschman eşitleyici politikalardan ziyade kontrollü dengesizliklerin iktisadi büyümeyi uyaracağını ve gelişme patikasına dinamik bir karakter kazandıracağını ifade etmiştir (Erkal, 1990: 36). Hirschman bir dengesizlikten öbürüne belli bir sıçrama ile geçebilmek için dengesizlik ve darboğazların bilinçli bir şekilde yaratılması gerektiğini ifade etmiştir (Han ve Kaya, 2006: 212). Hirschman bu bağlamda kontrollü dengesizliklerle kalkınmanın sağlanabileceğini öne sürerken devletin rolüne özel bir önem atfetmiştir.

Devlet öncelikle bir planlama teşkilatı kurmalıdır ve bu devlet planlama teşkilatı piyasada yatırım yapılacak öncü sektörü belirlemelidir (Turhan, 2012: 20). Hirschman burada seçilecek öncü sektörün seçim kriteri olarak ileri ve geri bağlantı katsayılarını önermiştir. Seçilmesi gereken sektör hem beslendiği sektörler hem de girdi ürettiği sektörler itibariyle en fazla çeşitlenmeye sahip olan sektör olmalıdır.

Dengesiz kalkınma yaklaşımına bir diğer özgün katkı Perroux'nun (1955) "Kalkınma Kutupları" yaklaşımıdır. Perroux ekonomik gelişmenin eşitsizlik ve dengesizlik içinde gerçekleşebileceğini, eşitsizlik ve dengesizlikleri ortadan kaldırmak yerine onlardan faydalanılması gerektiğini vurgulamıştır (Erkal, 1990: 50). Kalkınma kutupları yaklaşımı bir bakıma tarihsel bir perspektifle çeşitli sebeplerle belli mekânların ya da bölgelerin diğer mekânlardan ya da bölgelerden farklılaştığını, bu tarz alanların diğerlerine görece daha gelişmiş olduğunu vurgulayan bir yaklaşım olmuştur. Bu bağlamda dengesiz kalkınma teorilerinin sektörel olarak bıraktığı analizi, alanı da dâhil ederek tamamlamıştır (Dinler, 1998: 401). Perroux'ya göre kutuplaşma belli sayıdaki iktisadi kuruluşun faaliyetleri nedeniyle fonksiyonel bir bütünleşme sonucu ortaya çıkan dengesiz bir kalkınma sürecidir (Han ve Kaya, 2006: 216). Bu teoride kutup büyümeyi önce harekete geçirir ve daha sonra da çevresine doğru yayar. Dolayısıyla, büyüme karşılıklı etkileşim ve dışsallıklar üzerinden gerçekleşecektir. Büyüme kutupları modelinde önemli olan seçilen sektördür. Bu nedenle, büyüme kutbu modelini politika oluşturmada temel alan planlama çalışmalarında genellikle 'lider' ya da sektörün seçilmesi en önemli konu olagelmıştır. Modelin temel özelliği, kutup ile çevre arasındaki bağıntıdır. Eğer merkez ile çevre arasında yakın bağıntılar yok ise, merkezdeki büyümenin çevreye yayılımı mümkün olamayacaktır (Filiztekin, 2008: 26). Perroux'nun yaklaşımında lider sektörle beraber "kilit endüstri" kavramı da önem taşımaktadır. Kilit endüstri, endüstriler arası ilişki sisteminde sürükleyici ve egemen sektörün üretimindeki artışın uyardığı, ancak kendisini uyaran endüstriden daha fazla üretim yapan sektör olmaktadır. Kilit endüstri sürükleyici, yenilikçi ve dinamik olması durumunda endüstrileri arası ilişkilerin yapısı kalkınma kutbunu yaratmaktadır. Nitekim diğer endüstri grupları da büyük sürükleyici güce sahip çekirdek endüstri etrafında kümelenme eğilimine girmektedir. Endüstri dallarının bu şekilde kümelenmesi endüstriyel kompleksi açıklamaktadır (Erkan, 1987: 22).

Perroux'nun yaklaşımında kalkınma kutbu ilk olarak pozitif ölçek ekonomilerine yol açar. Pozitif ölçek ekonomileri ve dışsallıkların ortaya çıkması beraberinde iki etki meydana getirir. Bunlardan ilki dışsallıklardan yararlanmak isteyen üretim birimlerinin kutba yığılmasıyla oluşan kümelenmedir (*agglomeration*). Bir diğeri ise sürükleyici üretim birimlerine ve onlarla yakından ilişkili bulunan birimlere hizmet eden ve çevresindekilere o ana kadar kendilerine kapalı olan pazarlardan yararlanma olanağı veren yeni bir yol ağının oluşması sonucu ortaya çıkan kesişme (*junction*) etkileridir (Keleş, 2012: 306). Kutuplaşma yaklaşımı özellikle kutup bölgesiyle geri kalmış bölge arasında bir gerilim yaratmasından dolayı eleştirilmiştir. Sanayi faaliyetlerinin bir büyüme kutbu meydana getirecek şekilde en uygun bölgede toplanması sermayenin etkin kullanımı yönünden önemlidir. Ancak sanayileşme sürecinde kutuplaşmış bölge merkezine ülkenin her bölgesinden emek ve sermaye akması, belli bir aşamadan sonra aşırı kentleşme nedeniyle çözümü güç ve pahalı sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Tokgöz, 1976: 42).

Myrdal da Hirschman ve Perroux gibi bölgesel dengesizliklerin kalkınma sürecindeki rolüne vurgu yapmıştır. Öte yandan Myrdal, Hirschman'in tersine daha karamsar bir tablo çizerek her dengesiz kalkınmanın az gelişmiş bölge için olumlu sonuçlara yol açmayacağını dile getirir. Myrdal'a göre gelişmiş bölgede olumlu etkiler ağırlık kazanırken aradaki ilişkinin geri bölge aleyhine işlemesi olumsuz etkilerin daha da yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Zira bölgeler arasındaki ilişkiler, dönüşlü ve kümülatif nedensellik (*cumulative causation*) içinde gelişmiş bölgenin daha da gelişmesini sağlarken, geri bölgenin daha da yoksullaşmasına yol açmaktadır. Dışarıdan müdahale edilmemesi durumunda kümülatif gelişme (*cumulative causation*), yayılma ve geri itme etkilerine bağlı olarak gelişen bölgede sürekli olumlu, diğerlerinde sürekli olumsuz yönde işlemekte ve bölgeler arası eşitsizlik gittikçe artmaktadır (Erkan, 1987: 25). Bu bağlamda Myrdal gelişmiş ve geri kalmış bölgeler için bir merkez-çevre (core-periphery) çerçevesi oluşturur. Myrdal geri kalmış ülke ya da bölgenin hangi koşullarda kalkınma sürecini başlatacağıyla çok fazla ilgilenmemiştir. Onun yerine herhangi bir sebeple bir bölgenin ekonomik kalkınma için avantaj yakalaması durumunda, bunun muhtemelen kendi kendini takviye eden (*self reinforcing*) bir süreç olduğunu vurgulamıştır. Myrdal bu süreci tanımlamak için döngüsel ya da birikimli nedensellik

(*circular or cumulative causation*) kavramlarını kullanmıştır. Bir ülke ya da bölge bir kere ekonomik kalkınma için avantaj yakalarsa, bu ülkedeki ya da bölgedeki dışsal ekonomiler sayesinde bir firma hızlı büyüyen bölgede yatırım yapmak ya da emek temini için, neoklasik büyüme modellerinin tahmin ettiği gibi, daha az düşünecektir. Güçlü yerel yayılma etkileri bir merkez ve ona bağımlı bir çevrenin varlığına yol açacaktır (Brakman, 2011: 74-75).

Myrdal'ın yaklaşımı kullandığı ölçek ekonomileri, artan getiri ve dışsallık kavramlarına direkt vurgusuyla da diğer dengesiz kalkınma teorisyenlerinden farklılık göstermektedir. Myrdal tarihsel olarak belli bir merkezin kalkınmada öne çıkmasından sonra bu bölgede oluşan eğitimli iş nüfusunun artışına, kolay iletişim olanaklarına, büyüme ve yeni girişim için uygun alanların varlığına vurguyla artan içsel ve dışsal ekonomilerin fonksiyonelliğine dair direkt vurgu yapmıştır (Myrdal, 1957: 26).

Myrdal'ın bölgesel gelişmeyi kümülatif nedensellik (*cumulative causation*) ilişkisi şeklinde ele alan yaklaşımı Kaldor tarafından mekanik bir model yapısına dönüştürülmüştür. Kaldor kümülatif nedensellik ilişkisini, endüstrileşme sürecinde ortaya çıkan dışsal ekonomilerle yığılma ekonomilerinin yol açtığı ölçeğe göre artan getiri durumu olarak ele almıştır. Modelde bir bölgedeki teknik ilerlemenin büyüme hızı, bölgesel gelirin büyüme hızının bir fonksiyonu olarak (*Verdoorn yasası*) görülmüştür. Böylece teknik ilerleme ve gelir arasındaki ilişki, hızlı gelişen bölgede kümülatif gelişme sürecini yaratmaktadır (Erkan, 1987: 25). Myrdal'ın katkısıyla şekillenen ve Kaldor tarafından modellenen haliyle bu iktisatçıların yaptıkları katkılar, büyüme ve bölgesel büyüme literatüründe 1980'lerin sonlarından itibaren çokça tartışılacak olan artan getiri, dışsallık, eksik rekabet, kendi kendini takviye eden yani bir bakıma içsel kalkınma anlayışlarına zamanının çok öncesinden gelen özgün bakış açılarını oluştururlar.

Bundan başka hem Myrdal hem de A.O. Hirschman gelişmiş bölgelerin azgelişmiş bölgeler üzerindeki etkilerini olumlu etkiler (*spread effects, trickle-down effects*) ve olumsuz etkiler (*backwash effects, polarization effects*) olarak ikiye ayırmışlardır. Olumlu etkiler bir bölgenin gelişmişliğini yayan, öteki bölgeler iletilmesini sağlayan etkilere dir. Bu tarz etkiler karşılıklı etkileşimle gelişmiş bölgenin az gelişmiş bölgelerden mal alması ve az gelişmiş bölgenin faktör fiyatlarındaki

avantajlarından dolayı o bölgeye yatırım yapmasıyla ortaya çıkar. Bu tarz bir etkileşimin ortaya çıkabilmesi için bölgelerin ürün yelpazeleri arasında tamamlayıcılık ilişkisinin olması gerekir. Olumsuz etkiler olarak adlandıracağımız etkiler ise gelişmiş bölgenin rekabetine azgelişmiş bölgenin dayanamaması sonucu ortaya çıkar. Böyle bir durumda azgelişmiş bölgeden gelişmiş bölgeye geri dönüşsüz olarak emek ve sermaye göçü yaşanır. Bunun az gelişmiş bölge üzerindeki etkisi ekonomik ve toplumsal aşınma şeklinde kendini gösterir (Keleş, 2012: 307).

Dengesiz kalkınma teorileri her ne kadar dinamik bir yaklaşım oluşturmaya çalışmışsa da en nihayetinde bölgeler arası dengesizliğin giderilmesinde piyasa mekanizmasına daha çok bel bağlamaktadır. Özellikle Hirschman azgelişmiş ülke ya da bölgelerde gelişmiş ülke veya bölgelere benzer bir piyasa mekanizması varsayımı yapmaktadır (Başkaya, 2001). Öte yandan piyasa mekanizması içinde bölgeler arası ilişkiler, gelişmeyi hem engelleyen hem de kolaylaştıran faktörlerin serbest olarak çalışması ile bir kutuplaşma ve kümülatif bir gelişme yaratabilirler. Ancak bu kutuplaşmadan doğan dengesizliklerin gelişmeyi tahrik edeceği görüşü yeterli ve inandırıcı değildir (Erkal, 1990: 51).

1.3.8. Yeni Ekonomik Coğrafya Modelleri

Yeni Ekonomik Coğrafya (*New Economic Geography*), Mekânsal İktisat (*Spatial Economics*) ya da Coğrafi Ekonomi (*Geographical Economics*) yaklaşımı teorik olarak mekânı analizinin merkezine oturtmaya çalışan diğer yaklaşımlarda olduğu gibi iktisat teorisindeki temel gelişmelerden, dış ticaret ve büyüme teorilerindeki modern gelişmelerden yoğunlukla etkilenen bir alan olmuştur. Ana akım iktisadın tam rekabet, ölçeğe göre sabit, faktörlere göre azalan getiri gibi varsayımları; gerek büyüme gerekse dış ticaret teorileri tarafından 1970'lerden itibaren terk edilmeye başlamıştır. İlk olarak dış ticaret teorileri kullandıkları modellerde eksik rekabete ve artan getiriye yer vermeye başlamışlardır. Ricardo ve Ohlin'in katkılarına dayanan geleneksel dış ticaret teorilerinde rekabetçi üstünlük, faktör donatımı ve teknolojiye dayandırılmıştır. Bu modellerde mekânın ya da coğrafyanın faktör donatımı ya da teknoloji üzerindeki etkileri dışsallaştırılmıştır. Yeni dış ticaret teorisi gelişmeden önce geleneksel uluslararası ticaret teorisi hem

endüstriler arası ticareti hem de ulus içi ya da bölge içi ticareti açıklamakta büyük ölçüde yetersiz kalmaktaydı. Bu dönemde geliştirilen çekim modelleri (*gravity model*) ticari eğilimin en çok bölgeselleşmiş alanlara yöneldiğini iddia etmiştir. Dixit ve Stiglitz'in 1977 yılında geliştirdiği çerçeveye dayanan yeni dış ticaret teorisi yerel ve endüstriler arası ticarete olan ilginin yenilenmesine neden oldu. Uluslararası ticaret teorisindeki bu gelişmeler Yeni Ekonomik Coğrafya (*New Economic Geography*) şeklinde mekânsal iktisada ve bölgesel iktisada olan ilgiyi tekrar canlandırdı (McCann ve Oort, 2009: 22). Ayrıca Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımının oluşmasında kentsel ekonominin (*urban economics*) de katkısını önemseyenler bulunmaktadır (Fujita, 2007).

Yeni ekonomik coğrafya; bölgesel ve ulusal ölçekteki süregelen ekonomik faaliyetlerin yığılmasını açıklamak için, endüstrinin coğrafi yoğunlaşmasının anahtar kabul edildiği mekânsal dışsallıklara odaklanan yığılma teorisinin erken yankılarını kullanır (Krugman 1991, Venables 1996, Fujita ve Thisse 2002). Yeni ekonomik coğrafyacılar ekonomik faaliyetlerin gözlemlenen mekânsal konfigürasyonlarının yığılma (*agglomerating*, kümelenme, merkezleştiren) ve yayılma (*dispersion*, merkezkaç, merkezden uzaklaşan) gibi iki zıt gücün sonucu olduğuna işaret etmişlerdir. Merkezleştirici güçler temel olarak yığılmaya sebep olan işgücü havuzu, teknolojik dışsallıklar, tedarik zinciri ve piyasa büyüklüğü gibi Marshallian unsurlara dayanmaktadır. Merkezkaç güçler ise emek hareketsizliği, toprak rantlarındaki yükselme, sıkışmaya bağlı negatif dışsallıklar ve çevresel problemlere vurgu yapan etkilerdir (Bekele, 2007: 12).

Yeni ekonomik coğrafyanın oluşmasında Krugman (1991), Fujita (1999), Venables (1995, 1996), Ottaviano (2001), Puga (1999) gibi iktisatçıların modern katkılarını anmak gerekir. Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı tarihsel bir süreçten bakıldığında aynı zamanda ekonomik coğrafyadaki köklerinden bir kopuşa tekabül etmektedir. Bu kopuş, ekonomik coğrafya yaklaşımının heterodoks ve interdisipliner bakış açısından olduğu kadar, tersine bir şekilde ana akım neoklasik iktisadın merkezine doğru bir yolculuğu da ifade etmektedir.

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı modellerinde artan getirilere ve firmaların özellikle endüstriyel sektörlerde kümelenmesine özel önem vererek bir mekânın

ekonomik olarak nasıl diğerlerinden farklılaştığını inceler. Burada yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı ile bölgesel içsel büyüme teorileri arasındaki farkı vurgulamak gerekebilir. Bölgesel içsel büyüme teorileri de modellerinde ölçeğe göre sabit getiri varsayımını esneterek artan getiri ve eksik rekabet varsayımları altında sürekli büyüme patikasına ulaşmış, bu sayede büyümenin içselleştirildiği teoriler üretmiştir. Bölgesel içsel büyüme modellerinde büyüme süreçleri daha çok yenilik (*innovation*) ve bilgi yayılması (*knowledge spillover*) sayesinde içselleştirilen bir olgu olmuştur. Öte yandan yeni ekonomik coğrafya yaklaşımında ise, kümelenme özelinde, bölgesel büyüme daha çok dışsallıklarla gerçekleşen bir olgudur. Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının temel farkı da burada yatmaktadır. Dışsallıkların ortaya çıkışı kümelenmeler için uygun ortam oluşturmaktadır. Kümelenmeler ise bir bölgenin gelişimine, büyümesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla yeni ekonomik coğrafya yaklaşımında belli sanayilerin bir bölgede kümelenmesiyle o bölgenin büyümesi ve gelişmesi eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (Bkz. Krugman, 1991). Yine yeni ekonomik coğrafya yaklaşımını uluslar arası ticaret ve bölgesel ekonomi yaklaşımlarında da ayırmak gerekir. Geleneksel dış ticaret ve bölgesel ekonomi yaklaşımları iktisadi faaliyetlerin faktör fiyatlarına göre farklılaşmasını anlamak için genel bir çerçeve sunmaktadır. Bununla beraber bu yaklaşımlar sınırların olmadığı ekonomilerdeki iktisadi faaliyetlerin kümelenmesini açıklayamazlar (Fujita, 2007: 8).

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının kümelenmenin sonuçlarıyla ilgili çıkarımları değişkendir. Model oluşturulurken yapılan varsayımlara göre bir bölgenin kümelenmesi ile bölgeler arasında ekonomik anlamda bir yakınsama eğiliminin olup olmayacağı belirlenmektedir. Dolayısıyla yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının sanayileşme, artan getiriler, kümelenme, dışsallıklar gibi süreçlerin bölgeler arasındaki farklılıklara ilişkin sonuçları değişkendir. İzleyen bölümde anılan süreçlerin mekânsal denge üzerindeki muhtemel sonuçları incelenecektir.

1.3.8.1. Artan Getiriler ve Sanayileşme

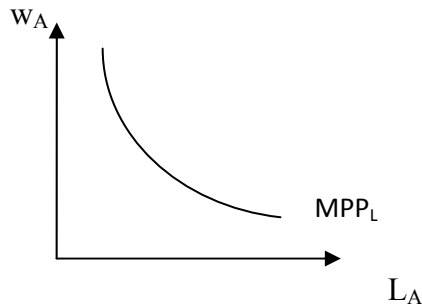
Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımında mekânsal denge genellikle iki bölge ve tarım ve sanayi olmak üzere iki sektörlü modeller aracılığıyla incelenir. Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımına göre tarım geleneksel olarak faktörlere göre azalan,

ölçeğe göre ise sabit verimlere sahip bir sektör olduğu için bölgesel anlamda bir gelişme potansiyeli bölgedeki ortaya çıkabilecek olan sanayileşme eğilimi aracılığıyla gerçekleşecektir. Bu bağlamda sanayi (endüstri, imalat vb.) sektörü genel olarak ölçeğe göre sabit ya da artan verimliliğe sahip kabul edilmektedir. Sanayi sektörlerindeki sabit ya da artan getirilerin ortaya çıkışı ise her iki bölge arasında oluşabilecek ücret farklılıklarının bir fonksiyonu olan emek mobilitesi aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla emek mobilitesi sanayileşmeye, sanayileşme artan getirilere, artan getiriler de tekrardan sanayileşme ya da literatürde geçen şekliyle yığılma-kümelenmeye sebep olacaktır. Bu süreci daha iyi analiz edebilmek için tarımsal ve sanayi üretiminin gerçekleştiği A ve B olmak üzere iki farklı bölge olduğu varsayalım. Öncelikle her iki sektörde de ölçeğe göre sabit verimlerin geçerli olduğu kabul edilsin. Toplam iş gücü $L=L_A+L_B$ dir. Tarım ve sanayideki çıktı seviyesi çalışan sayısının fonksiyonudur:

$$Q_A = F_A (L_A) \text{ ve } Q_B = K F_B (L_B) \quad (1.47)$$

Burada “K” sanayi sektöründeki emeğin verimliliğinin pozitif ve sabit bir ölçeği olarak kabul edilmektedir. F_r ($r=A,B$), incelenen bölgenin üretim fonksiyonudur. Her sektördeki emek verimliliği çalışan sayısı ile ters orantılıdır. Neoklasik anlamda faktörlere göre azalan getiri (azalan marjinal verimlilik) varsayımının bir sonucu olarak çalışan sayısı düşük olduğunda emeğin verimliliği yüksek olmaktadır. Tarımda faktörlere göre azalan verimlerin kabul edildiği durumda ücret ve istihdam arasındaki ilişki Şekil 6’daki gibi olur:

Şekil 6: Tarımda Emeğin Marjinal Verimliliği

Mekânsal dengenin gerçekleştiği durumda ise istihdam oranları şu şekilde olur:

$$0 < L_A^* < L \text{ ve } 0 < L_B^* < L$$

Mekânsal denge açısından kolaylık sağlaması için her iki bölgede de tarım ve sanayi ürünlerinin fiyatlarını aynı kabul edelim, P_A ve P_B . İki bölgedeki emek piyasaları da tam rekabetçidir, işçilerin ücretleri marjinal verimliliklerine eşittir.

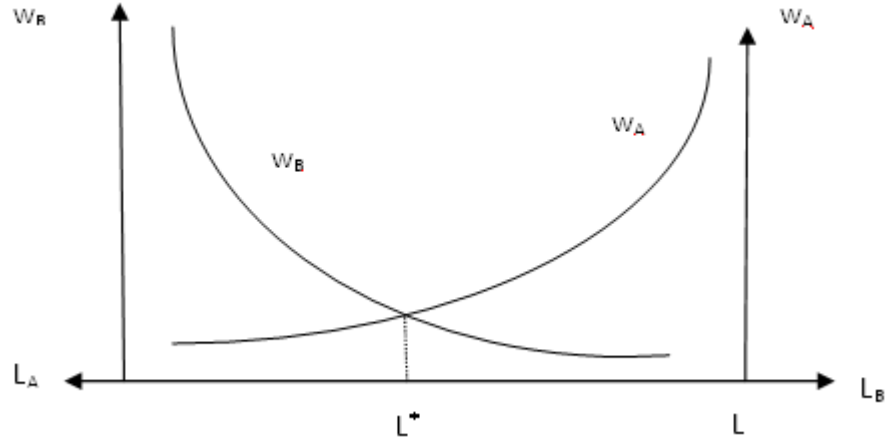
$$w_A = P_A \frac{dF_A}{dL_A} \quad \text{ve} \quad w_B = K P_B \frac{dF_B}{dL_B}$$

İşçilerin hareketleri bölgeler arasındaki ücret boşluğuna göre oluşmaktadır. İstikrarlı bir mekânsal denge için bölgeler arasındaki ücret farklılıkları emek mobilitesi sonucu ortadan kalkmalıdır.

$$\frac{dL_B}{dt} = w_B - w_A = K P_B \frac{dF_B}{dL_B} - P_A \frac{dF_A}{dL_A}$$

Bu şu anlama gelmektedir: Sadece ve sadece B bölgesinde sanayi ücretleri (w_B) tarımsal ücretlerin (w_A) üzerine çıkarsa ($w_B > w_A$), B bölgesine emek hareketliliği yaşanacak ve o bölgedeki nüfus artacaktır. Eğer her iki sektörde de azalan verimler söz konusuysa mekânsal denge Şekil 7'deki gibi olacaktır:

Şekil 7: Her İki Sektörde de Azalan Verimlerin Olduğu Durumda Mekânsal Denge

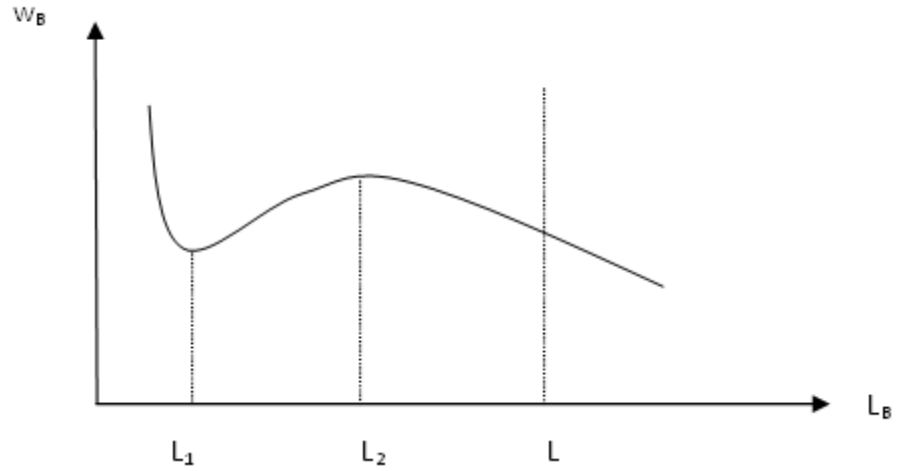
Şekil 7’ye göre tarım ve sanayi sektörlerinde çalışan işçilerin kesiştiği her noktada mekânsal denge sağlanacaktır. Denge noktasında ise $w_A = w_B$ olacaktır. Bu denge noktası tek ve istikrarlı bir mekânsal dengeyi ifade etmektedir.

$$L_B^* = L^* \text{ ve } L_A^* = 1 - L^*$$

Eğer $L > L^*$ olursa sanayi ücretleri düşecek, bu durumda bazı işçiler sanayi yerine tarımda çalışmaya başlayacaklardır. Fakat faktör mobilitesi sonucu sistem tekrardan kararlı bir mekânsal dengeye ulaşacaktır.

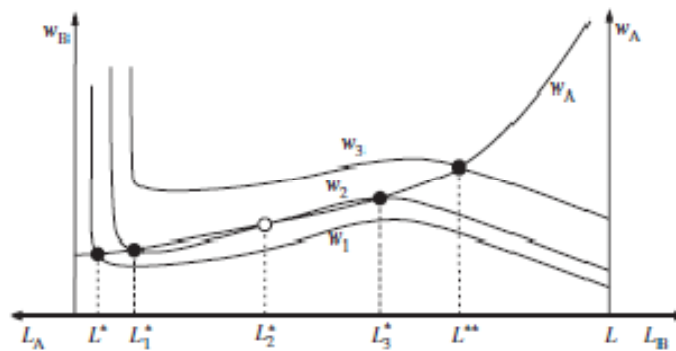
Ölçeğe göre sabit getiri varsayımını endüstri için gevşeterek emeğin verimliliğinin çıktı seviyesine göre değişken olduğu durumda istihdam ve ücret ilişkisi aşağıdaki şekildeki gibi olacaktır.

Şekil 8: Monoton Olmayan Getiri Varsayımı Altında Endüstride Emeginin Marjinal Verimi

Bu şekil ölçeğe göre getirinin istihdam seviyesine göre farklı düzeylerde gerçekleştiği durumlarda sanayi sektöründeki emeğin marjinal verimliliğini yansıtmaktadır. İlk başlarda düşük çıktı seviyelerinde geleneksel teknoloji kullanıldığı için, $0L_1$ aralığı boyunca ölçeğe göre azalan getiri durumu söz konusudur. Çıktı seviyesi belli bir eşik değeri aşınca, kitlesel üretim (*mass production*) teknolojisi kullanmak karlı hale gelir, böylelikle ölçeğe göre artan getiri durumu ortaya çıkar. Bununla beraber üretim hacmi çok arttığında ise, firmanın kapasite artırımına gitmediği durumda, ortalama maliyetlerin yükselmesinden dolayı yeniden azalan verimler durumu yaşanır (Böyle bir durumda mekânsal dengenin sağlanması daha farklı bir süreç işleyecektir).

Şekil 9: Endüstride Artan Verimler Durumunda Mekânsal Denge

Endüstride artan verimlerin geçerli olabildiği durumda mekânsal anlamda ilk kararlı denge noktası $L_B^* = L^*$ olacaktır. K parametresi yükselmeye başladığında, muhtemelen bilgi birikiminden dolayı, endüstri sektörünün marjinal verimlilik eğrisi yukarı doğru kayacaktır. Bu eğri w_2 konumuna geldiği zaman tek bir denge yerine üç mekânsal denge durumu söz konusu olacaktır ($L_B^* = L_1^*$, L_2^* ve L_3^*). L_1 ve L_3 dengeleri daha önce anlatılanlara benzer şekilde istikrarlı dengelerdir. L_2 ise istikrarsız bir dengedir. Bölgelerden biri lehine herhangi bir ücret boşluğu oluştuğunda işçiler o bölgeye doğru göç edeceklerdir. Eğer ekonomi başlangıçta $L_B^* = L^* < L_1^*$ bölgesinde olursa L_1^* dengesinin çekim havzasında olacaktır. Bu durumda bir teknolojik şoktan sonra marjinal verimlilik eğrisinin w_1 'den w_2 konumuna kaymasını beklemek muhtemeldir. Böylelikle sanayi işçilerinin sayısında $L_1^* - L^*$ birimlik bir artış yaşanacak, dolayısıyla sanayileşme oranının büyümesinde hafif bir tetiklenme meydana gelecektir. Bilginin birikmeye devam ettiği durumda yeni eğri w_3 , w_A 'yı tek bir noktada kesecek ve bir diğer istikrarlı denge olan L^{**} 'a geçilecektir. Bu durumda ekonomide A bölgesinden B bölgesine ani sanayileşme ve şehirleşmenin de etkisiyle dev bir göç dalgası oluşacaktır. Burada bu tür bir ani endüstriyelleşme ve kitlesel şehirleşme dalgası, artan getiriler sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu argümanlar yeni ekonomik coğrafyanın iki temel karakteristiğine ışık tutmaktadır (Combes ve diğerleri, 2008:130-137):

- i- Artan getiriler ve endüstriyel sektörlerdeki emek mobilitesi bölgesel farklılıkları artırmaktadır.
- ii- Yapısal parametrelerdeki küçük değişiklikler, iktisadi faaliyetlerin mekânsal dengesinde ani değişikliklere yol açabilmektedir.

1.3.8.2. Kümelenme ve Dışsallıkların Etkisi

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımında kümelenmelerin yarattığı dışsallıkların büyümeyi uyarması aşağıda incelenen model çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda basit bir üretim fonksiyonu şu şekilde tanımlanmış olsun:

$$Y = Ak^a K^\beta \quad (1.48)$$

Bu ölçeğe göre sabit bir getirinin olduğu basit Ak modeline K gibi dışsallıkların dahil edildiği bir üretim fonksiyonudur. Burada K sanayideki mevcut bütün firmaların toplam sermayesini göstermektedir. K da şu şekilde tanımlanabilir:

$$K = M * k \quad (1.49)$$

M firma sayısını göstermekte, k da her bir firmanın sahip olduğu sermaye birikimini göstermektedir. Dolayısıyla K daha önce de değinildiği gibi sanayideki mevcut bütün firmalara ilişkin toplam sermaye miktarını göstermektedir. Buradan itibaren modelin işleyişi için Ramsey'in geliştirmiş olduğu bir fayda fonksiyonu ve bu fonksiyonunun kısıtı aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$\text{Fayda Fonksiyonu} \quad U = \int e^{-\rho t} \frac{c^{1-\theta} - 1}{1-\theta} dt \quad (1.50)$$

$$\text{Kısıt Fonksiyonu} \quad \dot{k} = Ak^a K^\beta - c - \delta k \quad (1.51)$$

Gerekli işlemler yapıldığında aşağıdaki büyüme patikasına ulaşılır:

$$\frac{\dot{c}}{c} = \frac{1}{\theta} [Aak^{a-1}M^\beta k^\beta - \rho - \delta] \quad (1.52)$$

Yukarıda ulaşılan sonuçtan açıkça görüldüğü gibi endüstriye giren her yeni firma (yani M 'deki artış) ekonominin büyüme oranını θ kadar artıracaktır. Bu tür bir ölçek etkisi, firma sayısı arttıkça artacak, böylelikle neoklasik büyüme teorisinin tersine sürdürülebilir bir büyüme ve bu sürdürülebilir büyüme üzerinden sabit bir kar haddini sağlayacaktır. Bu sonuç yeni ekonomik coğrafya teorisinin de temel argümanlarını çok iyi yansıtmaktadır. Belli bir bölgede, bir şekilde, ortaya çıkan dışsallıklar o bölgede firmaların kümelenmesine yol açmakta, bu da o bölgenin ekonomisini olumlu etkilemektedir.

1.3.8.3. Merkez Çevre Kuramı

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının gelişmesine en büyük katkılardan biri 2008 yılında Nobel iktisat ödülünü alan Krugman’dan gelmiştir. Krugman hem yeni dış ticaret teorilerinin hem de yeni ekonomik coğrafya teorilerinin gelişmesinde öncü rol oynayan iktisatçılardan biridir. Krugman’a (1999) göre yeni ekonomik coğrafya modelleri hem yüksek ücretli endüstriyel merkez hem de düşük ücretli endüstri dışı çevrenin oluşumunu, endüstriyel dağılımın devam eden süreçlerini, ücretlerin yakınsamasını, ticaret maliyetlerindeki düşüşün devamlılığıyla açıklayabilir (Krugman, 1999: 150).

Krugman’ın (1991) çalışması bir merkez-çevre (*core-periphery*) modeline dayanarak şu soruya cevap aramaktadır: Neden ve ne zaman üretim bazı bölgelerde yoğunlaşırken diğerlerini görece gelişmemiş bırakıyor? Krugman bu sorular ile üretimin coğrafi yoğunlaşmasını incelemek için ulaşım maliyetleri ile ölçek ekonomilerinin karşılıklı etkileşimini içeren bir model oluşturmuştur. Krugman (1991) kendi çalışmasında belli bir endüstrinin belli bir mekânda yoğunlaşmasını incelemek yerine üretim alanını tarımsal ve tarımsal olmayan imalat mekânlarına ayırarak şunu inceleme konusu yapmıştır:

“Neden imalat malları üretimi ülkenin bir ya da birkaç bölgesinde (merkez-core) yoğunlaşarak duraklayabiliyorken kalan bölgeler tarımsal üretimin gerçekleştirildiği çevre (periphery) rolünü üstleniyor? (Krugman, 1991: 485)”.

Aslında bu soruların kökenleri bölgesel kalkınma teorilerine kadar gitmektedir. Gerek Perroux’nun geliştirdiği kalkınma kutupları yaklaşımı, gerek Myrdal’ın geliştirdiği döngüsel nedensellik (*circular causation*) eksenli analizi, gerekse Hirschman’ın kullandığı ileri ve geri bağlantılara atfedilen önem Krugman’ın çalışmasında önemli bir yere sahip olmaktadır. Yine endüstrilerin belli bölgelerde toplanması olgusunu Marshall’a kadar götürmek mümkündür. Krugman geliştirdiği modelinde bu teorileri sağlam bir matematik temele oturtmuştur. Krugman’ın merkez çevre modeli mekânın tarımsal üretim ve imalat olmak üzere iki farklı alanda gerçekleştiği varsayımı üzerine kuruludur. Tarımda ölçeğe göre sabit getiri söz konusudur ve toprak taşınamaz bir üretim faktörüdür. İmalatta ise ölçeğe göre artan getiri durumu söz konusudur. İmalat üretimi büyük miktarda talebe

ulaşmanın kolay olduğu, ulaşım maliyetlerini (*transportation cost*) minimize eden yerlerde gerçekleşmektedir. İmalat mam llerine olan talep hem tarımdan hem de imalat sektörünün kendisinden gelmektedir. Burada dışsallıkları ortaya çıkaran şey de imalat sektörünün kendi kendine olan talebidir. Bu varsayım kaynağını Myrdalian kendini besleyen bölge analizinden almaktadır. Krugman bunu şu şekilde ifade etmiştir:

“imalat üretimi geniş piyasa yapısının bulunduğu yerlerde yoğunlaşma eğilimindedir, öte yandan imalat üretiminin yoğunlaştığı yerde de piyasa genişleyecektir (Krugman, 1991: 486)”

Bu bağlamda Krugman’ın geliştirdiği merkez evre modelini analiz etmek için aşağıdaki fayda fonksiyonu oluşturulmuştur.

$$U = C_M^\mu C_A^{1-\mu} \quad (1.53)$$

Değişkenler şu şekilde tanımlanmıştır:

$C_A^{1-\mu}$: Tarımsal  r n tüketim miktarı

C_M^μ : Toplam imalat malı tüketim miktarı

Burada açıkça görüldüğü gibi imalat toplam harcamalardan “ ” kadar bir pay almaktadır. Bu pay bölgelerin yakınsaması ya da ıraksamasının belirlenmesinde anahtar bir role sahiptir. Toplam imalat malı tüketimi de bir CES fonksiyonu çerçevesinde şu şekilde tanımlanmıştır:

$$C_M = \left[\sum_{t=1}^N c_t^{\frac{\sigma-1}{\sigma}} \right]^{\frac{\sigma}{\sigma-1}} \quad (1.54)$$

Burada N potansiyel ürün sayısı,   ise ürünler arası ikame esnekliğini göstermektedir. Modelde $\sigma > 1$ kabul edilmiştir.   modelde dengeyi belirleyen ikinci parametredir. Modelde iki bölge ve her bölgede iki üretim faktörü bulunmaktadır. Modelde kolaylaştırma açısından her üretim faktörü bir sektörle ilişkilendirilmiştir: Tarımsal  retimi gerçekleştiren köylüler ve imalat malı üreten işçiler. Köylüler

immobil, işçiler ise mobildir. Yine kolaylaştırıcı bir varsayım olarak köylüler bölgeler arasında eşit dağılmıştır: $(1-\mu) / 2$. Her bir bölgedeki emek arzı sırasıyla L_1 ve L_2 'dir. Toplam işçileri μ ile gösterirsek:

$$\mu = L_1 + L_2 \quad (1.55) \quad \text{olur.}$$

Bireysel imalat malı üretimi (i) ölçeğe göre artan getiri altında sabit maliyet ve sabit marjinal maliyetleri kapsar:

$$L_{Mi} = a + \beta X_t \quad (1.56)$$

Burada L_{Mi} “i” malının üretiminde kullanılan emeği, X_t ise üretilen çıktıyı göstermektedir. Bundan sonra modelde iki bölge arasındaki taşıma maliyetleri (*transportation cost*) tanımlanır. Yine taşıma maliyetleri için model çerçevesinde Krugman iki güçlü varsayımda bulunur. İlk olarak tarım ürünlerinin taşınması maliyetsiz olarak kabul edilir. Bu varsayımı yapmak, tarımsal çıktı ve böylelikle her köylünün kazancının bütün bölgelerde aynı olmasına imkân tanır. Burada tarımsal fiyatların ücretlere oranı genel bir ölçüt olarak kullanılacaktır. İkinci olarak imalat mallarının taşıma maliyeti mal taşınırken ödenmektedir. Krugman bunu Samuelson’un “buzdağı” metaforuna atıfla kullanmaktadır. Buradaki temel varsayım şuna dayanmaktadır: Mallar bir bölgeden diğerine taşınırken malın yalnızca bir kısmı yerine ulaşmakta, ($T < 1$), yerine ulaşmayan kısım malın taşıma maliyeti olmaktadır. Doğaldır ki bu varsayım yapıldığında malın nihai fiyatı taşıma maliyetini de içermiş olacaktır. Burada T taşıma maliyetlerinin ters endeksi olmakta ve gelirin yakınsayıp yakınsamadığını belirleyen son parametreyi oluşturmaktadır.

İmalat malı üreten firma sayısının yüksek olduğunu, her bir firmanın tek bir ürün ürettiğini varsayan modelde firmanın karşılaştığı talep esnekliği σ 'dır. Birinci bölgede kar maksimizasyon fiyatlaması yapan temsili firmanın ürün fiyatı aşağıdaki gibidir:

ⁱ Samuelson’a (1954) göre nakliye amacıyla örneğin gemiye yüklenen malın bir bölümü taşıma esnasında zayi olur. Dolayısıyla taşıma maliyetleri nakliye esnasında maruz kalınan zayii maliyetidir. Samuelson buna buzdağı etkisi adını vermiştir (Krugman, 1991).

$$P_1 = \left(\frac{\sigma}{\sigma - 1} \right) \beta w_1 \quad (1.57)$$

Burada w_1 birinci bölgedeki işçilerin ücretidir. Aynı eşitlik ikinci bölgeye de uyarlanabilir. Temsili ürünlerin fiyatları karşılaştırılırsa;

$$\frac{P_1}{P_2} = \frac{w_1}{w_2} \quad (1.58)$$

Eğer imalat firmalarının bölgeye girişleri serbestse, karlar sıfıra yaklaşmalıdır. Bu nedenle aşağıdaki eşitlik yazılabilir:

$$(P_1 - \beta w_1) x_1 = a w_1 \text{ ve } x_1 = x_2 = \frac{a(\sigma - 1)}{\beta} \quad (1.59)$$

x_1 ve x_2 her bölgedeki firma başına düşen çıktıyı göstermektedir ve ücretlerden, görel talepten bağımsızdır. Bu her bölgede üretilen imalat mallarının sayısının işçi sayısının bir oranı olduğunu belirten kullanışlı bir çıkarsama yapmaya olanak tanır.

$$\frac{n_1}{n_2} = \frac{L_1}{L_2} \quad (1.60)$$

Sıfır kar dengesinde $(\sigma/\sigma-1)$ oranı, emeğin marjinal ürününün emeğin ortalama ürünü oranını gösteren ölçek ekonomisinin derecesini verir.

Bu model bazı eksiklikler taşımakla beraber kısa dönem dengesi için oldukça kullanışlıdır. Kısa dönem dengesi işçilerin bölgeler arasındaki dağılımının veri kabul edildiği Marshallian bir yöntemle tanımlanabilir. Kısa dönem denge analizinde her iki bölgedeki ürünlere olan talep tanımlanır. c_{11} temsili birinci bölge ürününün birinci bölgedeki tüketimini, c_{12} ise temsili ikinci bölge ürününün birinci bölgedeki tüketimini gösterebilir. Yerel ürün fiyatı P_1 , f.o.b fiyatıdır. Diğer bölgedeki ürünün

fiyatı ise ulaşım maliyetlerinin etkisinden dolayı P_2/T 'dir. Böylelikle temsili ürünler için nisbi talep şu şekilde yazılabilir:

$$\frac{c_{11}}{c_{12}} = \left(\frac{P_1 T}{P_2} \right)^{-\sigma} = \left(\frac{w_1 T}{w_2} \right)^{-\sigma} \quad (1.61)$$

Krugman bu noktada bir bölge içindeki nispi fiyatları tanımlayabilmek için ek bir z değişkenini sisteme sokar. z_{11} birinci bölgenin yerel ürünlere olan harcamasının diğer ürünlere olan harcamasına oranıdır. Bu değişkene göre birinci bölgenin nispi fiyatındaki % 1'lik artış, satılan nispi mal miktarını σ kadar azaltırken, değerini sadece $(\sigma-1)$ kadar azaltmaktadır. Ayrıca birinci bölgede daha fazla mal üretilmesi her verili nispi fiyat oranında onların harcama paylarını yükseltir. Böylelikle z şu şekilde tanımlanmıştır:

$$z_{11} = \left(\frac{n_1}{n_2} \right) \left(\frac{P_1 T}{P_2} \right) \left(\frac{c_{11}}{c_{12}} \right) = \left(\frac{L_1}{L_2} \right) \left(\frac{w_1 T}{w_2} \right)^{-(\sigma-1)} \quad (1.62)$$

Benzer şekilde birinci bölgede ikinci bölgenin imalat malı harcamalarının yerel ürün için harcanmasına oranı olan z_{12} şöyledir:

$$z_{12} = \left(\frac{L_1}{L_2} \right) \left(\frac{w_1}{w_2 T} \right)^{-(\sigma-1)} \quad (1.63)$$

Birinci bölgedeki işçilerin toplam geliri bütün bölgelerdeki ürünler için yapılan toplam harcamaya eşittir. Üstelik bu harcamalara ulaştırma maliyetleri de dâhildir. Y_1 ve Y_2 'nin köylülerin gelirlerinin de dâhil edildiği bölgesel gelirler olduğu durumda birinci ve ikinci bölgedeki işçilerin geliri aşağıdaki gibi olacaktır:

$$w_1 L_1 = \mu \left[\left(\frac{z_{11}}{1 + z_{11}} \right) Y_1 + \left(\frac{z_{12}}{1 + z_{12}} \right) Y_2 \right] \quad (1.64)$$

$$w_2 L_2 = \mu \left[\left(\frac{1}{1 + z_{11}} \right) Y_1 + \left(\frac{1}{1 + z_{12}} \right) Y_2 \right] \quad (1.65)$$

İki bölgenin geliri işçilerin dağılımına ve onların ücretlerine bağlıdır. Köylülerin ücretlerinin bölgeler arasında aynı olduğu hatırlanırsa gelirler aşağıdaki gibi olur:

$$Y_1 = \frac{1 - \mu}{2} + w_1 L_1 \quad ve \quad Y_2 = \frac{1 - \mu}{2} + w_2 L_2 \quad (1.66)$$

Yukarıdaki eşitlikler emeğin birinci ve ikinci bölgeler arasındaki dağılımı veriyken w_1 ve w_2 'yi (ve diğer dört değişkeni) belirleyen bir eşitlikler sistemi olarak görülebilir. Bu sistem incelendiğinde $L_1=L_2$ ise $w_1=w_2$ olduğu görülebilmektedir. Eğer emek birinci bölgeye kayarsa nispi ücret oranı (w_1/w_2)'de değişecektir. Bu durum iki zıt etkiden kaynaklanmaktadır. Bunlardan ilki yerel piyasa etkisidir: Diğer koşullar sabitken ücret oranı genişleyen piyasada daha yüksek olacaktır. Diğer etki ise rekabetin derecesinden kaynaklanmaktadır. Küçük piyasanın imalat malı üreten işçileri yerel köylü piyasası için diğerlerine göre daha az rekabete maruz kalacaklardır. Yani büyük piyasaya yakınlık ile yerel piyasadaki rekabet eksikliği arasında bir değiş tokuş ilişkisi söz konusudur.

Krugman'ın merkez çevre modelinde uzun dönem analizi yapılırken bir başka varsayım daha yapılır. Uzun dönemde işçiler nominal değil reel ücrete göre hareket etmektedirler ve yüksek nüfusa sahip bölgelerde işçiler daha ucuza imalat malları tüketebilmektedirler. Modelde birinci bölgedeki imalat mallarının payı ($f=L_1/\mu$) olarak tanımlanmıştır. Bu durumda her iki bölge için imalat malları fiyat endeksi şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$P_1 = \left[f w_1^{-(\sigma-1)} + (1 - f) \left(\frac{w_2}{T} \right)^{-(\sigma-1)} \right]^{\frac{-1}{\sigma-1}} \quad (1.67)$$

$$P_2 = \left[f \left(\frac{w_1}{T} \right)^{-(\sigma-1)} + (1 - f) w_2^{-(\sigma-1)} \right]^{\frac{-1}{\sigma-1}} \quad (1.68)$$

Her bölgedeki reel ücretler ise şöyledir:

$$W_1 = w_1 P_1^{-\mu} \quad (1.69)$$

$$W_2 = w_2 P_2^{-\mu} \quad (1.70)$$

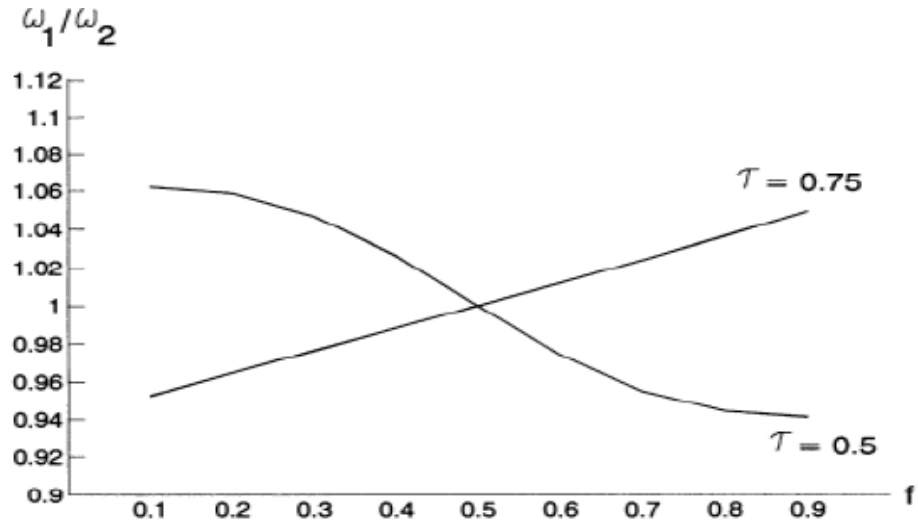
P_1 ve P_2 'den eğer her iki bölgede ücretler eşitse ikinci bölgeden birinci bölgeye işçilerde bir kayma olması durumunda birinci bölgedeki fiyatlar düşecek, ikinci bölgede fiyatlar yükselecek ve böylelikle birinci bölgede nispi ücretler ikinci bölgeye oranla yükselecektir. Bu bölgeler arasında bir ıraksamaya sebep olabilecektir.

Krugman bundan sonra imalat mallarının payı (f) ile nispi ücretler (w_1/w_2) arasındaki ilişkiye bakarak bölgeler arasında yakınsama ya da ıraksamanın varlığını incelemiştir. Bu bağlamda ilk olarak $f=1/2$ varsayımını yapmıştır. Eğer $f=1/2$ ise her bölge eşit işçi sayısına ve eşit ücrete ulaşmaktadır. Krugman bu dengenin istikrarlı olup olmadığı durumu da incelemiştir. Nispi ücretlerin “ f ” ile beraber azalması durumunda ne zaman bir bölge diğerinden daha büyük bir işçi sayısına ulaşırsa o zaman işçiler bölge dışına göç etme eğiliminde olacaktır. Bu durumda bölgesel yakınsama meydana gelecektir. Diğer taraftan (w_1/w_2) oranı “ f ” ile yükselirse işçiler zaten daha fazla işçiye sahip olan bölgeye göç etme eğiliminde olacaktır. Bu durumda ise bölgesel ıraksama meydana gelecektir.

Modele göre ıraksamaya yerel piyasa etkisi ve fiyat indeksi etkisi olmak üzere iki durum sebep olurken yakınsamaya ise sadece yerel köylü piyasasındaki rekabet sebep olmaktadır. Burada sorun hangi etkinin daha baskın olacağıdır.

Krugman bu noktadan sonra (W_1/W_2) oranının “ f ”in fonksiyonu olduğu durumda μ , σ ve T 'ye değerler vererek yakınsama ve ıraksama olgusunu analiz etmiştir. İlk durumda yüksek taşıma maliyetlerini temsil etmek için $T=0.5$ ve ikinci durumda düşük ulaşım maliyetlerini temsil etmek için $T=0.75$ kabul edilmiştir. Her iki durumda da $\mu=3$ ve $\sigma=4$ varsayılmıştır. Bu bağlamda sonuçlar aşağıdaki şekilde görülmektedir:

Şekil 10: Bölgeler Arası Yakınsama

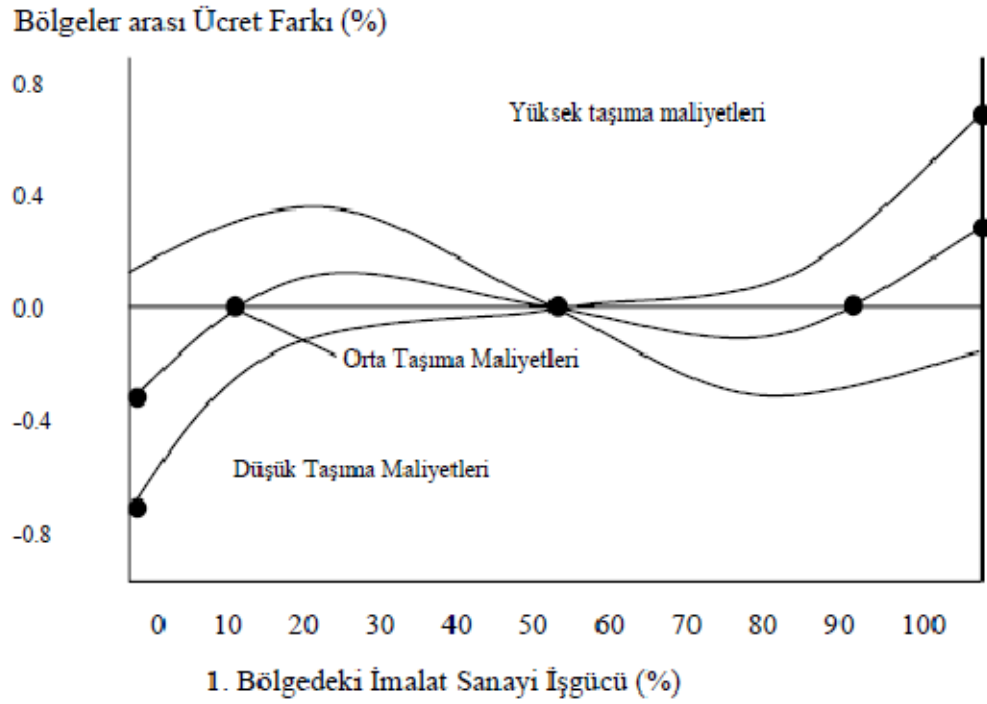
Kaynak: Krugman, 1991: 493

Yüksek taşıma maliyetleri durumunda “f” artarken nispi ücretler düşmektedir. Bu durumda imalat malları ve tarımsal üretimin coğrafi dağılımları arasında bir yakınsama beklenmektedir. Taşıma maliyetlerinin düşük olduğu durumda ise eğri tersine dönmektedir. Bu durumda bölgesel ıraksama beklemek olasıdır. Bu noktada Krugman (1991)’ın ifade etmeye çalıştığı konu, pozitif ölçek ekonomileri ve artan getirilerin varlığı altında merkezde taşıma maliyetlerinin çevreye göre çok daha düşük olacaktır. Merkezde imalat sanayinde yoğunlaşma ile birlikte ortaya çıkan pozitif dışsallıklar sayesinde yaşanan bu durum, emeğin çevreden merkeze kaymasına ve dolayısıyla üretimin hızlı bir şekilde artış göstermesine neden olmaktadır. Bu süreç hem kümülatif nedensellik hem de pozitif geri besleme mekanizmalarının işlemlerini ve ekonomik gelişimin de süreklilik arz etmesini sağlayacaktır (Kum, 2011: 247).

Krugman (1991)’de ortaya koyduğu modelin sonuçlarını, özellikle taşıma maliyetlerini ve merkezci ve merkezkaç güçleri de işin içine katarak, 1999’da yaptığı çalışmasıyla detaylandırmıştır (Krugman, 1999). Bunu yapabilmek için Krugman ekonomide yaşanacak ani değişikliklerin bölge üzerinde etkilerinin incelendiği bazı katastrofik çatallar (*catastrophic bifurcations*) geliştirmiştir. Aşağıdaki şekil iki bölge arasındaki ücret farklılıklarının bölgeler arasındaki imalat malları üretiminin dağılımına bağlı olduğunu göstermektedir. Yatay eksen imalat

malları üretiminde çalışan birinci bölgedeki işçileri, dikey ekseninde her iki bölge arasındaki reel ücret farklılıklarını göstermektedir. Her bir eğri farklı düzeydeki taşıma maliyetlerini temsil etmektedir.

Şekil 11: Bölgesel İmalat Sanayi, Ücret Farklılıkları ve Taşıma Maliyetleri İlişkisi

Kaynak: Kum, 2011

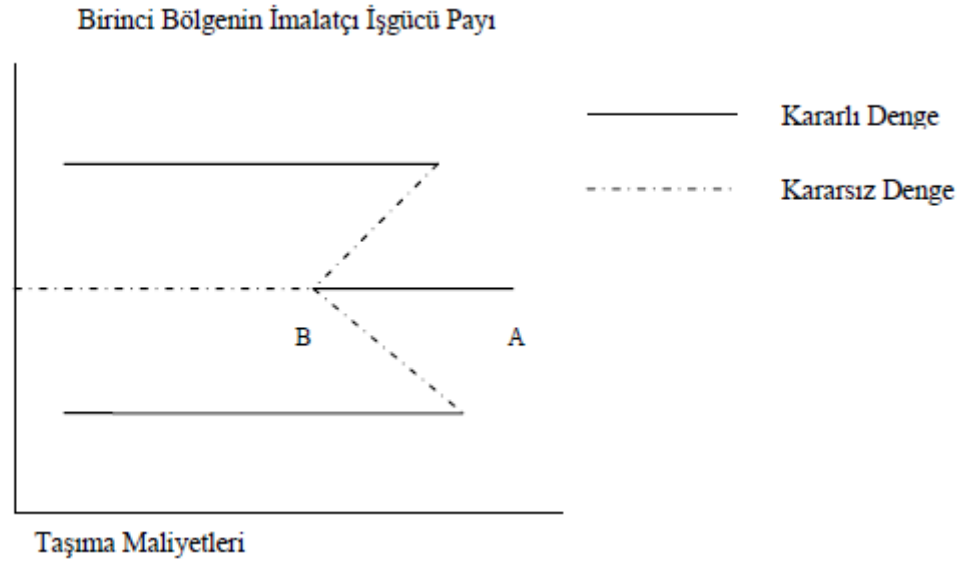
Şekil 11'e göre eğer taşıma maliyetleri yüksekse, bölgeler arası ticaret görece olarak düşük olacaktır. Dolayısıyla işçilerin kazandığı ücretler, yerel rekabetin düzeyine bağlı olacak, böylelikle işçi miktarı arttıkça ücretler düşecektir. Eğer taşıma maliyetleri düşükse, tipik bir firma, satışlarını geniş ölçüde bütün bölgelerde gerçekleştirebilir. Eğer firma işçilerin yoğun nüfusa sahip olduğu bir bölgede konumlanırsa, piyasalara daha iyi bir giriş yapabileceği için daha yüksek ücretleri karşılamaya gücü yetebilir. Bu ücretlerin satın alma gücü de ayrıca yüksektir, çünkü işçiler tüketim mallarına daha kolay ulaşmaktadırlar. Bu durumda reel ücretler, bir bölgedeki işçilerin nüfusuyla beraber yükselmektedir. Orta düzeydeki ulaşım maliyetleri ise merkezci ve merkezkaç kuvvetlerin baskınlık derecesine göre şekillenmektedir. Bölgelerin eşitsiz olduğu durumlarda merkezci güçler kuvvetli

olurken, bölgelerin daha simetrik olduğu durumlarda ise merkezkaç kuvvetler güçlü olacaktır.

İşçilerin yüksek ücret veren bölgelere hareket etme eğiliminde olduğu varsayılırsa; yüksek taşıma maliyetlerinde işçilerin bölgeler arasında eşit bir şekilde dağıldığı tek bir denge noktası oluşacaktır. Düşük taşıma maliyetleri durumunda, biri işlerin bölgeler arasında eşit dağıldığı, diğer ikisi de sadece bir bölgede toplandığı toplam üç adet denge noktası oluşacaktır. Taşıma maliyetlerinin orta seviyede olması durumunda ise beş farklı denge noktası meydana gelecektir (Krugman, 1999: 148).

Krugman bu analizinde ayrıca merkez çevre yapılanmasının kararlılığını bir katastrofik çatal yardımıyla açıklamıştır. Çatallanma diyagramı, işçilerin yüksek ücretli bölgeye hareket edeceği varsayımıyla dengenin taşıma maliyetlerine bağlı olduğu durumu göstermektedir. Şekilde sürekli çizgiler kararlı dengeyi, kesikli çizgiler ise kararsız dengeyi yansıtmaktadır. Bu şekil ile Krugman aynı zamanda yeni ekonomik coğrafyanın temel özelliklerini de açıklamaktadır (Krugman, 1999: 149).

Şekil 12: Taşıma Maliyetleri ve İşgücü İlişkisi

Kaynak: Kum, 2011

Şekil 12'ye göre, A noktası, yüksek taşıma maliyetleri ve işgücü ve imalat malları üretiminin dengeli dağıldığı tarihteki bir zamana tekabül etmektedir. Taşıma maliyetlerinin düştüğü durumda ekonomi B noktasına hareket edecek, ekonomide

birikimli bir süreç başlayacak ve bu durum bu bölgedeki imalat malları üretiminin yoğunlaşmasını artıracaktır. Bu süreç ekonominin kendisini ani bir şekilde merkez-çevre şeklinde organize etmesiyle sonuçlanacaktır (Krugman, 1999: 150).

Krugman (1991, 1999) bu analiziyle hem yeni ekonomik coğrafya bağlamında sanayi kümelenmesi için detaylı bir analiz yapmış, hem de bölgeler arasındaki kümelenme eğiliminin bölgeler arasında bir ıraksama ya da yakınsamaya sebebiyet verip vermeyeceğini araştırmıştır. Bu bağlamda Krugman endüstrileşmiş merkez ve tarımsal çevre olgusunun ortaya çıkmasında taşıma maliyetlerine özel bir önem vermiştir. Krugman'da taşımacılık maliyetleri, sadece günümüzdeki gelişmiş ülke ya da bölgelerle az gelişmiş ülke ya da bölgeler arasındaki farklılıkları açıklamakta değil, aynı zamanda tarihsel olarak da kıta Avrupa'sından başlayıp tüm dünyaya yayılan ticaret hareketlerinin ve bölgesel farklılıkların açıklanmasında önemli bir faktör olarak kullanılmaktadır (Krugman, 1999).

Krugman'ın analizleri daha sonra gelen yeni ekonomik coğrafyacılarca geliştirilmiştir. Krugman'ın modeline bir ek Venables (1996)'dan gelmiştir. Venables Krugman'la benzer şekilde iki bölgeli bir modeli üç sektörlü olacak şekilde uyarlamıştır. Sektörlerden biri tam rekabet durumundadır. Diğer iki sektör ise birbirlerine ara malı tedarik eden ve nihai mal üreten dikey bağlantılı tek elci rekabet piyasalarıdır. Bütün sektörler her bölgede bulunmaktadır. Bu modelde taşıma maliyetleri yüksek olduğunda firmalar tüketicilere yakın bölgelerde kümelenme eğiliminde olmakta, böylece her iki bölgede de üretim yapılmaktadır. Taşıma maliyetlerinin düşük olduğu durumda da yine firmalar her iki bölgede üretim yapmakta, ek olarak bölgelerarası ücret seveleri yakınsama eğilimine sahip olmaktadır. Orta derecedeki taşıma masraflarında ise bir bölgede kümelenme eğilimi baskın gelirken, diğer bölgelerde yayılma etkileri ortaya çıkmaktadır.

Fuga ve Venables (1996)'da iki bölgeli modeli "N" ülkeli hale getirerek endüstriyel kümelenme olgusunu bir ülkeden diğerine yayılan dalgalar şeklinde tanımlamışlardır. Martin ve Ottaviano ise (2001) yeni ekonomik coğrafya yaklaşımını içsel büyüme modelleriyle birleştirmişlerdir. Bu çalışmalarında iki bölge varsayımına ek olarak, bölgeler arasında immobil emek ve homojen, heterojen ve ikisinin bileşiminden oluşan karma bir mal üreten bir model kurmuşlardır. Oluşturulan karma mal yenilik üreten sektörlerde ara mal olarak kullanılmaktadır.

Böylelikle modele yenilik ve üretim eş anlı olarak dahil edilmektedir. Bu model iki sonuca ulaşmaktadır. Eğer ekonomiler karşılıklı dengedeyseler artan getirilere sahip sektörlerde karlar aynı kalacağı için üretim tahsisine yönelik herhangi bir eğilim bulunmayacaktır. Bu modelde bir bölgede karma mal üretimi artarsa, yenilikçi sektörlerdeki artan getirilerden dolayı kümelenme eğilimi görülebilecektir.

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı bazı açılardan eleştirilmiştir. Bunlar arasında ekonomik coğrafyacılar Martin (1999), Martin ve Sunley (1998, 2011) önemli olanlardan bazılarıdır. Onlara göre yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı gerçek mekânların varlığını ihmal eden, yüksek düzeyli matematik kullanan, soyut modellerdir. Özellikle gerçekliğe en uzak soyutlamalar kümelenme ile ilgili analizlerde yapılmaktadır. Yine bu yazarlara göre yeni ekonomik coğrafyanın kullandığı yöntemler, tarihteki gerçek topluluklarla şekillenen, gerçek insanlar tarafından üretilen sosyal ve kültürel uygulamaları tamamen görmezden gelmektedir. Kümelenme literatürünün kaynağını Marshall'a kadar götüren yeni ekonomik coğrafyacılar Marshall'ın tanımladığı şekilde gündelik hayatın sıradan işlerini (*ordinary bussiness of life*), bunun coğrafya üzerindeki etkilerini tamamen görmezden gelmektedir. Çünkü bu tarz gerçeklikler formel matematiksel modellere içerilememektedir. Dolayısıyla yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı Ron Martin'in (1999) sözleriyle “*ne yeni ne de coğrafya*”dır.

Ekonomik coğrafyacıların yeni ekonomik coğrafyacılar yönelttikleri bir diğer eleştiri de politika önermeleri üzerinden gerçekleşmektedir. Ekonomik coğrafyacılar yeni ekonomik coğrafya modellerinin sonuç itibarıyla anlamlı politika önermelerinde bulunamadığına dikkat çekmektedir. Onlara göre yeni ekonomik coğrafyanın ulaşacağı sonuçlar kurulan modellerde yapılan varsayımlara sıkı sıkıya bağlıdırlar. Dolayısıyla modeller sonuç itibarıyla hayali bir mekânda dengeye gelmekte ya da istikrarsız denge ortaya çıkarmaktadır. Her iki durumda da politika önermesi zayıf kalmaktadır. Yine Martin ve Sunley (2011)'e göre artan getirilere bağlı dışsallıklardan beklenen etkiler dünyanın çok sınırlı bölgelerinde görülmüştür. Genel anlamda ticarete ya da faktör hareketliliğine dayalı kuvvetli pozitif dışsallıkların etkisi pek net değildir. Onlara göre yeni ekonomik coğrafyanın kullandığı kavramlar ve fikirler iyi tanımlanmamış ve bulanıktır (Martin ve Sunley, 2011: 366).

Yeni ekonomik coğrafya yaklaşımının geliştirdiği modellerde göze çarpan bir diğer olgu da kümelenme eğiliminin, dolayısıyla büyümeyi uyaracak güçlerin sanayi sektörü üzerinden tanımlanmasıdır. Sanayi sektöründeki pozitif dışsallıklar, artan getiriler ve emek mobilitesi sayesinde geri kalan bir bölge diğer bölgeye yakınsamakta ya da bir bölgenin birikimli bir şekilde büyümesi bu etkiler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Genelde kurulan modellerde tarım azalan getirili, köylüler ise immobil sayılmaktadır. Böyle bir yaklaşım özellikle tarımsal nüfusu fazla olan, tarımsal üretimin bölgenin ya da ülkenin hâsılasının büyük bir bölümünü kapsadığı durumlar için karamsar bir portre çizmektedir. Tarımda verimlilik ve üretim artış imkânları tamamen dışlanmakta, tarımsal kümelenme, tarımsal ürünlerle sanayi ürünleri arasındaki kuvvetli bağlantılara dayalı üretim olanakları analize dâhil edilmemektedir.

1.3.9. Karl Marks (1818-1883) ve Eşitsiz Coğrafi Gelişme Teorisi

Karl Marks'ın çalışmaları hâkim iktisadın tamamen dışındadır. 1867 yılında yayınladığı Kapital isimli çalışmasının alt başlığı olan “Ekonomi Politğin Eleştirisi” de Marks'ın o dönemki adıyla Ekonomi Politik olan iktisat bilimine nasıl yaklaştığının bir göstergesidir. Marks'a göre toplumların içinde bulundukları her türlü maddi koşul, o toplumların üretim yapısıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla bir alt yapı kavramı olarak toplumsal üretim biçimi olan kapitalizmin tahlili, aynı zamanda kapitalizmin açmazlarından kurtulma yolunda çok önemli bir takım teorik ve pratik çıkarsamalar yapmaya imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda Marks'ın analizleri sadece iktisat teorisi olmakla kalmayıp aynı zamanda devrimci bir takım reçeteler sunmaktadır.

Çağdaşı olan diğer iktisatçılar gibi Marks'ta emek değer teorisini analizlerinin temeline oturtmaktadır. Öte yandan çağdaşlarından farklı şekilde Marks'ta emek değer teorisi ulaştığı sonuçlar itibariyle “sömürü” kavramının anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsur halini almaktadır. Marks'a göre kapitalist sistemin temel unsuru sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise artı değer olarak sermayedara kalıp işçiden sömürülen emektir. Marks'ın bu güçlü eleştirisi sonraki yıllarda ana akım iktisadın emek değer teorisinden uzaklaşmasına neden olacaktır.

Marks kapitalist üretim ilişkilerinin bütüncül bir analizini yaparken direkt olarak mekâna, bölgesel farklılaşmaya vurgu yapmamıştır. Ancak onun teorisi kapitalizmin hareket yasalarını açıklamaktadır. Dolayısıyla kapitalizme içkin olan sermaye birikim baskısı, tekelleşme ve kriz eğilimi Marks'ta çokça yer tutan konulardır. Dolaylı olarak Marks bu konuları incelerken sermayenin krizi ötelemek için başvuracağı yöntemler arasında emeğin verimliliğinin artışı, teknolojik gelişme, firmaların tekelleşme eğilimi, daha kolay sömürü olanakları için dış ticaret gibi konulara girerek aslında takipçileri için Marksist bir mekânsal analizin teorik nüvelerini oluşturmuştur. Marks'a göre kapitalist toplumun temel birimi sınıflardır. Ona göre tarih sınıf savaşımının tarihidir. Dolayısıyla her sınıflı toplumda olduğu gibi ve hatta en yüksek düzeyde kapitalist toplumda muazzam bir sınıfsal gerilim barınmaktadır. Bu gerilim sürekli sermaye birikimini garantilemek durumunda olan kapitalist ile sürekli sömürüye maruz kalan işçi arasında gerçekleşmektedir. Bu alt yapısal realitenin toplumun bütün üst yapılarını kuşatması kaçınılmazdır. Dolayısıyla geliştirilecek bir Marksist coğrafya teorisi mekânsal ve coğrafi farklılıkları bu sınıfsal yapıya oturtmak durumundadır.

Marksist coğrafya teorisinin derli toplu tek bir kaynağı olduğunu söylemek zordur. Öte yandan mekânı ve coğrafyayı konu edinen Marksist çalışmaların genel gelişim hatları sunulabilir. İlk çıkış olarak Marks'ın sermayenin yoğunlaşması, kapitalist kriz eğilimi ve sermayenin emek gücü ve ücret seviyesini kontrolü dolayımında nüfus kullanımına yönelik krizden çıkma stratejileri ele alınabilir. Bu bağlamda kapitalizm ve doğanın üretimi, tüketimi, yeniden üretimi gibi teorik kökenler incelenebilir. Marksist coğrafi yaklaşım için bir diğer kaynak ise emperyalizmi dikkate alan yaklaşımlardır. Kapitalizmin sınırlar ötesi yayılımı bağlamında emperyalizm ve onun yarattığı dönüşümleri inceleyen oldukça politik bir alan mevcuttur. Daha sonraları ise özellikle 1970'li yıllarda ekonomik coğrafya yaklaşımıyla karşılıklı etkileşime giren Massey, Keat, Urry, Harvey gibi coğrafyacı ve iktisatçılar marksist rant teorisini kente uyarlamışlardır.

Marks'ın analizinin temeli sermaye birikim sürecindeki toplumsal çelişkilerin açığa çıkarılabilmesine dayanır. Marks'a göre kapitalist üretim biçimi doğasında uzlaşmaz çelişkiler barındırmaktadır. Marks Kapital'in birinci cildine *“kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği muazzam bir meta birikimi*

olarak kendini gösterir...” sözleriyle başlar. Burada Marks’ın meta birikiminden kastettiği aynı zamanda meta olarak kendini gösteren sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise emektir. Marks’a göre bu süreç kendi içinde birçok çelişkiler barındırmaktadır. Kapitalist sistemin olmazsa olmaz unsuru olan sermaye birikim süreci aynı zamanda sermaye sahibi sınıfların çıkarlarını olumsuz etkileyecek şekilde bir “*aşırı birikim eğilimi*” barındırmaktadır. Sermayenin aşırı birikmesi ise aynı zamanda sermayenin değersizleşmesi olgusunu beraberinde getirecektir. Bundan başka sermaye birikimi sürecinin taşıdığı bir diğer uzlaşmaz çelişki ise sermaye ve emek arasındaki çelişkidir. Sermaye birikimi kapitalistin işçiye ödemediği, aslında ücretin bir parçası olan, artı değer birikimiyle sağlanmaktadır. Sermaye sınıfının sermaye birikim zorunluluğu artı değer artan oranlarda birikimini zorunlu kılmaktadır. Öte yandan bu süreç işçi sınıfının alım gücünü düşürdüğü ölçüde, bu sefer sermayenin ürettiği ürünlerin realizasyonu önünde bir engel barındırdığı için aşırı üretim-eksik tüketim eğilimi doğurmaktadır. Marks’a göre kapitalist sistemde kriz sürekli bir olgudur. Kapitalizm ise kendi içinde bu krizlerden kaçınma eğilimi taşımaktadır. Bunlardan ilki kapitalizmin ücretlerin fazla yükselmemesinin bir aracı olarak yedek işgücü ordusunu bünyesinde barındırmasıdır. Dolayısıyla işsizlik hem ücretler üzerinde bir baskı aracı olarak sermaye birikiminin garantisi, ama aynı zamanda eksik tüketimin de bir nedenidir. Burada kapitalizm bir bıçak sırtı denge tutturmak durumunda kalmaktadır. Öte yandan yedek işgücü olgusu göç olgusuyla yakından ilintilidir. Artan kapitalistleşmeyle beraber sermaye birikiminin merkezleri olan kentler oluşukça, kentteki sermaye birikiminin kaynağı kırdan kopan yedek işgücünden karşılanacaktır

Marksist teorinin coğrafya ile ilişkisi sermayenin krizlerden kaçınabilme eğilimi olarak tezahür eder. Marks’a göre sermayenin kar hadlerindeki düşüşe verebileceği birkaç cevap mevcuttur. Teknolojik ilerleme yoluyla emeğin verimliliğinin artışı bunlar arasındadır. Yine sermayenin merkezileşme eğilimi ve kredi mekanizmasının varlığı da artı değer birikimini kısa süreli garanti eden araçlardır. Bütün bu araçlar “*sermayenin dolaşım hızını*” artırmak açısından işlevseldir. Marks’a göre uzak mekânlara ticaret ve nakliye sermayenin hızını başlangıç aşamasında yavaşlatan unsurlardır. Daha uzak piyasalar, sermayeyi dolaşım sürecine daha uzun süre bağlar ve böylece belirli bir sermaye için artı

değerin gerçekleştirilmesini azaltıcı etkisi vardır. Aynı şekilde, dolaşım süresindeki herhangi bir kısalma, ihtiyaç fazlası üretimi artırır ve birikim sürecini büyütür (Harvey, 2012: 295). Burada artı değer birikimi açısından iki tezat süreç bulunmaktadır. Ulusal sınırlar içinde artı değer birikiminde bir kriz emaresi görüldüğünde uzak mekânlara ulaşım hem bu krizi aşma olanağı sağlar hem de bu süreçte nakliyyede ortaya çıkacak iyileşmeler yani teknolojik gelişme, zamanın mekânsal engellere galebe çaldığı bir süreçle noktalanır.

Marks'a göre kapitalistler arasındaki rekabet kaotik bir takım süreçler barındırmaktadır. İlk olarak *“Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutları genişlemiş bir üretim ile kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir (Marks, 2007: 596)”*. Marks'a göre sermayenin yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin artışının bir sonucu olarak bireysel kapitalistlerin sayısını ve bunlar arasındaki rekabeti artıran bir etki yapar. Bireysel kapitalistler arası rekabet, küçük kapitalistlerin büyük kapitalistler tarafından yutulduğu sermayenin merkezileşmesini beraberinde getirir. Bu sürecin belirgin özelliği tek bir kapitalistin elinde sermayenin büyük kitleler halinde toplanmasıdır. Bu süreç, rekabete dayanamayan küçük kapitalistlerin merkezileşme eğilimlerinin henüz oluşmadığı bölgelere kaçışıyla devam eder. Marks'a göre merkezileşme *“sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarını genişletme olanağı sağlayarak, birikim işini tamamlar (Marks, 2007:598)”*. Bu coğrafi yoğunlaşma ve dağılmaya dönük birbirine zıt eğilimler birbirine karşıt şekilde hareket ederler. Ve bunların arasında istikrarlı bir denge halinin ortaya çıkacağının garantisi yoktur (Harvey, 2012: 502).

Marks'ın kapitalizmin merkezileşme eğilimi üzerine teorileri daha sonraları gelen takipçilerince emperyalizm tahlillerinde sıkça kullanılmıştır. Onlara göre emperyalizm, sermaye birikimi baskısı, ulusal anlamda sıkışan merkezileşmiş kapitalistlerin ulusal zincirlerinden koparak yatay genişlemesinin yolunu açması bağlamında oldukça işlevseldir (Buharin, 2005; Lenin 1995). Lenin'e göre emperyalizmin beş temel özelliği bulunmaktadır (Lenin, 1995: 92):

- 1- Üretimin ve sermayenin yoğunlaşması ekonomik yaşamda tayin edici rol oynayan tekelleri yaratacak kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.

- 2- Banka sermayesi sanayi sermayesiyle iç içe geçmiş ve bu mali sermaye temelinde bir mali oligarşi oluşmuştur.
- 3- Meta ihracından farklı olarak sermaye ihracı özel bir önem kazanmıştır.
- 4- Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birlikler doğmuştur.
- 5- Kapitalist büyük güçler tarafından dünyanın bölgesel paylaşımı tamamlanmıştır.

Merkezileşen kapitalizmin iktisadi sistemini savaş, işgal ya da anlaşmalar yoluyla dünyanın geri kalanına yayması coğrafi ve bölgesel eşitsizlikleri genişletmiştir. Bu hem gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında görülürken hem de her iki gruptaki ülkelerin kendi içlerindeki farklı sınıflara yansımıştır. Bu bağlamda emperyalizm teorisini savunanlara göre bölgesel eşitsizliklerdeki artış sermayenin merkezileşmesi ve artan sömürünün görüngüsü olarak ortaya çıkmaktadır.

Harvey'e göre sermaye birikimi olgusu coğrafi bir meseledir. Ona göre *"coğrafi yayılma, uzamsal düzenlemeler ve eşitsiz coğrafi gelişmenin bünyevi imkânları olmasaydı eğer, kapitalizm bir siyasal ekonomik sistem olarak işlerliğini kaybederdi. Belirli bir coğrafi bölgede aşırı sermaye birikimi olarak tezahür eden kapitalizm içsel çelişkilerini aşmak için uzamsal çözüme başvurur. Farklı bölgeleri ve toplumsal oluşumları kapitalist dünya pazarına eşitsiz bir şekilde katar (Harvey, 2011: 40)"*. Harvey'e göre bu durum Marksist bir kavramsallaştırmayla *"eşitsiz coğrafi gelişme"*dir. Harvey'e göre bu süreçler zıtlıklar içeren ikilemler şeklinde ortaya çıkar. Kentleşme ile bölgesel ve uluslararası gelişme gibi olgular kent ve kır, merkez ve çevre, gelişme ve azgelişmişliğin gelişimi vb. gibi zıtlıklar dışarıdan dayatılmış ya da tesadüfi değildir. Bunlar sermayenin dolaşım sürecine dair genel bütünlük içinde faaliyet gösteren çeşitli kesişen güçlerin bütünlüklü ürünüdürler (Harvey, 2012: 499-503).

Emperyalist yayılmacılık döneminden sonra, Keynesyen kamu müdahalesinin yoğun olarak uygulandığı, fordist üretim biçiminin hâkim birikim rejimi olduğu gelişmiş kapitalist ülkeler 1970'li yıllarda bir başka birikim kriziyle karşı karşıya kaldılar. Sonraları post fordizm olarak adlandırılacak olan bu dönemde marksist coğrafya da sınıfsal ve bölgesel dengesizliklere vurgu yapmayı sürdürmüştür

(Harvey, 2011-2012; Massey, 1984; Smith, 1984). Bu dönemde anılması gereken bir diğer ekol de Fransız Düzenleme Okulu (*regulation school*)’dur. Marksist kökenli Düzenleme Okulu fordist ve post-fordist üretim süreçlerini birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri bağlamında analiz etmiştir. Düzenleme okulu kütleli üretime dayalı fordist üretim biçiminin düzenleyici olarak başta devlet olmak üzere ulusal kurumların rolüne ağırlık verirken post fordist dönemde ise ulusal kurumların yerini yerel bölgesel yapılara bıraktığını ifade etmiştir (Peet ve Hartwick, 2009).

Marks’ın analizi başlı başına bir kapitalizm eleştirisidir. Bu bağlamda bölgesel ekonomik sorunlara da farklı bir gözle bakmaktadır. Marksizm’de temel analiz birimi ülkeler ya da bölgeler değil sınıflardır. Dolayısıyla marksizmde bir bölgenin gelişirken diğerlerinin az gelişmesi kapitalizmin eşitsiz gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir sonuçtur. Kapitalizm ortadan kalkmadıkça bu eşitsizlikler sürekli var olacaktır. Dolayısıyla Marksist teori bölgeler arasında eşitsizliğin kalkmasını, iktisat yazınındaki ifadeyle bir yakınsama eğilimini öngörmez. Her ne kadar farklı bir bakış açısından yaklaşarak neoklasik analiz aletlerini kullanamasa da Marks özelinde Marksizm, döneminin çok ötesinden bir takım teorik nüveleri bünyesinde barındırmıştır. İçsel büyüme ya da yeni ekonomik coğrafya teorilerinin 1980’li yıllarda vurguladıkları teknolojik yenilik, inovasyon, dışsallıklar gibi olgular Kapital’de ve Marks’ın pek çok eserinde kapitalizmin krizi aşabilmek için bünyesine içkin eğilimler olarak sunulur. Öte yandan Kapital’deki sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi olguları modern kümelenme teorilerinin bir ön habercisi olarak sermaye birikim sürecini anlamakta oldukça önemli bir işleve sahiptir. Marks teknolojik yeniliklerin de, sermayenin merkezileşme eğilimlerinin de sermayenin değersizleşmesi riskine karşı sermaye tarafından başvurulan genel yöntemler olduğunun altını çizmektedir. Pek doğaldır ki gerek Marks’ta gerekse emperyalizm teorisi bağlamında onun teorik ardıllarında her türlü bölgesel ve mekânsal eşitsizlik eşitsiz mübadele ve kapitalist sömürünün sonucu olmaktadır.

1.4. BÖLGESEL BÜYÜME VE BÖLGESEL KALKINMA İLE BÖLGESEL GELİR DAĞILIMI ETKİLEŞİMİ

Teorik olarak gelir dağılımı konusu kişisel gelir dağılımı, fonksiyonel gelir dağılımı, sektörel gelir dağılımı ve bölgesel gelir dağılımı gibi alt alanlara ayrılmaktadır. Bir ekonomide hane halklarının ulusal gelirden aldığı payı analiz eden çalışmalar kişisel gelir dağılımını ortaya koymaktadırlar. Bu tarz çalışmalarda hane halkları yüzdelik gruplara ayrılarak bunların belli bir zaman diliminde elde ettikleri gelir analiz edilmektedir. Bir diğer gelir dağılımı türü, geleneksel olarak klasik iktisatçılardan günümüze kadar ulaşan fonksiyonel gelir dağılımı alanıdır. Fonksiyonel gelir dağılımında üretim faktörlerinin ulusal gelirden elde ettikleri paylar incelenmektedir. Klasik ve neoklasik yaklaşımda fonksiyonel gelir dağılımı emeğin aldığı ücret ve emek dışı kesimlerin aldığı kar, rant ve faiz gelirlerinin paylarına göre belirlenmektedir. Öte yandan Keynesyen yaklaşımda ise fonksiyonel gelir dağılımı emek ve sermaye arasındaki bölüşüm etrafında yoğunlaşmaktadır (Selim, 1995: 378). Sektörel gelir dağılımı da ulusal hâsılanın tarım, sanayi ve hizmet sektörleri arasındaki paylaşımını konu yapmaktadır. Bölgesel gelir dağılımı ise ulusal hâsılanın bir ülkenin bölgeleri arasındaki dağılımını konu edinmektedir. Öte yandan bölgesel gelir dağılımı diğer gelir dağılımı türlerinin bir bileşkesi olarak kişisel, sektörel ve fonksiyonel gelir dağılımı türlerini bölgesel düzlemde bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımı sadece bir bölgenin ulusal hâsıladan aldığı pay olmamakta, aynı zamanda ülkenin gelişme, büyüme ve kalkınma dinamiklerinin bölgesel bir yansıması olmaktadır. Bir bölgenin kişisel gelir dağılımında meydana gelecek iyileşme, bölgede üretim faktörleri arasındaki bölüşüm deseninde yaşanacak değişim ve bölgenin sektörel çeşitlenmesi ve bölümlenmesi, o bölgenin bölgesel gelir dağılımında aldığı payı belirlediği ölçüde, aynı zamanda o bölgenin büyüme ve kalkınma süreçlerini de içermektedir. Bu bağlamda, fonksiyonel gelir dağılımı ekonominin sektörel yapısına, yani sektörel gelir dağılımına bağlı olarak belirlenmekte, sektörel bazda ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımı bölgesel gelir dağılımını ortaya çıkarmakta, kişisel gelir dağılımı ise bunlara bağlı olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla, bu gelir dağılımı türlerinden birinde ortaya çıkan değişim, diğerlerini de etkilemektedir. Bu etkinin yoğunluğu ise ülkenin gelişmişlik

düzeyi, büyüme stratejisi ve coğrafi koşulları gibi faktörler tarafından belirlenmektedir (Uysal, 2007: 254-255). Bu bağlamda bölgesel bazda gelir dağılımının değişimi ile bölgesel büyüme ve kalkınma süreci yakından ilişkili olmaktadır.

Bölgesel gelir dağılımı ile bölgesel büyüme ve bölgesel kalkınma arasında da doğrusal olmayan, karşılıklı etkileşimler bulunmaktadır. Genel olarak ilk göze çarpan yaklaşım bölgesel büyümenin bölgesel gelir dağılımını olumlu etkileyeceğidir. Bölgesel gelir dağılımının olumlu etkilenmesinden kastedilense bölgeler arasındaki eşitsizliklerin azalmasıdır. Bu yaklaşım kaynağını ulusal büyümenin gelir dağılımını uzun dönemde olumlu etkileyeceği görüşünden almaktadır. Kuznets'in uygulamalı çalışmaları doğrultusunda, büyümenin ilk aşamalarında eşitsizlikleri artıracığı, ancak belli gelir düzeyine ulaşıldıktan sonra eşitlikçi bir görünüm sergileyeceği yolundaki beklentiler bölüşüm/dağılım sorunlarının göz ardı edilmesinde etkili olmuştur (Şenses, 2006: 37). Kuznets'in (1955) geliştirdiği ve ters U adını verdiği kuramına göre ekonomik büyüme sürecinde tarımsal kesimden tarımsal olmayan kesime doğru sektörler arası istihdam akışı gelir eşitsizliğinin önce artmasına yol açacak, öte yandan tarım dışı sektörlerdeki verimlilik yüksekliği nedeniyle önce üretim artacak, ardından ise yaşanacak gelir artışı gelir dağılımını iyileştirecektir.

Benzer şekilde bölgesel büyümeyi öncelik haline getiren yaklaşımlar da, aynı sürecin bölgesel bazda da yaşanacağını öne sürerek bölgesel büyümenin bölgesel gelir dağılımını olumlu etkileyeceği sonucuna varmışlardır. Öte yandan bu yaklaşım bazı deterministik ilişkileri bünyesinde barındırmaktadır. Gerek bölgesel büyüme teorileri, gerekse yeni ekonomik coğrafya yaklaşımları bölgeler arasında üretim faktörlerinin serbest ve rasyonel hareketinden kaynaklı oluşacak bir göç sürecini, her durumda olumlamaktadır. Bölgeler arasında tarımdan sanayi sektörlerine doğru meydana gelecek göç dalgası aynı zamanda kırsal bölgelerde nüfus azalmasına ve dolayısıyla talep düşüşüne neden olacaktır. Bu bağlamda bu sürecin sonucunda bölgesel eşitsizlikler artabilecek, bölgesel gelir dağılımında ise beklenenin aksine bir negatif dışsallık meydana gelebilecektir. Nitekim hızlı büyüme süreçleri sonucunda meydana gelen kişisel gelir eşitsizlikleriyle bölgesel eşitsizlikler el ele gitmiştir. Dünyanın en kalabalık 5 ülkesinde (Çin, ABD, Hindistan, Endonezya ve Brezilya)

gerçekleştirilen bir analize göre büyüme süreçleriyle beraber bölgesel eşitsizliklerde dramatik bir artış göstermiştir (Kudat ve diğerleri, 2006: 64).

Yine bazı teorik yaklaşımlar ise bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizlikleri geri döndürülemez bir olgu olarak algılamaktadır. Kapitalist sistemin işleyişinde eşitsiz gelişme yasasının varlığının kabul edildiği durumlar buna örnek olarak gösterilebilir. Bu durumda bazı bölgelerin büyürken bazı bölgelerin ise gelirden giderek düşen oranlarda pay almaları normal karşılanmakta, hatta büyümenin gerekliliği açısından olumlanmaktadır. Dengesiz kalkınma teorisyenleri bu bağlamda dengesizliği kalkınma sürecinin başlangıç aşamalarında gerekli görmektedirler.

Bölgesel büyüme süreçlerinin bölgesel gelir dağılımında iyileşmeye yol açıp açmayacağı bölgeler arasındaki işgücü piyasalarının yapısal farklılıklarıyla da yakından ilgilidir. Bölgeler arasında işgücünün hareketliliği, yani göç dalgası her zaman emek gelirlerinde bir artışla sonuçlanmayabilir. İşgücüne katılma oranının bölgeler itibarıyla farklı olması durumunda da birim işgücü başına gelirler eşitlense de kişi başına gelirler eşitlenmeyecektir. Bölgelerin endüstriyel bileşimleri büyük farklılıklar arz ettiği sürece tüm bölgelerde üretim faktörleri aynı getiriyi alsalar bile, sermaye sahiplerinin bir bölgede yoğunlaşması durumunda bölgeler arası kişi başına gelirler yine de eşitlenmeyebilir (Mutlu, 2002: 37).

Bölgesel kalkınma yaklaşımları ile bölgesel gelir dağılımı arasındaki ilişki ise nedenselliğin kuruluş yönü açısından bölgesel büyüme teorilerinden farklılık arz etmektedir. Özellikle dengesiz kalkınma yaklaşımını savunanlara göre bölgesel dengesizlikler bir kalkınma sürecinin başlamasına yardımcı olabileceklerdir. Bu bağlamda bölgesel dengesizlikler bir kalkınma kutbunun oluşmasına neden olacaktır. Merkezleşen bölge kendi kalkınmasını gerçekleştirirken kendine bağlı bir çevre yapılanması oluşturacak, bu da merkezle beraber çevrenin de kalkınmasına yol açacaktır. Bu bağlamda başlangıçtaki dengesizlik kalkınma sürecini uyaran bir olgu olarak ortaya konulmaktadır. Böylece bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizlikler bölgesel kalkınmaya yol açabilecektir.

Dengeli kalkınma anlayışına göre de bir bölgedeki bütün sektörlerle aynı anda yatırım yapılması, hem bölgenin talep yetersizliği sorununu ortadan kaldıracak, hem bölgesel bazda dengeli bir kalkınma hamlesiyle bölge içsel ve dışsal ekonomilerden faydalanacak, hem de bölgedeki gelirlerde meydana gelebilecek artışlar sonucunda

bölgenin tasarruf oranı yükselecektir. Dengesiz kalkınma teorisyenleri bölgesel kalkınmayı daha piyasa merkezli ve bölgenin kendi iç dinamiklerine bağlı bir olgu olarak ortaya koyarken dengeli bölgesel kalkınma anlayışında sürükleyici gücü devlet yani kamu altyapı yatırımları oluşturmaktadır. Böylelikle kamu yatırımları da bölgesel gelir dağılımını düzeltecek şekilde düşük gelirli bölgelere yönlendirilmektedir.

Pratik açıdan düşünüldüğünde bölgesel gelir dağılımının düzelmesi ile bölgesel büyüme ve kalkınma süreçleri arasında genel geçer ilişkiler kurmak özellikle uygulama sonuçları açısından pek gerçekçi olmamaktadır. Bölgesel bazda büyüme süreçleri yaşandığında bölgesel dengesizlikler artabilmekte, belli bölgeler gelişirken belli bölgeler ise azgelişmişlik olgusuyla karşılaşabilmektedirler. Bu bağlamda izleyen bölümde bölgeler arasındaki gelir dağılımını etkileyen olası faktörler incelenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bu bölümde bölgesel gelir dağılımını etkileyen ekonomik, sosyal, politik ve kültürel faktörler incelenecektir. Daha önceki teorik bölümde anlatıldığı gibi bölgesel gelir dağılımına yönelik sıkça kullanılan kavramlar arasında bölgesel büyüme, bölgesel kalkınma, bölgesel dengesizlik ve bölgesel eşitsizlik gibi kavramlar yer almaktadır. Bu kavramların çoğu birbirinin yerine ve bölgesel gelir dağılımının düzelmesine yapılan bir vurguyla, kavramların olumlu anlamıyla kullanılmaktadır. Yani bölgesel büyüme ve bölgesel kalkınma vurgusu bölgesel gelir dağılımında bir düzelme imasını içinde barındırmaktadır. Yine teorik bazda bölgesel dengesizliklerin ve eşitsizliklerin azalması kastedildiğinde ise bu ima daha açık bir şekilde belirmektedir. Kavram karmaşasına yer vermemek amacıyla bu bölümde sözü edilen bütün farklı kavramlar olumlu anlamlarıyla ele alınarak bölgesel gelir dağılımında düzelmeye neden olmaları açısından incelenmiştir.

2.1. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN EKONOMİK FAKTÖRLER

Bu bölümde bölgesel gelir dağılımını etkileyen ekonomik faktörler incelenecektir.

2.1.1. Ekonomik Büyümenin Bölgesel Dağılımı

Bölgesel gelir dağılımı üzerine en temel gösterge hiç kuşkusuz ekonomik büyümenin bölgesel dağılımıdır. Ekonomik büyüme olgusu kısaca bir ülkede üretilen nihai mal ve hizmet miktarının önceki döneme göre net olarak artış göstermesi şeklinde tanımlanabilir. Bu artıştan elde edilen gelirin ülke sathındaki paylaşımı bölgeler arasındaki gelir dağılımının açıklanabilmesi bakımından oldukça önem kazanmaktadır. Ulusal anlamda ekonomik büyüme sürecinin bölgeler arasındaki dağılımı için çift yönlü bir ilişki belirlenebilir. Bunlardan ilki bölgedeki ekonomik faaliyetlerin ulusal büyümeye olan katkısı, bir diğeri de ulusal büyümenin bölge ekonomisine olan katkısıdır.

Neoklasik bölgesel teoriler bölgenin hâsılasını daha çok bölgenin sahip olduğu üretim faktörleri üzerinden ifade etmektedirler. Buna göre bir bölge ekonomisinin büyümesini oluşturan bileşenler, bölgenin sahip olduğu emek ve sermaye faktörlerinin niceliği, niteliği ve karşılıklı etkileşiminden doğmaktadır. Genel olarak arz yanlı bir bakış açısına sahip bu yaklaşımlarda kurulan üretim fonksiyonun yapısı bölgenin üretimini ve dolayısıyla hâsılasını belirlemektedir. Dış ticaret ve büyüme teorilerindeki gelişmelerin bölgesel analizlere de yansmasıyla bölgesel büyüme teorilerinde kullanılan üretim fonksiyonu daha gelişerek değişken getirilerin olduğu, çok sektörlü, teknolojik gelişmeleri içeren üretim fonksiyonlarına evrilmiştir. Üretim fonksiyonun kompleks hale gelmesiyle bölgenin iç dinamiklerine bağlı büyüme süreçleri daha iyi ifade edilmeye başlanmıştır. Öte yandan bu yaklaşımlar bir bölgenin ekonomik olarak büyümesini bölgenin arz unsurlarına bağlamışlardır. Böyle bir yaklaşım doğal olarak ulusal hâsılayı da bölge hâsıllarının toplamından ibaret saymaktadır. Bunun sonucu olarak bölgeler arası gelir dağılımındaki dengesizlikler bölgelerin arz faktörleriyle açıklanmaktadır. Bir bölgenin ekonomik olarak ulusal hâsıladan düşük pay alması o bölgedeki üretim faktörlerinin verimlilik düşüklüğüne, bölgedeki yenilik ve rekabet edebilirlik süreçlerinin yeterince gelişmemesine, bölgede olumlu dışsalılıkların ve dolayısıyla kümelenmelerin yokluğuna bağlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre bir bölgenin gelir dağılımındaki dengesizliği ortadan kaldırılabileceği o bölgenin daha rasyonel ve dinamik bir iç süreç yaşamasıyla değiştirilebilir. Bunu gerçekleştiren bölgeler üretimlerini, dolayısıyla hâsıllarını artırabilecektir.

Ekonomik büyümenin bölgeler arasındaki gelir dağılımını etkileyebileceğini öngören yaklaşımlar ise bölgelerin gelişimini talep unsurlarıyla açıklayan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara göre bir bölgenin büyümesi o bölgede üretilen mal ve hizmetlere olan iç ve dış taleple açıklanabilir. İç talebin yüksek ve istikrarlı olduğu bölgelerde zaten iç talebi karşılayacak bir mal ve hizmet üretim süreci bulunacaktır. Öte yandan bölgedeki üretime aynı zamanda bir dış talep doğması halinde bölge ekonomisi iç üretim kapasitesini aşan bir gelir elde edebilir. Bölge ekonomisine gelecek olan iç ve dış talebin kaynağı ise ülkenin ulusal büyüme patikası olabilir. Ulusal büyüme süreci eğer bölgelerdeki mal ve hizmet üretim sürecini olumlu etkiliyor ve istikrarlı bir çekiş yönlü talep sağlıyorsa, bu süreç

bölgenin büyümesine neden olmaktadır. Bölgeler arası gelir dağılımının eşitsiz olduğu durumlarda bizzat kamu gücü bölgelere yönelik talep yaratarak bölgeler arasındaki gelir dağılımında adaleti sağlayabilecektir. Ulusal büyümenin bölgeler arası gelir dağılımındaki eşitsizlikleri giderici bir biçimde yönlendirici olması durumunda eşitsizlikleri giderici sonuçlar almak arz yanlı politikalara göre daha olası olmaktadır. Bu politikalar sonucunda hem belli bölgelerde aşırı ekonomik yoğunlaşmadan kaynaklı sıkışma (*congestion*) etkileri azaltılmakta, hem de görece geri bölgelerin yaratılan talep sayesinde gelirden daha çok pay almalarına imkân sağlanmış olmaktadır.

Neoklasik yaklaşımlar elde edilen hâsılanın dağılımında alternatif yollar izlenmesinin bölgeler arasındaki eşitsizliği gidermede etkin olmayacağını belirtirler. Onlara göre bir bölgenin gelirini artırmanın tek yolu o bölgenin büyümesinden geçmektedir. Bu yaklaşım düşük gelire sahip olan bütün bölgelere büyüme yönlü politikalar önermekte, bu yüzden de arz faktörlerine önem vermektedir. Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi her büyüme süreci bölgeler arasındaki dengesizlikleri gidermemekte, her bölgenin artan oranlarda büyümesi mümkün olmamaktadır. Talep yanlı yaklaşımlar ise elde edilen hâsılanın farklı dağılımlarının hem bölgeler arasında eşitsizliği gidereceğini hem de pozitif ve negatif dışsallıkların bölgeler arasında dengeli dağılımıyla daha dengeli bölgesel büyüme oranlarına ulaşılacağını vurgulanmaktadır.

2.1.2. Yenilik ve Rekabet Edebilirliğin Bölgesel Dağılımı

Günümüzde iktisadi büyüme süreçlerinin arkasında yatan sebepler arasında en çok vurgulananları yenilik ve rekabet edebilirlik kapasiteleridir. Ülkelerin rekabet gücünün sürdürülebilirliği ülke içerisinde yer alan farklı gelişme düzeyinde bulunan bölgelerin kaynaklarını ne kadar verimli kullandığı ile ilişkilidir. İşgücü, sermaye ve teknolojiyi etkin bir biçimde kullanan bölgelerde verimlilik artışı ekonomik ve sosyal gelişmenin düzeyini belirlemektedir (Yeldan ve diğerleri, 2012: 119). Bir bölgenin daha çok üretim yapabilmesi o bölgenin aynı zamanda yenilikçi ve rekabet edebilir bir bölge olmasıyla yakından ilgilidir.

Bölgeler arasındaki endüstriyel faaliyetlerin dağılımı o bölgelerin yenilikçi yapısına ve rekabet gücüne olumlu ya da olumsuz katkılar yapabilmektedir. Özellikle kümelenme/yığılma adlarıyla anılan literatürün büyük bir kısmı bölgenin yenilikçiliğine ve rekabet edebilirliğine vurgu yapmaktadır. Bölgesel anlamda yenilik kavramı bölgenin teknolojik altyapı ve bu altyapıyı üretim sürecine yansıtmasıyla, rekabet edebilirlik kavramı ise bölgenin uzun dönemde gelirini artırabilme kapasitesiyle ilgilidir. Her iki kavram ise bölgede oluşan olumlu dışsallıkların bir sonucu olan kümelenme/yığılma olgularına kaynaklık etmektedir. Bu olgular bölgesel gelir dağılımı açısından çok önemli sonuçları ortaya çıkarmaktadır. Özellikle geri kalmış bölgelerin bu durumdan kurtulabilmeleri ve sahip oldukları potansiyelleri ortaya çıkarabilmeleri açısından belirli sektörlerde kümelenmelerin yaşanabilmesi giderek önem kazanmaktadır.

Yenilik (*innovation*) kavramı iktisat literatürüne Schumpeter ile girmiştir. Schumpeter özellikle 1929 ekonomik buhranı ile beraber yaşanan kriz olgusunu teknolojik gelişmelere ve yeniliğe dayandırmıştır. Schumpeter'e göre yenilik onu gerçekleştiren firmaya geçici bir süre için pazar gücü (*market power*) sağlıyor ve bu yolla rakip firmaları devre dışı bırakıyordu. Bu süreç kesintisiz bir şekilde devam ediyor, sonra gelen bir başka firma ise benzer yenilik sürecinden geçerek eski firmaları devre dışı bırakıyordu. Yani her yenilik süreci bazı firmaların kazanırken bazılarının ise piyasadan elimine olmasına yol açıyordu. Schumpeter bu süreci ise yaratıcı yıkım (*creative destruction*) olarak adlandırmıştır (Tekeli, 2010: 295-296). Schumpeterian anlamda bir bölgenin yenilik süreci yaşaması o bölgedeki kalkınma ve büyüme süreci açısından çok önemli bir takım izler taşımaktadır. Büyüme ve kalkınma süreçlerinin dinamik birer süreç olduğu göz önüne alındığında bölgesel düzeyde yaşanacak yenilik süreçleri, bölgedeki geleneksel yapıların tasfiyesine, ancak bununla beraber bilgiye dayalı yenilikçi bir takım üretim süreçlerinin de bölgede kalıcı olmasına neden olacaktır.

Bölgesel büyüme ve kalkınma teorilerinin tarihsel seyri incelendiğinde bir bölgenin büyümesi ya da kalkınmasının bölgesel yenilik süreçleriyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. İçsel bölgesel büyüme teorileri ve yeni ekonomik coğrafya teorileri eksik rekabet yapısı altındaki yenilik ve artan getirilerden oluşan modellere dayanmaktadır. Bu durumda yenilik süreçleri artan getirilere kaynak teşkil

etmektedir. Yeniliklerin ortaya çıkmasıyla dinamik yaratıcı yıkıcılığa açık bir piyasa yapılması, bölgenin ekonomik durumunu olumlu etkileyebilmektedir.

Bir bölgede dinamik bir yenilik sürecinin yaşanması o bölgenin rekabet gücünü de olumlu etkilemektedir. Bir bölgenin rekabet edebilirliği, kesintisiz olarak yaşanan yaratıcı yıkım sürecine bölgesel anlamda dayanabilme ve rekabet süreciyle karşılıklı etkileşime girerek bu süreçten faydalanabilme yeteneğidir. Rekabet edebilirlik ise bölgede oluşan firma yoğunlaşmasına ve kümelenme/yığılma ekonomilerine bağlıdır. Kümelenme/yığılma ekonomileri nüfus ve ekonomik faaliyetlerin belli merkezlerde yoğun bir şekilde toplanması (concentration) ile oluşmaktadır. Kümelenme/yığılma ekonomileri farklı büyüklük ve etkinlikte olabilmektedir. Bu durum kümelenme/yığılma sürecinde oluşan merkezlerin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu yüzden bir bölge veya ülke içinde yığılma ekonomilerinin görünümü, yayılmış, farklılaşmış toplanmalar şeklinde olmaktadır (Erkan, 1988: 131).

Doğal kaynaklara ve pazara yakın olma, kamusal hizmetlerden (altyapı, üniversite) ve bir takım Marshallian dışsallıklardan (nitelikli işgücü, tedarikçi ağları ve bilgiye erişim) yararlanma isteği, farklı düzeylerde faaliyet gösteren firmaların belirli mekânlarda yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Kümelenmeler, yapısal olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Büyük ölçekli firmaların hâkim olduğu kümelenmelerde genellikle tedarik zincirine dayalı dikey bütünleşmeler ortaya çıkmakta ve piyasa yoğunlaşması görülmektedir. Tedarik ağlarının işlerlik kazandığı, tamamlayıcılığın ve etkileşimin sağlandığı durumlarda bölgesel düzeyli içsel ölçek ekonomileri kanalıyla verimlilik artışı sağlanabilmektedir. Ancak, firma sayısının ve/veya sektörel bağlantıların çok zayıf olduğu koşullarda dışsallıkların ortaya çıkmamasına bağlı olarak kümelenme düzeyinin düşebileceği hesaba katılmalıdır. Ölçek ekonomilerinin az görüldüğü kümelenmelerde ise firma sayısının yüksek olduğu daha rekabetçi bir yapı ortaya çıkmaktadır (Markusen, 1996; Panizza, 2006). Küçük firmalar bu türden kümelenmelere dahil olarak personel altyapısı, teknoloji, finans ve pazar imkânlarını genişletebilmektedirler. Özellikle, yakın mekânlarda faaliyet gösteren rakip firmaların maruz kaldığı rekabet baskısı verimliliği arttırıcı bir etki yapmaktadır (Porter, 1998).

Son yıllarda yapılan çalışmalarda kapitalizmin yeni bir aşamaya geçtiği ve en önemli kaynağın bilgi (knowledge), en önemli sürecin ise öğrenme (learning) olduğu vurgulanmaktadır. Bilgi temelli ekonominin yükselişiyle beraber endüstriyel kümelenme/yığılma ve rekabet edebilirlik arasındaki ilişki dışsal ekonomiler ve doğal avantajlar yerine artan oranda yerel bilgi ve kolektif öğrenme süreçleriyle açıklanmaktadır. Burada öğrenme, yenilik, bilgi paylaşımı ve bilgi yaratım süreçlerinin yerel hareketi rekabet edebilirliğin anahtarı konumunda bulunmaktadır (Bekele, 2007: 15).

Bölgesel rekabet edebilirlik, belirli bir mekândaki üretim faktörlerinin konumu ve kullanımının, iktisadi aktörlerin rekabet edebilirliklerini etkilemekte oluşu fikrine dayanmaktadır. Bazı yöreler, çeşitli faktörlerin bir arada bulunması, yöredeki mevcut iktisadi faaliyetler ve organizasyonların yapıları nedeniyle başarılı olmuş ve “odak” haline gelmişlerdir. Uluslar arası düzeyde rekabet edebilirliğe sahip bu odaklar ya da onların oluşturduğu ağlar, büyümeyi ve istihdamı artırmaktadırlar. Bu odakların oluşumunun nasıl teşvik edileceği, kümelenme/yığılma etkisinden nasıl daha iyi yararlanılacağı hususları, politika yapıcılar tarafından tartışılan temel konular haline gelmiştir (Kara, 2008: 9-10).

Bölgede yaşanacak yenilik, rekabet edebilirlik ve kümelenme/yığılma olguları bölgeler arasındaki gelir dengesizliğinin ortadan kalkmasında rol oynayabilecek süreçlerdir. Kümelenme/yığılma süreci genelde belli bölgelerin merkezleşmesine neden olabilmektedir. Öte yandan bilinçli kamu müdahaleleriyle geri kalmış bölgelerde de gelişmiş bölgelerdekine benzer yenilik ve rekabet süreçleri işletilebilir. Bu sayede bölgeler arasında daha dengeli bir gelir dağılımı sağlanabilir.

2.1.3. Sektörlerin Bölgesel Dağılımı

Bölgelerarası gelir dağılımını etkileyen ekonomik faktörler arasında sektörlerin bölgesel dağılımı da önemli bir yer tutmaktadır. İktisadi faaliyetler teorik olarak tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana sektör başlığı altında toplanabilir. Bir ülke genelinde düşünüldüğünde tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin bölgeler arasındaki dağılımı o bölgede yaratılan ekonomik hâsılanın niteliğiyle ilgili

önemli bilgiler vermektedir. Öte yandan bölgenin kendi içindeki sektörel dağılım da en az bölgeler arasındaki sektörel dağılım kadar önem taşımaktadır.

Ekonomik gelişmişlik düzeyi göz önüne alındığında gerek bir ülkenin bütünü için, gerekse gelişmişlik düzeyi açısından diğer bölgelerden öne çıkan bir gelişmiş bölge için benzer süreçlerin varlığı gözlemlenebilir. Buna göre gelişen bir bölgede ilk başta tarım sektörünün ağırlıklı bir yapısının olduğu görülür. Tarımın azalan verimler yasasının işlediği bir sektör olduğu düşünülürse gelişme potansiyeli barındıran bölgenin diğer bölgelerden ayırt edici farkı o bölgenin tarımsal üretimindeki verimlilik düzeyidir. Diğer bölgelere görece verimli bir tarımsal hasıla elde edebilen bölgeler başlangıç sermaye birikimi açısından avantajlı duruma geçmektedirler. Tarımsal üründen elde edilen sermaye birikimi imalata dayalı sanayi üretimini teşvik edecektir. Burada önemli olan unsurlardan birisi tarımsal çıktının temel sanayi kollarında girdi olarak kullanılabilmesidir. Tarım ve sanayi sektörleri arasında kuvvetli ileri ve geri bağlantıların olduğu durumda tarımın tabi olduğu yasalardan dolayı sıkışmışlık yaşayan sermaye birikimi kendine bir çıkış yolu bulabilecektir. Özellikle sanayi üretiminin yoğunlaşmasıyla kaynaklar tarımdan sanayiye doğru kayacaktır. Bu sırada sanayi üretiminin yoğunlaşması emek talebini canlandıracaktır. Azalan verimler dolayısıyla tarımda verimliliği yüksek tutma baskısı, tarımsal emeğin bir kısmının sanayiye kaymasına yol açacaktır. Başlangıçta bazı dengesizlikler olsa da bu süreç sonunda emek ve sermayenin tarımdan sanayiye kayması bölgesel gelirin artmasına yol açacaktır. Bölgesel anlamda sanayileşmesini tamamlayan bölgelerde sonuncu aşama hizmetler sektörünün büyümesi olacaktır. Artan sanayileşme beraberinde hizmetler sektörüne olan talebi de artıracaktır. Dolayısıyla tarımdan sanayiye devam eden emek hareketliliği, sanayide meydana gelecek doygunlukla beraber hizmetler sektörüne kanalize olmaya devam edecektir.

Bütün bu beklenen gelişmeler neoklasik ve yeni ekonomik coğrafya teorilerinin öngördüğü sonuçlara uygun gelişmelerdir. Bu teorilere göre tarımsal üretim daima azalan verimler yasasına tabi olduğu için (Bkz. Krugman, 1990) bir bölgenin gelişimi hâkim üretim deseninin tarımdan sanayiye dönüşmesiyle açıklanmaktadır. Bu teorilere göre sanayi sektörü artan verimlerin yaşandığı sektör olmaktadır. Bu süreç tarımsal üretimin sanayinin hammaddesini sağladığı

durumlarda daha da olumlu seyredecektir. Böylelikle bir bölge sahip olduğu sektörel deseni sanayi lehine dönüştürerek gelirini artıracaktır.

Öte yandan bu süreç genellikle pürüzsüz olmamaktadır. Uygulamada kapitalizmin eşitsiz gelişme dinamikleri sonucunda hem tarımın hem de sanayinin önemli oranlara sahip olduğu düalist yapılar ortaya çıkmaktadır. Bu düalist yapılar ise bölgenin potansiyelinin yeterince değerlendirilmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bölgenin kendi içinde yaşanan dengesizlikler artabilmektedir. Bu sürecin yaşanmasında göze çarpan bir olgu genellikle sanayileşme eğilimlerinin küçük ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmesidir. Küçük ölçekli işletmelere dayalı sanayileşme eğilimi düşük sermaye birikimine ihtiyaç duymaktadır. Düşük sermaye birikimi emek kullanımını sınırlamakta, böylelikle tarımdan boşalan emek faktörü yeni iş olanakları yaratamadığı için atıl kalmaktadır. Ayrıca küçük sanayi üretimi teknik organizasyon yönünden yetersizdir. Daha çok iş gücü, daha az sermaye kullanır ve emek verimliliği düşüktür. Bu bağlamda emek verimliliğinin düşük olması küçük sanayiden büyük sanayiye geçişi imkânsız kılmaktadır. Küçük sanayi, gerek imalat miktarı, gerek verimlilik düzeyi, gerekse sosyal değişmeyi sağlama yönünden olumlu bir etki yaratamamaktadır (Tekeli, 2010: 234).

Önceki bölümde ifade edilen kümelenme olgusu da sektörlerin bölgesel dağılımıyla ilişkilidir. Kümelenmeler birbirine komşu bölgelerde ortaya çıkabilmektedir. Öte yandan kümelenmelerin olduğu sektörlerin yapısı bölgeler arası gelir dağılımı açısından belirleyici olabilmektedir. Bazı kümelenmeler komşu bölgelerde ve tamamlayıcı sektörlerde ortaya çıkabilir. Bu durumda bölgeler arası etkileşim her bölgeye ekonomik anlamda bir fayda sağlayacaktır. Öte yandan bölgeler arasındaki kümelenmelerin rakip sektörlerde oluşması bölgelere bir rekabet baskısı yaratacaktır. Bu rekabet baskısı her zaman kaynakların bölgeler arasında optimum dağılımıyla sonuçlanmayabilir. Negatif dışsallıkların olduğu bir durumda bir bölgenin gelişmesi öteki bölgelerin geri kalmasına neden olur.

2.1.4. Dış Ticaretin Bölgesel Dağılımı

Bölgesel gelir dağılımını etkileyen faktörlerden bir diğeri dış ticaretin bölgesel dağılımıdır. Dış ticaret aynı zamanda bölgede üretilen mallara bir dış talep

yaratılması bağlamında da özel bir önem kazanmaktadır. Dış ticaretin iki ana unsuru ihracat ve ithalattır. Her iki unsur da bölgelerin büyüme ve kalkınmasında önemli roller oynayabilmektedir.

Neoklasik ve içsel bölgesel büyüme modelleri ile yeni ekonomik coğrafya yaklaşımları bir bölgenin büyümesini ve kalkınmasını o bölgenin sahip olduğu üretim faktörleriyle açıklamaktadır. Dolayısıyla bu tarz teoriler bir bölgenin büyümesini ve kalkınmasını bölgenin arz koşullarıyla ilişkili görmektedirler. Bu bağlamda bir bölge sahip olduğu üretim faktörlerinin nitelik ve niceliği bakımından dezavantajlı bir konuma sahipse o bölge içinde bulunduğu düşük gelirli döngüyü kıramayacaktır. Bu teorilerin arz faktörlerini ön plana çıkarttıkları, talep unsuruna ise gereken önemi vermedikleri daha önce belirtilmişti. Dış ticaretin bölgeler arasındaki dağılımı talep yaratan ciddi bir dışsal unsur olarak bölgelerin büyümesinde ve kalkınmasında büyük bir öneme sahip olmaktadır.

Ürünlerini ihraç eden bir bölge iç talepten farklı olarak ürünlerine ek bir dış talep yaratmaktadır. Dış talebin yüksek olduğu durumlarda bölgesel üretim artacak, üretimin artması emek talebini artıracaktır. Emek talebinin artması ise bölgedeki ücret gelirlerini artıracaktır. Bu durumda çarpan mekanizması aracılığıyla bölgenin geliri de artmış olacaktır. Daha çok Keynesyen bir temele dayanan bu bakış açısı bölgeler arasındaki gelir dağılımının daha dengeli oluşmasını yalnızca bölgenin ihracat gelirlerindeki artışa değil, bölgenin ürettiği mallara olan talebin artışıyla bölge içinde ortaya çıkacak değişmelere de bağlamaktadır. Bu bakış açısına göre başlangıçta görece düşük gelire sahip olan bölgeler sahip oldukları ücret avantajıyla ihraç edilebilecek ürünler üretebilirler.

Keynesyen milli gelir hesaplama denkleminde ithalat kalemi milli gelirden bir sızıntı olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bir bölgenin ithalatının yüksek olması o bölgenin gelirini olumsuz etkileyebilir. Öte yandan ithal edilen mallar genelde ara ve yatırım mallarından oluşuyorsa bu durumda bölgenin ithalatı bölgesel üretimi olumlu etkileyecektir.

Bölgesel anlamda dış ticaretin önemi bölgede üretilen mal ve hizmetlere bir dış kaynak yaratıyor olmasıdır. Özellikle ülkenin genelinde azgelişmişlik olgusu yaygın olduğunda kamu müdahalesi olsa bile bölgeler arasında dengeli bir gelir dağılımı gerçekleştirmek mümkün olmayabilir. Bölgelerin kendi ekonomik

potansiyelleriyle baş başa bırakıldığı durumlarda azgelişmişlik olgusunu kırmak mümkün olmamaktadır. Bu tür durumlarda bölgelerin dış dünyaya göre sahip oldukları maliyet avantajı dış ticarete bir rekabet üstünlüğü ortaya çıkarabilmektedir. Bu bağlamda dış ticaret, bölgelerin daha fazla gelir elde etmesinde bir dış kaynak olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sayede azgelişmişlik olgusu en azından zayıflatılabilmektedir. Doğal olarak dış ticaretin bölgeler arası gelir dengesizliklerini gidermede etkisi ekonomik olmakla birlikte dolaylı bir kanaldan gerçekleşmektedir. Çünkü bir bölgenin dış ticaret potansiyeline sahip olması o bölgede ki yenilik, rekabet edebilirlik ve kümelenme olgularıyla yakından ilişkili olmaktadır.

2.1.5. İstihdamın Bölgesel Dağılımı

İstihdamın, yani emek gücünün bölgesel dağılımı bölgeler arası gelir dağılımı ve bölgeler arası büyüme farklılaşmalarını belirleyen bir diğer ekonomik unsurdur. Hem teorik hem de uygulama anlamında emek gücünün bölgeler arasında ki dağılımı bölgesel üretimi belirleyen temel unsur olmaktadır. Teorik bazda iki ana eksen olan neoklasik ve Keynesyen temelli bölgesel yaklaşımlar emek gücünü çok farklı şekillerde ele almaktadırlar.

Neoklasik temelli yaklaşımlara göre emek gücü bir üretim faktörü olması sebebiyle bölgesel bir ekonominin temel arz kaynağıdır. Bu bağlamda emek gücünün bölgedeki nitelik ve niceliği bölgesel hâsılanın belirlenmesinde başat rol oynamaktadır. İçsel bölgesel büyüme ve ekonomik coğrafya yaklaşımlarının dayandıkları en önemli ortak nokta üretim faktörlerinin ölçeğe göre artan getirisi olmuştur. Emek gücü açısından düşünüldüğünde artan getiri kavramı emeğin verimliliğindeki sürekli artış olarak ortaya çıkmaktadır. Emek verimliliğinin yüksek olduğu bölgelerde hem üretim artmakta, hem de nitelikli emeğe yönelik artan talep sonucunda firmalar o bölgede yoğunlaşmakta/kümelenmektedir. Bu süreç birikimli bir şekilde emek gücünün yanında, onun tamamlayıcısı olan bir diğer arz faktörünün, yani sermaye birikiminin de oluşmasına neden olmaktadır. Arz yanlı bakış açısına sahip olan teoriler için emek gücünün artan getirisi ve emek gücündeki verimlilik artışı insan sermayesi kavramıyla karşılanmaktadır. Neoklasik ve içsel büyüme teorilerinde emek gücü yatırım yapılabilen ve getiri beklenilebilen insan sermayesi

olarak anlaşılmaktadır. İnsan kaynakları (*human resources*) da bu duruma gönderme yapan bir diğer kavramdır. Emegın gelişme ve iyileşmesi bireylerin bilgi ve beceri seviyelerini artırmalarına, iş deneyimine sahip olmalarına ve mümkün olduğu kadar yerel ve bölgesel ekonomik faaliyetlere katkıda bulunan bireysel organizasyonlara kaynaklık edecek daha geniş yerel iş gücü havuzu oluşturabilmelerine bağlıdır (Pike ve diğerleri, 2006: 170). Emek gücünün verimliliğinin artırılması ise emek gücünün ve daha genel olarak nüfusun eğitim düzeyi ile ve dolayısıyla bölgesel ve ulusal eğitim politikasıyla ilgilidir.

Keynesyen bakış açısına sahip olan bölgesel büyüme teorileri ise istihdamı bir arz unsuru olmasından ziyade bir talep unsuru olarak görmektedirler. Bu yaklaşım istihdam ile beraber emek gücünün üretime katılmaktan dolayı aldığı pay olan ücretlerin önemine vurgu yapmaktadır. Buna göre ücret seviyesi bölgesel büyüme için önemli bir faktör olmaktadır. Keynesyen bir bakış açısıyla ücretler talep yaratan bir unsur olarak algılandığında ücret seviyesindeki yükseklik beraberinde nihai mal ve hizmetlere olan talebi yükseltecektir. Bu talep yükselişi çarpan mekanizmasının da devreye girmesiyle kendisinden çok daha yüksek bir şekilde ekonomiye yansımaya sebep olacaktır. Bunun sonucunda mal ve hizmetlere olan artan talep üretimi uyuracak ve böylece mal ve hizmet arzı da genişleyecektir. Üretim artışı ise istihdam olanaklarını artıracak, emek talebi artacak, bölgedeki ücretlilerin sayısındaki artış istikrarlı bir yüksek talep seviyesini garantileyecektir. Talebe öncelik veren Keynesyen süreç bölgesel büyüme ve gelişme için aynı zamanda birikimli bir süreç öngörmektedir.

Neoklasik bölgesel büyüme yaklaşımları bölgeler arasında gelir farklılıklarının ortadan kalkmasını üretim faktörlerinin rasyonel hareketine bağlamaktadırlar. Bu bağlamda emek piyasasının işleyişindeki aksaklıkları gidermek bölgeler arasındaki gelir dağılımının dengeli gerçekleşmesinde önemli bir paya sahip olmaktadır. Bölgelerarası istihdam farklılıkları açısından düşünüldüğünde bu yaklaşıma göre emek ücretlerin yüksek olduğu bölgeye akarken sermaye de getirinin yüksek olduğu bölgeye akacak ve bu süreç sonucunda bölgesel gelir farklılıkları faktör fiyatları anlamında (ücret, kar ve faiz) ortadan kalkacaktır. Öte yandan bu öngörüğü gerçekte sınırlayan pek çok etmen bulunmaktadır. İlk olarak sermaye-emek oranı düşük bölgelerde doğal nüfus artış hızı daha yüksekse, emek hareketinin

nispeten geri bölgelerdeki ücretlerin yükselmesine olan katkısı sınırlı olacaktır. Ayrıca sermaye yoğun bölgeye göç, buradaki tüketim düzeyini, fiziki ve sosyal altyapı kullanımını ve ekonomik büyümeyi etkileyerek, bölgesel emek talebini, bölge içine göçün getirdiği işgücü artışına rağmen emek arzının üstüne çıkarıp ücretlerin artmasına neden olabilir. Bu olgu gerçekleşirse, emek göçüne rağmen bölgeler arası ücret farklılıkları, dolayısıyla kişi başına gelir farklılıkları daha da artacaktır (Mutlu, 2002: 35).

Bölgesel istihdamın bölgesel gelir dağılımı açısından taşıdığı bir diğer önem ise belli sektörlerin belli bölgelerde yoğunlaşmasının emek piyasasına olan etkisidir. Var olan bölgesel teoriler genelde tarım ve endüstriye dayalı iki farklı bölgeye dayanan modeller olmaktadır. Neoklasik bölgesel büyüme teorileri, içsel bölgesel büyüme modelleri ve yeni ekonomik coğrafya yaklaşımlarının genelinde bir bölgede tarımsal üretim yoğun iken diğer bölgede ise endüstriyel üretim yoğun olmaktadır. Tarımsal bölgede azalan verimler söz konusu iken endüstriyel bölgede ise artan verimler geçerli olmaktadır. Bu durumda tarımda ücretler nisbi olarak düşük kalmakta, bu da emek faktörünün ücretlerin yüksek olduğu bölgeye doğru göç etmesine neden olmaktadır. Bu sürecin sonunda da bölgeler arasında ücretler eşitlenme eğilimine girse bile gelir dağılımında bir eşitlenme eğilimi doğmamaktadır. Özellikle kümelenme/yığılma yaklaşımları bir bölgenin bu süreç sonunda büyümesini açıklayabilmekte, fakat bu sürecin çoklu bölgeler arasında dengesizliğe yol açacağını ya da bölgesel gelirler arasında bir eşitlenmeye neden olmayacağını da içermektedir. Daha önce de değinildiği gibi tarım sektörlerinin yoğunlukta olduğu kırsal bölgelerde istihdam genellikle nitelsiz, azalan verimlere tabi ve karşılık olarak düşük ücretler elde etmektedir. Neoklasik modeller özellikle bu tür bölgelerin gelişmesini ancak tarımsal yapının sanayiye dönüşümü üzerinden mümkün görmektedir.

Bölgesel anlamda istihdamın dağılımını etkileyen bir diğer unsurda bölgedeki üretim yapısının mülkiyeti oluşturmaktadır. Özellikle geri kalmış bölgelerde kamu girişimleri bölgesel istihdam için önemli rol oynayabilmektedir. Özel sektör girişimlerinin yetersiz kaldığı bölgelerde kamunun talep yaratma kapasitesi bölgesel geliri artıran önemli bir unsurdur. Keynesyen bakış açısına içkin olan kamu

girişimlerinin geri kalmış bölgeler için oluşturulması, pek çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede uygulanan bir politika olmuştur.

2.1.6. Finansal Sistemin Bölgesel Dağılımı

Finansal sistemin bölgesel farklılaşması da bölgesel gelir dağılımını belirleyen bir diğer ekonomik etmendir. Bölgesel finansal sistem, hem küçük ve orta boyllu firmaların krediye ulaşma imkânlarını ve kredi faizlerindeki bölgesel farklılaşmaları hem de hane halklarının bölgesel anlamda tasarruflarını içeren son derece geniş bir kurumsal yapıyı ifade etmektedir. Yine ulusal finansal yapıyı oluşturan organların (bankalar, aracı kurumlar) belli bölgelerde yoğunlaşmaları da bölgeler arasında gelir dağılımı farklılaşmasına yol açan bir diğer etmendir.

Kapitalizmin tarihsel gelişimi incelendiğinde günümüzde finansal sistemin temel yapıtaşları olan bankaların yerelden örgütlenerek ulusal boyutlara, ardından da uluslararası boyutlara ulaştığı gözlenebilir. Dolayısıyla finansal birikimin tarihsel gelişimi yerelden başlamaktadır (Tickell, 2000: 233; Harvey, 2010: 170). Benzer şekilde bölgesel anlamda finansal sistemin varlığı bölgesel büyümenin ve kalkınmanın finansmanında önemli bir role sahiptir. Bölgesel anlamda hâkim firma tipinin küçük ve orta ölçekli firmalardan oluşması durumunda bu firmaların krediye ulaşabilmeleri hayati önem kazanmaktadır. Küçük ve orta boyllu firmaların sermaye yapıları büyük ölçekle çalışan, pozitif içselliklerden faydalanabilen ve finansal yapısı güçlü ve büyük firmalara göre daha zayıf olmaktadır. Bu yüzden küçük miktarlarda da olsa finansman olanaklarının varlığı küçük ve orta boyllu firmaların hayatta kalmasına imkân vermektedir. Bölgesel anlamda bu tür firmaların yoğunlaştığı bölgeler aynı zamanda bu firmaların diğer bölgelere göre daha rahat bir şekilde yatırımlarını finanse edebildiği bölgeler olmaktadır. Dolayısıyla finansal alt yapının varlığı bir bölge için sektörel kümelenmeleri teşvik etmektedir.

Finansal sistemin bölgesel anlamda ön plana çıkabileceği bir durum, firmalar açısından finansman maliyetlerinin bölgesel anlamda farklılaşması halinde ortaya çıkabilir. Bu bağlamda yatırım kredi faizlerinin belli bölgelerde daha düşük olması o bölgedeki yatırımların maliyetini düşürerek karlılığı artıracaktır. Bunun sonucunda da sermaye faktörünün yüksek getirinin sağlandığı bölgede yoğunlaşması beklenir.

Bu tür bir durumda gerek küçük ve orta boy gerekse büyük firmalar düşük faiz oranlarının olduğu bölgeye yığılarak o bölgede kümelenir.

Faiz oranlarının serbest piyasa tarafından belirlendiği durumlarda faiz oranlarının bölgesel anlamda farklılaşması pek olası değildir. Çünkü faiz oranları mevduatlardan çeşitli yatırım araçlarına kadar genelde yatırımın türüne ve vadesine göre çeşitlenmektedir. Bu bağlamda bölgesel faiz farklılıklarından ziyade ülkeler arasında bir faiz farklılığından bahsedilebilir. Öte yandan kamu gücü belli bölgelerin kalkınmasını finanse edebilmek için bölgeler arasında faiz farklılaşmasına gidebilir. Ancak böyle bir durumda ülke içinden ve ülke dışından sermaye hareketleri faizlerin yüksek olduğu bölgelere doğru hareket edecektir.

Bölgesel anlamda faiz oranı farklılaşmaları firmaların yatırımlarını etkilediği kadar hane halklarının tasarruflarını da etkileyecektir. Tasarrufların faize duyarlı olduğu durumlarda bir bölgede tasarruf mevduatlarına uygulanan faizlerin artması o bölgede tasarruf yoğunlaşmasına yol açabilir. Bu durumda ise biriken tasarrufların bölgesel olarak yatırıma dönüşebilme kapasitesi bölgesel kalkınma süreçlerini etkileyecektir.

Öte yandan tarihsel bir perspektifle bakıldığında gelişmiş kapitalist kentlerde ya da bölgelerde finansal hizmetlerin kuvvetli bir yapıya sahip olduğu gözlenebilir. Finansal kurum ve kuruluşların belli bölgelerde kümelenmesi, finansmana ihtiyaç duyan firmaların kümelenmesini beraberinde getirmektedir. Firma kümelenmesi ise emek talebinin artmasına ve yetişmiş işgücü havuzunun o bölgede yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu durumda birikimli nedenselliğin başlangıcını bölgesel anlamda ön plana çıkan finansal yapı oluşturmaktadır.

2.1.7. Yasal ve Kurumsal Altyapının Bölgesel Dağılımı

Kurumların ekonomik olaylar üzerindeki etkisi öteden beri bilinen bir konudur. A. Smith, J. S. Mill ve A. Marshall'ın çalışmalarında kurumsal yapının ekonomik davranışları etkilediği belirtilmiştir. Öte yandan neoklasik ekol kurumsal yapıyı sıklıkla dışsal bir değişken olarak görmüş ve teorik olarak marjinalleştirmiştir (Lakshmanan ve Button, 2009: 455). Öte yandan kurumsal iktisatçılar kurumsal alt yapının ekonomik değişim ve gelişimin temel dayanağı olduğunu belirtmiştir (Bkz.

Veblen, North). Kurumsal yaklaşım politika reformlarını tasarlamak ve uygulamakta kurumların önemini vurgular. Bu bağlamda yasal ve kurumsal altyapıyı oluşturan unsurlar (hukuk, uygulayıcı kurumlar, piyasa, eğitim) gerek ulusal gerekse bölgesel ekonomik gelişmenin sağlanmasında merkezi bir rol oynamaktadırlar.

Ekonomik sistemler ancak uygun yasal ve kurumsal alt yapının oluşturulması durumunda işlerlik kazanabilmektedirler. Bu alandaki altyapı unsurları üç ana grupta toplanabilir (Erkan, 1987: 80):

- Sosyo-ekonomik sistemi düzenleyen yazılı yasalar (hukuk düzeni, vergi ve kredi düzenlemeleri gibi)
- Yazısız toplumsal kurallar, değer yargıları ve davranış yöntemleri
- Örgütsel düzenlemeler (yargı, yasama, yürütme işlerini üstlenmiş merkezi ve yerel bürokrasi)

Bölgesel gelişme açısından yasal ve kurumsal yapının varlığı kadar örgütlenme şekli de önem kazanmaktadır. Merkeziyetçi eğilimlerin güçlü olduğu ülkelerde bölgeler arasındaki gelir dağılımının daha adil gerçekleşmesi ya da bölgeler arası gelir dengesizliklerinin ortadan kalkması merkezi hükümetin bir görevi olmaktadır. Bu durumda geri kalmış bölgelerin büyüme ve kalkınma süreçlerini düzenlemek, desteklemek ve teşvik etmek merkezi kamu gücünün görevi olmaktadır. Bu tür bir bürokratik örgütlenme tipinde bölgelerin özerkleşmesi, özelleşmesi ve kalkınma ve büyüme süreçlerinin bölge içinden finansmanı dışlanmaktadır.

Diğer taraftan neoliberal küreselleşme eğilimlerinin ekonomiye kamu müdahalesini dışsallaştırması kurumsal yapının adem-i merkeziyetçi şekilde değişmesini beraberinde getirmektedir. Yasal ve kurumsal alt yapıda yerelin özgünlüklerine önem veren bir değişimi gerekli kılan bu yaklaşımda bölgenin büyümesi bölgesel potansiyeli harekete geçirecek teşviklerle sağlanmaya çalışılmaktadır. Burada uygulamada öne çıkan bir kurum kalkınma ajansları olmaktadır. Kalkınma ajansları bölgenin kalkınmasını bölge içinden destekleyen, bölgedeki girişimcileri yönlendiren ve işgücünün daha kalifiye hale gelmesinde ve beşeri sermayenin oluşmasında yerelden katkı sağlayan kurumlar olarak ortaya çıkmaktadırlar. Kalkınma ajansları özellikle Avrupa ülkelerinde bölgesel kalkınmanın sağlanmasında çokça kullanılan bir araç olmuştur.

Yasal ve kurumsal alt yapının değişimi merkezi geleneğin kuvvetli olduğu lkelerde bir dirençle karşılaşabilmektedir. Bölgesel büyüme ve kalkınmayı sağlayacak olan kurumlar merkezi hkmete bağlı, merkezi hükümet tarafından kontrol edilen ve merkezi hükümetin aracı olarak hizmet veren kurumlar haline dönüştüğünde amacına uygun sonuçlar vermemektedirler. Bu durumda geri kalmış bölgelerin gelişmesi siyasi bir konu haline gelmekte ve bölgeler arasında gelir dağılımının düzelmesi ya da bölgesel potansiyellerin harekete geçirilmesi süreçleri yavaşlamakta ya da durmaktadır.

2.1.8. Ulaşım Altyapısının Bölgesel Dağılımı

Bölgelerarası gelir farklılaşmasının başlıca nedenleri arasında doğal olarak o bölgenin ulaşım imkânları gelmektedir. Ulaşım alt yapısı bölgelere çeşitli olanaklar sunar. Bir bölgenin ulaşım altyapısının dolaşım serbestliğini ve istenen yere kolay ulaşımı sağladığı ölçüde ekonomik fırsatlar ortaya çıkmaktadır. İnsanlara ve işletmelere etkili ve verimli bir şekilde hizmet veren ulaştırma sistemleri, yeni yatırımlar, tedarikçiler, pazarlar, istihdam kaynaklarına daha iyi ve ucuz erişim sağlamaktadır. Dolayısıyla ekonomik ve sosyal fırsatlar sunmakta ve refah seviyesine katkı yapmaktadır (Yeldan ve diğerleri, 2012: 139). Bu yüzden ulaşım altyapısını taşıma maliyetleri ile beraber düşünmek gerekir. Bu bağlamda ulaşım alt yapısının bölgenin kendi içinde ve bölgeler arasında düşünmek anlamlıdır.

Bölge içinde iyi oluşturulmuş bir ulaşım alt yapısı bölgenin merkezi ile bölgenin çevresi arasında mal ve hizmet iletiminin düşük maliyetlerle sağlanabilmesine olanak tanır. Yine nüfusun yoğun olarak bulunduğu mekânlar ile üretim birimlerinin bulunduğu mekânlar arasında farklılaşmanın olduğu durumda iyi geliştirilmiş bir ulaşım ağı faktör hareketlerinin en rasyonel bir biçimde gerçekleşmesini sağlar. Faktör hareketlerinin bölge içinde minimum maliyetle dolaşımı emek, sermaye ve mal ve hizmet fiyatlarının da bölge içinde homojenleşmesine olanak tanır. Bu durumda bölgenin merkezi ile çevresi arasında ekonomik anlamda bir tamamlayıcılık ilişkisinin doğması muhtemeldir.

Bölgeler arasındaki ulaşım altyapısı ise bölgenin ekonomik ilişkilerini diğer bölgelerle sürdürmesine olanak tanır. Böylelikle bir bölgenin mal, hizmet ya da

faktör talebi bir diğer bölgeden karşılanabilir. Bir bölgedeki faktör talebi diğer bölgenin faktör arzıyla dengelenebilir. Bu süreçlerin sonucunda bölgelerin karşılıklı olarak fayda sağlaması beklenir. Bölgeler arasındaki ulaşım alt yapısının mümkün olan en iyi şekilde dizayn edilmiş olması bölgelerin birbirleriyle ticaretinden doğacak dışsallıkları artıracaktır.

Taşıma maliyetlerinin varlığının ulusal ve bölgesel anlamdaki etkileri farklı olmaktadır. Rasyonaliteye dayalı ekonomik etkinlik görüşü ticaretin taraflara sağlayacağı karşılıklı faydayı analiz eden modeller geliştirirken sıklıkla taşıma maliyetlerini sıfır varsayar. Gerçek hayatta ise ulaşım altyapısı sayesinde taşıma maliyetlerinin sıfır olmasa da en rasyonel sonucu verecek şekilde organize edilmesi ekonomik etkinliğin artmasına olanak verir. Rekabetçi bir süreç sonucunda bu durumdan üreticiler ve tüketiciler benzer şekilde fayda elde ederler. Öte yandan bazı durumlarda taşıma maliyetlerinin varlığı bölgesel firmaların dış rekabete karşı korunmasına olanak tanır. Taşıma maliyetlerinin yüksekliğinden dolayı bu firmalar yerel anlamda bir tekелci güce kavuşurlar (Harvey, 2010: 171). Bu durumda ise bölge açısından iki zıt gerilim meydana gelecektir. Taşıma maliyetlerinin yüksekliği sayesinde yerel tekелci firmalar üzerinden bölgede bir sermaye birikimi meydana gelecektir. Öte yandan bu durum, bölgedeki tüketicilerin daha ucuza tüketebilecekleri bir mal veya hizmeti daha pahalıya tüketmelerine yol açacak, bu da bölgesel anlamda kaynak dağılımını olumsuz etkileyecektir.

2.2. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN DOĞAL VE SOSYAL FAKTÖRLER

Bu bölümde bölgesel geliri etkileyen sosyal faktörler incelenecektir. Sosyal faktörler nitelikleri itibariyle ilk başta ekonomik olmayan ve fakat iktisadi süreçlerle karşılıklı etkileşim içinde bulunan faktörlerdir. Dolayısıyla bölgelerarası gelir dağılımı açısından bu bölümde incelenecek faktörler ya sebepleri ya da sonuçları itibariyle ekonomik etkilere yol açan faktörler olarak değerlendirilmektedir.

2.2.1. Bölgelerin Coğrafi Konum ve Yapısı

Bölgelerin coğrafi konum ve yapısı bölgelerarası gelir dağılımını etkileyebilmektedir. Coğrafi yapı denildiğinde akla iklim şartları, toprak yapısı ve değerli maden ve hammaddelerin dağılımı gelmektedir. Bu değişkenlerin pek azı insan iradesiyle şekillenmekte, genellikle pek çok dışsal faktörün uzun yıllar boyunca karşılıklı etkileşimiyle oluşmaktadır. Öte yandan günümüzde kapitalizmin gelişmesiyle insan da doğaya etki edebilen bir varlık haline gelmiştir. Bu bağlamda coğrafi farklılıkların nitelikleri çağlar boyunca dışsal ve rassal, son üç yüz yıldır ise insan faktörüyle karşılıklı etkileşime girerek belirlenmektedir.

Bölgenin sahip olduğu ekonomik olanakların bölgenin coğrafi yapısıyla ilişkilendirilmesi teorik olarak gerek iktisat biliminde gerekse sosyolojide uzun zamandır mevcuttur. Pek çok çalışma ülkeler açısından gelişmişlik derecesiyle ülkelerin bulundukları coğrafi iklim kuşakları arasında ilişki kurmaktadır. Buna göre ekvator bölgesinde konumlanan ve tropik bir iklime sahip olan ülkelerin dünya ülkeleri gelişmişlik sıralamasında benzer ve azgelişmiş özellikler göstermesinden, yine gelişmiş ülkelerin ise genellikle kuzey yarım kürede konumlanmasından hareketle iklim şartları ve ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasında ilişki kuran pek çok çalışma vardır. Ancak azgelişme faktörünün doğrudan coğrafi konumla ya da iklimle ilişkisini kurmak oldukça indirgemeci bir yaklaşımdır. Kuzey yarım kürede gelişmekte olan ya da azgelişmiş pek çok ülke olduğu gibi güney yarım kürede ya da tropik iklim kuşağındaki bölgelerde de nispeten gelişmiş ülkelere rastlamak mümkündür.

Coğrafi konumun bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etki kanallarından biri bölgedeki tarım arazilerinin niteliği aracılığıyla olabilmektedir. Tarımsal verim açısından benzer özellikler gösteren arazilerin belli bölgelerde yoğunlaşması o bölgelerde tarımsal üretim biçiminin ve bu üretim biçimine dayalı feodal değer yargılarına dayanan toplumsal ilişkilerin oluşması için uygun bir ortam hazırlamaktadır. Bu bağlamda bölgesel gelirin üretilmesi ve bölüşülmesi modern ekonomik rasyonalite dışı kriterlerle gerçekleşebilmektedir. Öte yandan sanayi kapitalizminin kentlerde gelişmesi ve bu bölgelerde artan verimliliğe dayalı üretim kümelenmelerinin oluşması hem iktisadi açıdan tarımsal bölgelerin dezavantajlı

konuma düşmesine hem de kentsel alanlarda ekonomik rasyonaliteye dayalı toplum yapısının oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum kırsal bölgelerde nüfus hareketlerine ve göçe yol açtığı gibi yine bu bölgelerde toplumsal çözülmeye neden olmaktadır. Böylelikle feodal ve modern değer yargılarına dayalı toplumsal örgütlenme aynı anda oluşabilmektedir.

Öte yandan kırsal alanların sanayi alanlarına rasyonel bir şekilde eklemlenebilmesi coğrafi faktörün getirmiş olduğu hâkim üretim desenini etkin bir şekilde mal ve hizmetlerin arz zincirine bağlayabilmektedir. Sanayi üretimine girdi sağlayabilen tarımsal üretim, belli bölgelerde sermaye birikiminin oluşmasına hizmet ederek gelişme merkezleri oluşturabilir. Bu durumda endüstriyel tarım özellikleri gösteren coğrafi alanların ekonomik hâsıladan aldıkları pay artacaktır.

Coğrafyanın belli bir bölgedeki hâsılaya olan bir diğer etkisi ise o bölgede yoğunlaşan yer altı zenginlikleri aracılığıyla olabilmektedir. Yer altı zenginlikleri sanayide temel girdi olarak kullanılabilen hammaddeler ile çeşitli madenlerden oluşmaktadır. Bunlardan altın, gümüş, petrol, doğalgaz gibileri hem kendileri bir ekonomik değere sahip olmakta hem de üretim sürecinin ayrılmaz girdileri arasında yer almaktadır. Öte yandan bir bölgenin gelişimi salt sahip olduğu yer altı zenginliklerine indirgenemez. Nitekim günümüzde yer altı zenginliklerine yeteri kadar sahip olmadığı halde gelişmiş olarak değerlendirilen, yine çokça yer altı zenginliklerine sahip olduğu halde azgelişme dinamiklerini aşamayan pek çok ülke ve bölge mevcuttur.

Bazı durumlarda coğrafya bölgenin ekonomik gelişimine olumlu katkı yapabilir. Belli bölgelerde doğa güzelliklerinin, eski tarihsel kentlerin yoğunlaşması o bölgenin turizm potansiyelinin artmasına imkân verecektir. Bu durumda belli bölgelere özgü turistik coğrafi farklılaşma o bölgenin ekonomik kalkınmasına olumlu katkı yapacaktır.

Coğrafi faktörlerin üretimi çok olumsuz etkilediği durumlarda ortaya çıkan bir diğer etki de o bölgelerdeki insan sermayesinin bundan negatif etkilenmesidir. Bu tür bölgeler sürekli daha iyi bölgelere göç verdiği için üretim faktörü kaybına uğramaktadırlar. Bu hem ekonomik anlamda bölgenin durumunu daha da kötüleştirmekte, hem de sosyolojik açıdan yoksulluğun birikmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda insanların yaşadıkları fiziksel çevre de yoksullukla

yakından ilişkili hale gelmektedir. Ülke içinde kimi yerleşim yerleri ve daha geniş anlamda belirli bölgeler, yoksulluk nedenlerinin birkaçını birden barındırdıkları için yoksulluğun özellikle yoğun olduğu yerleri oluşturmaktadır. Bu durumda çeşitli yoksulluk nedenlerinin birlikte etkili olduğu “yoğun yoksulluk yerleşim yerlerine” sıkça rastlanmaktadır (Şenses, 2006: 179-181).

Bütün bunlarla beraber insanlar coğrafyanın getirdiği olumsuz etkileri bölgesel anlamda aşabilmek için çeşitli plan ve projeler uygulamakta ve doğaya müdahale edebilmektedirler. Öte yandan insani müdahalenin de sınırları bulunmaktadır. Örneğin az yağış alan bir bölgede sulama yapılarak coğrafyanın getirdiği sınırlamalar bir ölçüde aşılabılır. Fakat bunun bir maliyeti vardır (Mutlu, 2002: 303).

2.2.2. Nüfusun Bölgesel Dağılımı

Nüfus temel üretim faktörlerinden olan emeğin ana kaynağıdır. Dolayısıyla nüfusun sayısı, dağılımı, yoğunluğu ve değişimi üretimin düzeyi açısından temel gösterge olmaktadır. Bununla beraber nüfus üretilen mal ve hizmetlerin potansiyel tüketim miktarları açısından önemli bir göstergedir. Nüfus başlı başına bir talep unsurudur. Öte yandan nüfus değişkeni gerek bir ülkenin bölgelerinde gerekse ülkeler, kıtalar ve kara parçaları arasında son derece dengesiz ve eşitsiz dağılmaktadır. Dünyada nüfus dağılımının genel haritası incelendiğinde kıtaların bazı bölümlerinde çok yüksek nüfus birikimleri görünürken bazı bölümlerde ıssızlık, bazı geniş yüzeylerde ise çok seyrek bir nüfus yerleşmesi görülür. Dünya nüfusunun beşte dördü kara yüzeylerinin beşte birinden azında yaşamaktadır (George, 1991: 9). Bölgesel bağlamda düşünüldüğünde de nüfusun yayılımı bölgesel hâsılanın belirlenmesinde başlıca etmenler arasında yer almaktadır.

Nüfusun ekonomik olanaklarla olan ilişkisi uzun zamandır tartışılan konular arasında gelmektedir. Bu tartışmaların kökeni Malthus’a kadar dayanmaktadır. Malthus’un nüfus teorisine göre insan nüfusu geometrik olarak artmakta gıda üretimi ise tarımda azalan verimlerden dolayı aritmetik olarak artmaktadır. Bu bağlamda insan nüfusu ile beslenme olanakları arasında bir dengesiz gelişme süreci ortaya çıkmaktadır. Malthus bu durumda pek çok insanın beslenme olanaksızlığından dolayı

kıtlıkla karşı karşıya kalacağını iddia etmiştir. Malthus'un karamsar öngörüsü bilim ve teknolojiadaki gelişmeler sayesinde gerçek hayatta gerçekleşmemiştir.

Yine bazı teoriler ise nüfus ile kalkınma arasında sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Nüfus artışının kalkınmayı olumsuz etkilediğini öne süren görüşler azgelişmişlik olgusuyla artan nüfusu ilişkilendirmektedirler. Bu görüşe göre nüfustaki artış eğilimleri ailelerin kalabalıklaşmasına yol açarak bağımlı nüfus sayısını artırmaktadır. Bağımlı nüfustaki artış ise beslenme, barınma ve giyinme ihtiyaçlarının gerektiği gibi karşılanamamasına yol açmaktadır. Bu bağlamda nüfus artışı ekonomik kalkınma önünde bir engel olmaktadır.

Öte yandan nüfus artışının kalkınmayı olumlu etkileyeceğini öne süren yaklaşımlar da bulunmaktadır. Buna göre nüfus artışı üretim fonksiyonundaki emek faktörünün artması anlamına gelmektedir. Üretim fonksiyonundaki diğer faktörler yeteri kadar bolsa veya emek ile istenilen derecede ikame edilebiliyorlarsa nüfus artışı üretim artışına yol açacaktır (Savaş, 1986: 241).

Nüfus artışını belirleyen iki ana kavram doğum ve ölüm oranlarıdır. Doğum ve ölüm oranları ise ekonomik gelişmişlik seviyesi ile yakından ilgilidir. Kapitalizmin ilk gelişme yıllarına kadar yeryüzünde yüksek doğum oranlarına yüksek ölüm oranlarının eşlik ettiği görülür. Bu durumda kapitalizm öncesinin sınırlı olanakları ile nüfus artış oranı arasında bir dengeden bahsedilebilir. Öte yandan dünya üzerinde bilim ve teknolojinin gelişmesi ve ekonomik olanakların artışı doğum oranlarını olumlu, ölüm oranlarını ise olumsuz etkilemiştir. Ekonomik olanaklar ve özellikle tıp alanında yaşanan gelişmeler ortalama insan ömrünü artırmıştır. Bunun sonucu olarak son iki yüzyılda dünya nüfusu belirgin bir artış göstermiştir. Ekonomik gelişmenin belirgin bir aşamasında doğum oranının tekrar düşme eğilimine girerek ölüm oranıyla istikrarlı bir çizgi izlemesi beklenir. Demografik geçiş teorisi olarak da anılan bu süreçte yüksek doğum ve yüksek ölüm oranlı kapitalizm öncesi denge, düşük doğum ve düşük ölüm oranlı bir dengeye yeniden dönmektedir. Öte yandan demografik geçiş teorisinin bu son aşaması hakkında görüş birliği olduğunu söylemek zordur (Kaynak, 1988: 81; Giddens, 2005: 598).

Bölgelerin iktisadi performanslarını etkileyen etmenlerin arasında nüfus ağırlıklı bir paya sahip olmaktadır. Son üçyüz yıldır içinde yaşanan kapitalist

dönüşüm süreci kentleri oluşturarak, kentsel imalat ve hizmet üretimini uyarmaktadır. Bütün bunlar içinse emek gücünün kaynağı olan nüfusta artış eğilimi sistemin gereksinimi olmaktadır. Öte yandan bu gelişim süreci eşitsiz olduğu ölçüde nüfusu da eşitsiz bir şekilde dağıtmaktadır. İş olanaklarının yoğun olduğu, sanayi ve hizmet üretiminin ön plana çıktığı şehir ve bölge merkezleri oluşmaktadır. Bu durumda nüfusta bu bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşması bölge için olumlu ve olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Özellikle sanayi kümelenmelerinin olduğu bölgelerde yetişmiş insan nüfusunun varlığı hem üretimin devamlılığını hem de maliyet avantajını sağlamaktadır. Öte yandan bu bölgelerdeki aşırı nüfus birikimi bu bölgelerin sıkışmasına (*congestion*) yol açmaktadır.

Nüfus hareketlerinin gelişimi kapitalist gelişme ve kent-kır gerilimi ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımını incelemek için bölgeler arasındaki göç hareketlerini incelemek anlamlı olacaktır. İzleyen bölümde göç hareketlerinin bölgesel dağılımı incelenecektir.

2.2.3. Göç Hareketlerinin Bölgeler Arası Dağılımı

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında göç hareketlerinin toplumsal üretim biçimiyle yakından ilişkili olduğu görülür. Kapitalizmin ortaya çıkışına kadar toprağa dayalı üretim biçimi dünyanın hemen her yerinde çeşitli özgüllüklerle görülen bir olgudur. Öte yandan ilk olarak ticaretin gelişmesi ve bunlara dayanan bir ticari sermaye birikiminin meydana gelmesi liman kentlerinin oluşmasına yol açmıştır. Bu kentlerde ihtiyaç duyulan emek gücü, kırsal bölgelerdeki nüfusu kendine çekerek tarımsal üretimde bir çözülme başlatmıştır. Uzun yıllar boyunca tarımsal üretim büyük ölçüde iklim koşullarına ve emek gücüne bağlı kalmıştır. Emek yoğun bir faaliyet olarak tarımsal üretim klasik iktisatçılarca sıklıkla azalan verimler yasasına tabi olarak değerlendirilmiştir. Bu durum tarımsal üretimin genellikle pazar için değil geçimlik, asgari yaşam koşullarını sağlayan özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Diğer taraftan kentlerde ticaret ile beraber küçük sanayi üretiminin de ortaya çıkması bu bölgelerdeki emek gücü talebini artırmıştır. Sanayi devriminin başlangıç döneminde kömürün oynadığı rol kömür madenleri

bölgelerinde, özellikle kömür çıkarımı uzun süre boyunca çok sayıda işi gerektirdiğinden yoğun nüfus kuşakları oluşmasına yol açtı. Buralarda büyük ölçüde kömür tüketen sanayiler gelişti ve sonra bütünleşme süreci sonunda ya da yalnızca çekim sonucunda işletmeler sayıca artıp çeşitlenerek erkek ve kadın işçiler için her çeşit nitelikte işler yarattı. Bu tür bölgelerin başlıca özelliği kilometrekareye yüzlerce kişilik nüfus yoğunlaşma yüzdesi az ya da çok yüksek şehir kümelenmeleridir (George, 1991: 56-57).

Bununla beraber tarımda verimliliği artırma amacıyla teknolojik gelişmelerin tarımsal üretime uyarlanması tarımın emeğe olan bağımlılığının azalmasına yol açmıştır. Kısacası tarımda makineleşme tarımın insan emeğine olan ihtiyacını azaltmıştır. Bu durumda tarımsal alanda işsiz kalan büyük ölçüde niteliksiz önemli bir nüfus kentlere göç etmiştir. Yine bu göç dalgası nüfusun belli bir kesiminin marjinalize olmasına yol açmaktadır. Tarımın makineleşmesi sonucu kırdan kente göçlerin hızlanması ve kurulan sanayilerin yeterli düzeyde istihdam yaratamaması, özellikle azgelişmiş ülkelerde nüfusun önemli bir bölümünün dışlanması sonucunu doğurmuştur. Kurulan sanayi, niteliği gereği, yeterli iş alanı yaratamayınca, hızlı nüfus artışı ve iç göçler sonucu büyük kentlerde biriken nüfus ya işsiz kalmakta, ya da sosyal verimliliği düşük işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır (Başkaya, 2001: 141). Bu durum sonucunda zengin ve fakir arasındaki coğrafi ayrışma da artmaktadır. Bu ayrışma literatürde yerleşimsel yoksulluk yoğunluğu adıyla incelenmektedir. Yerleşimsel yoksulluk yoğunluğu, bir ilçedeki yoksul insanların ne kadarının yüksek yoksulluk bölgelerinde yaşadığını söyleyen bir ölçüttür. Yoksulluk yoğunluğu yüksekse, yoksul insanlar sadece kendi yoksulluklarıyla değil komşularının yoksulluğundan doğan sonuçlarla da mücadele etmek zorundadır. Yine yoksul insanların belli bölgelerde toplanması, her türlü stres, yoksulluk ve güçlüğü artmasına yol açar; başka yerlerde çalışmak için yoksul bölgelerin dışına çıkmak zorunda olanların ulaşım sürelerinin uzaması, trafik kazaları riskinin artması, okulların kötüleşmesi, kamu hizmetlerinin zayıflaması gibi (Wilkinson ve Pickett, 2010: 195).

Yukarıda ifade edildiği gibi bölgeler arası göç akımlarında iktisadi motifler göçü tetikleyen en önemli nedenler arasındadır. Düşük nitelikli işgücünün göç etme tercihlerinde işgücü arzı önemli bir etken iken, yüksek nitelikli işgücünün göç etme

nedenleri arasında işin sunduğu imkânların yanında göç edilen bölgenin konut, eğitim, sağlık hizmeti altyapısı, sosyal çevre ve iklim koşulları gibi iş dışı nedenlerin de büyük etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında yüksek nitelikli işgücü için mevcut işgücü stoku içerisinde nitelikli işgücünün bulunup bulunmaması ile yerel işgücü piyasasının durumu gibi etkenler de önemlidir (Yeldan ve diğerleri, 2012: 122).

Gerek neoklasik gerekse içsel bölgesel büyüme ve yeni ekonomik coğrafya yaklaşımları bölgeler arasında büyüme süreçlerini incelerken emek mobilitesini temel almaktadırlar. Bu teorilere göre emeğin bölgeler arasında serbest dolaşımı bölgeler arasındaki gelir eşitsizliklerinin giderilmesinde başlıca öneme sahip olmaktadır. Öte yandan bu teoriler gelişecek olan bölgeler için sanayi üretimini, gelişmesi sınırlı olacak bölgeler için ise tarımsal üretimi varsaymaktadırlar. Yine bu teoriler tarımda azalan verimler, sanayi üretiminde ise artan verimler varsayımı yapmaktadırlar. Bu tarz bir model kurgusu sonunda ise emek hareketlerinin, yani az gelişmiş bölgeden gelişmiş bölgeye yaşanacak göç hareketlerinin sanayi üretiminin olduğu bölgenin gelirini artıracaklarını vurgulamaktadırlar (Bkz. Krugman, Fujita). Fakat emek mobilitesi ekonomik açıdan etkin olsa bile bölgesel problemi çözmek için arzulanan bir yöntem olabilmektedir. Faktör talep ve arz dağılımları yerel olarak bağımlıdır. Emek hareketleri gelişmiş bölgelerde enflasyonist baskıları artırırken geri bölgelerde de daha fazla işsizliğe sebep olabilir. Öte yandan emek göçünün aile üniteleri veya bölgesel kültürlerin korunması bakımından sosyal maliyetleri olabilir (Stilwell, 1980: 79). Bu bağlamda bölgelerarasında yaşanan göç hareketleri bölgesel gelir dağılımı açısından eşitsizliklerin artmasına yol açacaktır.

2.2.4. Eğitim Altyapısının Bölgesel Dağılımı

Eğitim sisteminin yapısı, süresi ve niteliği üretim faktörü olan emeğin gelişimi ve üretkenliği ile yakından alakalıdır. Bu bağlamda gelişmiş ülkeler bir ulusal eğitim politikası oluşturarak toplumsal eğitime ilişkin bir takım planlar hazırlarlar. Burada zorunlu eğitimin süresi, toplumsal ihtiyaçlar ve bireysel tercihlere göre eğitimin şekli gibi unsurlar belirlenmektedir. Bu bağlamda bir ülkenin eğitim politikası o ülkenin ulusal hâsılasını belirleyen başlıca faktörler arasında yer almaktadır.

Eğitim sisteminin bölgesel anlamda dağılımı bölgeler arasındaki nüfus, üretim, tüketim, göç gibi olguları belirleyebilmektedir. Eğitim sistemi merkezden ve standart şekilde belirlenen ülkelerde bölgeler arasında eğitim kurumları açısından fazlaca bir farklılık göze çarpmamaktadır. Bu durumda toplumsal yapının eğitim kurumlarıyla ilişkilenme şekilleri bölgeler arasında fark edebilmektedir. Tarımsal üretimin yoğun olduğu, görece geri kalmış bölgelerde bireylerin eğitim için harcamaları gereken zaman çoğunlukla üretimde alanında kaybedilen bir zaman olarak değerlendirilebilmektedir. Bu tür durumlarda eğitim hem zaman kaybı hem de maliyetli bir sürece tekabül etmektedir. Bu eğilimlerin sonucunda bu tür bölgelerde okuryazar oranı az, okullaşma oranı düşük, çocuk emeğinin üretim sürecindeki kullanımı yüksek olmaktadır.

Sonuç olarak bu tür bölgelerde emeğin niteliği yıllara yaygın bir şekilde düşük kalmaktadır. Böylelikle düşük bireysel gelirlerin elde edildiği, düşük eğitim oranlarına sahip bölgeler meydana gelmektedir. Sanayi üretiminin belli bir aşamasına gelmiş bölgelerde ise merkezi eğitim standartlaşmasına rağmen bireylerin eğitim talebi yüksektir. Bu bölgelerde eğitim çalışma hayatının vazgeçilmez bir ön aşaması olarak değerlendirilmektedir. Bu eğilimin sonucunda eğitime dayalı nitelikli işgücü havuzu bu bölgelerde yoğunlaşmakta, bu da firmaların yer seçim tercihlerini olumlu anlamda etkilemektedir. Bu zincirleme reaksiyon bölgelerin gelirden artan oranlarda pay almasına olanak tanımaktadır.

Bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları bağlamında düşünüldüğünde geri kalmış bölgelerde eğitime önem verilmesi fırsat eşitsizliğini azaltabilecek, yetenekli ve bilgili işgücünün artması uzun süre içinde daha hızlı ekonomik gelişmeye yol açabilecektir. Yine nitelikli işgücündeki artış geri kalmış bölgelerin atıl kapasitelerinin harekete geçirilerek bölgesel potansiyellerinin kullanılmasına olanak verebilir. Bu bağlamda ekonomik gelişmenin, bölgelerarası gelir farklılıklarının ve dengesizliklerin azaltılabilmesinde eğitilmiş işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır (Erkal, 1990: 79).

Neoklasik bölgesel büyüme teorilerinden farklılaşan içsel bölgesel büyüme teorileri ve yeni ekonomik coğrafya yaklaşımları da üretim fonksiyonundaki artan getiriler vurgusunu genellikle insan sermayesi kavramıyla yapmışlardır. İnsan sermayesi kavramı ise eğitimle yakından ilişkilidir. Genel anlamda eğitim sürelerinin

artması, toplumdaki bireylerin donanımlarının artması üretimde artan verimlerin ortaya çıkmasına ve böylece sürekli bir büyüme patikasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda az gelişmiş bölgelerdeki düşük ekonomik döngüyü kırmamanın bir aracı da eğitim olmaktadır.

2.3. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN POLİTİK FAKTÖRLER

Bölgesel geliri etkileyen ana faktörlerden birisi de kamunun bölgelerarasındaki gelir dağılımına aktif müdahalesidir. Bölgelerarasında gelir dağılımında adaleti sağlamak ve bölgelerarasındaki eşitsizliği gidermek için uygulanan kamu müdahaleleri kamu gücünü elinde bulunduran hükümetlerin politik tercihleriyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda izleyen bölümde bölgesel geliri etkileyen politik faktörler incelenecektir.

2.3.1. Kamu Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı

Kamu gücünün ekonomiye etkin müdahalesi iktisat teorisince uzun yıllardan beri incelenen ve çokça çalışma yapılan bir alandır. Hatta iktisat teorisinin Klasik-Neoklasik ve Keynesyen olmak üzere iki ana hatta ayrılmasında devletin ekonomideki varlığı başat rol oynamıştır. Bu bağlamda yapılan teorik tartışmalar iktisat politikası alanının doğmasına ve gelişmesine de yol açmıştır.

Klasik ve neoklasik yaklaşımlar genel olarak kamunun ekonomiye etkin müdahalesine karşıdırlar. Bu görüşe göre etkin işleyen bir fiyat mekanizmasının varlığı durumunda ekonomide uzun dönemde herhangi bir dengesizlik durumu söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla kamu gücünün de ekonomiye aktif müdahalesine gerek kalmamaktadır. Eğer etkin çalışabilen bir fiyat mekanizması mevcut ise bu durumda kamu müdahalesi giderek artan bir dengesizliğe yol açacaktır. Adam Smith'in ünlü "görünmez el" metaforuyla açıkladığı bu durum yüz yılı aşkın bir zamandır teorik olarak ağırlığını korumaktadır. Öte yandan 1929 ekonomik buhranından sonra klasik ve neoklasik "ekonomiye müdahale edilmemelidir" görüşü iktisat politikalarını uygulayanlarca sorgulanmaya başlamıştır. Özellikle durgunluk dönemlerinde sert biçimde düşen talebi kamu gücüyle destekleyerek belli bir

seviyede tutma anlayışına dayanan Keynesyen görüş bu dönemde Avrupa ve A.B.D tarafından uygulanan ekonomi politikalarının temelini oluşturmuştur. Keynes'in teorik anlamda en büyük katkılarından biri ekonominin her zaman tam istihdam dengesinde olmayabileceği ile ilgili görüşüdür. Keynes'in çalışmaları tam istihdamda dengenin genellikle bir istisna oluşturacağını, genel geçer olanın ise eksik istihdam dengesi olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda ekonomiye kamu gücünün müdahale yolları ve müdahale dozu teorik olarak belirlenmiştir.

İkinci dünya savaşının son bulmasından itibaren kalkınma olgusunun iktisadın ilgi alanına girmesiyle kamunun bu süreçte oynayacağı rol daha netleşmiştir. İkinci dünya savaşından sonraki yıllarda büyük sömürge imparatorlukları parçalanmış ve çok sayıda yeni ulus devletler kurulmuştur. Bu devletler içinse ulusal kurtuluş ve ekonomik kalkınma kavramları özdeşleşmiştir (Kaynak, 1988: 3). Bu bağlamda azgelişmişlik sorunlarının ortadan kalkmasında kamusal gücün etkisine yönelik geniş bir literatür ortaya çıkmıştır.

Yine kamusal gücün bölgesel gelir eşitsizliklerini ortadan kaldıracak şekilde kullanılmasında sıklıkla başvurulan yöntemlerden birisi kamu yatırımlarını gelişmemiş bölgelerin alt yapı eksikliklerini tamamlamak üzere kanalizetmektir. Böylelikle bölgenin geri kalmasına neden olan faktörlerin kamusal yatırımlarla aşılması hedeflenir. Öte yandan yapılan yatırımların olumlu sonuç vermesi için gerekli yasal ve kurumsal alt yapı düzenlemelerinin de buna eşlik etmesi gerekir. Bu bağlamda geri kalmış bölgelerde emeği daha nitelikli hale getirmek, bölgesel eşitsizliğe neden olabilecek düzeyde farklılaşan eğitim sistemini standardize etmek, insan sermayesine pozitif katkı yapabilecek düzenlemelere gitmek, alt yapı ve ulaşım eksikliklerini gidermek, sermaye eksikliğini devlet bütçesinden telafi etmek, kamu gücünün tercihi olmalıdır. Bu yüzden kamu yatırımlarının bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldıracak şekilde organizasyonu merkezi otorite için politik bir tercih olmaktadır.

Kamu yatırımlarının azgelişmiş bölgelere kanalize edilmesi ilk bakışta hükümetler tarafından arzulanır bir politika gibi görünmektedir. Bir hükümetin geri kalmış bölgelere yatırım yaparak bu bölgelerdeki azgelişmişliği geriletmesi, bölgesel anlamda daha adil bir gelir dağılımının sağlanması o hükümetin başarısı için temel bir ölçüt olabilmektedir. Bu bağlamda başarılı bir hükümet aynı zamanda kendi

iktidarının devamını da sağlayabilecektir. Öte yandan neoliberal algının yükseldiği, devletin ekonomiden elini çekerek özelleştirmeler yoluyla küçülmeye gittiği 1960'lı yıllardan sonra hükümetler politik bir açmaza sürüklenmektedir. Özelleştirmeler ve piyasa aktörlerinin güç kazanması kamunun aktif müdahalelerinde bir azalmayla paralel gitmektedir. Bu durumda azgelişmiş yörelere alt ve üst yapı yatırımları özel sektöre bırakılabilmektedir.

2.3.2. Bölgesel Teşvikler ve Muafiyetler

Piyasa ekonomilerinde doğrudan karlılığa yönelik olan üst yapı yatırımları, genellikle özel birimlerin; toplumsal yarara yönelik olan alt yapı yatırımları ise genellikle kamusal birimlerin ekonomik uğraş alanına girmektedir (Erkan, 1988: 157). Bu bağlamda bölgesel gelişme için gerekli üst yapı yatırımlarının özendirilmesi için kamunun kullandığı araçlardan birisi de bölgesel teşvik ve muafiyetlerdir. Bölgesel teşvik ve muafiyetler belli bölgelerin kalkındırılmasında, o bölgedeki azgelişmişlik olgularının geriletilmesinde özel sektöre rol veren düzenlemelerdir. Özel sektörün ana motifi karlılık olduğu için, kamu gücü, geri kalmış bölgelerde yatırımların karlılığını artıran düzenlemelere gidebilmektedir. Bu politikanın beklenen sonucu teşviklerin özel sektörü uyarması ve ekonomik hayata canlılık ve dinamizm kazandırmasıdır. Öte yandan özel sektöre verilen üst yapısal yatırım fırsatlarından beklenen etkinin gözlemlenebilmesi aynı zamanda bu üst yapı yatırımlarını tamamlayabilecek alt yapı yatırımlarının varlığına bağlıdır. Alt yapı yatırımlarının yetersiz olduğu durumlarda verilecek teşvik ve muafiyetler yatırım için yeterli bir uyarı olamamaktadır.

Bölgesel teşvik ve muafiyetler aracılığıyla bölgesel gelişmenin uyarılması yaklaşımı teorik olarak faktör hareketliliği varsayımına dayanmaktadır. Bölgesel anlamda azgelişmişlik olgusu görülen bölgelerin başlıca eksikliği bölgesel sermaye birikiminin yetersizliği olmaktadır. Bu bağlamda sermaye birikimini teşvik için yatırımların karlılığının artırılması sermaye faktörünün o bölgeye yönelmesine yol açabilmektedir. Bununla beraber sermaye faktörü her zaman daha yüksek karlılığın olduğu bölgelere yönelmeyebilir. Bu yüzden bölgesel düzeyde yatırım sürecinin analizi yapılırken yatırımların zaman ve mekân içindeki karşılıklı etkileşimleri,

yatırımların uzun ömürlü, mekâna ve yığılma ekonomilerine bağlı olmaları, ayrıca bölgelerin açık sistem oluşturması yüzünden finansman kaynaklarının akışkanlığı gözden kaçırılmamalıdır (Erkan, 1988: 158). Bu yüzden bölgesel teşvikler belirlenirken desteklenecek sektörlerin iktisadi niteliği iyi analiz edilmelidir. Edinilen deneyimler tarımsal bölgelerde salt üretime dayalı teşviklerin işe yaramadığını göstermektedir. Düşük kalitede insan gücü ve teknoloji kullanan tarımsal bölgelerde asıl sorun tarım ürünlerinin pazara ulaşamamasından kaynaklanmaktadır. Bu tür durumlarda talep kanallarının açılmasına yönelik teşvik ve muafiyetler uygulanması gerekmektedir. Öte yandan ileri teknoloji ve kalifiye işgücü gerektiren ürünlerin üretildiği bölgelerde ise arz yanlı bir teşvik ve muafiyet sistemi daha başarılı olacaktır (Yeldan ve diğerleri, 2012: 70).

2.3.3. Bölgelerin Siyasal Tercihleri

Bölgesel gelişmişlik sorunlarının yoğun olduğu durumlarda bölgeler sadece ekonomik anlamda değil aynı zamanda siyasal anlamda da ülkenin diğer bölgelerinden farklı bir gelişim sergileyebilmektedirler. Özellikle azgelişmişlik olgusu bölge nüfusunun çoğunun marjinalize olmasına yol açabilmektedir. Bu tür durumlarda gelişmemiş bölgelerde oluşan tepkiler siyaset kanalı üzerinden kendini ifade etmektedir. Bu durumun bir siyasal sonucu bölgecilik eğilimlerinin kuvvetlenmesidir.

Ekonomik anlamda diğer bölgelere nazaran açık bir eşitsizliğin olduğu bölgelerde genellikle geri kalmışlık sorununa eşlik eden ciddi siyasal sıkıntılar bulunmaktadır. Hatta bazı durumlarda ekonomik azgelişmişlik siyasal ve bölgesel gerilimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylelikle ulusal hâsıladan yeteri kadar pay alamayan, merkezi otorite ile arasındaki ekonomik ilişkiyi çevreden merkeze bir kaynak transferi olarak gören, sosyal hayatta da kendisini dışlanmış gören bölgeler yerel yönetimlerin güçlenmesi talebinden ayrılma hakkının kullanımına kadar giden bir takım siyasal taleplerde bulunabilmektedirler. Bu tür sorunlara özellikle anlamlı etnik ya da dinsel farklılıklar eşlik etmektedir.

Merkezi bürokrasinin egemen olduğu ülkelerde bölgesel azgelişmişliğe eşlik eden bölge merkezli siyasal talepler yönetim kademesini zorlamaktadır. Merkezi

bürokrasi bu tür sorunları çözebilmek için çoğunlukla ekonomik azgelişmişlik olgusunu ortadan kaldırmaya yönelik iktisadi politikaları devreye sokmaktadır. Ancak merkezi otoritenin resmi ideolojisinden kaynaklı sorunu bütüncül göremeyen algısı çoğu zaman uygulanan iktisadi önlemlerin de kadük kalmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda bölgesel farklılaşma sorununa sadece ekonomik değil, sosyolojik, siyasal, kültürel olguları da içeren bütüncül bir yöntemle yaklaşmak, hem bölgesel gerginlikleri dindirebilecek hem de bölgesel ekonomik farklılaşmayı ortadan kaldırabilecek veya azaltabilecek uygun politikaların uygulanmasını kolaylaştıracaktır.

2.4. BÖLGESEL GELİRİ ETKİLEYEN KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Bölgesel geliri etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler ekonomik, sosyal, politik ve kültürel motiflere dayanabilmekte, çoğu zaman da birbirleriyle karşılıklı etkileşim halinde olmaktadır. Bu yüzden bölgesel gelir bağlamında geliştirilecek politikalara karar verilirken bu karşılıklı etkileşim göz önünde bulundurulmalıdır.

Bölgesel geliri etkileyen kültürel faktörler teşhis etme, ölçme ve politika geliştirme açısından diğer faktörlere göre daha belirsizdir. Öte yandan mevcut bilimsel yaklaşımların teşhis yetersizliği kültürel faktörlerin bölgesel gelir üzerindeki etkisinin görmezden gelinmesini meşrulaştıramaz. Bu yüzden bölgesel politikalar geliştirmede dil, din, toplumsal cinsiyet gibi kültürel unsurlar mutlaka hesaba katılmalıdır.

Dil bir ulusu oluşturan en temel kültürel faktörler arasındadır. Ortak bir iletişim aracı olan dilin ulusal pazarın oluşumunu sağlamada büyük bir payı bulunmaktadır. Bu bağlamda birbirinden ayrılamaz iktisadi üretim faktörlerini bir araya getiren dilsel birliktelik ortak gelenek ve göreneklerin oluşmasına da imkân tanımıştır. Böylelikle topluluklar ortak bir takım kurumsal yönetim birimleri geliştirebilmiştir. Öte yandan birden fazla dilin yakın coğrafyalarda kullanılması durumunda ise ticari ilişkilenmeler bazen bir dilin öne çıkmasına bazen de dillerin karşılıklı etkileşime girerek zamanla ortak bazı alanlar oluşturmaya olanak

sağlamıştır. Her iki durumda da iletişimde ortaklaşma toplulukların iktisaden bütünleşmelerinin yolunu açmıştır.

Öte yandan dil her zaman topluluklar arasındaki ekonomik birlikteliği sağlamayabilir. Dil ile beraber en az onun kadar önemli bir diğer kültürel faktör ise din olmaktadır. Din yapısı gereği dogmatik olan, doğruluğu sorgulanmayan bir takım temel kurallara ve ritüellere sahip olmaktadır. Bu yüzden dinsel birlikteliğin olmayışı, dilsel birliktelik olsa bile ekonomik anlamda bütünleşmeye olanak vermeyebilir. Gelir açısından farklılaşan bölgelere dinsel farklılıklar da eşlik ettiğinde bu durum sosyal bir takım huzursuzluklara yol açabilmektedir. Bu tür durumlarda salt ekonomik bakış açısı bölgeler arasındaki farklılıkları azaltmaya yeterli olmayacaktır.

Kadının toplum içindeki yeri de geliri etkileyen çok önemli kültürel faktörler arasında gelmektedir. Kadının toplum içindeki konumu, iktisadi hayat içindeki konumu, aile içindeki konumu bölgesel gelir farklılıklarındaki değişime eşlik edebilmektedir. Kırsal üretimin yoğun olduğu bölgelerde kadın toplumsal olarak ikinci sınıf insan konumundadır. Kadına biçilen görev ailenin devamlılığını sağlamaktır. Bu bağlamda kadın karar alma mekanizmalarından uzak tutulmaktadır. Öte yandan ihtiyaç duyulan emek gücünü sağlama bakımından ise kadın emeği olanca gücüyle sömürüye uğramaktadır. Sonuç olarak bütün işlerde çok ciddi emeği olan kadınlar ekonomik ve sosyal hayattan dışlanmaktadır. Üstelik bu durum sadece tarımsal üretimin yoğun olduğu geri kalmış bölgelerde görünmemektedir. Kapitalizmin belli bir gelişme aşamasına ulaşmış şehir ve bölgelerde kadınlar kırsal bölgelere görece yüksek oranlarda çalışma hayatına katılabilmektedir. Öte yandan sanayi ve hizmetler sektörünün gelişmiş olduğu bölgelerde de kadınlar genellikle kayıt dışı sektörlerde istihdam edilmektedir. Dolayısıyla çoğu gelişmiş bölgede de kadın emeğine çalışma özgürlüğü sağlanmakta ama bu durum kadının sosyal ve ekonomik hayata aktif katılımına, karar alma mekanizmalarında bulunmasına yeterince olanak vermemektedir.

Bölgesel gelir dağılımını adaletli bir şekilde gerçekleştirmeye, bölgeler arasındaki eşitsizlikleri gidermeye yönelik politikalar kültürel faktörleri de göz önünde bulundurmalıdır. Bölgesel kültürel farklılıkları çatışmacı değil uzlaşmacı bir yaklaşımla değerlendirmek, bu bağlamda demokratik temsil kanallarını temin

edebilmek uygulanan bölgesel politikaların etkinliği açısından önem taşımaktadır. Buna dikkat edilmediği durumlarda uygulanan bölgesel kalkınma politikaları ya beklenen sonucu verememekte ya da farklılıkların olduğu bölgelerde tam tersi sonuçlar yaratmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE BÖLGESEL GELİR FARKLILIKLARI VE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR

Bu bölümde Türkiye coğrafyasındaki bölgesel gelir farklılıkları ve bu farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik olarak uygulanan politikalar tarihsel bir perspektifle incelenecek, kamu gücünün konuya yaklaşımı ve uygulamaları analiz edilecektir. Bu bağlamda öncelikle Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndan devraldığı tarihsel miras bölgesel bağlamda tartışılacak, ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ulusal, sektörel ve bölgesel kalkınma politikaları incelenecektir.

3.1. BÖLGESEL GELİR FARKLILAŞMASI BAĞLAMINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDAN KALAN MİRAS

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan yıkılışına kadar olan dönemde pek çok farklı evreden geçmiştir. 14. yüzyıl başlarında Anadolu’nun batısında kurulan Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın sonlarında fetih ve savaşlar aracılığıyla en geniş topraklarına ulaşarak bir dünya imparatorluğu haline gelmiş, sonraki dönemlerde ise batı dünyasıyla girdiği asimetrik askeri, sosyal ve siyasal ilişkiler sonucunda toprak kaybederek Birinci Dünya Savaşı’nın sonucunda ortadan kalkmış, günümüz Modern Türkiye’sine miras olarak sadece Anadolu toprakları kalmıştır. Bu inişli çıkışlı tarihsel süreç pek çok bilimsel araştırmanın konusu olmuştur. Türkiye toprakları üzerindeki bölgesel büyüme ve gelir dağılımı konusunu analiz ederken Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalan mirasa dair bazı açıklamalar yapmak gerekli olmaktadır.

Bölgesel gelişme bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nun durumu incelendiğinde ilk göze çarpan unsurların başında bu tür bir analizi yapabilecek yeterli veri olmayışı gelmektedir. Yine de İmparatorluğun mekânsal gelişme zihniyeti ve bu gelişmeyi gerçekleştirirkenki kurumsal organizasyonu sınırlı olsa da bazı analizler yapmaya imkân vermektedir. İmparatorluğun en geniş topraklara ulaştığı 16. yüzyılda hâkim olan fetih, gaza ve ganimet döngüsü imparatorluğa

elindeki ekonomik imkanları kullanarak mümkün olabilecek rasyonel bir mekânsal dengeyi tutturmasına imkan vermiştir. O dönemde Osmanlı imparatorluğunun gelişmesi fetihler yoluyla mümkün olmaktaydı. Fetihlerden elde edilen zenginlikler ve Osmanlı tebaası haline gelen yeni nüfus hem merkezin gelirini hem de imparatorluğun üretim faktörlerini temsil ediyordu. Fetihlerin ana gücünü ise yine insan gücü oluşturunuyordu. Böyle bir durumda Osmanlı imparatorluğu gerekli dengeyi sağlayabilmek için Eyalet Askerleri sistemini oluşturmuştu. Bu sistemle kontrol edilen emek ve toprağın artırılması (fetih) merkezi büyük askeri kadrolar beslemeden mümkün olabilmıştır (Tekeli, 2010: 32). Öte yandan yine tarımsal hâsıladan elde edilen vergi gelirleri Osmanlı İmparatorluğu hazinesinin en büyük gelirleri arasında yer almaktaydı. Bu ise emeğin toprak üzerindeki üretimini daimi kılacak, Mir'i arazi rejimi olarak adlandırılan, bir kontrollü emek gücü sistemiyle sağlanıyordu. Bu sistem hem nüfusun tarımsal örgütlenmesinde bir süreklilik sağlıyor hem de emeğin mekândaki dağılımını kontrole olanak tanıyordu. Yine bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunda yerleşmeler arasında başkent, bölgesel merkezler, pazar şehirleri, köyler ve göçebeler şeklinde bir kademelenme görülmektedir (Tekeli, 2010: 33; Dinler, 1998: 173). Dinler (1998)'e göre bu şehirsal kademelenme liman şehirleri arasında da görülüyordu (Dinler, 1998: 173). Yine anılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesine paralel olarak şehirlerde yoğun nüfus hareketleri yaşanıyordu. 1520-1535 yılları arasında İstanbul şehrinin nüfusu 400.000'e yükselirken Anadolu ve Rumeli'nde birer merkez olmaya başlayan illerden Sivas 18.000, Bursa 40.000, Edirne 22.000, Diyarbakır ise 12.000 nüfusa sahipti (Tekeli, 2010: 33, Dinler, 1998: 173). Tekeli (2010)'a göre artan nüfusa karşılık başta İstanbul olmak üzere şehirlerin gıda ihtiyaçlarının sorun olmadan karşılanabilmesi Osmanlı sosyal sistemindeki çok iyi örgütlenmenin sonucu olmaktaydı.

16. yüzyılda imparatorluğun genişlemesine mukabil baharat ve ipek yolu gibi küresel ticari yolların imparatorluk bünyesinden geçiyor olması belli başlı şehirlerde bazı zanaatlarda uzmanlaşmaya yol açmıştı. Bursa Bilecik bölgesi ipek dokuma, Diyarbakır dokumacılık ve dericilik, Ankara-Kastamonu yöresi tiftik dokuma, Konya- Afyon yöresi keçecilik, Uşak – Gördes yöresi halıcılık, Mezopotamya cami kandilleri ve cam işleri, Manisa- Akşehir- Alaşehir yöresi dericilik, Maraş demir üretimi, Şam demir işleri, kılıç ve mine, Antep ayakkabı yapımı, Ankara kervan

avadanlığı üzerinde yoğunlaşmıştı (Tekeli, 2010: 34-35). Yine küresel ticaret yollarının varlığı Anadolu coğrafyasında çok iyi örgütlenmiş konaklama, nakil ve haberleşme ağlarının oluşmasına yol açmıştı (Tekeli, 2010: 40). Özetle anılan dönemde imparatorluk önemli coğrafi farklılıklara sahip fakat aralarında önemli gelişme farklılıkları olmayan bölgelerden oluşuyordu (Dinler, 1998: 173; Tekeli, 2010: 41).

Osmanlı İmparatorluğu bir dengeler alanıydı. İmparatorluğun kurumsal örgütlenişi, var olan dengenin sürdürülmesini sağlamaktaydı. Bu anlayışa göre ideal Osmanlı insanı, “bulunduğu toplumsal sınıfta sabit, siyasal sisteme ve hükümdara mutlak itaatkar ve vergisini ödeyip üretimi aksatmayan kişi”dir (Keskin, 2009: 51). Bu bağlamda Osmanlı toplumu batıdaki coğrafi keşif ve teknik ilerlemelere ve değişen toplumsal ihtiyaçları karşılayacak yönetsel reformlara hem yabancı kalmış hem de karşılaştığı zaman bunlara şüpheyle yaklaşmıştır. Diğer taraftan batıda kapitalist nüvelerin gelişimi ile beraber kapitalizmle eşitsiz bir ilişki içine giren Osmanlı İmparatorluğu bu eşitsiz gelişmeyi imparatorluğun farklı bölgelerinde de hissetmiştir.

16. yüzyıldan itibaren Avrupa’da ortaya çıkan gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu’nu hem toplumsal artığın birikimi bakımından hem de ticaret kanallarındaki değişimler yoluyla etkilemiştir. İlk olarak batıda yaşanan coğrafi keşifler sayesinde Osmanlı toprakları üzerinde bulunan baharat ve ipek ticaret yolları önemlerini kaybetmiştir. Bunun ilk sonuçlarından biri Osmanlı’nın ticarete dayanan vergi gelirlerinin azalması olmuştur. Öte yandan devlet giderlerindeki artışın devam etmesi en nihayetinde Osmanlı toprak rejiminin değişmesini gerektirdi. Bu değişiklik aynı zamanda askeri bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktaydı. Avrupa devletlerinin ateşli silahlardan oluşan ordulara sahip olması Osmanlı’yı Mir’i araziye bağlı eyalet askerleri sisteminden vazgeçerek düzenli talim yapan bir ordu oluşturmaya zorladı. Yeniçeri sisteminin oluşmasıyla toprağa dayalı üretim yerine belli bölgelerde kısmen özerkleşen mültezimlerin olduğu iltizam sistemi uygulanmaya başlandı. İltizam sisteminin uygulanması belirli bölgelerde padişah ve halkın arasındaki tabiiyet ilişkisine başka erklerin girmesine yol açmıştır. İltizam sistemine göre Osmanlı belli bölgelerden toplamaları icap eden vergi miktarını baştan belirleyerek bu vergiyi toplama işini belli kişilere ihale ediyordu. Vergi ihalesini alan mültezimlerin

toplayacağı vergi miktarına dair bir üst sınır bulunmuyordu. Böylelikle mültezimlerin amacı köylüden toplayabileceği kadar çok vergi toplayıp, devlete vereceği vergi miktarı ile arasında mümkün olan en yüksek pozitif farkı yaratmak haline geldi. Bu durum doğal olarak mültezim ile köylü-çiftçi halkın karşı karşıya gelmesine yol açmış ve belli asayişsizlik olayları yaşanmaya başlamıştı. Mültezimler asayişi sağlayabilmek için eşkıya hareketleriyle işbirliği yapmışlardır. Bu süreçte içsel değişmelere Avrupa’da uygulanan merkantilist politikaya dayanan fiyat yükselişleri ve nüfus patlaması da eklenince 17. yüzyılda ortaya çıkan ve 35 yıl süren Celali isyanlarının patlak vermesine sebep olmuş, bu isyanlar son derece kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Köylü üzerindeki artan baskılar köylünün giderek yol kenarı yada ovalardaki verimli topraklarını bırakarak vergi toplayanların veya angarya yükleyen ulaşamayacağı ücra yerlere yerleşmiş, bu olay tarihe “büyük kaçgun” olarak geçmiştir. Anadolu’daki pek çok ücra köy yerleşiminin mirası o dönemde atılmıştır (Dinler, 1998: 173; Tekeli, 2010: 45-46).

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgesel açıdan farklılaşmasını devam ettiren iki ana unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist gelişmenin belli aşamalarını geçiren Avrupa devletleriyle girdiği asimetrik ilişkilene biçimi, bir diğeri de Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi içinde uyguladığı çarpık gümrük politikasıdır.

Başta İngiltere olmak üzere kapitalist gelişmenin belli aşamasına gelmiş olan Avrupa Devletleri için Osmanlı toprakları fazla ürünün satılabileceği bir açık pazar haline gelmişti. 1838 yılında yapılan İngiliz Ticaret Antlaşmasıyla Osmanlı şehirlerindeki zanaata dayalı üretim faaliyetleri kısa zaman içinde çökmüştü. 18. yüzyılda 2000 ipek işleyen tezgâha sahip olan Bursa’da tezgâh sayısı 1847’de 70’e düşmüştü. 1866 yılında İstanbul ve Üsküdar’daki kumaşçı tezgâhlarının sayısı 1750’den 25’e, kemhacı tezgâhlarının sayısı 350’den 4’e, çatma yastıkçıların sayısı ise 60’dan 8’e inmiştir. Ankara’da 25.000 balyadan fazla yün işlenip ihraç edilirken bu sayı 1836’da 5000’in altına inmişti. Halep’te sanayide çalışan sayısı ise 16.000’den 1.116’ya inmiştir (Tekeli, 2010: 46).

Bu dönemde asimetrik ilişkilerin varlığı Osmanlı İmparatorluğu’ndaki toplumsal yapıyı çok çeşitli yönlerden deforme etmeye başladı. Kapitalist devletlerle ilişkilene imparatorluğun Trakya ve Kuzey Yunanistan bölgesinde küçük

köylülüğü tasfiye ederek, piyasa için üretimin zorlaması sonucu büyük çiftliklerin oluşumuna yol açtı (Ercan, 2008: 176). Topraktaki fiili özel mülkiyete geçiş yasal kurumsal yapının değişiminden önce gerçekleşti. 1858’de Arazi Kanunnamesi ile toprağın özel mülkiyeti yasallaştı. 1869’da çıkarılan Sefer Kanunu ile yabancı uyruklulara Türkiye’de toprak sahibi olma hakkı tanındı. 1881’de yürürlüğe giren ve Düyun-u Umumiye sistemini yürürlüğe sokan Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı kaynakları üzerindeki yabancı kontrolü had safhaya varmıştır (Tekeli, 2010: 47).

Batının Osmanlı ülkesindeki ticari hâkimiyeti, elde edilen artık ürünün modern yollarla transferi için demir yolu hatlarının döşenmesine imkân tanımıştır. Osmanlı ülkesinde kurulan demir yolları konusunda özellikle İngiltere ile Almanya rekabet içinde olmuşlardır. Bunun önemli nedenlerinden biri de demiryolu hattının geçtiği topraklardaki aşarın Düyun-u Umumiye çerçevesinde peşinen batılı güçlere devri olmuştur. Kapitalist ülkelerin kendi mantıkları çerçevesinden oluşturdukları ulaşım hatları ise Anadolu’da yeni şehirlerin oluşmasına imkân verdiği gibi bazı önemli eski şehirlerin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Tekeli’nin verdiği bilgilere göre 1852’de 3-5 evin bulunduğu Mersin’in nüfusu 40 yıl sonra 21.756’ya çıkmıştır. Daha önceleri İzmir Aydın’a bağlı iken 1851’de eyalet merkezi İzmir’e nakledilmiştir. İzmir nüfusu hızla artarak Birinci Dünya Savaşı öncesinde 250.000’e ulaşmıştır. Karadeniz’in ticarete açılması Trabzon’un gelişmesine Tokat’ın ise küçülmesine yol açmıştır. Yine bu dönemde İzmir- Aydın, İzmir-Kasaba (1868) Mudanya-Bursa (1862) Şam-Hama hatları gibi demir yollarının kontrol ettiği hinterlandlar yabancı ülkelerin açık kontrol alanları haline gelmiştir. Her yabancı ülkenin etki sahasını koruması için bu hatların iç ilişkileri kurulmadı (Tekeli, 2010: 47-48). Bu durum Anadolu şehirlerinin iç bağlantılarının kurulmamasına imkân tanıyarak geleneksel olarak var olan şehirlerarası ticari ilişkilerin baltalanmasına yol açmıştır. Dış baskılarla şekillenmek zorunda kalan ve birbirinden kopuk bir yapıda gerçekleşen Osmanlı Demiryolları, belli oranda dünya pazarlarıyla bütünleşmeyi sağlarken, dış borçlanmayı ve dışa bağımlılığı artıran bir etken olmuştur. Tarımın ticarileşmesi belli oranda sağlanırken, Osmanlı’nın sanayileşmesine pek katkıda bulunmamıştır (Yıldırım, 2001: 9). Öte yandan bölgeler arasında ekonomik bütünleşmeyi engelleyen yalnızca ulaştırma ağlarının şekli değildir. Osmanlı ülkesinde kurulan gümrük ve vergi sistemi de bölgeler arası farklılaşmayı artıran bir

unsur olmuştur. 1838 anlaşmasından sonra bir yabancı tüccar, Osmanlı İmparatorluğuna sattığı mallar için % 5 vergi veriyorken, Osmanlı tüccarları bir eyaletten diğerine taşıyacağı mamul için % 12 vergi ödemek zorundaydı. İmparatorluk bu anlaşmayla kendi mekânsal parçalanmasını kuvvetlendiriyordu (Tekeli, 2010: 49). Bu dönemde farklı bölgelerdeki halkın refah seviyesine ilişkin bir fikir sağlaması amacıyla su, elektrik, havagazı ve tramvay hizmetlerinin şehirler itibariyle kuruluş tarihleri Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Genel Hizmetlerin Şehirler İtibariyle Kuruluş Tarihleri

	SU	ELEKTRİK	HAVAGAZI	TRAMVAY
İstanbul	1882	1910	1888	1889
İstanbul Üsküdar/Kadıköy	1890	-	1891	-
İzmir	1893	1905	1862	1885
Selanik	1891	1905	-	1895
Beyrut	1909	1908	1887	1906
Şam	-	1907	-	1907

Kaynak: Vedat Eldem, 1994

Tablo 1’e göre modern yaşamın temel hizmetleri olan su, elektrik, havagazı ve tramvay gibi tesisler imparatorluk bünyesindeki şehirlerde ancak 19. yy.’ın sonu itibariyle hizmete girebilmiştir. Yine Eldem (1994)’e göre Tanzimat döneminde kurulan “Maliye Islah Komisyonları” imparatorluğun muhtelif bölgelerini tasnif ederek bu bölgelerden toplanacak vergileri gelir seviyelerine göre sınıflandırmıştır.

Tablo 2: Maliye Islah Komisyon Raporları

A	B	C
Selanik	Adalar	İşkodra
Edirne	Manastır	Kosova
İstanbul	Yanya	Bitlis
Aydın	Adana	Diyarbakir
Hüdavendigâr	Bolu	Mamuret-ül Aziz
Karasi	Kastamonu	Van
İzmit	Canik	Musul
Çanakkale	Trabzon	Bağdat
Beyrut	Konya	Basra
Suriye	Sivas	Trablusgarp
Kudüs	Erzurum	Bingazi
	Urfa	
	Halep	
	Zor	

Kaynak: Vedat Eldem, 1994

Tablo 2'ye göre A grubu yüksek, B grubu orta, C grubu ise düşük gelir seviyesine sahip olan bölgeleri temsil etmektedir (Eldem, 1994: 8).

Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan bu dönem aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli toprak kaybettiği yıllar olmuştur. Bu döneme ilişkin bölgelerin ekonomik farklılaşmasına dair ise pek az veri bulunmaktadır. Anılan döneme ilişkin 1913 ve 1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri ile Vedat Eldem'in bu istatistiklere dayalı olarak yaptığı bölgesel kişi başı ve toplam gelir tahminleri bölgesel farklılaşmaya yönelik en önemli istatistikleri bize sunmaktadır. Eldem söz konusu çalışmasında 1907, 1913 ve 1914 yıllarına ait olmak üzere üç yıl için tahminlemede bulunmuştur.

Tablo 3: Milli Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Milyon Kuruş)

Bölgeler	1907	1913	1914
Rumeli	4539	586	653
İstanbul	1968	2586	2515
Anadolu	9864	12291	13855
Suriye	1751	2229	2540
Lübnan	424	513	549
Kudüs	373	435	477
Irak	1268	1556	1804
Toplam	20187	20266	22393

Kaynak: Vedat Eldem, 1994

Tablo 3'te Eldem'in yaptığı milli gelir tahminlemesi görülmektedir. Eldem'in yaptığı tahminleme genel olarak mevcut verilerin bir milli gelir hesabı için gerekli olanların ancak % 60'ını sağladığı ortaya çıkmıştır (DİE, 1973: 21). Yine de bu oran hiç veri olmayan bir dönem için oldukça bilgi sağlayıcıdır. Tablo 3'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun milli gelirinin yarısından fazlası Anadolu topraklarından, geri kalan kısmı ise diğer eyaletlerden temin edilmektedir. 1907'den 1913'e geçişte göze çarpan bir diğer olgu Balkan topraklarının Osmanlı'nın elinden çıkmasının büyük gelir kaybına yol açmasıdır. Bu kaybın yarattığı gelir azalması Anadolu'nun payı artırılarak telafi edilmeye çalışılmıştır. Tablo 4'te ise bölgesel gelir dağılımı açısından daha anlamlı bir gösterge olan kişi başına gelirin bölgelere göre dağılımı verilmektedir.

Tablo 4: Kişi Başına Gelirin Bölgelere Göre Dağılımı (Kuruş)

Bölgeler	1907	1913	1914
Rumeli ve Adalar	837	1040	1160
Selanik	1005	-	-
Sair Vilayetler	799	-	-
İstanbul ve Çatalca	1790	2085	1934
Akdeniz Ege ve Marmara	990	1180	-
Diğer Anadolu illeri	677	771	-
Suriye (Beyrut Dahil)	840	1030	1130
Lübnan (Beyrut Hariç)	1046	1140	1205
Kudüs	999	1090	1192
Irak	576	656	745
Ülke Ortalaması	824	974	1072

Kaynak: Vedat Eldem, 1994; Çavdar, 1974

Tablo 4’te ön plana çıkan en önemli sonuçlardan birisi İstanbul’un diğer bölgelere görece imparatorluk içinde öne çıkmasıdır. Eldem’e göre bu durumun en önemli sebebi İstanbul’daki sınai, mali ve ticari müesseselerin imparatorluğun diğer bölgelerine göre fazla olması ve ayrıca yüksek bürokrasi yığılmasının yarattığı talep gücüdür (Eldem, 1994: 6). Öte yandan bu verileri daha anlamlı kılacak bir diğer gösterge ise bölgesel gelir içindeki tarımın payıdır. Tablo 5’te 1914 yılı için Eldem’in hesapladığı tarımsal gelirin bölge içindeki payı görünmektedir.

Tablo 5: Tarım Gelirinin Bölgeler İçindeki Payı, 1914

Bölgeler	Gelir Payı (%)
Rumeli	59
İstanbul	3
Anadolu	66
Suriye	40
Lübnan	47
Kudüs	51
Irak	68
Toplam	58

Kaynak: Vedat Eldem, 1994

Tablo 5’e bakıldığında İstanbul hariç bütün bölgelerde gelirin büyük bir kısmının tarımdan elde edildiği görülmektedir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğunun gelişmişlik düzeyi hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Aynı dönemde ülke nüfusunun % 82’sinin tarım kesiminde çalıştığı düşünüldüğünde anılan dönemde insanların refah düzeyleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. Buna göre sanayi sadece İstanbul ve çevresinde yoğunlaşmıştı. 1914 yılında İstanbul bölge gelirin % 37’si sanayi ve % 21’i ticaret kesimince yaratılmaktaydı (Çavdar, 1974: 119). Tarımsal üretimin son derece dengesiz dağılımı ise Tablo 6’da görülmektedir.

Tablo 6: Ekili Arazinin Dağılımı, 1913

	Aile Sayısı	Çiftçi Ailesinin Yüzdesi	Toprakların Yüzdesi
Derebeyi	10000	%1	%39
Toprak Ağası	40000	%4	%26
Orta ve Az Topraklı Köylü	870000	%87	%35
Topraksız Köylü	80000	%8	-

Kaynak: ; Çavdar, 1974

Miri arazi sisteminin çöküşünden sonra toprakların önce fiili ardından yasal olarak özel mülkiyete açılmasıyla tarımda yoğun bir mülksüzleşme süreci ortaya çıkmıştı. Tablo 6’da bu sürecin 1913 yılındaki yansıması görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşından önce köylerin toplumsal birim olarak genel nitelikleri şöyle özetlenebilir (Çavdar, 1974: 122)

i- Köyler küçük topluluklar halinde dış dünyadan ilişkileri kesilmiş bir biçimde yaşamaktadırlar

ii- Köy ekonomisi kapalıdır. Para ve piyasa işlemleri toplam ekonomik faaliyetlerin % 20’sini bile kapsamamaktadır

iii- Köylü yalnız kendi ihtiyacı için tükettiğinden dolayı, üretimde her hangi bir yeniliği düşünmemektedir

iv- Devletle köylü ilişkileri çoğu kez vergi ve askerlik işlemlerine inhisar etmektedir. Devletin elindeki kaynaklar gittikçe kıtlaştığı için yol, su, okul, sağlık ocağı vb. gibi kamu tesisleri hiçbir zaman köye ulaşmamıştır.

Köylünün içinde bulunduğu şartlara ilişkin bir diğer veri ise ordu sağlık bürosunun Türk köyleri hakkında hazırladığı rapordur. Bu rapora göre Türk köylerinin % 80’i sağlığa uygun olmayan çevrelerde kurulmuştur. Halkın % 14’ü sıtmalıdır. Frengi yaklaşık olarak % 9 oranında yaygındır. Köylülerin % 72’si bitli olup her an tifüse yakalanabilecek durumdaydılar. Sağlığa uygun tuvalet vb. gibi kolaylıklar % 97 evde söz konusu değildi. Ve bu koşullara sahip köylülerin % 7’si okuryazardı (Çavdar, 1974: 124).

Özetle bölgesel gelir açısından Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyete kalan miras pek parlak değildi. Cumhuriyet ise kurulduğu günden itibaren bölgesel sorunlarla yüz yüze kalmıştı. İzleyen bölümde Cumhuriyet döneminde izlenen bölgesel politikalar analiz edilecektir.

3.2. CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİNDE BÖLGESEL GELİR FARKLILAŞMASININ TESPİTİ VE BU FARKLILIKLARI KALDIRMAYA YÖNELİK UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1923-1960)

Cumhuriyetin kuruluş döneminde izlenen bölgesel politikalar 1923-1945 CHP dönemi ve 1950-1960 DP dönemi olmak üzere iki alt dönemde incelenecektir.

3.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi Dönemi (1923-1950)

Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun elde kalan toprakları üzerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti başta sosyal alan olmak üzere kültürel, ekonomik ve siyasal açılardan çok farklı bir gelişme yoluna girmiştir. Yeni kurulan cumhuriyet, bir takım siyasal gelişmeler sonucunda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adı altında tek partili olarak kurumsallaşmasını sürdürecekti, bu arada da ekonomik yapılanmasını gerçekleştirmek için çeşitli politika arayışlarına girecekti. Yeni cumhuriyetin çözmek zorunda olduğu pek çok ekonomik sorun bulunuyordu. Bunlar arasında gerekli iktisadi kalkınma atılımını yapabilmek için uygun stratejiyi belirlemek, sanayileşme ve toprak meselelerini çözüme kavuşturmak, en nihayetinde yüz yıldan fazla süren savaşlar neticesinde ilkel şartlarda yaşamaya mecbur kalmış geniş halk yığınlarını tatmin edecek bir ekonomik iyileşme sürecini hayata geçirmek ilk sıralarda geliyordu. Bu sorunların ağırlığıyla beraber Yeni Cumhuriyetin yönetim kadrolarını oluşturan asker sivil bürokrat zümre, yeterli ekonomik yönetim bilgisinden yoksun, iktisadi tahayyüllerini hayata geçirecek politika araçlarından habersizdi. Öte yandan yeni Cumhuriyetin izleyeceği iktisat siyaseti Batılı Devletler ve Sovyet Rusya tarafından dikkatle izleniyor, bu durum iktisat siyasetinde dışsal bir baskı oluşturmuyordu. Buna bir de yeni Cumhuriyet'in sahip olduğu melez sınıflar ittifakının bozulmaması gereken dengesi eklendiğinde belli başlı sorunların çözümüne yönelik politika geliştirmek oldukça zor bir hal alıyordu.

17 Şubat 1923 tarihinde Türkiye'nin iktisadi pozisyonunu dünyaya ilan için bir iktisat kongresi düzenlenmiştir. Kongreye her ilçeden sekiz kişi çağırılmış, bu sekiz kişiden üçünün çiftçi, diğerlerinin de tüccar, zanaatkâr, işçi, şirket temsilcisi ve

bankacı olması istenmiştir. Kongre’de alınan kararlarda, Osmanlı borçlarının devralınacağı, Türk Hükümetinin karşılıksız millileştirmelere girişmeyeceği ve yabancı sermayeye düşmanca bir tutum içine girilmeyeceği ilan edilmiştir (Başkaya, 2007: 217). Nitekim dönemin ekonomi bakanı Mahmut Esat Bozkurt “...*Yeni Türkiye Ekonomi Okulunun yabancı sermayeye karşı bir düşmanlığı olduğu sanılmasın. Türklerle aynı kanunlara ve şartlara bağlı olmak üzere yabancı sermayeye hatta başka memleketlerden fazla kolaylık göstermeye hazırız*” (Başkaya, 2007: 217), “*Bazı ecnebi ve ezcümle Yunan gazeteleri ve ajansları Kongre aleyhine propaganda yapıyor ve bizim ecnebi sermayesine karşı olduğumuzu iddia ediyorlar. Bunlar külliye yalan ve iftiradır. Chester projesiyle memlekete 400 milyon liralık bir ecnebi sermayesi girecektir*” (Timur, 1971: 63) gibi beyanatlar vererek yabancı sermayeye karşı tutumu belirtirken Mustafa Kemal Atatürk de Kongre’nin açılış konuşmasında “*İktisat sahasında düşünür ve konuşurken sanılmasın ki ecnebi sermayesine karşıyız; hayır, bizim memleketimiz geniştir! Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim emeğimize katılsın ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin*” (Timur, 1971: 64)” diyerek yeni Cumhuriyet’in yabancı sermaye karşısındaki net tutumunu yansıtmıştır.

Yabancı sermayeye dönük bu olumlu yaklaşım, uygulamada yerli sermaye ile ortaklık halinde gelen yabancı yatırımların öncelikle desteklenmesi biçimini almıştır (Boratav, 2004: 42). Öte yandan İzmir İktisat Kongresi’nde Türkiye’de artık gözle görünür bir hale gelen doğu ve batı arasındaki gelişmişlik farkıyla ilgili tek bir kelimenin söylenmediği görülmektedir (Dinler, 1998: 184). Bu kongrede alınan kararlardan yeni Cumhuriyet’in serbest piyasa esaslı bir gelişme çizgisi belirlediği görülmektedir.

Yine Cumhuriyet’in ilk on yılında sanayi gelişmenin sağlanabilmesi için Sanayi ve Maadin Bankası (1925) kurulmuş ve Sanayi Teşvik Kanunu (1927) çıkarılmıştır. Bölgesel ölçekte olmasa bile yeni kurulan bir ülkenin kırsal üretim ve sanayi üretiminin yapısı 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarından izlenebilir. Sayım kapsamına giren 65 bin dolayında işletmenin yüzde 43.59’u tarım, yüzde 23.99’i dokuma ve yüzde 22.61’i maden sanayisi, makine yapımı ve onarımı grubundan oluşmaktadır. Toplam 256.855 çalışanın yüzde 43.01’i tarım, yüzde 18.7’si dokuma

sanayinde toplanmıştır. İşletmelerin yüzde 35.74'ü tek kişilik, 35.76'sı ise 2-3 kişiliktir. Beş kişiden fazla işçi çalıştıran işletmelerin oranı yüzde 8.94, 100 kişiden fazla çalıştıranlar ise yüzde 0.23 dolayındadır. Anlaşıldığı kadarıyla çocuk işçiliği yaygındır. Toplam sınai işletmelerin yalnız yüzde 4.28'i çevirici güç kullanmaktadır. Kullanılan hammaddenin yüzde 12.62'si ithalat yolu ile karşılanmaktadır. Toplam üretimin yüzde 65'i tarım, yüzde 18'i dokuma sanayisinde oluşmaktadır (Kepenek ve Yentürk, 2005: 46-47).

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra bölgesel kalkınma merkezli olmasa da bölgesel farklılıklara ilişkin sorunların kendilerini belli başlı alanlar üzerinden fark ettirmeye başladığı görülmektedir:

i- İlk olarak göze çarpan konu köyler, köylülerin durumu, tarımsal üretim ve en önemlisi de toprakların dağılımı üzerinden yapılan tartışmalardır.

ii- İkinci olarak ise özelde demiryollarının farklı bölgelerle bağlantısı genelde ise ulaşım sorunu olmak üzere bölgeler arasındaki geçişliliğin ilk planda güvenlik ikinci planda ise pazar için üretimi uyarabilmesi adına üretilen mamulün dolaşımı bağlamında gündeme geldiği görülmektedir.

iii- Üçüncü olarak Cumhuriyetin yapacağı kalkınma hamlesi çerçevesinde oluşturulacak olan kamu iktisadi teşekküllerinin yer seçimi konusudur.

iv- Dördüncü olarak başkentin 13 Ekim 1923 tarihinden İstanbul'dan Ankara'ya alınması konusudur. Bu karar çeşitli siyasal kararların sonucu verilmiş olsa da başkent olarak İstanbul'a göre nispeten geri kalmış bir bölge olan Orta Anadolu'da bir şehrin seçilmesi bölgeler arası gelişmişlik farkları bakımından olumlu bazı sonuçlar doğurmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında köylerin yapısı ve köylülerin mülkiyet sorunları yönetici erki çeşitli politikalar uygulamaya itmiş, öte yandan bu politikalar uygulanırken belirli dengeler bozulmamaya çalışılmıştır. İlk göze çarpan olgu Osmanlı'dan miras alındığı şekliyle toprakların dengesiz dağılımı olmuştur. Bu durumda topraksız köylülerin sayısı ülke nüfusunun büyük bir kısmını oluşturuyordu. Türkiye üzerine araştırmalar yapan Sovyet iktisatçısı Rozaliev (1978)'e göre toprakların dağılımı şu şekilde idi: *“Toprak sahipleri ülkede tüm işlenen toprakların % 40-50'sini ellerinde tutuyorlardı. Yaklaşık % 40 oranında toprak çoğu durumda ücretli tarım işçisi kullanan varlıklı ve orta köylülerin elinde*

bulunuyordu. Yoksullar –toprağın bir bölümünün sahibi ya da bütünüyle topraktan yoksun bırakılmış köylüler (köy nüfusunun % 65-70'i)- işlenen toprakların % 5-10'unu kullanıyorlardı. Ülkede önemli bir yedek tarım işçisi ordusu oluşturan 450 bin topraksız köylü ailesi bulunuyordu (Rozaliev, 1978: 23)”.

Doğal ekonominin geçerli olduğu Türk tarımında ilkel teknoloji kullanımı yaygındır. 1927 tarım sayımına göre 1.751.239 köylü ailesine karşılık, 1.187.000 karasaban ve 210.794 pulluk mevcuttur (Timur, 1971: 95). Nüfus fazla, ekilmemiş arazi çoktur. Bununla beraber tarımda tam anlamıyla bir mülkiyet çarpıklığı söz konusudur. Tarıma hâkim olan desen topraksız yoksul köylülüktür. Öte yandan yarıcılık şeklinde pazara sebze sağlayan küçük üretici de tüccar ve tefeci sermayenin sömürüsü altındadır. Yer yer ağalıkla da birleşen tefeci faizi 1931 Ziraat Kongresi raporlarına göre % 50 ile % 600 arasında değişmektedir (Timur, 1971: 96). Anılan dönemde toprak sorununa ait ilk ciddi istatistik 1938’de yapılan ve 35 ili kapsayan verilerdir. Buna göre tarımdaki mülk sahiplerinin % 0.25’i toprakların % 14’üne sahiptir. Bu verilerin 1913-1914 istatistikleriyle benzerlik göstermesinden yola çıkarak toprak dağılımında adaletsizliğin Osmanlı’dan Cumhuriyete devamlılık teşkil ettiği söylenebilir (Cem, 1977: 309).

Öte yandan Cumhuriyet’in ilanından sonra bütçenin ciddi gelirlerinden olan ve tarımdan alınan aşar-öşür vergisi kaldırılmıştır. Bütçenin bu önemli kaleminin ortadan kalkması dolaylı vergilerin artmasına neden olmuştur (Sönmez, 2001: 165). Böylelikle tarımdan ciddi vergiler alınmaya devam etmiştir. Köylüden alınan vergileri yol vergisi, ağnam (hayvan) vergisi ve maarif hissesi olarak sınıflandırabiliriz. Yol vergisi (tarik bedeli) 21 Şubat 1921 tarihli kanuna göre 18-60 yaşları arasındaki her Türk tarafından “mahalin amele rayicine göre 4 amele yevmiyesi” olarak ödenecekti. Nakden ödeme gücü olmayanlar, bölgede dört iş günü çalışarak vergiyi ödeyeceklerdi. Vergi 19 Şubat 1925’te çıkarılan bir kanunla daha da ağırlaştırılmıştır. Kanuna göre vergi 6-12 iş gününe çıkarılıyordu. Köylüler bu vergileri ya angarya şeklinde ödüyor ya da tefeciye borçlanıyorlardı. Hayvan vergisi de daha çok orta ve küçük köylülük üzerinde yük olmuştur.

Bundan başka köylüye yük olan bir diğer vergi de maarif vergisidir. Bu vergiye göre de tarımda kapitalistleşme sürecinin eğitim ayağını sağlaması bağlamında köye gelen ya da gönderilen eğitimcinin masraflarının bir kısmı da

köylüye yükleniyordu (Timur, 1971: 104-108). Söz konusu toprak ve tarımdan alınan vergi politikaları gelir dağılımının köylüler aleyhine bozulmasına neden olmuştur.

Bu uygulamalarla beraber ülkenin mekân organizasyonunda ciddi bir değişiklik yaratabilecek bir uygulama toprak reformu idi. Öte yandan toprak reformu düşüncesi dönemin meclisinden ciddi tartışmalara yol açmış, yönetici sınıf milli mücadele döneminde destek aldığı eşraf ve toprak sahiplerini kollamıştır. Bu dönemde yönetici kadro toprak sahiplerinin mülkiyetlerinin korunacağına dair güvence vermiştir. Böylelikle anılan dönemde topraksız köylü lehine ciddi bir toprak reformu da yapılamamıştır.

Genç cumhuriyetin mekâna müdahalede bulunduğu bir diğer alan ise demir yolları politikasıdır. Tezel (1982)'ye göre demiryollarıyla amaçlanan birbirinden uzak bölgelerde kurulmuş bulunan şehir merkezlerini birbirine bağlayarak bir ulusal pazar yaratmaktır. Anılan dönemde demiryolu kalkınmanın bir göstergesi niteliğinde olduğu için ağırlık da demiryollarına verilmiş, kara yolları daha çok demir yolları arasındaki bağlantıyı sağlayacak şekilde geliştirilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak ülke içindeki yabancı sermaye mülkiyetinde bulunan demiryolları millileştirilmiş, ardından da yeni demiryolu inşaatlarına başlanmıştır. 1923-1950 yılları arasında 3764 km demiryolu yapılmıştır (UDH, 2012: 93). Tekeli (2010)'a göre demiryolu inşaatlarında belli bir plan olmamasına rağmen belirli bir prensibin varlığı açıkça gözlemlenebilmektedir. Buna göre Anadolu içinde teşkil edilen boyuna hatlar arasında bir ağ kurulmakta, bu ağ liman şehirlerine bağlanmaktadır. Bir diğer özellik de bütün ülkenin demiryoluyla kaplanmasıdır (Tekeli, 2010: 55).

1923-1931 yılları arasında iktisadi olarak serbest piyasaya öncelik veren politikalar, beklenen etkinin yurt sathında görülmemesi, 1929 dünya ekonomik buhranı, Lozan anlaşmasında belirlenen kısıtlayıcı ekonomik şartların ortadan kalkması gibi nedenlerle yerini devletçilik politikasına bırakmıştır. Özellikle 1930'dan sonra devlet eliyle pek çok iktisadi işletme kurulmuştur. Bu işletmelerin kuruluş yerleri genellikle sanayisi gelişmemiş ve yeni oluşmaya başlayan kentlerde gerçekleşmiştir. Bu politikanın uygulanabilirliğinde ülkede gelişmiş bulunan demir yollarının varlığı yardımcı etken olmuştur. Sonradan bu yer seçim kararları iktisadi rasyonaliteye dayanmadığı için sıkça eleştirilmiştir.

Cumhuriyet'in bölgesel iktisat politikası bağlamında etkisinin en fazla hissedildiği, dolayısıyla aynı zamanda bir bölgesel ve yerel kalkınma süreci için örnek teşkil edebileceği en önemli uygulama başkent'in İstanbul'dan Ankara'ya taşınması olmuştur. İstanbul Bizans'tan beri bir başkent olarak dünya çapında bir merkez olma özelliğini çağlar boyunca sürdürmüştür. Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde de özel sektöre dayalı kümelenmelerin olduğu bir kenttir. Öte yandan başkent'in Ankara'ya taşınması Genç Cumhuriyet'in yüzyıllarca ihmal edilmiş olan Anadolu'yu kalkındırmaya yönelik bir girişimi olarak okunabilir. Tekeli (2010)'a göre de başkent'in Ankara olması kararı bölgesel yerleşme bakımından “büyüme kutupları” yaratma politikasının 1923'te uygulanan başarılı bir örneğidir. Şehirde yönetsel fonksiyonların toplanması şehrin gelişmesini sağlamıştır (Tekeli, 2010: 54). Cumhuriyet hükümetleri bu tarihten sonra kamu yatırımlarının ülke içinde dağılımında başta Ankara olmak üzere Anadolu'ya öncelik tanımışlardır. Bu dönemde özellikle askeri nedenlerle sınaî yatırımların belli bölgelerde (İstanbul ve İzmir) toplanmayıp Anadolu'ya yayılmasına büyük önem verilmiştir (Tokgöz, 1976: 47).

1920 ile 1933 yılları arasındaki hükümet programlarına baktığımızda başta Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin az gelişmişlik sorunları olmak üzere bölgeler arasındaki gelir farklılıklarına ilişkin her hangi bir şey söylenmediği, meseleye sadece demiryolları çerçevesinde bir ulaşım politikası olarak yaklaşıldığı görülmektedir (Dinler, 1998: 184). Öte yandan uygulanan iktisat politikaları çerçevesinde 1923-1930 yılları arasında beklentilere rağmen piyasa öncülüğünde bir kalkınma sürecinin başlamamış olması iktisat politikasında değişikliğe gidilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda devletçilik ilkesi benimsenmiş, kalkınmanın devlet eliyle gerçekleştirilebilmesi için birinci ve ikinci sanayileşme planları oluşturulmuştur. İzleyen bölümde birinci ve ikinci sanayi planları bölgesel bir perspektifle incelenecektir.

3.2.1.1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1933-1937)

17 Mayıs 1931'de 3. CHP Kurultayında devletçilik ilkesi parti programına girmiştir. Öte yandan buradaki devletçilik iktisadi doktriner anlamından uzak,

dönemin sorunlarına pragmatik bir bakış açısıyla geliştirilmiş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu durum sadece Türkiye için değil dünya ekonomik buhranıyla boğuşan pek çok gelişmiş kapitalist ülke için de böyledir. Kapitalizmin krize girdiği dönemlerde yoğun devlet müdahaleciliği mutlaka gündeme gelmekte ancak müdahalenin modalitesi her kriz döneminde farklı olmaktadır. Böylece sermaye birikiminin koşulları takviye edilir. 1929 Krizi sonrasında hem sistemin merkezini oluşturan emperyalist ülkelerde, hem de çevrede, müdahale yöntem ve araçları değişmekle birlikte, yoğun devlet müdahaleciliği istisna değil, kuraldı. Emperyalist dünya sisteminin çevresinde yer alan Türkiye'deki müdahale, daha sonra Kamu İktisadî Teşekkülleri [KİT] denilecek olan devlet işletmelerinin kurulması ve oldukça kapsamlı devlet işletmeciliği biçimini almıştı. İşte krizin etkisiyle ekonomide ortaya çıkan boşluğu doldurmak amacıyla yapılanlara devletçilik dendi (Başkaya, 2008). Nitekim Mustafa Kemal Atatürk de bu konuyla ilgili görüşlerini şöyle açıklamıştır:

“Türkiye’nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19. asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğmuş Türkiye’ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizde manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline alması”

Bu bağlamda 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) alışılmış bir makro planın özelliklerini taşıyor, sadece devletin dar anlamdaki sınaî yatırımlarını içeriyordu. Merkezi devletin alt yapı yatırımları, sağlık eğitim gibi gelişme harcamaları, ya da insan yatırımları ve tarım sektörü plana girmemektedir. Bu haliyle bu ilk plan merkezi devletin bir sanayi yatırımları listesinden ibarettir (Avcıoğlu, 1968: 451). Öte yandan planda sanayinin dağılımı ile ilgili yayılma politikası benimseniyordu. Bu durum planda şu şekilde ifade edilmişti:

“Sanayinin dâhilde kurulması mülahazası, yalnız düşünce ile değil, aynı zamanda iktisadi faaliyetlerimizin tedricen memlekete şamil bir muvazene ihdas ve tesis etmek, yani yeni teşebbüslerimizden kazanç ve refah itibarıyla geri kalmış muhitlerimizi ve halkımızı müstefit etmek zaviyesinden de doğrudur (Tokgöz, 1976: 48)”.

Bu bakış açısı daha sonra dönemin tek parti iktidarı olan CHP’nin programına da girmiştir. Yayılma politikası denen bu görüş CHP’nin 1935 yılındaki kurultayında

kabul edilen 15. maddede şu şekilde geçmiştir: “Endüstrinin memleketin bazı köşelerinde toplanması yerine –kurulmaları iktisadi de olmak şartıyla- genişlikle yayılmasını göz önünde tutarız (Dinler, 1998: 185).” Bu karardan anlaşılması gereken bölgesel kalkınma politikasının “mekâna göre denge” ilkesini göz önünde bulunduracağıdır. Böylelikle ilk endüstrileşme planı şu çizgilere sahip olmuştur (Küçük, 1978: 248):

- a- Yerli hammadde kullanmak
- b- Tüketim araçları üretimine öncelik vermek
- c- Yeni fabrikaları bölgesel olarak dağıtmak

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının kurulmasını öngördüğü tesisler ve kuruluş yerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 7: 1. BYSP’de Kurulması Öngörülen Sanayi Tesisleri, Bölgesel Dağılımları ve Yatırımların Başlangıç ve Bitiş Tarihleri

Sanayinin Adı	Sanayinin Kurulması Planlanan İl yada İlçe	Temel Atma Tarihi	Üretime Açılma Tarihi
I- Kimya Sanayi			
-Suni İpek	Gemlik	28 Kasım 1935	1 Şubat 1938
-Semi Kok	Zonguldak	15 Ağustos 1934	
-Gülyağı	Isparta		
-Hamızı Kibrit	İzmit		
-Süper Fosfat	İzmit		
- Klor ve Sud Kostik	İzmit		
II- Toprak Sanayi			
-Seramik	Kütahya		
-Cam ve Şişe	Paşabahçe (İstanbul)	14 Ağustos 1934	29 Kasım 1935
III- Demir Çelik Sanayi	Zonguldak	3 Nisan 1937	
IV- Kağıt ve Selüloz Sanayi	İzmit	14 Ağustos 1934	18 Nisan 1936
V- Kükürt Sanayi	Keçiözü		
VI- Süngercilik	Bodrum		
VII- Mensucat Sanayi	Bakırköy (İstanbul)	Yenilenerek Açıldı	13 Ağustos 1934
	Kayseri	20 Mayıs 1934	16 Eylül 1935
	Ereğli	20 Kasım 1934	4 Nisan 1937
	Nazilli	23 Ağustos 1935	9 Ekim 1937
	Malatya	25 Mayıs 1937	
	İğdir		
VIII- Merinos	Bursa	28 Kasım 1935	
IX- Kendir	Kastamonu		

Kaynak: Tokgöz, 1976; Yenal, 2003

Tabloya göre Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planında öngörülen tesislerin kuruluş yerlerinin demiryolu ile ulaşılabilirlik Anadolu kasabaları olması dikkat çekicidir (Tekeli, 2010: 134). Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda öngörülen tesislerin yer seçiminde rantabilite, ulaşım kolaylığı, güvenlik, iş gücüne ve hammaddeye yakınlık gibi ekonomik etkenlerin yanı sıra yukarıda anlatılan yayılma prensibi de göz önünde bulundurulmuştur. Malatya ve Iğdır'da kurulan fabrikalar iktisadi devlet teşekküllerinin Anadolu'nun iç ve uçlarına da yayılması amacını göstermektedir.

Yine bu dönemde Kamu İktisadi Girişimleri Sistemi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) çerçevesinde Sümerbank'ın kurulmasıyla (1933) örgütlenme yoluna girdi; Sümerbank sanayi işletmeleri kurma yanında kendi alanında ticaret ve banka faaliyetlerini de yürütmekle görevlendirildi. Bunu enerji ve maden sektöründe üretim, ticaret ve finansman işlerini yürütmekle görevlendirilen Etibank (1935) ve yer altı doğal kaynaklarını araştırıp bulmak ve işletmek amacına dönük çalışacak Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (1935) izledi. Yine aynı yıl (1935) Elektrik İşleri Etüt İdaresi Türkiye'nin su kaynaklarını araştırma ve elektrik enerjisi üretimi için değerlendirme amacıyla kuruldu (Kazgan, 2006: 72).

Genel bir değerlendirme yapıldığında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının hazırlanma nedeni olan temel malların üretiminin plan çerçevesinde başarıldığı söylenebilir. Planı izleyen yıllarda oluşan yüksek büyüme rakamları da bunun birer göstergesidir. Bu yüzden birinci planın bitişine müteakip ikinci bir plan daha hazırlanmıştır. Öte yandan birinci planda bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarına değinen, doğu ile batı arasındaki uçurumu gidermeye yönelik özel bir vurgu ya da geliştirilen bir politika olmamıştır. İzleyen bölümde bölgesel bağlamda İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı incelenecektir.

3.2.1.2. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942)

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı yürürlükteyken, 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlanmış, 1938'in sonlarına doğru onaylanarak yürürlüğe girmiştir. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı sanayileşmeyi bir savunma aracı olarak görmesi, sanayiye tarımsal gelişmeyi de sağlayacak bir araç olarak düşünmesi ve

lkeler arası işbölümüne dayanan dış ticaret kuramını reddetmesi baēlamında birincisi ile aynı çizgidedir (Tekeli: 2010: 216). Diēer taraftan ikinci planın birinci plandan farkı, daha aēır sanayi kuruluşlarını barındırmasıdır. Plana göre yatırım sahalarının daēılımı şu şekildedir (Okuoēlu, 1998: 329):

- Yapay benzin, sülfürik asit, kimyasal gübre ve soda fabrikaları
- Zonguldak, Kütahya ve Ergani’de elektrik santrallerinin kurulması
- Sivas imento fabrikasının tamamlanması
- Zonguldak’ta kömür üretiminin iki katına çıkarılması
- Bulgurdaē ve Keban’da kurşun üretiminin genişletilmesi
- Divriēi’de kömür üretiminin 500.000 tona çıkarılması
- Murgul ve Ergani’de bakır üretiminde verimliliēin artırılması

Bu planda da projelerin seēiminde İç Anadolu’ya öncelik verilmiştir. Bunun yanı sıra Doēu Anadolu’nun da pay almaya bařladıēı görülmektedir. İkinci planın birinci planda farklılařtıēı bir diēer alan ise birinci planda geçici olarak tanımlanan devletçilik eēiliminin ikinci planda kalıcı hale dönüşmesidir. Bunun böyle olmasında devletin bölgesel gelişmişlik farkları gibi bünyesel sorunların çözümünün özel sektör yerine kamu gücüne dayanması anlayışı yatmaktadır (Tekeli, 2010: 216). İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı birinci plana göre daha kapsamlı ve ayrıntılı mekânsal düzenlemeleri içermektedir. Bu planda ülke bütünsel olarak ele alınmış, yollar belirli bir plana göre şekillendirilmiş, üretim ve tüketim olanakları, kapsamlı ve demiryolları aēırlıklı olmak üzere farklı ulaşım türlerinin birbirlerini tamamlamasına dayalı bir ulaşım sistemi içinde düzenlenmiştir (Keskinok, 2006: 35).

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı İkinci Dünya Savaşı yıllarına rast geldiēi için uygulama alanı bulamamıştır. Planın uygulanamamasında savaş koşulları olduēu kadar planı gerçekleştirecek finansman olanaklarının olmaması da önemlidir. Nitekim dönemin Başbakanı Celal Bayar plana finansman bulabilmek amacıyla Sovyet Rusya’ya bir gezi düzenlemiş ancak kredi bulma konusunda pek başarılı olunamamıştır. Bu yüzden İkinci Sanayileşme Planı’nın madencilik sektörüne yönelik kısmı 3 Yıllık Maden Programı olarak bakanlar kurulu kararıyla uygulamaya konulmaya çalışılmıştır.

Öte yandan ilerleyen yıllarda İkinci Dünya Savaşının iki farklı tarafı olan İngiltere ile Almanya arasında Türkiye üzerinde bir nüfuz kurma mücadelesi sonucu

ikinci plan revize edilmiş haliyle hem İngiliz hem de Alman kredileri temin edilerek hayata geçirilmiştir (Tekeli, 2010: 217-218). Sonuç olarak İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı da ilki gibi bölgesel dengeyi kurmayı amaçlamış fakat bu amacın çok uzağında kalmıştır. Erzurum, Sivas gibi geri bölgelerin en ileri noktalarında birkaç fabrika kurmak ile yetinilmiştir (Küçük, 1978: 249).

3.2.1.3. Arayış Dönemi (1942-1950)

Beş yıllık sanayileşme planları modern makro planlar olmamakla beraber genç cumhuriyetin ülkenin gelişim yoluna dair fikriyatıyla ilgili önemli birer belge niteliğindedir. Planlara bakıldığında samimi kalkınma çabalarıyla beraber ülkenin gelişmişlik farklılıklarının da farkında olduğu izlenimi edinilmektedir. Öte yandan iç ve dış siyasal dengeler yönetici kesimin bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarına olan yaklaşımlarını belirlemektedir. İkinci dünya savaşı yılları (1939-1945) ülke ekonomisini hem içsel üretim, dağıtım ve bölüşüm hem de dış ticaret alanlarında olumsuz etkilemiştir. Ülke savaşa girmemekle beraber savaş ekonomisi uygulanmak zorunda kalmıştır. Bu durumda bölgesel farklılıklar ikinci plana düşmüş, daha çok savaşın getirdiği dar boğazları aşmaya yönelik politikalar uygulanmıştır. Yine de içinde bulunduğu olanaksızlıklara rağmen yönetici sınıflar ülkenin savaş vb. gibi durumlar karşısında kendine yetebilecek bir duruma nasıl geleceğiyle ilgili fikir arayışlarına devam etmiştir.

Türkiye’de bölgelerarasındaki gelişmişlik farklılıklarına ilişkin farkındalığın köy-kent çelişkisi üzerinden görünür hale geldiği söylenebilir. Nitekim genç cumhuriyetin özellikle karşı karşıya kaldığı sorunlardan birisi tarım kesiminin, özelde de köylülüğün üretim koşullarıdır. Genç cumhuriyetin yönetici sınıfları ülkede yeteri kadar gelişmiş bir sanayi yapısının olmadığını farkındadır. Öte yandan ülke kalkınmasının gerçekleşebilmesi için hangi sektöre ağırlık verilmesi gerektiği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlere müteakip bir diğer önemli sorun da kalkınmanın özel sektörün mü yoksa devletin öncülüğünde mi gerçekleşeceği sorunudur. Bu konulara yönelik tartışmalar genç cumhuriyetin ilk ekonomik politikalarına yön vermiştir. Nitekim 1933-1934 yıllarında “Amerikan Raporu” adı verilen bir rapor “Türk çiftçisi” ve “çiftçi köyü” üzerine yoğunlaşmış, dönemin

başbakanı Celal Bayar tarafından “Birinci Köy ve Ziraat Kongresi”nde geniş ölçüde okunmuştur. Raporun önemli kısımlarında Türk çiftçisinin asırlarca itilip kakılan, sömürülen ancak yine de ülkenin gıda, hayvan ve insan gücünü temin eden kesimi olduğu, köy yerinin ise son derece gayri sıhhi şartlar taşıyan bir yer olduğu belirtilmiştir. Celal Bayar da nutkunda köylünün durumunu düzeltmenin devlete düşen birinci vazife olduğunu belirtmiştir (Tütengil, 1983: 64).

İkinci Dünya Savaşının bitişinin ardından siyasal ve ekonomik koşulların da görece iyileşmesiyle beraber kalkınma arayışları köy-kent, tarım-sanayi, devlet-özel teşebbüs alternatifleri üzerinden devam etmiştir. Bu bağlamda tartışma yaratan ilk kamu kalkınma hamlesinin 1946 yılında Kadro Dergisi yazarlarından İsmail Hüsrev Tökin ve Şevket Süreyya Aydemir’e hazırlatılan ve İvedili Sanayi Planı olarak anılan plan olduğu görünmektedir. Bu plan birinci ve ikinci planların elde ettiği başarıyı da örnek alarak devlet girişimciliği öncülüğünde bir sanayileşme hamlesini içermektedir. Öte yandan bu plan diğer planlardan farklı olarak tarımda da sanayiye girdi oluşturacak malların üretilmesini öngörmektedir. Bu durum planın “Öz Rapor” kısmında şöyle geçecektir (Tören, 2007: 133):

“Polikültür ise evvela ziraatle çeşitliliği istihdaf eder ve bu çeşitlilikteki memleket sanayi için hammadde tedariki gayesi de vardır. Aynı zamanda memlekette bu sanayileşme hareketini de besleyecek böyle bir polikültür, milli vasıflı gelişmenin ilk şartıdır”

1946 İvedili Sanayi Planı devlet sektörüne, iç kaynaklara ve sanayiye ağırlık veren bir yapıya sahipti. Ancak planın gerçekleşmesi için dış finansmana ihtiyaç duyulmaktaydı. Yeni kurulan uluslararası denge gereği Sovyetler Birliği’nden yardım istemekten çekinen hükümet ABD Export-Import Bankasından 500 milyon dolar kredi talep etmiş ancak sadece 25 milyon dolar kredi alınabilmiştir. Yine aynı dönemde yeni kurulmuş bulunan Demokrat Parti’nin (bundan sonra DP) CHP’nin devletçi politikalarına sert muhalefetine de etkisiyle 1946 İvedili Planı yürürlükten kaldırılmıştır (Tören, 2007: 134). Bunun ardından 1947 yılında Türk Ekonomi Kurulu üyesi bir ekip tarafından Kemal Süleyman Vaner başkanlığında ve “Vaner Planı” olarak da bilinen 1947 İktisadi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plan önceki plana göre uluslararası ekonomik işbölümüne daha uyumlu bir plandır. 1947 Planının öncelikleri, ulaşım, haberleşme ve tarımsal gelişmedir. Sanayi sektörü planın

öncelikleri arasında en son sırada yer almaktadır (Gülalp, 1983: 45). Bu planın finansmanı için Türk Hükümeti Avrupa İktisadi İşbirliği Komitesi'ne 615 milyon dolarlık bir kredi talebiyle başvurmuştur. Amerikalılar bu başvuruyu da reddetmişlerdir (Tezel, 1982: 241).

Bu planlar döneminde Avrupa ve ABD'nin ekonomik gündeminde ise savaş sonrası harap olmuş Avrupa'nın ekonomik yardımlarla yeniden imarı vardı. Truman doktrini olarak anılan bu görüş ABD yardımları ile yıkıntıya uğramış Avrupa'nın iktisadi yönden yeniden kalkınması amaçlanmaktaydı. Amerika ise bu yardımlarla kendisine tekrardan ihracat yapabileceği yeni ve istikrarlı pazarlar yaratmaya çalışıyordu. Türk hükümetinin kendi kalkınmasını finanse edebilmek ve bu yardımlardan pay alabilmek içinse belli yapısal düzenlemeleri hayata geçirmesi gerekiyordu. Siyaset alanında çok partili hayata geçişle yapılan bu düzenlemeler, iktisadi hayatta da kamu girişimciliğiyle kalkınmaktan özel sektör öncülüğünde kalkınmaya, sanayileşerek kalkınmaktan ise tarımsal üretime dayanarak kalkınmaya tekabül ediyordu. Bu bağlamda gerekli dış yardımı alabilmek için pek de resmi olmayan bir kanalla 1947 yılında Amerika'dan uzman bir ekip Max Weston Thornburg başkanlığında Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu ekibin amacı ABD yardımlarının kullanım biçimini saptayan bir rapor hazırlamaktır (Tören, 2007: 177). Öte yandan ekibin hazırlayacağı rapor aslında Türkiye'nin batı dünyasına kabulü ve Marshall yardımını alabilmesi için yapması gereken ekonomik düzenlemeleri içermektedir. Bu rapor daha sonra "Türkiye Nasıl Yükselir" ismiyle yayınlanmıştır. Her ne kadar rapor Türkiye'nin Marshall yardımından faydalanabilmesi için yapması gereken yasal-kurumsal alt yapı değişiklikleri konusunda yol gösterici idiyse de Türkiye'deki köy-kent çelişkisini ve köylerin durumunu gerçekçi bir gözle anlatmıştır (Tütengil, 1983: 64; Tören, 2007: 178) :

"Şehir içindeki hiçbir tezat şehirlerle taşra arasındaki kadar bariz değildir. Türk'lerin beşte dördü köylerde yaşar ve ziraatle meşgul olur. 40.000 köy bin seneden beri hemen hemen hiç değişmemiştir. Bu köylerde insan M.Ö. 3000 senesinde Sümerlilerin resimlerini yapmış oldukları parmaklıksız tekerlekli kağınyı, kadim karasabanı görür. İşe yarar köy yolları olmadığı ve yol adı verilenlerin çoğu da düpedüz birer patika oldukları için köylüleri veya mahsüllerini taşımak hususunda öküz arabası veya merkepten başka pek az şey işe yarar.

...

Köy sekenesinin çoğunluğu için hela ve yıkanma kolaylıklarının yokluğu o derecededir ki umurun sıhhatine tesir eden hal ve şartların bundan daha kötü ve aşağı bir seviyede olması mümkün değildir.

...

Türkiye’den ayrılırken kalan intiba, büyük kısmı hala ortaçağ, hatta daha eski yaşama tarzları içinde bulunan bir halk üzerine empoze edilmiş ince bir modernlik kaplaması içinde bulunan bir âlemin bıraktığı intibadır.”

Raporun geneline bakıldığında Thornburg’a göre Türkiye’de tarım, ticaret ve sanayinin gelişiminin ön koşulu yollar ağını kurmak ve sulama şebekelerini geliştirmektir. Sanayide ise hafif sanayiye yönelmek gerekir. Yine çiftçinin mahsullerini istihsal ve nakletmek için basit fakat modern vasıtalarla ihtiyaç vardır. Bu basit vasıtaların çoğu Türkiye’de imal edilebilir. Bunlar dışarıdan parça olarak ithal edilip Türkiye’de monte edilebilir (Sönmez, 2012: 324).

Thornburg raporu Türkiye’nin Marshall yardımı almasına yardımcı olmuştur. 1923-1930 arasındaki liberal dönemden sonra başlayan devletçilik hamlesi ikinci dünya savaşından sonra bu raporla birlikte yerini tekrardan özel sektör öncülüğünde tarımsal üretim artışına bırakmıştır. Bundan sonraki yıllar tarımda makineleşmeye ve dış yardıma dayalı Demokrat Parti dönemi olacaktır. Öte yandan Raporun araçsallığı bir kenara bırakılırsa Türkiye’deki köyler ve kentler arasındaki farklılaşmaya dair tespitleri oldukça çarpıcıdır. Ülkenin büyük kesiminin köylerde yaşadığı, hatta özellikle doğu ve güneydoğu bölgesinin köyler toplamından oluştuğu düşünülürse köy-kent çelişkisinin bölgeler arasında farklılaşmanın temelini oluşturduğunu da söyleyebiliriz. Nitekim sonraki yıllarda şehir sayısını artırabilen bölgeler, şehirlerde sanayi ve hizmetler kesiminin de büyümesiyle bölgesel gelirin büyük bir kısmını alıyorken, şehirleşme oranı düşük kalan bölgeler ise kırsal ağırlıklarını korumaya ve ulusal gelirden düşük paylar almaya devam edeceklerdir.

3.2.2. Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)

1950-1960 yılları arası çok partili hayata geçiş ve ilk olarak genç cumhuriyetin kurduğu değil ama ondan ayrılan bir grubun kurduğu Demokrat Parti (DP)’nin iktidar yıllarıdır. Bu yıllarda bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları yine kendisini köy-kent çelişkisi üzerinden göstermeye devam etmiş, bu bağlamda da siyasete yön vermiştir. Anılan dönemin bölgesel gelişmişlik farklılıkları bakımından kendini gösterdiği alanlar, tarımda makineleşme ve demiryolları yerine kara yollarına ağırlık verme üzerinden belirginleşmiştir. Tarımda makineleşme bir önceki bölümde

değınilen Marshall yardımları neticesinde gerçekleşmiş, yine kara yolları inşaatları da aynı yardımlarla finanse edilerek hızlandırılmıştır.

DP'nin kuruluşunda daha önce anılan köy-kent elişkinsinin önemli bir rolü vardır. Demokrat partinin oluşumunu hızlandıran olay 14 Mayıs 1945'de Meclis'te görüşölmelerine başlanan “iftiyi Topraklandırma Kanunu” olmuştur. Tartışmalar sürerken 7 Haziran'da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprölü ve Refik Koraltan CHP Meclis grubunda “Dörtlü Takrir” ismiyle bilinen bir önerge vermişlerdir. Önergenin 12 Haziran 1945'de CHP Meclis Grubunda görüşölerek reddedilmesinden sonra Menderes, Köprölü ve Koraltan Eylül 1945'de Meclis'ten ihraç edilmişler, Bayar ise milletvekilliğinden ve 2 Aralık 1945'de CHP'den istifa etmiştir (İba, 1998: 157). “Dörtlü Takrir”i oluşturan kişiler daha sonra DP'nin kurucu kadrolarını oluşturmuşlardır. “Dörtlü Takrir”in asıl tepkisi iftiyi Topraklandırma Kanunu'ndaki büyük toprak sahiplerinden topraksız köylüye aktarılacak toprak ile ilgili maddeydi. Bu kanun maddesi bütün toprak ağalarını kızdırmış ve de ürkütmüştü (Timur, 1994: 12). Başta Menderes olmak üzere “Dörtlü Takrir”i oluşturan kimseler aynı zamanda şahıs olarak da büyük çiftliklere sahip olan kimselerdi. Bu durum daha sonraları DP'nin oy aldığı kesimlere bakıldığında daha net ortaya çıkacaktı.

DP'nin dünya görüşü ile DP'den önce yayınlanan Thornburg Raporu, Truman doktrini, DP'den önce hazırlanılmasına başlanan ve DP iktidarından sonra yayınlanan Barker Raporu, dönemin ulaşım politikalarında yol gösterici olan Hiltz Raporu ve en nihayetinde yardımlarından faydalanılan Marshall Yardımı arasında felsefi bir çakışma söz konusuydu. Bu felsefi çakışma, dönemin bölgesel politika şekillenişine de yön vermiştir.

Daha önce anlatılan Thornburg Raporu Türkiye'de geri kalmışlığın başlıca sebebi olarak ağır sanayiye dayalı kalkınma planlarını ve aşırı müdahaleci devletçilik eğilimlerini görüyordu. Rapor Türkiye'nin kalkınmasının özel sektör öncölüğünde ve tarıma dayalı olarak gerçekleşebileceğini öngörüyordu. Nitekim 1949'da hazırlanmaya başlayan ve DP'nin seçimleri kazanmasının ardından 1951 yılında yayınlanan Barker Raporu da Thornburg Raporundaki fikirleri daha sistematik bir şekilde ele alıyordu. Barker raporuna göre Türkiye'nin geliştirmesi gereken sanayi dalları öncelik sırasına göre şu şekilde olmalıydı (Timur, 1994: 73):

1- Tarımsal ürünleri işleyen endüstri dalları ve pamuk çırçırılama makineleri

2- Küçük dökümhaneler, kalıp ve kaplama makineleri, soba imalatı, basit tulumbarlar, çekiç, testere vb.

3- Çimento, tuğla, kiremit, cam vb.

4- Deri işleri, kundura

5- Möble, kaplama, tahta sanayi

6- Hafif kimya (aşı ve serum, sabun, haşarat öldürücü)

7- Seramik eşya, çömlekçilik

8- Köy el sanatları

Buna karşılık aynı rapora göre Türkiye’de inkişaf ettirilmemesi gereken sanayi dalları da şunlardır:

1- Her çeşit lüks eşya

2- Ağır makine ve madeni eşya

3- Ağır kimya

4- Selüloz ve kâğıt

Bu rapor da tıpkı Thornburg Raporu’nda olduğu gibi tarımsal üretime ağırlık veriyor, tarımsal üretime eşlik edecek hafif bir sanayileşmeyi uygun görüyordu. Önceki planlı dönemlerde Cumhuriyet’in oluşturmaya çalıştığı ağır sanayi yatırımlarını ise “Türkiye’de inkişaf ettirilmemesi gereken sektörler” olarak niteliendiriyordu. Bu raporun Thornburg Raporu’ndan bir farkı keskin bir şekilde devletçilik politikalarını reddetmek yerine devletçi politikaların özel sektörün gelişimine yol açacak şekilde alt yapı yatırımlarına yönelmesi gerektiğini belirtmesidir (Tören, 2007: 188). Bu tartışmalara ek olarak Türkiye’nin ulaşım durumuyla ilgili bir rapor da (Hilts Raporu) 1948 yılında “Türkiye’nin Yol Durumu” başlığıyla yayınlanır. Hilts Raporu’na göre Türkiye’nin ulaştırma ağı metalleri pazara ulaşmasını sağlayacak şekilde genişletilmeli, özellikle bu yapılırken demiryolları yerine kara yolları yapımına ağırlık verilmelidir. Ayrıca Türkiye yol yapımı için gerekli makineleri ABD’den ithal etmelidir (Tören, 2007: 186).

DP iktidarıyla Marshall Planı’nın Türkiye’ye öngördüğü “Avrupa’nın tahıl ambarı olma” projesi hayata geçirilmiştir. Bu dönemde Marshall yardımları tarımda

modernizasyonu sağlama ve verimliliği artırma amaçlı kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda bu durum açıklıkla görünmektedir:

Tablo 8: Türkiye Tarımında Makineler ve Tarım Araçları Sayısı

Makineler	1944	1948	1952	1957
Madeni Pulluklar	419.932	771.258	853.846	1.012.174
Traktörler	956	1.750	31.415	41.144
Traktör Pullukları	1.900	3.323	30.776	46.251
Biçerdöverler	103	994	3.222	6.523
Ekme Makineleri	6.515	14.796	30.203	36.781
Harman Makineleri	2.096	19.248	22.033	-

Kaynak: Rozaliev, 1978

Tablo 8'e bakıldığında tarımda kullanılan alet ve makine sayısında 1940'lı yıllardan 1950'li yıllara geçildiğinde çok büyük artışlarla karşılaşılır. Bu bağlamda DP hem uluslararası ekonomik dengelerin getirdiği şekilde özel sektör öncülüğünde tarımsal üretime ağırlık vererek siyaseten dış dengeyi sağlamış, hem de Marshall yardımlarını yurtiçinde son derece adaletsiz dağılmış ve belli kişilerin elinde bulunan tarımsal verimliliği artıracak şekilde (DP'nin kuruluşunda desteğini aldığı toprak ağalarını memnun edecek şekilde) kullanarak iç dengeyi sağlamıştır. Bu politikanın yol açtığı başlıca bölgesel sonuç tarımda mülkiyet ilişkilerinin daha da bozulması, (küçük topraklı çiftçilerin topraklarını toprak ağalarına devretmesi), topraksız köylü sayısında artış ve bunun sonucunda da toprağından kopan kitlelerin kente göç ederek ucuz iş gücü depolarını oluşturmaya başlamasıdır. Nitekim DP bu politikalarının siyasal karşılığını toprak mülkiyetinin en bozuk olduğu doğu ve güneydoğu bölgelerinden çıkardığı milletvekili sayısındaki artışla alacaktı. 1950 yılındaki seçimlerde doğu illerinden CHP 36, DP ise 44 milletvekili çıkarırken, 1954 seçimlerinde CHP 30, DP ise 60 milletvekili çıkarmıştı (Sönmez, 2012: 337). DP'nin doğu illerindeki bu başarısında tarım politikaları kadar doğu illerinin tek parti dönemindeki uygulamalara duydukları tepki de yer almaktaydı.

Marshall yardımlarının kendini gösterdiği bir diğer alan Türkiye'nin ulaşım ağında ortaya çıkmaktadır. Ulaşım politikası daha önce bahsedilen Hilts Raporu doğrultusunda demiryollarından karayollarına kaydırılır. Bunun için gerekli finansman da yine Marshall yardımlarından sağlanır. Türkiye 1948-1960 yılları

arasında toplam 40.389.685 dolar ABD yardımını kara yolu inşasında kullanmıştır (Tören, 2007: 218).

DP döneminde her ne kadar devletçiliğe karşı bir duruş söz konusu idiyse de iç ve dış dengeler devletçi politikaların devamlılığını sağlamıştır. Boratav (2003)’e göre de DP 1954-1960 yılları arasında geniş kamu kesiminin özel sermaye birikimiyle işlevsel bir bütünlük içinde eklemlendiği bir ekonomik yapının yerleştiricisi olmuştur. Şu farkla ki DP yönetimi plansız ve programsız bir şekilde, günü gününe ve el yordamıyla iktisat politikalarını şekillendirmeye çalışmıştır (Boratav, 2003: 109). Bu yüzden ne ulusal ne de bölgesel ölçekte bir planlama çabasına girilmemiştir. Adnan Menderes öncülüğünde 5 hükümet programı hazırlayan DP iktidarı bölgesel farklılıklara dair ciddi bir politika oluşturmadığı gibi sadece 2. Adnan Menderes Hükümeti’nin programında (09.03.1951-17.05.1954) *“Köy okullarının inşaatında Doğu illeri ile bu iller kadar geri kalmış diğer illerin ihtiyaçları ön planda tutulacak ve köylü vatandaşları mükellefiyete tabi tutan mevzuat kaldırılacaktır. Doğu’da bir üniversitenin temeli atılacaktır”* ifadelerine yer vermiştir. DP programları daha çok tarıma öncelik verecek ve tarımsal sorunları çözecek belirsiz politika önermelerine yer vermişlerdir (MGK, 1993: 196-197). DP döneminde doğrudan bölgesel gelişmişlik farklılıklarını ortadan kaldırmak ya da bu doğrultuda politikalar uygulamak üzere olmasa da en azından şehirlerin planlanması, imar ve iskân sorunlarının çözümüne yönelik oluşturulan bir kurumsal yapı 1958’de kurulan “İmar ve İskan Bakanlığı” olmuştur. Bu bakanlık kanunun kendine verdiği yetki çerçevesinde bazı bölgesel planlar (Doğu Marmara, Çukurova, Ege, İç Anadolu, Keban ve Zonguldak Bölge Planları) hazırlamıştır. Öte yandan hazırlanan bölge planları ekonomik bir perspektif yerine daha çok mühendislik konusu olan fiziki planlama gibi pratik sorunlara cevap verme amacı taşımaktaydı. Nitekim bu bölge planlarının tamamlanması 1961 Anayasası ile açılan planlı döneme kalmıştır. Onun haricinde Menderes hükümetlerinin Ankara’nın doğusunda kalan bölgelere dönük bir politikası olmadığı gibi uygulamada da mevcut kaynaklar Ankara’nın batısına yöneltildiği. İller bankasının fon yardımlarının dağılımından Doğu Anadolu illerinin aldığı pay % 14,5 iken Ankara’nın batısında kalan illerin payı % 50’nin üzerinde olmuştur (Tokgöz, 1976: 52-53).

3.3. İTHAL İKAMECİ DÖNEMDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1960-1980)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminden beri ekonomik anlamda farklı gelişmişlik seviyelerine sahip bölgelerin varlığı bilinen bir realitedir. Öte yandan kamu gücünün bu konuya olan yaklaşımı zamana göre farklılık göstermektedir. 1960 yılından sonra siyasal gelişmelerin de etkisiyle planlı kalkınma dönemine geçilmiş, ancak bu geçişin bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını gidermeye dönük politikalar üzerindeki etkileri farklı olmuştur. Nitekim bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarına ilişkin yönetsel, yasal-kurumsal, bilimsel, siyasal ve küresel eğilimler her zaman farklı olmuştur. Bu farklılıkların bir bileşkesi olarak ortaya çıkan bölgesel bağlamdaki politik müdahaleler de zamana göre farklılaşmıştır.

1960'lı yıllara geçişle beraber Türkiye'nin kalkınmasının hangi yollarla olması gerektiği gerek akademik gerekse devlet yönetimini oluşturan bürokratik kademelerde yoğunlukla tartışılan bir konu olmuştur. Bu dönemde siyasal gelişmelerin de etkisiyle ithal ikameci bir büyüme yaklaşımı devlet tarafından benimsenmiştir. Devlet bu bağlamda özel sektörün yanında iktisadi hayata kamu iktisadi teşekkülleri aracılığıyla aktif müdahale eden bir erk haline gelmiştir. Öte yandan yine aynı dönemde karma ekonomiye dayalı iktisadi planlar oluşturulmuş, planlı kalkınma bir model olarak benimsenmiştir. Bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarına da yine bu kalkınma planları çerçevesinde yaklaşılmıştır. Bu bağlamda ilki 1963-1967 ikincisi de 1968-1972 yıllarını kapsayan iki beş yıllık kalkınma planı başlangıç olmuş, kalkınma planlarının hazırlanması bir gelenek halinde günümüze kadar devam etmiştir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP, 1963-1967) 15 yıllık uzun vadeli kalkınma hedefinin ilk hamlesini oluşturmaktadır. Bu plan yıllık % 7'lik bir büyüme hızı hedeflemiştir. Öte yandan BBYKP gelir grupları arasında sosyal adalet dengesinden sonra ikinci büyük toplumsal hedef olarak bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın sağlanmasını gerekli buluyordu (Tokgöz, 1976: 56). Bu durum BBYKP'de şu şekilde ifade edilmiştir (DPT, 1963: 53):

“Yurdumuzda çeşitli bölgeler arasında gerek iktisadi faaliyet hacmi ve gelir seviyesi, gerekse en geniş anlamıyla sosyal hizmet ve tesisler bakımından büyük dengesizlikler vardır. Plânlı kalkınmamızın ikinci büyük toplumsal amacı, bölgeler arasındaki bu dengesizliğin azaltılması ile bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın sağlanmasına yöneltilmiştir”.

Bu bağlamda BBYKP’nin dengeli kalkınma stratejisini benimseyen bir plan olduğu söylenebilir. BBYKP aynı zamanda ulusal planı tamamlayıcı bir bölgesel planlama perspektifine sahiptir. Bölgesel planlamanın bölgesel gelir artışını maksimize edeceği gibi bölgeler arasındaki gelir dağılımını düzenleyici bir rolü olduğunu da vurgulamaktadır. Yine bu planda bölge politikasının hedefleri şu şekilde belirlenmiştir (DPT, 1963: 471):

- 1- *Nüfusu, kaynaklar ve iktisadi çalışmalarla orantılı olarak dağıtarak daha dengeli bir gelir dağılışı sağlamak üzere yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılımında bölgelerarası dengeli bir kalkınmanın esaslarını göz önünde bulundurmak;*
- 2- *En yüksek iktisadi ve sosyal üretkenliğin elde edileceği büyüme noktalarına kaynakların öncelikle ve geniş ölçüde ayrılması yoluyla genel verimlilik derecesini yükseltmek;*
- 3- *Plân Hedefleri ve Stratejisinde de belirtildiği gibi, bölge politikasının hedefleri, bölgelerarası dengesizlikleri gidermek ve geri kalmış bölgelerin daha hızla kalkınmalarını sağlamak şeklinde özetlenebilir.*

BBYKP bölge politikasının hedeflerini belirledikten sonra potansiyel gelişme bölgeleri, geri kalmış bölgeler ve büyük şehir bölgeleri (metropolitan bölge) olmak üzere üçlü bir ayırıma gitmiştir. BBYKP bu bağlamda belli bölgelerde ağırlık kazanan sektörlerin geliştirilmesini sağlayarak o bölgelerde kalkınma kutupları oluşturmaya çalışmıştır. BBYKP’de yapılan potansiyel gelişme bölgeleri tanımlaması bu kapsama girmektedir. Geri kalmış bölgeler ise kamu hizmetlerinin dağıtımından yararlanmada “eşitlik ilkesi”ne göre öncelikle pay alacak bölgeler olarak tanımlanmıştır. Metropolitan bölgeler de daha çok gelişmiş bölgelerdeki sosyal, iktisadi ve fiziki problemlerin ortadan kaldırılmasına yönelik bir bakış açısıyla tanımlanmıştır.

BBYKP bölge planı olarak Antalya Bölgesi, Doğu Marmara Bölgesi, Zonguldak Bölgesi ve Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi bölgesel planlarını öngörmüştür. Yine BBYKP bu bölgesel planlar için teşkilatlanma ve personel ihtiyacını giderecek bazı politika öngörülerinde de bulunmuştur. Bu durum planda şöyle dile getirilmiştir (DPT, 1963: 476):

“Bölge kalkınma ve planlamasıyla ilgili çalışmaların gerçekleştirilmesi, hem merkezde hem de bölgelerde ihtiyaca elverişli teşkilât ve yetkili personel bulunmasını gerektirmektedir. Varılacak en son amaç her bölgede araştırma takımları kurmak yoluyla ilerde genel plân çerçevesine uygun bölge programları hazırlamak ve bunların uygulanması bakımından gerekli idari teşkilâtlanmayı sağlamaktır.”

BBYKP’de göreceli olarak geri kalmış bölgelere özel sektörün yatırım yapmasını teşvik amacıyla 19 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı kanun ile 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu’nda bir değişiklik yapılarak yatırım indirimi uygulaması getirilmiştir (Dinler, 1998: 191).

BBYKP’ından sonra İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP, 1968-1972) hazırlanmıştır. İBYKP bölgesel gelişme sorununu “Toplumun Yurt Üzerinde Yerleşmesi ve Barınması” başlığı altında incelemiştir. Bu bağlamda bölgeler arası dengeli gelişme için kamu hizmet ve alt yapı yatırımlarının geri kalmış bölgelerdeki “büyüme potansiyeli yüksek stratejik şehirleşme merkezleri”nde konumlandırılması öngörülmüştür. Bu durum planda şu şekilde açıklanmaktadır (DPT, 1967: 263):

a- *Bölgelerarası dengeli gelişmeyi gerçekleştirmek için hizmet yatırımları bu hizmetlerden yeter ölçüde yararlanamayan kitlelere yöneltilerek bu yatırımların bölgelerarası dengeli dağılımı sağlanacaktır. Az gelişmiş bölgelerin iktisadi faaliyetlerini artıracak yatırımlar bu bölgelerde büyüme potansiyeli yüksek stratejik şehirleşme merkezlerinde yoğunlaştırılarak kendi kendine gelişme gücü kazanan ve çevresini etkileyen gelişme noktaları elde edilecektir.*

b- *İktisadi faaliyetleri az gelişmiş bölgelere yöneltmek için kamu yatırımlarında birden fazla kuruluş yeri üzerinde durulacak, iktisadi olmak niteliğini kaybetmeden geri kalmış bölgelerdeki gelişme merkezlerinde yapılması tercih edilecek, bu bölgelerin kaynaklarını geliştirici ve özel sektörün yatırımlarını bu bölgelere yöneltici bir politika izlenecektir.*

İBYKP önceki plandan farklı olarak şehirleşme olgusunu bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinde kullanılacak bir araç olarak görmektedir. Planda bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “Şehirleşme desteklenecek ve şehirleşmeden ekonomiyi itici bir güç ve bir gelişme aracı olarak faydalanılacaktır”. Diğer taraftan yine ikinci planda, şehirleşmenin önceki planda yer almamasından bölgeler arası dengesizlikleri gidermeye dönük politikaların başarısını kısıtlayan bir unsur olarak bahsedilmektedir (DPT, 1967: 265):

“Son yıllara kadar şehirleşmeyi iktisadi ve sosyal kalkınmanın bir unsuru olarak değerlendiren bir anlayış ortaya çıkmamış bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye’de bölgelerarası dengesizlikleri giderici yönde geliştirilmesine çalışılan politikaların ve bu amaçla alınan tedbirlerin başarısını kısıtlamıştır. Bölgeler arasında dengeli bir gelişmenin

sağlanabilmesi, şehirleşmenin geliştirilmesine bağlı bulunmaktadır. Bu anlayış içinde ele alınmayan iskân konuları da sorunun çözümü için yeterli bir uygulamaya erişememiştir.”

İBYKP’de bölgeler arası dengesizliklerin daha çok şehirleşme üzerinden ifade edildiği görülmektedir. Bu bağlamda tarımda kapitalizasyonun gelişmesi, makineleşmenin kırdaki emek gücünü çözerek şehre yöneltmesi hem desteklenen hem de modernizasyon sürecinin sonunda kaçınılmaz olan bir olgu olarak olumlanmaktadır. Aynı bağlamda kamu alt yapı yatırımlarının da az gelişmiş bölgelerde şehirleşme potansiyeli yüksek olan bölgelere yönlendirilmesi ön görülmektedir. Böylelikle şehrin potansiyelinden yararlanılarak kendi kendine gelişme gücü kazanan ve çevresini etkileyen kalkınma kutupları yaratılması planlanmıştır (DPT, 1967: 268).

İlk iki planın genel bir değerlendirilmesi yapıldığında yetersizliklere rağmen bölgesel dengesizliklerin giderilmesi ve bölgesel gelir dağılımında düzelme için bölge bazlı bir bakış açısının yakalanabildiği göze çarpmaktadır. Her iki planda da belirtilen amaçlara ulaşabilmek için bölge planlarının oluşturulması gerektiği belirtilmektedir. Hatta ilk plandaki gerekli teşkilat ve personel vurgusu bölgesel gelişme ve kalkınmanın yerel ayaklarına ilişkin dönemin ilerisinde bir bakış açısı getirmektedir. Yine de izleyen süreçte kamuyu oluşturan kişi ve kurumların bölge planlamasına olan yaklaşımları son tahlilde belirleyici olmuş, bölgesel kalkınma perspektifi bilim dışı, siyasal bakış açılarıyla zarar görmüştür.

İBYKP’nin uygulamasının son yılı olan 1972 yılına ait olan programda kalkınma planı metninde yer alan “Bölgesel Gelişme” bölümünün yerine “Yurt Düzeyinde Dengeli Gelişme”, “Bölge Planlaması” yerine de “Kalkınmada Öncelikli Yöre” başlıklı konulara yer verilmiştir. Bir başka deyişle “bölge” kelimesinin kullanılmasından kaçınılmıştır (Dinler, 1998: 193). Bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi ve gelir dağılımının iyileştirilmesine yönelik oluşturulan planlarda kullanılan “bölge” kavramı sadece planlı dönemde değil, daha önceki DP ve 1961 anayasasının hazırlanması dönemlerinde de çoğu kereler rahatsızlık yaratmıştır. Bölge bilimi ve bölgesel planlama çerçevesinden bakıldığında son derece garip olan bu algı ne yazık ki üçüncü kalkınma planından itibaren kalkınma planlarına sirayet etmiştir. Bilimsel bir kavram olan “Bölge Planlaması” ülkede bölgeci eğilimleri

artıracağı gerekçesiyle kalkınma planlarından çıkarılmıştır. Bu konuyu Tekeli (2010) şöyle anlatmaktadır:

“1973-1977 döneminde uygulanmak üzere hazırlanan üçüncü plan bölge kelimesine ve kavramına çok yabancıdır. Dönemin Planlama Teşkilatı Müsteşarı Memduh Aytür’ün yersiz ve dayanaksız bölgecilik kaygıları yüzünden plandan tüm bölge kelimeleri çıkartılmış, onun yerine “yöre” kelimesi kullanılmıştır. Bölge konusunda olan değişiklik yalnız kelime değildir. Planda “gelişmiş bölgede geri yöreler olduğu gibi gelişmemiş bölgelerde ileri yöreler vardır” denilerek bölge yapısının kavranamamış olduğu hakkında açık bir ipucu verilmektedir (Tekeli, 2010: 73)”

Bu bakış açısıyla hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP, 1973-1977) metninde gerçekten de “bölge” kavramına yer verilmemiş, bölgesel planlamaya dair de bir eylem planı oluşturulmamıştır. ÜBYKP önceki planlardan farklı olarak bölgesel planlar yerine il düzeyinde yapılacak planlar öngörmüştür. Öte yandan bu plan illerin birleşmesiyle oluşabilecek bölgesel düzeydeki planlara ise karşı çıkmaktadır (DPT, 1972: 938):

“Teşkilatlanma, kaynakları bir araya getirme, yürütme, gözetim ve denetim fonksiyonları yanında «Planlama» da idarenin temel fonksiyonları arasındadır, idarenin verim ve etkenliğinin en üst düzeye çıkarılması, bu fonksiyonların ahenkli işleyişine, başka bir söyleyişle bu fonksiyonları gören organlar arasında koordinasyon ve işbirliğinin sağlanmış olmasına bağlıdır. Bu konudaki aksamalar, idarenin fonksiyonlarını yerine getirmede yetersizliklere yol açabilmektedir. Bunların giderilmesi, Anayasa’nın 115 ve 116. maddelerinde yer alan «Merkezden» ve «Yerinden» yönetim ilkelerinin planın bütünlüğünü bozmayacak biçimde işletilmesi ile mümkün görünmektedir.

Bu nedenledir ki

i- Geçmiş dönemlerde plan bütünlüğünü bozacak bir biçimde gelişmeler gösteren idarenin bölgesel düzeye yayılma eğilimlerini önleyecek ve bu eğilimleri Anayasa’nın 115 inci maddesinde belirlenen sınırlar içine alacak yasaların Üçüncü Plan Döneminde çıkarılmasına çalışılacaktır,

ii- İl (Mahallî idareler) Planlaması için gerekli teknik kadroların yetiştirilmesi yine Üçüncü Plan Döneminde aşamalı olarak tamamlanacaktır.”

Öte yandan ÜBYKP’nin il planlamasına dayanan yaklaşımı bölgesel planlamayı ikame etmekten uzak kalmıştır. Geray’a göre (1989) korkulduğu gibi bölge planlaması ülkenin bölünmesi değil, farklı toplumsal, ekonomik, etnik özellikler taşıyan bölgelerin sorunlarına ilden büyük ölçekte yaklaşılmasıdır. Birden çok ilin ortak bölgesel özelliklerinden kaynaklanan geniş ölçekli sorunları ulusal ölçekteki planlama yanında tamamlayıcı nitelikte bölge planlaması yapmayı, bölge planlaması hazırlayıp uygulamayı gerektirmektedir (Geray, 1989: 16)

ÜBYKP uzun dönemli hedef ve amaçları sıralamış, bu hedef ve amaçlar içerisinde bölgesel dengesizlikler “şehirleşme” ve “kırsal yerleşme” başlıkları çerçevesinde ele almıştır. Üçüncü plan ikinci plandan farklı olarak aşırı şehirleşmenin dengesizlik yarattığını, şehirlerde nüfus ve sanayi yoğunlaşmasının arazi rantını artırdığını, öte yandan yine köysel yerleşimin de çok dağınık olduğunu, kanuni zorunluluklarla köylere götürülen bir takım kamu alt yapı hizmetlerinin üretici yatırımlara ayrılacak kaynakları daralttığı belirtilmektedir (DPT, 1972: 112-113).

ÜBYKP’nin özgün kavramı olan Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) yaklaşımı planın bölgesel farklılıklara olan yaklaşımını da açık bir şekilde yansıtmaktadır. Buna göre ilk iki planda üstü kapalı olarak değinilen ulusal kalkınma-bölgesel kalkınma gerilimine açıkça değinilerek aslolanın ulusal kalkınma olduğu defaten vurgulanmıştır. Plana göre; “*Yöresel kalkınma çalışmalarının, millî plan çalışmalarını tamamlayan ve millî plan uygulamasına yardımcı olan, millî plan ilke ve politikalarına uygun nitelikte çalışmalar olması özellikle gözetilecektir* (DPT, 1972: 948).”

ÜBYKP’nin getirdiği bir uygulama olan KÖY uygulaması daha sonraları da devam etmiştir. Ancak bu planı haiz bir özellik olan “bölge” ve “bölgesel planlama” gibi kavramlardan kaçış Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (DBYKP, 1979-1983) son bulmuş, üstelik bölgeler arası farklılıkların ve bölgesel gelir dağılımındaki adaletsizliğin hala önemini koruduğu vurgusundan hareketle önceki planların bu konudaki başarısızlığı da kabul edilmiştir. DBYKP’de bölgesel planın önemi “*Planlı dönemde gerek bölgesel planlama yapacak, gerek yatay eşgüdümü sağlayacak örgütlenme ve kurumlaşma, yeterli yönetsel ve teknik güçle oluşturulmamış, deneme niteliğindeki birkaç örnek dışında bölgesel gelişme planları hazırlanamamıştır* (DPT, 1979: 72)” denilerek vurgulanmıştır. Bunun yanında bölgesel gelir dağılımındaki adaletsizliğe en çok vurgu yapan, bunu sayısal verilerle somutlaştıran ilk plan da yine DBYKP olmuştur. Bu bağlamda DBYKP planlı yıllarda bölgesel anlamda gelir dağılımında bir düzelmenin olmadığını, bölgeler arası eşitsizliklerin giderek arttığını belirterek önceki yıllarda tam olarak vurgulanmayan, kavramlarla oynanarak görmezden gelinen dengesizlikleri açık bir şekilde vurgulamıştır.

DBYKP planlama mekanizmasına mekânsal bir perspektif kazandırmayı amaçlamıştır. Bu durum planda şu şekilde ifade edilmiştir (DPT, 1979: 292-293):

- i- *Ülkenin ekonomik coğrafyasında, özellikle bazı bölgelerin göreceli olarak geri kalması yönünde ortaya çıkan sorunların giderilmesinde tüm olanaklar kullanılacak ve planlama kararlarının mekânla bütünleştirilmesi sağlanacaktır.*
- ii- *Hizmetler, altyapı ve sanayinin ülke mekânında dağılım politikalarının saptanışı, bu tesislerin yer seçimi kararlarının alınışı, mahalli yatırım girişimlerinin yönlendirilmesi ve özendirilmesi Devlet Planlama Teşkilatınca mekân bazında değerlendirilecektir. Bu değerlendirme için gerekli kurumsal yapı gerçekleştirilecektir.*
- iii- *Özendirme önlemleri sanayinin bölgelerarası dengesiz dağılımını giderecek yönde kullanılacaktır. Buna göre özendirme sistemi, mal ve mekân bazında kademelendirilecek, alınacak önlemler bölgeler için farklılaştırılacaktır.*
- iv- *Ülkenin gelişmesinde bütünlüğü de amaçlayan bu bölgesel çalışmaların her aşamasında çeşitli kamu kuruluşları ile özel kesim arasında işbirliği sağlanacak, DPT merkezde ve yörelerde çalışmaları yönlendirici, birleştirici olma görevini taşıyacaktır.*

Yine önceki plandan devralınan KÖY yaklaşımı çerçevesinde DBYKP'de ülkenin azgelişmiş bölgeleri olan doğu ve güneydoğu bölgelerine önceki plan döneminde azalma eğiliminde olan kamu yatırımlarının artan bir şekilde yapılmasına karar verilmiştir. Bu hususlar da planda şu şekilde geçmiştir (DPT, 1979: 293-294):

- i- *Geri kalmış bölgelerin, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin hızla gelişmesini sağlamak amacıyla, bu bölgelere ait sorunlar bir bölge gelişme anlayışı çerçevesinde de topluca ele alınacak gelişmeyi başlatacak ve gelişmenin temel unsuru olacak büyük projelerin hazırlanması ve mevcutların hızla uygulanmaları birer itici güç olarak değerlendirilecektir. Saptanan gelişme projelerinin yıllık programlarla uygulamaya sokulması sağlanacaktır.*
- ii- *Kamu üretken yatırımlarından geri kalmış bölgelere düşen pay, bölgelerin potansiyelleri göz önünde tutularak, ulusal ekonomiye de büyük katkı sağlayacak ve sürükleyici ekonomik odakların kurulmasına olanak verecek biçimde artırılacaktır. Azalma eğilimine IV. Plan döneminde son verilerek, bu bölgelere yöresel karakterdeki toplam yatırımlardan düşecek payın, Türkiye ortalamasından (yüzde on) kadar yüksek tutulması ve genel yatırımlarda da bu bölgelerin gelişme hızlarının önemli ölçüde yükseltilmesi gözetilecektir.*

Bu bağlamda DBYKP Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesinin geri kalmışlığına aktif kamu müdahalesinde bulunulacağını taahhüt etmektedir.

1960-1980 arası dönem siyasal gelişmelerin Türkiye iktisadına yön verdiği bir dönemdir. 1960 askeri müdahalesi ile başlayan bu dönem yine bir askeri müdahale (1980 darbesi) ile sona ermiştir. Bu iki ana askeri müdahalenin ortasında ise yine bir askeri muhtıra (12 Mart 1971) bulunmaktadır. İlk askeri müdahale ile anayasa yenilenmiştir. Yine bu dönem Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) gibi bir planlama kurumunun aktif bir şekilde karma ekonomiye dayalı planlama

çalışmalarını yaptığı dönem olmuştur. Türkiye'nin yaşadığı bölgeler arası gelir dağılımındaki dengesizliklere de bu planlar çerçevesinde yaklaşılmıştır. İlk iki plan da bölgeler arasındaki dengesizliklere ilişkin bölge planlaması perspektifi bulunmaktadır. bu bağlamda çok kuvvetli olmasa da bazı adımlar atılmıştır. Öte yandan 12 Mart Muhtırasından sonra bölgeci eğilimler doğurabileceği gerekçesiyle bölge planı perspektifinden vazgeçilmiş, bu durum ÜBYKP'ye aynen yansımıştır. DBYKP'de ise bölge planlamasına olan gereksinim tekrardan vurgulanmıştır. DBYKP her ne kadar 1980 sonrasına sarmaktaysa da hazırlanış felsefesi ithal ikameci anlayışa dayanmaktadır. Bu yüzden DBYKP'de önceki planlarla birlikte değerlendirilmiştir. Bu dönemde uygulanan politikaların bölgesel dengesizlikleri ve bölgeler arasındaki gelir dağılımında bir düzelmeye yol açmadığı ise dördüncü planda detaylı bir şekilde tespit edilmiştir.

Öte yandan incelenen dönem tarımdan kente yoğun göç dalgasının yaşandığı, tarımdaki bozuk toprak mülkiyetiyle beraber çarpık bir kentleşmenin de meydana geldiği bir dönem olmaktadır. Bölgesel dengesizliklerin ilk kaynağı olan tarımdaki gelir düşüklüğü kırsal yapının dirençli bir geri kalmışlık olgusuna bürünmesine neden olmuştur. Üretim faktörlerinin iktisadi yasalarla yurt içinde serbest hareketi geri kalmış bölgelerde emek gücünün azalmasına, gelişmiş bölgelerde ise çarpık bir kentleşme ve sanayileşmenin meydana gelmesine neden olmuştur. Her ne kadar bu durumu dengelemek amacıyla planlar yapılmışsa da bölgeler arasındaki dengesizlikler giderilememiştir. 1960-1980 yılları arasında tarımdaki mülkiyet dengesizliği Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Tarım Topraklarının İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	İşletmelerin Dağılımı		
	1963	1970	1973
1-50	68,8	75,1	70,9
51-100	18,1	14,7	16,2
101-200	9,40	7,1	8,5
201-500	3,2	2,6	3,6
501-1000	0,4	0,4	0,6
1001 ve daha fazla	0,1	0,1	0,5

Kaynak: DBYKP

Tarımdaki toprak mülkiyetine bakıldığında 1963-1972 dönemleri arasında uygulanan kalkınma planlarının topraksız ya da küçük topraklı köylü sayısında bir düzelme meydana getirmediği göze çarpmaktadır. Anılan dönemde küçük topraklı köylü yüzdesinde artış olmuştur. Bu durumu toprak mülkiyetinde parçalanma olarak yorumlayabiliriz. Tarımın kazançlı olmaktan uzak, sadece geçimlik amaçlarla yapılıyor oluşu köyden kente göçle sonuçlanmış, kente göç eden köylüler topraklarını satmışlardır. Yine anılan dönem aralığında 501-1000 ve 1000 dekinden daha fazla toprağa sahip işletme sayısındaki artış boşalan toprakların daha büyük toprak mülkiyetinde olanlara geçtiğini göstermektedir. Bu bağlamda toprak mülkiyetindeki adaletsiz dağılım bölgesel gelir dağılımındaki bozulmanın temelini oluşturmaktadır.

Toprak mülkiyetindeki adaletsiz dağılımı, kırsal bölgelerden kentsel bölgelere göç olgusunu hızlandırmıştır. İmalat sanayinin gelişmeye başladığı ve emek talebinin yükseldiği dönemlerde, bu sektörlerin geliştiği batı bölgeleri, ihtiyaç duydukları emek gücünü artan göç dalgasıyla karşılamışlardır. Bu bağlamda batı bölgelerinde imalat sanayinin katma değeri artmış, fakat öte yandan insansızlaşan doğu bölgelerinde sanayi katma değeri azalmıştır. Bu süreci incelemek amacıyla Tablo 10 oluşturulmuştur.

Tablo 10: Bölgelere Göre KB İmalat Sanayi Katma Değeri

(TL)	1968	1974
Ege ve Marmara	1278	2078
İç Anadolu	222	261
Karadeniz	578	596
Akdeniz	474	702
Doğu Anadolu	191	181

Kaynak: DBYKP

Tablo 10 incelendiğinde imalat sanayinin kişi başına düşen katma değerinin de bölgeler arasında son derece adaletsiz dağıldığı görülmektedir. Her iki dönemde de kişi başına düşen en yüksek imalat sanayi katma değeri Ege ve Marmara bölgelerinde meydana gelmiştir. Gelişme potansiyeli yüksek olan bu bölgeler, emek ve sermaye hareketleri açısından çekim merkezi olmuşlardır. Böylelikle bu bölgelerin sanayileşmesi ve kalkınması için ihtiyaç duyulan üretim faktörleri diğer

bölgelerden karşılanmıştır. Kişi başına imalat sanayi katma değeri en düşük olan bölge ise Doğu Anadolu olmuştur. 1968'den 1974'e tabloda kayda değer bir değişiklik meydana gelmemiştir. Burada göze çarpan bir diğer olgu da Doğu Anadolu hariç olmak üzere bütün bölgelerde kişi başı imalat sanayi katma değerinde zamanla görülen iyileşmedir. Özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde kayda değer artışlar görülmektedir. Öte yandan Doğu Anadolu'nun kişi başı imalat sanayi katma değer payı azalmıştır. Bu durum bölgesel gelir dağılımını olumsuz etkilemiştir.

Yine bu dönemde bölgeler arası hane halkları ve gelir yüzdelerini karşılaştırmak bölgelerarası gelir dağılımı açısından anlamlı olacaktır. Bu bağlamda Tablo 11 oluşturulmuştur.

Tablo 11: Hane Halkının ve Toplam Gelirin Bazı Bölge ve İllere Göre Dağılımı (1973)

Bölgeler	Hane Halkı Yüzdesi (1)	Toplam Gelir Yüzdesi (2)	(2)/(1)
İç Anadolu	17.50	18.00	1.03
Karadeniz	14.50	15.80	1.09
Ege ve Marmara	23.30	20.80	0.89
Akdeniz	15.20	13.20	0.87
Doğu Anadolu	14.70	9.90	0.67
Ankara	4.40	5.40	1.23
İstanbul	8.50	13.90	1.64
İzmir	1.90	3.00	1.58

Kaynak: DBYKP

Tablo 11'de 1973 yılına ait bölgelerin sahip oldukları hane halkı yüzdeleri ve toplam gelirden aldıkları yüzde pay görünmektedir. Buna göre İç Anadolu ve Karadeniz bölgeleri sahip oldukları hane halkı yüzdelerinden daha çok gelir yüzdesine sahiptirler. Ege ve Marmara bölgesinde ise sahip olunan hane halkından daha düşük bir gelir yüzdesi mevcuttur. Öte yandan Türkiye'nin en büyük üç ilinden ikisi bu bölgelerde yer almaktadır. Dolayısıyla İstanbul ve İzmir'in durumlarına bakıldığında her iki ilin de yine sahip oldukları hane halkı yüzdesinden daha fazla bir gelir yüzdesine sahip oldukları görünmektedir. Bu durumda bu illerin içinde bulundukları bölgelerde gelir açısından diğer bölge illerine göre olumlu bir duruma sahip oldukları söylenebilir. Öte yandan bu durum sadece bu iller için geçerlidir. Bu illerde meydana gelen gelir iyileşmesi içinde bulundukları bölgelere belli bir zaman

gecikmesiyle yayılmaktadır. Hatta bu illerin bölgesel gelirden yüksek paylar alması sadece içinde bulundukları bölgeler de değil Türkiye genelinde de bölgesel eşitsizlikleri artırmaktadır.

Bir başkent olarak Ankara'nın durumu da buna benzerdir fakat Ankara'nın içinde yer aldığı İç Anadolu bölgesinde de nispeten hane halkı yüzdesini aşan bir bölgesel gelir söz konusudur. Ankara'nın ve çevresinin Cumhuriyetten önce merkezi bir yönünün olmadığı düşünüldüğünde Ankara'nın bulunduğu bölgede çevresine gelir anlamında pozitif etki yarattığı söylenebilir. Hanehalklarının elde ettiği gelir açısından en adaletsiz durumda olan bölge de yine Doğu Anadolu bölgesidir. Doğu Anadolu'da hane halkı ve elde edilen gelir arasında yüzde 5'e yakın bir eşitsizlik görülmektedir.

İncelenen planlı dönemde Doğu Anadolu bölgesi kamu yatırımlarından da giderek düşen oranlarda faydalanabilmiştir. BBYKP döneminde kamu yatırımlarından KÖY'lerin aldığı pay % 34.7, İBYKP'de % 28.6 olarak gerçekleşmiştir. Yapılan yatırımların muhtevasına bakıldığında ise doğuda ağırlıklı yatırımlar hizmetler ve tarım sektörlerine yapılmış, sanayi yatırımlarının payı oldukça düşük kalmıştır. 1960-1980 döneminde bölgesel eşitsizlikler ve gelir dağılımındaki dengesizlikler ortadan kalkmamış, önemini korumuştur.

3.4.DIŞA AÇILMA DÖNEMİNDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (1980-2000)

Türkiye ekonomisi 24 Ocak 1980 kararlarıyla beraber ithal ikameci sanayileşme politikasından ihracata dayalı büyüme politikasına ani ve sert bir geçiş yaşamıştır. 24 Ocak kararlarından önce planlamaya ve karma ekonomik anlayışa dayalı olarak oluşturulmuş kamu iktisadi teşekküllerinin yoğun bir ağırlığa sahip olduğu ekonomik yapı ihracat fazlası vermeye dayalı bir yapıya evrilmiştir. Mümkün olan ihracat fazlasının sağlanabilmesi ise iç talebin kısılması yoluyla gerçekleşmiştir. Bu durum 1960-1980 arasında genişlemeci bir anlayışa dayanan kamu müdahalelerinin tedrici bir şekilde azaltılması perspektifini beraberinde getirmiştir.

24 Ocak kararları Türkiye ekonomisinin aynı zamanda dış dünyayla eklemlenme perspektifinin hatlarını belirlemiştir. 24 Ocak kararlarından sonra

aşamalı bir şekilde dış ticarete ve finansal hareketlere serbestlik getirilmiş, mal ve para hareketlerinin önündeki engeller kaldırılmış, rekabetçi bir iktisadi yapı oturtulmaya çalışılmıştır. İktisadi kararların piyasa mekanizmasının belirleyiciliğinde alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum kalkınma planlarına da yansımıştır. Her ne kadar DBYKP 24 Ocak kararları alındığında uygulamada idiyse de dönemin ekonomi politikasına göre hazırlanan kalkınma planı Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP, 1985-1989) olmuştur. BBYKP'nin girişinde üretim yapısına ilişkin “Üretimin yapısı, Türkiye'nin mevcut maddi ve beşerî kaynak birikimi, tabii kaynaklar, insan gücü potansiyeli, coğrafi mevkii, kalkınmada öncelikli yörelerin özellikleri ve milli güvenlik gerekleri ile dış rekabet imkânları ve dünya dış ticaretinin şartları dikkate alınarak ve mal kıtlıklarına yol açılmayacak şekilde belirlenecektir (DPT, 1984: 1)” saptamasında bulunularak ekonominin geçirmesi gereken dönüşümün altı çizilmiştir.

BBYKP bölge planlaması konusuna kesin ifadeler kullanarak geri dönüş yapmıştır. Bu durum planda şu şekilde yer almıştır (DPT, 1984: 161):

- i- *İktisadî açıdan gelişmekte olan bölgelerle, belirli sektörler açısından potansiyel gösteren bölgelerde, gelişmenin hızlandırılması, kaynakların etkili kullanımının sağlanması amacıyla bölge planları yapılacaktır.*
- ii- *Yerleşme düzenini etkileyecek büyük projelerin çevre ve bölgeye olabilecek etkilerinin irdelenmesi ve potansiyel faaliyet alanları için gerekli olan hizmet ve altyapının önceden ele alınması bölge düzeyinde yapılacak planlama çalışmaları ile gerçekleştirilecektir*
- iii- *Belirtilen bölgelerde yapılacak bölge planlama çalışmalarının yürütücülüğü çalışma sonucu belirlenecek yatırım ihtiyaçlarına yönelik yatırım programlaması Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılacaktır.*

Öte yandan teşvik politikasının bölgeler arasında dengesizlikleri giderecek şekilde kullanılmaya devam edileceği, kalkınmada öncelikli yörelere yapılacak yatırımlara teşvik verileceği de BBYKP'da belirtilmiştir. BBYKP diğer planlardan farklı olarak KÖY'ler için Ortadoğu pazarını hedef göstermektedir (DPT, 1984: 202). BBYKP'da bölgesel kaynakların değerlendirilmesi amacıyla “Bölge Gelişme Şemaları”nın hazırlanacağı plan metninde yer almasına karşın, böyle bir çalışma yapılmamıştır. Yine aynı planda bölgesel planlamanın benimsenerek 16 bölge bir ayırım yapılmasına karşın ne özel bölgelerde ne de ülke genelinde bir bölge planlama çalışması yapılmamıştır (Dinler, 1998: 198).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (ABYKP) 1990-1994 yılları için hazırlanmıştır. Planın girişinde başlıca amaçlar arasında “bölgesel ve yöresel gelişmişlik farklılıklarını azaltmak” sayılmıştır. ABYKP “bölgesel planlama” yerine “bölgesel gelişme” kavramını kullanmıştır. Bu bağlamda bölgesel planlamaya ilişkin bir özel bir vurgu da bulunulmamıştır. Öte yandan mekânsal dengesizliklere ilişkin metropoliten bölgelerdeki sıkışmayı giderici önlemler alınacağı vurgulanmıştır (DPT, 1989: 318):

“Yerleşmelerin kademelenmesinde dengeye ulaşmak ve metropoliten alanlara yönelen nüfus ve sanayi yoğunluğunu azaltmak, bölgelerarası ve bölge içi göçleri yönlendirerek kontrol etmek üzere; metropol altı şehirler, orta büyüklükteki merkezler, az gelişmiş bölgelerin merkezi nitelikteki şehirleri ve merkezi nitelikteki kırsal yerleşme birimleri tespit edilip, gelişmeleri desteklenecek, bunun için gerekli araçlar oluşturulacaktır.

ABYKP’de ilk defa Avrupa Topluluğu’nun bölgesel politikalarına atıfta bulunulmuştur. Bölgesel kalkınma politikalarının tespiti ve uygulanmasında AT’nin bölgesel politikalarında gözetilen amaç ve uygulamaların dikkate alınacağı ifade edilmiştir (DPT, 1989: 318). KÖY’ler için ise önceki planlara benzer şekilde bu bölgeler içinde kamu kaynaklarının tahsisinde lehte uygulamalarda bulunulacağı belirtilmiştir. ABYKP’de genel anlamda değil fakat KÖY’ler bazında bölgesel ve alt bölgesel planlar hazırlanacağından söz edilmiştir. ABYKP bir önceki planda oluşturulan teşvik sistemini devam ettirmiştir. Yine Türkiye için önemli sayılabilecek bir bölge projesi olan, fakat hedefleri ve sonuçları itibariyle ulusal etkisinin de büyük önem taşıdığı Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) bu dönemde ABYKP’da yer almıştır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (YBYKP, 1996-2000) önceki planlar gibi bölgesel dengesizliklerin giderilmesine yönelik uygulanacak politikaların taahhüdünü vermektedir. YBYKP her bölgenin farklı imkânlarla, sorunlara ve özelliklere sahip olmasından hareketle sektörel tercihlerle mekânsal analizin birlikte ele alındığı yeni bir planlama yaklaşımının zorunluluğundan bahsetmektedir. Öte yandan YBYKP “bölgesel planlama” kavramı yerine özellikle Doğu ve Güney Doğu Bölgeleri için bir “Aksiyon Planı”nın uygulanmasını gerekli görmektedir. Önceki plan çerçevesinde GAP projesine de devam edilmiştir. Planda Atatürk Barajı’nın tamamlandığı ve Harran Ovası’na su verildiği belirtilmiştir. Bu planda bölgesel gelişme için şu politikalar ön görülmüştür (DPT, 1995: 174):

- i- *Kişilerde, sosyal ve iktisadi çıkarlarının ancak ulusal bütünlük içerisinde maksimize edilebileceği fikri güçlendirilecektir.*
- ii- *Ulusal kaynakların, en yüksek ekonomik ve sosyal faydayı sağlayacak şekilde geliştirilmesine ve bölgelerarası dengesizliklerin en aza indirilmesine çalışılacaktır.*
- iii- *Kalkınmada Öncelikli Yörelerde yaşayan nüfusun gelir seviyelerinin yükseltilecek refah düzeylerinin ülke ortalamalarına yaklaştırılması temel hedef olacaktır.*
- iv- *Sosyal, ekonomik, kültürel ve Mekânsal politikaların birbirlerine olan etkileri dikkate alınarak sektörel politikalara Mekânsal boyut kazandırılacaktır.*
- v- *Bu amaçla; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri öncelikli olmak üzere, ülkenin görece olarak geri kalmış yöreleri için, kaynakları ve gelişme potansiyelleri göz önünde bulundurularak bölgesel gelişme projeleri hazırlanacaktır.*
- vi- *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için Onarım Projesi hazırlanacak ve bu kapsamda istihdam sorununun çözümünde başta gelen konut ve hayvancılık sektörleri ile ilgili hızla gerçekleştirilebilir nitelikteki projeler hazırlanarak uygulamaya konulacaktır.*
- vii- *Bölgesel gelişme çalışmaları ve fiziki planlar, çevresel etkenleri ve ekolojik dengelerin korunmasını da amaçlayan sürdürülebilir kalkınma anlayışı içerisinde hazırlanacak ve bunların kademeli planlama yapısı içerisinde Kalkınma Planları ile uyum içinde olması esas olacaktır.*
- viii- *Kalkınmada Öncelikli Yörelerde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde önem arz eden hızlı demografik gelişmeler ve işsizlik sorunlarını çözebilmek amacıyla, yerel kaynaklar değerlendirilecek, tarımsal gelişme projeleri hazırlanacak, hayvancılık ve sulu tarıma dayalı alanlarda meyve-sebze ve katma değeri yüksek sınai bitkilerin yetiştirilmesi ve bunları işleyecek olan kırsal sanayilerin kurulması desteklenecek, kırsal üretken istihdam artırılacak ve başta konut sektörü olmak üzere emek yoğun projeler uygulamaya konulacaktır.*

1980-2000 yılları arasında uygulanan planlarda önceki planlardan farklı olarak daha az emredici, daha çok yol gösterici bir niteliğin ağır bastığı görülmektedir. Yine önceki döneme (1960-1980) göre planlarda bölgeler arası gelir dağılımındaki adaletsizlik, bölgesel eşitsizlik daha net vurgulanırken 1980-2000 yılları arasında hazırlanan planlarda ise daha çok bölgesel dengesizliklere vurgu yapıldığı görülmektedir. Her planda bölgesel dengesizliklerin ortadan kaldırılması için gerekli politikalar sayılmakla beraber uygulamada 40 yıllık bir zaman dilimi içerisinde bölgesel dengesizliklerin azalmadığı görülmektedir. Üstelik dışa açılma döneminden sonra hükümetler özelleştirmeyi programlarına almışlar, bu da kamunun direkt etki gücünü zayıflatmıştır.

Bölge planlaması konusunda ise incelenen planlarda bir kafa karışıklığı sezilmektedir. Beşinci planda bölgesel planlamanın gerekliliği vurgulanmış, altıncı planda bölgesel plan sadece KÖY'ler için öngörülmüş, yedinci planda ise bölge planı yerine "Aksiyon Planı"ndan söz edilmiştir.

İncelenen dönemde bölgeler arası gelir dağılımındaki değişimleri izlemek amacıyla Tablo 12 oluşturulmuştur.

Tablo 12: Bölgeler İtibariyle KBGSYİH'nın Türkiye Ortalamasına Oranı – 1987 Fiyatlarıyla (TL)

Bölge KBGSYİH'nın Türkiye Ort.na Oranı	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Akdeniz Bölgesi	0.95	0.95	0.96	0.96	0.95	0.93	0.95	0.94
Doğu Anadolu Bölgesi	0.41	0.41	0.40	0.43	0.39	0.39	0.37	0.37
Ege Bölgesi	1.20	1.21	1.22	1.27	1.25	1.26	1.25	1.25
Güney Doğu Anadolu Bölgesi	0.62	0.60	0.59	0.57	0.54	0.53	0.55	0.54
İç Anadolu Bölgesi	0.94	0.93	0.93	0.95	0.93	0.93	0.91	0.93
Karadeniz Bölgesi	0.68	0.70	0.68	0.71	0.69	0.73	0.72	0.75
Marmara Bölgesi	1.52	1.51	1.51	1.44	1.48	1.47	1.49	1.46
Türkiye	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

Kaynak: DPT, 2001: 29-30

Tablo 12'ye bakıldığında 1991-1998 dönemleri arasında Marmara ve Ege bölgelerinin Türkiye ortalamasının üzerinde KBGSYİH değerlerine sahip oldukları görülmektedir. İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerinin ise nispeten Türkiye ortalamasına yakın seyrettikleri göze çarpmaktadır. 1991-1998 aralığında Karadeniz Bölgesinde KBGSYİH değerinde bir artış gerçekleşmiştir. Öte yandan ülkenin az gelişmiş bölgeleri olan, içindeki illerin hemen hemen tamamının KÖY kapsamında olduğu Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin KBGSYİH'leri ise hem Türkiye ortalamasının oldukça altındadır, hem de 1991-1998 aralığında aldıkları paylar daha da azalmıştır. Anılan yıllarda ülkenin doğusundan batısına doğru büyük bir göç hareketi olduğu düşünüldüğünde bu bölgelerde nüfusta azalmaya rağmen kişi başına GSYİH değerleri azalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde de bütün planlı kalkınma ve bölgesel teşviklere rağmen bölgesel gelir dağılımı bozulmaya devam etmiştir.

İzleyen bölümde küreselleşmenin etkilerinin daha güçlü hissedildiği bir dönemde 2000 yılından günümüze bölgesel politikaların gelişimi incelenecektir.

3.5. KÜRESELLEŞME DÖNEMİNDE UYGULANAN BÖLGESEL POLİTİKALAR (2001-2023)

24 Ocak 1980’le başlayan ticarete ve finansal alanda serbestleşme dönemi pürüzsüz olmamıştır. Gerek dış ekonomik gelişmelerin baskısı gerekse yönetici bürokrasinin hatalı uygulamaları sonucunda sonu doğal afet ve ekonomik krizlerle biten 1990’lı yıllar kayıp yıllar olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde bölgeler arasındaki gelir farklılıkları kapanmadığı gibi kırsal kesimden büyük bir nüfus kopuşu gerçekleşmiştir. Tarımsal üretim rantabl olmaktan çıkmış, büyük miktarlarda toprak işlenmeden atıl kalmıştır. Hakim birikim modeli olan ihracata dayalı kalkınma stratejisi rekabet edebilmek ve maliyet avantajı yaratabilmek amacıyla ücretleri baskılamıştır. Dolayısıyla kırdan kente göçen milyonlarca kalifiye olmayan emek hem ücretlerin düşük kalmasına imkân tanımış hem de şehirlerde biriken işsiz yığınlarla yedek iş gücü deposunu oluşturmuştur. Bu sürecin sonunda bölgeler arası gelir dengesizliği bütün kalkınma planlarında gerekli önlemlerin alınacağı vurgusuna rağmen ortadan kalkmamıştır.

Yine 2000’li yıllar küreselleşme eğiliminin baskısını ekonomi üzerinde hissettirdiği yıllar olmuştur. Bir yandan ihracat fazlası verebilmek için girilen rekabet, diğer yandan da Avrupa Birliği (AB) gibi ulus üstü oluşumlara katılabilmek için yapılması gereken alt ve üst yapısal reformlar Türkiye’nin iktisadi anlamda hareket alanını sınırlamıştır. Diğer taraftan ulus üstü kurumlarla girilen karşılıklı ilişkiler bölgesel dengesizlikler bakımından gerilimler ve paradokslar barındırmaktadır. Türkiye’nin AB’ye girmesi ile elde edebileceği fon ve hibeler bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinde bir araç olarak kullanılabilecektir. Öte yandan Türkiye bu haliyle gerek AB’nin gerekse OECD’nin en çok bölgesel dengesizlik barındıran ülkesidir. Dolayısıyla bu durum AB açısından bir gerilim kaynağı olarak algılanmaktadır. AB yayınladığı gelişme raporlarında Türkiye’den bölgeler arası gelir dengesizliklerini gidermesini beklemektedir. Bu bağlamda Türkiye bir yandan 1980’lerden beri yükselen neoliberal dalganın baskısıyla kamunun etkinliğini sınırlandırmakta, bölgesel dengesizliklerin çözümünü teşvik vb. politikalarla daha çok özel sektöre havale etmekte ve fakat yıllara yayılan bir süreçte bunun bölgesel dengesizlikleri giderme anlamında kayda değer bir sonuca yol açmadığını görmekte, diğer taraftan ise ulus üstü oluşumlara dâhil olabilmek kaygı ve baskısıyla bölgesel dengesizliklerin üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda

bölgesel dengesizliklere yönelik paradigma değişimleri kalkınma planlarına yansımaktadır.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (SBYKP, 2001-2005) da diğer planlar gibi sorunu tespit ederek işe başlamaktadır. Bu planın temel amaçlarından biri yine bölgelerarasındaki dengesizliklerin ortadan kaldırılmasıdır. Öte yandan bu planda bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde bölge kaynaklarını ön plana çıkaran, bölgesel imkânlardan da faydalanmayı hedefleyen bir yaklaşım vardır. Nitekim bölgenin kendi içinde meydana gelebilecek bir kalkışa tekabül eden bu yaklaşım küreselleşmenin bölgesel kalkınma stratejilerinde meydana getirdiği değişimle uyumludur.

SBYKP bölgesel dengesizliklere vurgu yaparken bölgesel planlama konusunda net bir tutum sergilediği gibi önceki planlardan farklı olarak hayata geçirilmiş bölgesel planlar üzerinden değerlendirmede bulunmaktadır. Bu durum SBYKP’de şu şekilde ifade edilmektedir (DPT, 2000: 62):

“VII. Plan döneminde bölgesel gelişme projeleri ile bölge planlaması çalışmaları hızlandırılmıştır. Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişme Projesi tamamlanarak uygulamaya konulmuş, Doğu Karadeniz (DOKAP) ve Doğu Anadolu (DAP) Bölgesel Gelişme Plan çalışmaları ise devam etmektedir. Doğu Akdeniz Bölgesel Gelişme Projesi ve Marmara Bölge Planının hazırlık çalışmaları sürdürülmektedir”

Öte yandan SBYKP döneminde bölgesel politikalar bağlamında diğer plan dönemlerinden daha önde adımlar atılmıştır. SBYKP ile bağlantılı olarak hazırlanan “Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu”nda günümüzde bölgesel gelişme politikaları, iç ve dış dinamikler ve kısıtlayıcılardan hareket ederek mekânın ekonomik ve sosyal gelişmenin bir yansıması olmaktan çok, mekânın kendi özünde kendisinin ekonomik ve sosyal gelişmenin bir boyutu olduğu kabul edilmektedir (Doğruel, 2006: 175). Kalkınma planı bu yaklaşımı ile bölgesel gelişmede yerelliklere önem veren küresel eğilimlere uyum sağlamış olmaktadır. SBYKP döneminde hazırlanan Özel İhtisas Komisyonu Raporunda ise Bölgesel Gelişme Stratejileri Alt Komisyonu, Kalkınmada Öncelikli Yöreler Politikaları Alt Komisyonu, Plan Bölge ve Alt Bölgelerin Tespiti Alt Komisyonu, İl Gelişme Stratejileri Alt Komisyonu, Metropolitan Alanlar ve İstanbul İli Kentleşme Stratejileri Alt Komisyonu, Yeni Sanayi Odakları ve Girişimcilik Ortaklıklar Alt Komisyonları oluşturulmuştur. Gerçekten de bu Özel İhtisas Komisyonu bölgesel

gelişme konusuna çok odaklı ve multi disipliner bir bakış açısı getirmiştir. Bu raporda bölgesel planlama konusundaki eksikliklere değinilmiştir.

2000 sonrasında bölgesel gelişmeye gösterilen önem artmış, bu dönemde başta DPT'ninkiler olmak üzere pek çok rapor yayınlanmıştır. Yine kamu gücünün AB ve diğer küresel kurumlara uyum çerçevesinde bölgesel politikaları hızlı değişimlerden geçmiştir. Bölgesel planlama bağlamında 2000'li yıllarda öne çıkan olgu yerel kurumların ve yerel beklentilerin planlama sürecine katılımı olmuştur.

Sekizinci planın ardından Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP, 2007-2013) hazırlanmıştır. DBYKP ekonomik büyümenin ve sosyal kalkınmanın istikrarlı bir şekilde gerçekleşmesi için 5 temel gelişme eksenini belirlemiştir. Bunlar;

- i- Rekabet gücünün artırılması
- ii- İstihdamın artırılması
- iii- Beşeri gelişme ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi
- iv- Bölgesel gelişmenin sağlanması ve
- v- Kamu hizmetlerinde kalitenin ve etkinliğin artırılması

şeklinde sıralanmıştır. Görüldüğü gibi bu beş gelişme ekseninden birisi de “Bölgesel Gelişmenin Sağlanması”dır. DBYKP'na göre bölgesel gelişmenin sağlanması da 4 temel üzerinden gerçekleşecektir. Bunlar;

- i- Bölgesel gelişme politikasının merkezi düzeyde etkinleştirilmesi
- ii- Yerel dinamiklere ve içsel potansiyele dayalı gelişmenin sağlanması
- iii- Yerel düzeyde kurumsal kapasitenin artırılması ve
- iv- Kırsal kesimde kalkınmanın sağlanması'dır.

DBYKP'nin kendinden önceki planlar içerisinde bölgesel gelişme konusunda yerel dinamiklere en fazla pay veren kalkınma planı olduğu söylenebilir. DBYKP'na göre küreselleşmenin getirdiği yenilikler sayesinde her yerel ekonomi birbiriyle rekabet edebilecek kapasiteye erişmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde yerel rekabet kapasitelerinin ön plana çıkarılması kalkınma sürecini hızlandıran bir etken olacaktır. Bölgesel gelişme bağlamındaki bu eksen değişikliğinde küresel eğilimler olduğu kadar AB'ye uyum sürecinin payı da

bulunmaktadır. Bu husus kalkınma planında şu şekilde ifade edilmiştir (DPT, 2006: 46):

- i- *Küreselleşme süreci, yerel dinamikleri doğrudan etkileyerek, yerel ve bölgesel kalkınma açısından yeni şartlar ve fırsatlar ortaya çıkarmaktadır. Küresel rekabet koşulları altında kendileri birer rekabet birimine dönüşen şehirler ve bölgeler, dinamiklerini ve potansiyellerini değerlendiren uygun stratejiler çerçevesinde ve bütün kesimleri kalkınma sürecine katan iyi yönetim modellerini hayata geçirerek daha hızlı bir gelişme eğilimi yakalama şansına sahip olmuştur.*
- ii- *Ülkemizin AB'ye üyelik süreci de bölgesel gelişme politikaları ve uygulamalarında köklü bir değişim yapılabilmesine imkân tanımaktadır. Bu kapsamda, bir taraftan üyelik sonrası kullanılacak olan yapısal fonlara hazırlık için merkezi ve yerel düzeyde gerekli altyapı oluşturulurken, diğer taraftan da daha aktif, katılımcı, yeterli finansman ve kurumsal yapı ile desteklenen aşağıdan yukarıya bölgesel gelişme politikasının uygulanması için gerekli ortam hazırlanmaktadır*

Daha önce anılan AB'ye üyelik perspektifinin getirdiği bölgesel kalkınmanın finansmanı bu planda açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu planın önceki planlardan iki önemli farkı daha bulunmaktadır. İlk farklılık yine AB'ye uyum çerçevesinde Türkiye'deki bölge sınıflandırmasının AB Bölgesel İstatistik Sistemine uyumlaştırılmasıdır. Bu durum planda şöyle yer almıştır (DPT, 2006: 46):

“Ülke genelini kapsayan bölgesel gelişme politikalarının çerçevesinin belirlenmesini, bölgesel istatistiklerin toplanmasını ve AB bölgesel istatistik sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistikî veri tabanı oluşturulmasını sağlayan istatistikî bölge birimleri sınıflandırması 2002 yılında üç düzey halinde yapılmıştır.”

Türkiye Avrupa Birliği'ne aday üye bir ülke olarak her alanda olduğu gibi istatistikî alanda da Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin yükümlülüklerini yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda aday üye ülkelerce hazırlanması gereken ve İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması (İBBS) olarak adlandırılan sınıflama 2001 yılı içerisinde TÜİK ve DPT tarafından hazırlanmış olup Bakanlar Kurulu'nun 2002/4720 sayılı Kararı ile 22 Eylül 2002 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmıştır. Bu değişiklik ile Türkiye üç farklı bölge birimi tanımlamıştır. Düzey 1 olarak 12, Düzey 2 olarak 26, Düzey 3 olarak da 81 (iller) İstatistikî Bölge Birimi tanımlamıştır*. Öte yandan bir diğer farklılık ise yerel dinamiklere içsel potansiyeli hayata geçirecek kurumsal alt yapının oluşturulmasıdır. Bu durum ise planda şu şekilde yer etmiştir (DPT, 2006: 47):

* Düzey 2'yi oluşturan iller için bkz. Ek 1

“Son dönemlerde, dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye’de de yerel kalkınma girişimleri ivme kazanmıştır. Yerel ve bölgesel kalkınmada kamu, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğini geliştirmek, kaynakların etkin kullanımını sağlamak, yerel dinamikleri ve içsel potansiyeli harekete geçirerek bölgesel gelişmeye yeni bir ivme kazandırmak üzere, Düzey 2 bölgeleri esas alınarak hazırlanan Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun 2006 yılında yürürlüğe girmiştir.”

Kalkınma Ajansları’nın kuruluşu Türkiye için bölgesel kalkınmada yeni bir olgu olmuştur. Bu ajansların yereldeki potansiyeli harekete geçirici sonuçlar vermesi beklenmektedir. Bu planda da daha önceki planda sözü edilen bölgesel planlara yer verilmiştir.

DBYKP 2013 yılı itibariyle son bulmuş, onun ardından 2014-2018 dönemini kapsayan Onuncu Kalkınma Planı (OKP) yürürlüğe konulmuştur. Onuncu kalkınma planı her ne kadar 2014-2018 tarihleri arasını kapsasa da 2023 yılı hedeflerine ulaşmada önemli bir basamak olarak düşünülmüştür. OKP’nin hedefleri arasında bu kez ülkenin uluslararası iş bölümü çerçevesindeki yerinin üst basamaklara çıkarılması sayılmıştır. OKP ikinci planda kalkınmanın gerekli ve olmazsa olmazları arasında saydığı, üçüncü planın ise daha çok sorun yaratan bir olgu olarak gördüğü şehirleşme olgusuna tekrar yer vererek şehirleşmenin ve yerel ekonomilerin kalkınma için önemli fırsatlar sunacağı belirtilmiştir (OKP, 2013: 13). OKP diğer planlardan farklı olarak “bölgesel gelişme” kavramının yanına “bölgesel rekabet edebilirlik” kavramını da koymaktadır. Öte yanda bölgesel gelişme için gerçekleştirilen yasal ve kurumsal değişikliklerden bahsedilmektedir (OKP, 2013: 27). Bu planda da bölgesel gelişme için kamu yatırımlarının özellikle az gelişmiş bölgelere kanalize edilmesine devam edileceği belirtilmiştir. Bu konu planda şöyle ifade edilmiştir (OKP, 2013: 93):

“Kamu yatırımları, bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmayı ve bölgesel gelişme potansiyelini değerlendirmeyi hedefleyen alanlara yönlendirilmeye devam edilecektir. Bu kapsamda kentsel gelişme odaklı projelerin yanı sıra, GAP bölgesinde üretken özel sektör yatırımlarını destekleyecek ekonomik ve sosyal altyapı projelerine, DAP, KOP ve DOKAP bölgelerinde de eylem planlarıyla önceliklendirilmiş projelere ağırlık verilecektir.”

OKP’de bölgesel gelişme konusuna “yaşanılabilir mekan” ve “sürdürülebilir çevre” perspektifleri eklenmiştir. OKP’ye göre yeni dönemde bölgesel gelişme yaşanabilir şehirler üzerinden kendini gösterecektir. Dolayısıyla sadece şehirlerin büyümesi değil aynı zamanda barınma ihtiyacının yeterli oranda sağlanabildiği,

sağlıklı mekânların yaratıldığı şehirler bölgesel gelişme sürecini uyaracaktır. Her planda olduğu gibi OKP’de bölgesel dengesizlikler konusunu vurgulamaktadır (OKP, 2013: 134):

i- Son dönemde önemli ilerlemeler kaydedilmekle birlikte, bölgesel dengesizliklerin azaltılmasına olan ihtiyaç devam etmektedir. Bu dengesizlikler işsizlik, gelir dağılımı, toplumsal barış, güven, sosyal uyum, kaynakların atıl kalması ve potansiyelin kullanılamaması, aşırı göç gibi sorunların yanında şehirleşme ve yerleşme sorunlarımızın da ana kaynaklarından biri olarak önemini korumaktadır. Bu bakımdan bölgesel gelişme politikaları kapsamında kentsel ve kırsal alanda bütün yerleşimlerde temel yaşam kalitesi standartlarının sağlanması, kapsayıcı kalkınma ve fırsat eşitliği için mekânsal dezavantajların doğurduğu kısıtların asgari düzeye indirilmesi gerekmektedir.

ii- Son yıllardaki nispi dengelenmeye rağmen, üretimin belirli bölgelerde yoğunlaşması, ülke genelinde gelişmişlik farklarının artmasına neden olmaktadır. Üretimin yurt sathına daha dengeli yayılabilmesi için bölgelerin rekabet güçlerini gözetken ve birbirleriyle etkileşimini artıran, mekânsal boyutu da içeren bir üretim organizasyonuna olan ihtiyaç devam etmektedir.

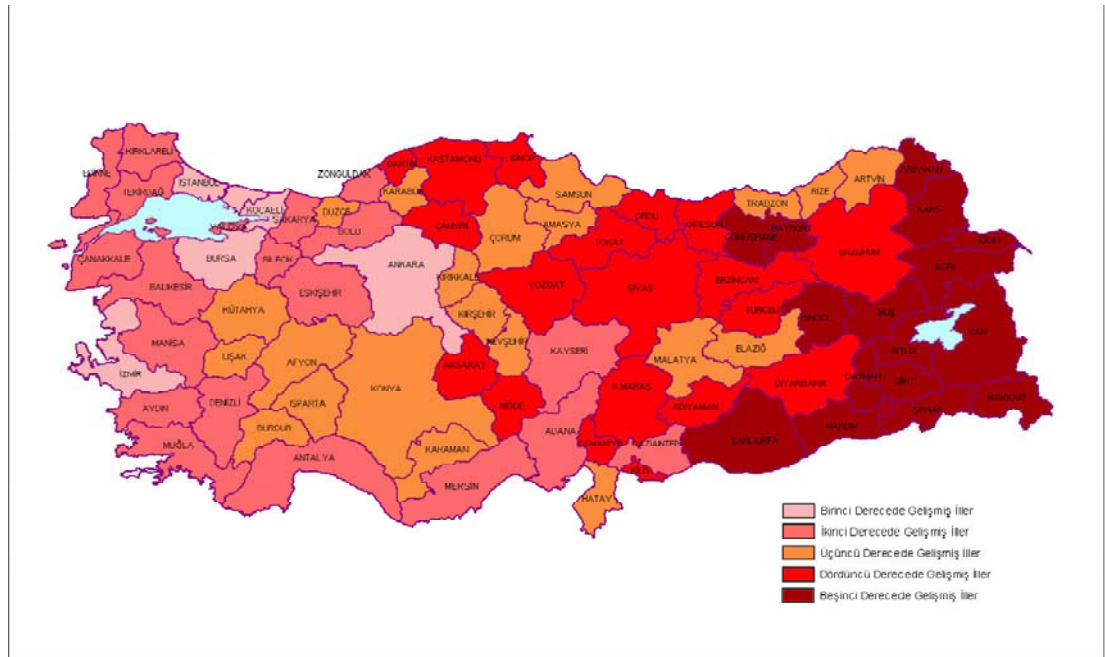
OKP bölgesel dengesizliklerin giderilmesi için Kalkınma Ajanslarının etkinliğinin artırıldığı, bölgesel yenilik ve rekabet süreçlerine dayalı, dış ticarete yönelen organize sanayi bölgelerinin oluşturulduğu, STK’ların yerel ve bölgesel kalkınmaya olan katkılarını artırıcı bir takım politikalar ön görmektedir. Bu bağlamda OKP şimdiye kadar hazırlanan kalkınma planları içerisinde bölgesel gelişme bakımından küresel eğilimlere en yakın hazırlanan kalkınma planı olmuştur.

Ulus ötesi ekonomik kurumların getirdiği paradigma değişiklikleri kalkınma planlarını ve bölgesel kalkınma süreçlerini yakından etkilemiştir. İlk planlarda “bölgesel planlama” üzerinden yaşanan kafa karışıklığı ve ikircikli tutumlar uluslararası kurumların baskısının hissedildiği dönemlerde çabucak aşılmış fakat bununla beraber aktif kamu müdahalesine ihtiyaç duyulan bir alan olan bölgeler arası gelir dağılımındaki adaletsizlik konusu yer yer teşvik ve desteklerle özel sektöre, son yıllarda ise bölgesel rekabet edebilirlik ve bölgesel yenilik süreçleri yaratabilme üzerinden bölgenin iç potansiyeline havale edilmiştir. Söylem bazında tutarlı görünse de uzun yıllardır az gelişmişlik olgusunu kıramayan, bölgesel gelir dağılımının alt basamaklarında bulunan bölgelerin nasıl kendi iç potansiyellerini harekete geçirerek diğer bölgelerle rekabete girecekleri konusu hala belirsizliğini korumaktadır. Her planda, bölgeler arası dengesizliklerin önemini koruduğu ve bunun ortadan kaldırılmasıyla ilgili politika tasarılarına yer verildiği vurgulanmasına karşın bölgeler arasındaki eşitsizliğin boyutlarında kayda değer bir azalma gözlenmemiştir. Bu

durumda kalkınma planlarının bölgesel dengesizlikleri giderdiğini söylemek mümkün değildir.

Kamu gücü 2000’li yıllardan sonra hazırladığı bir takım raporlar ve oluşturduğu “Bölgesel Kalkınma Özel İhtisas Komisyonları” aracılığıyla bölgesel dengesizliklere ilişkin daha geniş bir bakış açısı geliştirmeye çalışmıştır. Bunlardan ilki yukarıda anılan SBYKP döneminde hazırlanmıştır. Bu çalışmadan sonra DPT 2003 yılında “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”nı yayınlamıştır. Bu çalışmada iller belirli ekonomik kriterlere göre beş ayrı gelişmişlik bölgesine ayrılmaktadır. Bu çalışmanın sonuçları Şekil 13 üzerinde görülmektedir:

Şekil 13: İllerin ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, 2003

Kaynak: DPT, 2003: 73

DPT’nin hazırladığı bu rapora göre birinci derece gelişmiş iller en gelişmiş illeri, beşinci derece gelişmiş iller de en az gelişmiş illeri göstermektedir. Şekil’de en açık renklerle gösterilen 5 il (İstanbul, İzmir, Bursa, Ankara, Kocaeli) Türkiye’nin en ileri gelişmişlik derecesine sahip illerini oluşturmaktadır. Bu illerden İstanbul, İzmir ve Bursa’nın tarihsel olarak da cumhuriyet kurulmadan önce belli bir ekonomik gelişmişlik seviyesine sahip olan illerden olduğu söylenebilir. Öte yandan

cumhuriyetin kuruluş yıllarında başkent olarak Ankara'nın seçimi İç Anadolu'da bir kalkınma kutbunun oluşmasına neden olmuştur. Kocaeli ise İstanbul'daki aşırı yığılma ve sıkışmanın yayılması ile en gelişmiş iller arasında yerini almıştır. Koyu renge sahip olan iller ise en düşük gelişmişlik seviyesine sahip olan illeri oluşturmaktadır. Bu bağlamda haritaya bakıldığında ülkenin doğu batı aksında bölgesel dengesizliklerin kendini net bir şekilde belli ettiği görülmektedir. Batıda yer alan ve özellikle buraların kıyı kesiminde yerleşmiş iller yüksek gelişmişlik seviyesine sahipken doğuya doğru gidildikçe düşük gelişmişlik seviyesine sahip illerin kümелendiği görülmektedir. Ülkenin doğusunda sadece Gaziantep ikinci, Malatya ve Elazığ ise üçüncü gelişmişlik seviyelerinde, geride kalan bütün iller ise dördüncü ve beşinci gelişmişlik seviyelerinde bulunmaktadır. Haritaya bakıldığında gelişmiş illerin gelişmiş illerle, az gelişmiş illerin de az gelişmiş illerle komşu olduğu görülmektedir. DPT daha sonra aynı çalışmayı 2011 yılında yenileyerek “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması” başlığı altında yayınlamıştır. 2003 yılında yayınlanan rapordan farklı olarak bu kez Türkiye'deki illeri altı farklı gelişmişlik seviyesine göre sıralamıştır. Bu çalışmanın bulguları da Şekil 2'de görülmektedir:

Şekil 14: İllerin ve Bölgelerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, 2011

Kaynak: BGUS, 2013: 97

Şekil 14’te bakıldığında 2011 yılında yayınlanan raporun sonuçları 2003’teki sonuçlardan anlamlı bir farklılık göstermemektedir. 2003 yılından farklı olarak altı farklı gelişmişlik düzeyinin tanımlandığı bu çalışmada da en gelişmiş bölgeleri oluşturan ilk üç bölgenin (kırmızı, sarı ve mavi bölgeler) ülkenin batısında ve kıyı kesimlerinde kümелendiğı görölürken ülkenin en az gelişmiş bölgelerini oluşturan son üç bölgenin ise (yeşil, mavi ve turuncu bölgeler) yine ülkenin doğu kısımlarında kümелendiğı görünmektedir. Öte yandan en az gelişmiş bölge olan altıncı bölge alan olarak doğu bölgesinin yarısından fazlasını (15 il) kapsamaktadır. Bu bağlamda her iki rapor karşılaştırıldığında 2000’li yıllarda bölgeler arasında dengesizlikler açısından ciddi bir düzelme ortaya çıkmamıştır. 2000’li yıllara ilişkin bir genel değerlendirme yapabilmek amacıyla Tablo 13 hazırlanmıştır.

Tablo 13: Düzey 2 Bölgeleri İtibarıyla Çeşitli Göstergeler

Bölgeler	SEGE 2003	SEGE 2011 ¹	Nüfusun Payı ²	Nüfus Artış Hızı ³	Şehirleşme Oranı ⁴	GSKD'ye Katkısı ⁵	Büyüme Hızı ⁶	Kişi Başına Gelir ⁷	İşsizlik Oranı ⁸
TR10 (İstanbul)	1	1	18,3	1,9	98,8	27,7	5,3	155	11,3
TR51 (Ankara)	2	2	6,6	2,1	96,1	8,5	5,6	134	9,5
TR31 (İzmir)	3	3	5,3	1,4	90,2	6,5	4,5	123	14,8
TR41 (Bilecik, Bursa, Eskişehir)	4	4	4,9	1,8	85,7	6,6	6,6	138	7,4
TR61 (Antalya, Burdur, Isparta)	9	5	3,7	2,3	64,1	3,9	4,9	110	8,2
TR42 (Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova)	5	6	4,5	2,0	76,0	6,2	6,6	141	10,5
TR32 (Aydın, Denizli, Muğla)	8	7	3,7	1,4	50,2	3,6	3,9	97	7,7
TR21 (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ)	6	8	2,1	1,8	66,3	2,7	7,4	130	7,4
TR62 (Adana, Mersin)	7	9	5,0	1,1	82,2	4,0	4,9	78	10,6
TR22 (Balıkesir, Çanakkale)	10	10	2,2	0,7	49,9	2,2	6,7	96	5,4
TR52 (Karaman, Konya)	13	11	3,0	0,9	70,1	2,4	5,0	77	6,1
TR33 (Afyon, Kütahya, Manisa, Uşak)	12	12	3,9	0,2	55,1	3,6	6,4	88	4,4
TR81 (Bartın, Karabük, Zonguldak)	11	13	1,3	0,1	52,1	1,3	2,1	93	7,3
TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat)	16	14	3,1	0,5	65,0	2,3	5,0	73	8,2
TR83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat)	18	15	3,6	-0,1	59,7	2,8	5,5	74	5,7
TRC1 (Adıyaman, Gaziantep, Kilis)	14	16	3,3	2,2	78,6	1,6	4,7	49	11,8
TR90 (Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize, Trabzon, Ordu)	19	17	3,4	0,4	37,9	2,6	6,7	75	6,3
TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Niğde)	17	18	2,0	0,3	51,0	1,5	4,9	72	6,8
TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop)	21	19	1,0	0,3	35,4	0,7	1,3	71	5,6
TRB1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli)	20	20	2,2	0,9	55,4	1,3	4,7	59	8,5
TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	15	21	4,0	1,3	57,2	2,6	6,7	63	10,4
TRA1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum)	22	22	1,4	-0,1	50,3	0,9	3,4	59	6,3
TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa)	23	23	4,4	2,3	61,8	1,7	2,6	40	6,9
TRC3 (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak)	24	24	2,8	1,6	58,5	1,1	8,0	41	21,3
TRA2 (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars)	25	25	1,5	0,3	36,9	0,6	2,7	38	7,4
TRB2 (Bitlis, Hakkari, Muş, Van)	26	26	2,8	1,2	43,5	1,0	5,1	36	8,9
TÜRKİYE			100	1,4	72,3	100	5,4	100	9,2
Kaynak: TÜİK ve Kalkınma Bakanlığı									
(1) İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi Araştırması (SEGE 2011) sonuçlarına göre sıralanmıştır.									
(2) 2012 yılında bölgelerin Türkiye nüfusundan aldığı yüzde payı göstermektedir.									
(3) 2007-2012 dönemi yıllık ortalama nüfus artış hızını göstermektedir.									
(4) 2012 yılında 20.000 üstü yerleşimlerdeki nüfusun toplam nüfusa yüzde oranını göstermektedir.									
(5) 2008 yılında bölgelerin ulusal Gayri Safi Katma Değerdeki (GSKD) yüzde payı									
(6) 2004-2008 dönemi yıllık ortalama GSKD büyüme hızı, 2004 yılı fiyatlarıyla hesaplanmıştır.									
(7) Endeks 2008 verisi kullanılarak TR=100 baz alınarak hesaplanmıştır.									
(8) 2012 yılında bölgelerin işsizlik oranlarını yüzde olarak göstermektedir.									

Tablo 13'te ilk iki sütunda DPT'nin yapmış olduğu "İllere ve Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması"nın 2003 ve 2011 sonuçları karşılaştırılmaktadır. Buna göre en gelişmiş ilk 4 ve en az gelişmiş son 5 Düzey 2 bölgesinin sıralamasında 2003'ten 2011'e herhangi bir değişiklik olmamıştır. Dolayısıyla en zengin ve en fakir bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıkları kronik hale gelmiştir. Bunun sonucunda geri kalmış bölgelerden gelişmiş bölgelere yoğun bir göç olmaktadır. Bu yüzden gelişmiş bölgelerde nüfus sıkışması yaşanmakta, az gelişmiş bölgelerde ise temel üretim faktörü olan emek aşınmaya uğramaktadır.

Bunun bir başka sonucu olarak da Gayrı Safi Katma Değere olan bölge katkıları az gelişmiş bölgelerde son derece düşük seyretmektedir. Anılan dönemde kişi başı gelir değeri için Türkiye ortalaması 100 endeks değeri alındığında TR 10 (İstanbul), TR 21 (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ), TR 31 (İzmir), TR 41 (Bilecik, Bursa, Eskişehir), TR 42 (Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova), TR 51 (Ankara), TR 61 (Antalya, Burdur, Isparta) bölgeleri 100'ün üzerinde değer alırken diğer 15 bölge Türkiye ortalamasından daha düşük kişi başı gelir değerine sahiptir. Özellikle son 5 bölgeyi oluşturan bölgelerden TRA1'de (Bayburt, Erzincan, Erzurum) kişi başı gelir 59, TRC2'de (Diyarbakır, Şanlıurfa) 40, TRC3'te (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak) 41, TRA2'de (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 38, TRB2'de (Bitlis, Hakkâri, Muş, Van) ise 36 olarak gerçekleşmiştir. Ülke ortalamasının 100 olduğu düşünülürse bu bölgelerdeki kişi başına gelirin son derece düşük ve bölgeler arasındaki gelir dağılımının da son derece adaletsiz dağıldığı görülecektir. İzleyen bölümde Türkiye'de uygulanan bölgesel kalkınma politikası araçları incelenecektir.

3.6. TÜRKİYE'DE KULLANILAN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKASI ARAÇLARI

Bu bölümde planlı yıllardan günümüze kadar kamu gücünün bölgesel dengesizlikleri giderme amaçlı kullandığı kalkınma politikası araçları incelenecektir.

3.6.1. Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) ve Yatırım Teşvikleri

Kalkınmada Öncelikli Yöre tanımlaması her ne kadar ÜBYKP'da geçse de oluşumu İBYKP dönemine rastlamaktadır. Kalkınmada Öncelikli Yörelere ilk olarak, 28 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı Kanun gereği, 1968 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kapsayan 22 il olarak belirlenmiştir (ÖİK, 2000: 50). ÜBYKP döneminde ise Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı şeklinde DPT bünyesinde çalışan bir genel müdürlük haline getirilmiştir (Keleş, 2012: 365). KÖY'e dâhil olan illerin sayısı yıllar geçtikçe artmıştır. İlk uygulamadaki KÖY'ü kapsayan iller Şekil 15'de görülmektedir:

Şekil 15: Kalkınmada Öncelikli Yörelere (1968)

KALKINMADA ÖNCELİKLİ YÖRELER (1968)

22 İL

Kaynak: ÖİK Bölgesel Gelişme Raporu, 2000: 51

Buna göre KÖY'ü oluşturan iller Türkiye'nin doğusundan bulunan illerden meydana gelmektedir. Devlet KÖY uygulaması yoluyla kalkınmayı hızlandırmak için KÖY'ü oluşturan illere özel bir takım teşvikler uygulamıştır. Bunlar arasında gümrük vergisi istisnası, döviz tahsisi, yatırım finansman fonundan yararlanma, yatırım kredileri, yatırım indirimi, kaynak kullanımını destekleme primi gibi kolaylıklar ve istisnalar bulunmaktadır. Aradan geçen zaman içinde KÖY'e dahil olan illerin sayısında artış görülmektedir. 1972 yılında 33'e çıkan il sayısı 2000 yılında 49 il ve 2 ilçeye (Bozcaada ve Gökçeada) ulaşmıştır. KÖY'lerin ulaştığı son durum Şekil 16'da görülmektedir.

Şekil 16: Kalkınmada Öncelikli Yörelar (2000)

Kaynak: ÖİK Bölgesel Gelişme Raporu, 2000: 57

2000 yılına gelindiğinde KÖY’e dâhil olan illerin sayısındaki artışla beraber KÖY’leri oluşturan illerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Bununla beraber bunlara bazı İç Batı Ege, Orta Karadeniz ve İç Anadolu illerinin eklendiği görülmektedir*.

KÖY’lerin oluşturulmasından sonra kamu gücü 21.1.1998 tarih 4325 sayılı “Olağanüstü Hal Bölgesinde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelerde İstihdam Yaratılması ve Yatırımların Teşvik Edilmesi ile 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” çerçevesinde Olağanüstü Hal Bölgesi’ndeki illerde yapılacak yatırımlar başta olmak üzere Kalkınmada Öncelikli Yörelerde yapılacak yatırımlara ilave devlet yardımları yürürlüğe konulmuştur. Bu kanun çerçevesinde kamu gücü, gelir ve kurumlar vergisi istisnası, çalışanlardan kesilen vergilerin ertelenmesi, işlemlerde vergi, resim ve harç istisnası, sigorta işveren paylarının hazinece karşılanması, bedelsiz yatırım yeri tahsis, gümrük vergisi ve toplu konut fonu istisnası, yatırım indirimi, katma değer vergisi istisnası, enerji desteği, 10 kişiden fazla istihdam yaratan yatırımlara bedelsiz yatırım yeri tahsis gibi desteklerle sermaye yatırımlarının az gelişmiş yörelere çekilmesini hedeflemiştir (ÖİK, 2000: 66-69). Ancak yatırımlarda teşvik edilecek illerin yeniden belirlenmesi

* KÖY’ü oluşturan il ve ilçelerin tam listesi için bkz. Ek 2

amacıyla 2004 yılında çıkarılan yeni bir kanunla bu illerin belirlenmesinde kişi başına düşen gelirin 2001 yılı dikkate alınarak 1500 doların altında kalan iller olarak belirlenmesine karar verilmiştir. Bu şekilde desteklenen illerin sayısı 36'dır (Doğruel, 2006: 175). Türkiye'nin bölgelerarası eşitsizlikleri gidermek ve bölgesel gelişmeyi sağlamak amacıyla 40 yıldır uygulamakta olduğu Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY) politikası da 16 Temmuz 2009 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren yeni yatırım teşvik sistemi ile son bulmuştur. Yeni teşvik sisteminin hem AB'nin bölgesel politikaları ile uyumlu olduğu, hem de günümüzün bölgesel gelişme eğilimlerine uygun şekilde tasarlanmaya çalışıldığı görülmektedir (Yavan, 2012: 14).

Yeni Teşvik Sistemi 15.06.2012 tarih ve 2012/3305 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe girmiştir. Yeni Teşvik Sisteminin hedefleri şu şekilde ifade edilmiştir (Ekonomi Bakanlığı, 2013):

- Cari açığın azaltılması amacıyla ithalat bağımlılığı yüksek olan ara malı ve ürünlerin üretiminin artırılması,
- Teknolojik dönüşümü sağlayacak yüksek ve orta-yüksek teknoloji içeren yatırımların desteklenmesi,
- En az gelişmiş bölgelere sağlanan yatırım desteklerinin artırılması,
- Bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması,
- Destek unsurlarının etkinliğinin artırılması,
- Kümelenme faaliyetlerinin desteklenmesi

Yeni Teşvik Sisteminin altı amacından üçü bölgesel dengesizliklere yöneliktir. Hedefler arasında geri kalmış bölgelerin desteklenmesi, gelişmişlik farklılıklarının azaltılması ve bu bağlamda kümelenme eğilimlerinin destekleneceği belirtilmiştir. Yeni teşvik sistemi Genel Teşvik Uygulamaları, Bölgesel Teşvik Uygulamaları, Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki ve Stratejik Yatırımların Teşviki olmak üzere 4 farklı uygulamadan oluşmaktadır. Bu uygulamalar kapsamında sağlanacak destekler Tablo 14'te görülmektedir.

Tablo 14: Yeni Teşvik Sistemi

Destek Unsurları	Genel Teşvik Uygulamaları	Bölgesel Teşvik Uygulamaları	Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki	Stratejik Yatırımların Teşviki
KDV İstisnası	✓	✓	✓	✓
Gümrük Vergisi Muafiyeti	✓	✓	✓	✓
Vergi İndirimi		✓	✓	✓
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		✓	✓	✓
Gelir Vergisi Stopajı Desteği*	✓	✓	✓	✓
Sigorta Primi Desteği*		✓	✓	✓
Faiz Desteği **		✓		✓
Yatırım Yeri Tahsisi		✓	✓	✓
KDV İadesi***				✓

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı Yeni Teşvik Sistemi Raporu, 2012

* Yatırımın 6. bölgede gerçekleştirilmesi halinde sağlanır

** Bölgesel teşvik uygulamalarında, yatırımın 3., 4., 5. veya 6 . bölgelerde gerçekleştirilmesi halinde sağlanır.

*** Sabit yatırım tutarı 500 Milyon TL üzerinde olan stratejik yatırımlara sağlanır.

Yeni Teşvik Sisteminin bölgesel sınıflaması DPT'nin 2011 yılında yayınladığı “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”na dayanmaktadır*. Buna göre iller altı bölgeye sınıflanarak teşvik mevzuatı uygulanmaktadır. Yukarıdaki tabloya göre bölgesel teşvik unsurları bütün destekleri kapsamaktadır. KDV iadesi desteği ise sabit yatırım tutarı 500 Milyon TL üzerinde olan stratejik yatırımlar için sağlanmıştır. Aşağıdaki tablo yeni teşvik mevzuatının bölgesel uygulamalarını daha detaylı olarak ortaya koymaktadır:

* Bu illerin tam listesi için bkz. Ek 3

Tablo 15: Bölgesel Teşvik Uygulamalarında Sağlanan Destek Unsurları

Destek Unsurları			BÖLGELER					
			I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Gümrük Vergisi Muafiyeti			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	OSB Dışı	15	20	25	30	40	50
		OSB İçi	20	25	30	40	50	55
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği	Destek Süresi	OSB Dışı	2 yıl	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl
		OSB İçi	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl	12 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi			VAR	VAR	VAR	VAR	VAR	VAR
Faiz Desteği	İç Kredi		YOK	YOK	3 Puan	4 Puan	5 Puan	7 Puan
	Döviz / Dövizle Endeksli Kredi				1 Puan	1 Puan	2 Puan	2 Puan
Sigorta Primi Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği			YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı Yeni Teşvik Sistemi Raporu, 2012

Tablo 15 incelendiğinde Yeni Teşvik Sisteminin geri kalmış bölgeler olan IV, V ve VI. bölgelerdeki destek imkânlarının eskisine nazaran genişlediği görülmektedir. Yine Yeni Teşvik Sistemi ile V. ve VI. Bölgelere özel destek yatırımları belirlenmiştir. V. bölgede desteklenecek yatırım konuları şunlardır (Ekonomi Bakanlığı, 2013):

- o Bakanlar Kurulu Kararı ile belirlenen Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgelerinde yapılacak turizm yatırımları,
- o Madencilik yatırımları,
- o Demiryolu ve denizyolu ile yük veya yolcu taşımacılığına yönelik yatırımlar,
- o 20 Milyon Türk lirası üzeri belirli ilaç ve savunma sanayi yatırımları,
- o Test merkezleri, rüzgar tüneli ve bu mahiyetteki yatırımlar (otomotiv, uzay veya savunma sanayine yönelik olanlar),
- o Asgari 50.000 m² kapalı alana sahip uluslararası fuar yatırımları,
- o Özel sektör tarafından gerçekleştirilecek okul öncesi, ilk, orta ve lise eğitim yatırımları,

- o Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, KOSGEB veya TÜBİTAK tarafından desteklenen AR-GE projeleri neticesinde elde edilen ürünlerin üretilmesine yönelik yatırımlar,
- o Motorlu kara taşıtları ana sanayinde gerçekleştirilecek asgari 300 milyon TL tutarındaki yatırımlar ve asgari 75 milyon TL tutarındaki motor yatırımları ile asgari 20 milyon TL tutarındaki motor aksamaları, aktarma organları/aksamları ve otomotiv elektroniğine yönelik yatırımlar,
- o Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı tarafından düzenlenen geçerli bir maden işletme ruhsatı ve izni kapsamında 3213 sayılı Maden Kanununun 2 nci maddesinin 4-b grubunda yer alan madenlerin girdi olarak kullanıldığı elektrik üretimi yatırımları.

VI. bölgeye ise sektörel kapsamın genişletilmesi, işgücü maliyetlerinin azaltılması ve finansman imkânlarının genişletilmesi bağlamında özel destekler sunulmaktadır. Bu bağlamda Yeni Teşvik Sistemi kapsamında VI. bölgede asgari sabit yatırım tutarı üzerindeki tüm sektörler bölgesel destek kapsamına alınmaktadır. Sigorta Primi Desteği ve Gelir Vergisi Stopajı Desteği’de sadece VI. bölge için uygulanmaktadır. Son olarak uygulanan faiz desteği VI. bölge için 900 Bin TL’ye kadar çıkmaktadır.

Yukarıda genel hatlarıyla özetlenen kamusal teşviklerin, bölgeler arasındaki dağılımını analiz etmek ve verilen teşviklerin hangi bölgelerde yoğunlaştığını tespit etmek, bu türden teşviklerin beklentiler doğrultusunda bölgeler arasındaki farklılıkları azaltıp azaltmadığını belirlemede önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda Tablo 16’da 01.01.2001-31.03.2014 tarihleri arasındaki yatırım teşviklerinin bölgesel dağılımı incelenmiştir.

Tablo 16: Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Dağılımı (01.01.2001-31.03.2014)

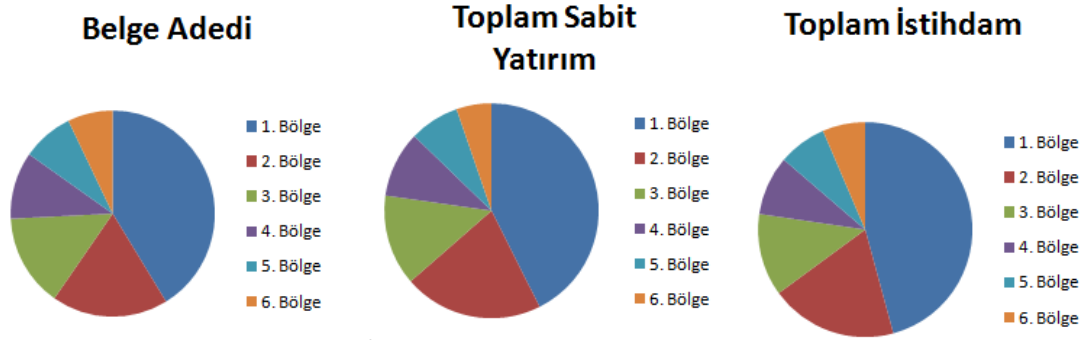
1. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	1478	36227.34	149176
Yerli Sermaye	16951	140887.19	661254
Genel Toplam	18429	177114.53	810430
2. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	445	11784.52	53867
Yerli Sermaye	7734	75580.03	285380
Genel Toplam	8179	87364.55	339247
3. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	332	9402.73	22483
Yerli Sermaye	6176	47413.69	196900
Genel Toplam	6508	56816.42	219383
4. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	166	7562.09	12250
Yerli Sermaye	4563	33732.41	145833
Genel Toplam	4729	41294.50	158083
5. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	69	4699.61	9000
Yerli Sermaye	3546	26544.97	120003
Genel Toplam	3615	31244.59	129003
6. Bölge			
	Belge Adedi	Toplam Sabit Yatırım (Milyon TL)	Toplam İstihdam
Yabancı Sermaye	39	2389.95	5589
Yerli Sermaye	3126	19595.10	108464
Genel Toplam	3165	21985.05	114053

Kaynak: Hazine

Tablo 16’da yapılmış olan bölgesel gruplama, DPT’nin 2011 yılında yapmış olduğu “İllere ve Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Araştırması”na dayanmaktadır. Buna göre 1. bölge en gelişmiş illeri, 6. bölge de en az gelişmiş illeri kapsamaktadır. Bu bağlamda tablo incelendiğinde en gelişmiş bölge olan 1. bölgeye 2001-2014 yılları arasında kümülatif olarak 171 Milyar TL yatırım yapılmış ve 810.430 kişiye istihdam sağlanmışken, en az gelişmiş olan 6. bölgeye 21 Milyar TL’lik yatırım yapılmış ve 114.053 kişiye istihdam sağlanmıştır. Bu bağlamda verilen teşviklerin büyük çoğunluğu ülkenin batısında yer alan, nispeten gelişmiş bölgelere verilmiştir. Durumu daha iyi gözlemleyebilmek için Şekil 17 oluşturulmuştur.

Şekil 17: Yatırım Teşvik Belge Adedi, Toplam Sabit Yatırım ve Toplam İstihdamın Bölgesel Dağılımı (01.01.2001-31.03.2014)

Kaynak: Hazine

Şekil 17 de yatırım teşvik belgelerinin, toplam sabit yatırımların ve toplam istihdamın bölgesel dağılımları görülmektedir. Buna göre en çok teşvik belgesi verilen, en çok sabit yatırım yapılan ve bu desteklerle en çok istihdam yaratılan bölge gelişmiş illerin yer aldığı birinci, ikinci ve üçüncü bölge olmuştur. Şekil 17’ye göre bölgelerin gelişmişlikleriyle verilen teşvikler doğru oranlı olmuş, gelişmiş bölgeler daha çok teşvik alırken az gelişmiş bölgelerin payına da daha az teşvik düşmüştür. Aynı yorumlar teşviklerden kaynaklanan istihdam sayıları için de yapılabilir. Gelişmiş bölgelerde teşviklerden kaynaklı daha çok istihdam yaratılmış, az gelişmiş bölgelerde ise yaratılan istihdam olanakları sınırlı kalmıştır.

Gerek KÖY yaklaşımı gerekse bölgelere uygulanan yatırım teşvikleri, üretim faktörlerinin teşvik verilen bölgelere hareketlenmesini sağlamak üzere oluşturulmuştur. Bu bağlamda gerek planlı yıllardaki KÖY yaklaşımı gerekse

sonradan oluşturulan Yeni Teşvik Sistemi özel sektöre yol gösterici bir niteliktedir, emredici bir yönü bulunmamaktadır. Bu durumda da uygulanan kamu destek programları ve teşvikler sermayenin yurt içinde batıdan doğuya hareketlenmesine neden olmakta yetersiz kalmaktadır. Özellikle KÖY yaklaşımı 40 yıl boyunca uygulanmış, fakat 40 yıl süresince bölgeler arasındaki gelir dağılımı dengesizliği azalmak yerine artmıştır. KÖY yaklaşımının ampirik başarısını test eden pek çok çalışma bu yaklaşımın başarısız olduğuna işaret etmektedir (Bkz. Altınbaş ve diğerleri, 2002; Yavan, 2012). Öte yandan 2001 yılında bu yana uygulanan çeşitli teşvik ve destek politikaları da bölgeler arasındaki eşitsizliği gidermemektedir. Hatta eldeki veriler gelişmişlik bakımından üst sıralarda yer alan bölgelerin daha fazla teşvik aldığı yönündedir. Bu bağlamda özel sektöre verilen teşvikler bölgeler arasındaki dengesizlikleri azaltıcı değil, artırıcı bir etki yaratmaktadır. Bu durumda kamu yatırımlarının bölgeler arasındaki eşitsizliği giderecek şekilde gerçekleşmesi önem kazanmaktadır. İzleyen bölümde kamu yatırımlarının bölgesel dağılımı incelenecektir.

3.6.2. Bölgesel Kamu Yatırımları

Kamu yatırımlarının bölgesel dağılımı bölgeler arası gelir farklılıklarını gidermede etkin bir araçtır. Özellikle bölgesel yatırım teşviklerinin yeterince etkin çalışmadığı, özel sektörün bölgeler arasındaki dengesiz dağılımı dirençli bir yapı gösterdiğinde veya üretim faktörlerinin her türlü teşvike rağmen harekete geçirilemediği durumlarda kamu yatırımları kullanılabilir. Kamu gücü yapacağı yatırımlarda sadece ekonomik kriterlere göre hareket etmez, bunun yanında sosyal kriterleri de göz önünde bulundurur. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımını dengeleyici, sosyal amaçlarla yapılacak kamu yatırımları büyük önem taşımaktadır. Öteden beri uygulanan bölgesel kalkınma politikalarında kamu yatırımları her zaman önemli bir politika aracı olarak algılanmış ve uygulanmıştır. Ancak bölgeler arası görülen ekonomik gelişmişlikteki dengesizlik kamu yatırımlarının dağılımında da görülmektedir (Pirili, 2011: 317).

Türkiye'nin kamu yatırımlarının bölgesel dağılımına bakıldığında birbirine zıt eğilimlerin bir arada bulunduğu görülmektedir. Üçüncü bölümün başında yeni

kurulan Cumhuriyet idaresinin kamu iktisadi teşekküllerini mümkün olduğunca yurt sathına yayma eğiliminden söz edilmişti. Öte yandan sonraki yıllarda bölgesel planlama konusunda yeterince bilinçli olunmayışı bölgesel kamu yatırımlarından beklenen etkilerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu durum DBYKP’da da ifade edilmiştir. Bu bağlamda ilk üç plan döneminde kamu yatırımlarının bölgesel dağılımını analiz edebilmek için Tablo 16 oluşturulmuştur:

Tablo 17: Planlı Dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Diğer Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Program Yatırımları (TL)

	Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi (18 il)			Diğer Bölgeler (49 il)			Türkiye		
	BBYKP	İBYKP	ÜBYKP	BBYKP	İBYKP	ÜBYKP	BBYKP	İBYKP	ÜBYKP
Tarım	95	173	291	118	129	305	113	137	303
Sanayi	298	637	1515	305	768	3002	304	743	2722
Hizmetler	324	441	1511	261	525	1767	273	509	1719
Toplam	717	1251	3317	684	1422	5074	690	1389	4744

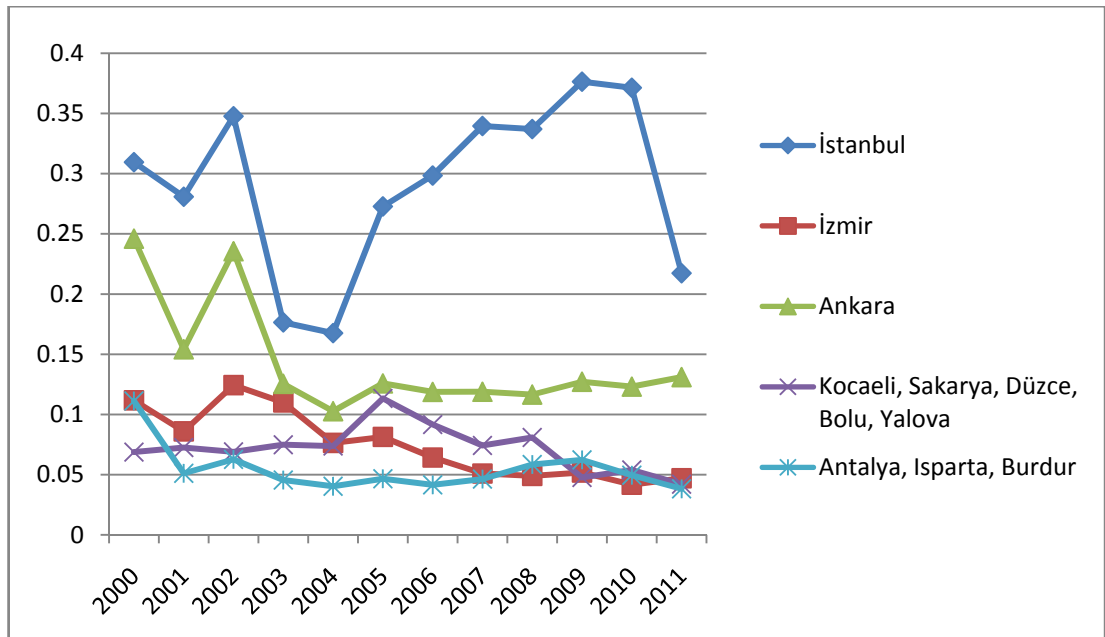
Kaynak: DPT, DBYKP: 79

Tablo 17’de ilk üç plan döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri ile diğer bölgelerde kişi başına düşen program yatırımları görülmektedir. Buna göre Doğu ve Güney Doğu Bölgelerinin BBYKP döneminde kamu yatırımlarından aldığı pay % 19.6 iken İBYKP ve ÜBYKP dönemlerinde sırasıyla % 17.1 ve % 10.5 olarak gerçekleşmiştir. Yine anılan dönemler içerisinde BBYKP döneminde hizmetler sektöründe artan bir pay almış olmakla beraber Doğu ve Güney Doğu Bölgelerine yapılan kamu yatırımlarının büyük bir kısmı tarım sektörüne yapılmış, sanayi yatırımlarından alınan pay ise çok düşük kalmıştır. Bu durumda kamu yatırımlarından beklenen bölgeler arasındaki dengesizliklere ilişkin düzeltici etki gerçekleşmemiştir. Tekeli (2010)’a göre planlı dönemde devlet yatırımlarının dağılımı, bölgesel eşitsizliğin giderilmesine değil derinleşmesine katkı sunmaktadır (Tekeli, 2010: 77). Öte yandan Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesindeki bazı eksiklikler gerçekte bu bölgelerin aldıkları payların program tahsislerinden daha düşük gerçekleşmesine neden olmuştur. DBYKP’ye göre bu durum “kamu yatırımlarının gerçekleşme oranlarının az gelişmiş bölgelere oranla daha düşük

olmasından ileri gelmektedir. Gerçekleşme oranlarındaki bu düşüklük, Artırma, Eksiltme ve İhale Yasasındaki aksaklıklar, becerili eleman eksikliği, inşaat mevsimi kısılalığı gibi nedenlerden” kaynaklanmaktadır (DPT, 1979: 76).

Sonraki dönemlerde de kamu yatırımlarının bölgesel eşitsizliği gidermede etkin kullanıldığı söylenemez. Bu bağlamda oluşturulan Şekil 18 ve Şekil 19 2000-2011 döneminde en gelişmiş ilk 5 ve son 6 Düzey 2 Bölgesinde yapılan kamu yatırımlarının GSYİH’ e oranını göstermektedir.

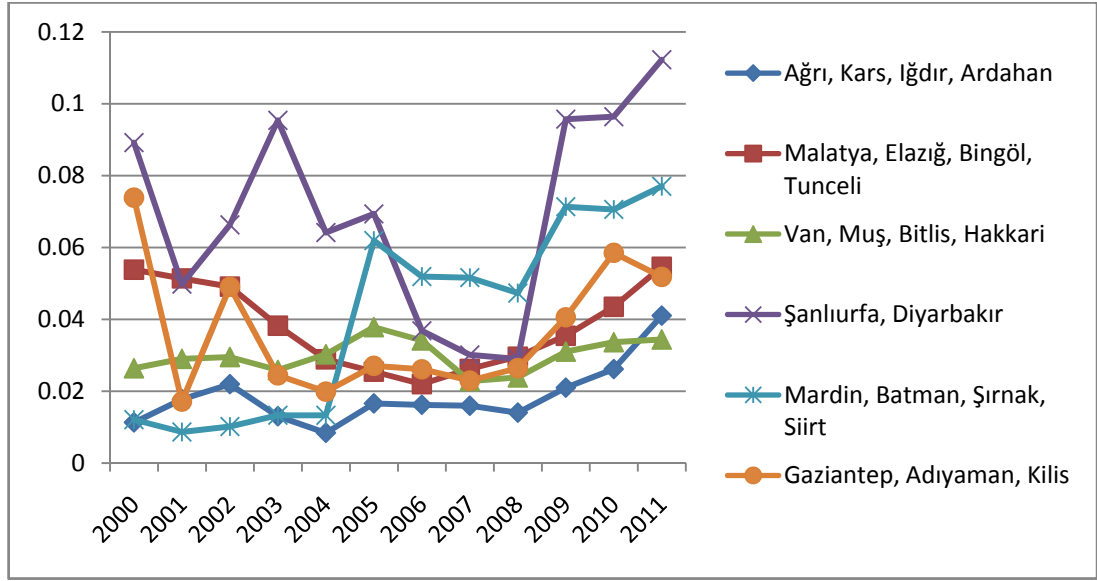
Şekil 18: En Gelişmiş İlk 5 Bölgedeki Kamu Yatırımlarının GSYİH’ e Oranı (%)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verilerinden derlenerek tarafımızdan hesaplanmıştır

Şekil 18’de DPT’nin 2011 yılında yaptığı en gelişmiş ilk 5 bölgenin kamu yatırımlarının GSYİH’ e oranları görülmektedir. Tabloda göze çarpan ilk özellik en gelişmiş bölge olan İstanbul’un kamu yatırımlarından aldığı yüksek paydır. 2010 yılında GSYİH’nin binde 4’üne yaklaşan bir oranda kamu yatırımı almıştır. İstanbul’dan sonra en çok kamu yatırımı alan bölge olarak Ankara gelmektedir. İzmir’in payı gelişmişlik açısından diğer iki bölgeden sonra gelmesine rağmen nispeten düşük gerçekleşmiştir. Öte yandan şekle bakıldığında zamanla kamu yatırımlarının paylarında azalma görülmektedir. İstanbul ve Ankara dışında kalan bölgelerin aldıkları kamu yatırım payları zamanla binde 1’in altına inmiştir.

Şekil 19: En Az Gelişmiş Son 6 Bölgedeki Kamu Yatırımlarının GSYİH'e Oranı

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı verilerinden derlenerek tarafımızdan hesaplanmıştır

Şekil 19'da da DPT'nin 2011 yılında yapmış olduğu çalışmaya göre en az gelişmiş altı bölgenin aldıkları kamu yatırımlarının GSYİH'e oranı görünmektedir. İlk göze çarpan olgulardan birisi 2000'li yılların sonlarına doğru alınan kamu yatırımlarındaki artıştır. Öte yandan her ne kadar alınan kamu yatırımlarının GSYİH'e oranında bir artış varsa da bu bölgelere yapılan kamu yatırımları binde 1'ü üzerine çıkmamaktadır. Sadece Şanlıurfa-Diyarbakır bölgesi 2011 yılında ilk defa olarak binde 1 oranının üzerine çıkmıştır. Genel anlamda bu bölgelere yapılan kamu yatırımları ülkenin diğer bölgelerine yapılan kamu yatırımlarının çok altında kalmıştır. Diğer taraftan bu bölgelere yapılan yatırımların muhtevasına bakıldığında yatırımların büyük kısmının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan baraj ve petrol çıkarma gibi enerji yatırımlarına ayrıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu bölgelere yapılan yatırımlar bölgesel eşitsizliği gidermemektedir.

Yukarıdaki iki şekil birlikte değerlendirildiğinde kamu yatırımlarının zaten gelişmiş olan bölgelere yapıldığı söylenebilir. Gelişmiş bölgelerden İstanbul'un yatırımlardan çok yüksek pay aldığı göze çarpmaktadır. Aşırı kalabalıklaştı ve sıkışmış bir bölge olduğu düşünüldüğünde İstanbul'a yapılan kamu yatırımlarının daha çok artan alt yapı ihtiyaçlarının bir sonucu olduğu görünür. Bu durum da kendi içinde bir paradoks barındırmaktadır. İstanbul bölgesi cumhuriyetin kuruluşundan

beri gerek özel gerekse kamu yatırımlarının yığılması sonucu aşırı kalabalıklaşmış bir kutup haline gelmiştir. Bu durumda da kamu yatırımları bölgesel gelişmişliği giderecek şekilde geri kalmış bölgelere yönelmek yerine artan nüfusun alt yapı ihtiyaçlarını karşılayabilme anlamında İstanbul'a yönelmektedir. Öte yandan geri kalmış bölgelerin alt yapı ihtiyaçları karşılanmadığı sürece bu bölgelerde kalkınma süreçleri ortaya çıkmamakta, teşvik sistemleri işe yaramamakta, özel sektör bu bölgelerde yatırım yapmamaktadır. Bu bağlamda da kamu yatırımları bölgesel eşitsizliğin yeniden üretilmesine neden olmaktadır.

3.6.3. Bölgesel Kalkınma Plan ve Projeleri

Şekil 19'da Türkiye'de hayata geçirilen ve geçirilmesi planlanan bölgesel planlar görünmektedir. Bu planların ortak özelliği bölgesel bir perspektifle hazırlanarak bölgesel kalkınmayı amaçlamasıdır. İzleyen alt bölümlerde bu planlar incelenecektir.

Şekil 20: Bölgesel Kalkınma Plan ve Projeleri

Kaynak: DPT, 2007

3.6.3.1. Doğu Anadolu Projesi (DAP)

Doğu Anadolu Projesi (DAP) Bölgesi Türkiye'nin doğusunda 16 ili kapsamaktadır. Bu iller; Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Ardahan, Bayburt ve Iğdır illeridir. Bir bölgesel kalkınma planı olan DAP Ana Planın temel hedefi bölgenin kendi potansiyellerini harekete geçirecek ortamın yaratılmasını sağlamaktır. Bu bağlamda DAP, 7 öncelikli müdahale alanı belirlemiştir (DPT, 2007: 8):

- İnsan kaynaklarının geliştirilmesi
- Örgütlenmenin yaygınlaştırılması
- Alt yapı temini
- Mera ıslahı ve yönetimi
- Çevre kalitesinin iyileştirilmesi
- Yoksullukla mücadele
- Finansman

Henüz tam anlamıyla tamamlanmamış olan DAP Projesinin temel amaç ve hedefleri şu şekildedir (DPT, 2000: 35)

- Bölgenin diğer bölgelere göre geride olan sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandıracak politika ve uygulamaları ortaya koymak,
- Sektörel gelişmeleri hızlandırmak üzere çeşitli alanlarda sektörel analizler yapmak ve öncelikleri belirlemek,
- Bölgede kırsal ve kentsel gelişmeyi sağlamaya yönelik önemli kamu yatırımlarını belirlemek ve özel kesim yatırımlarını özendirici politika ve uygulamaları ortaya koyarak; bölgesel gelişmeyi kamu, yerel yönetimler, özel kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri ile işbirliği içinde geliştirmek,
- Bölgedeki girişimciliği teşvik etmeye, bölgesel iç dinamikleri harekete geçirmeye ve/veya bölge dışındaki girişimcileri (yabancı sermaye dahil) çekmeye yönelik yatırım alanlarının belirlenmesi, yatırım projelerinin hazırlanması, nitelikli işgücü temini, teknoloji, finansman, vb. konularda somut öneriler geliştirmek, bunların eşgüdümünü sağlayacak kurumsal düzenlemeler önermek ve bu çalışmalarını “katılımcılık ilkesi” çerçevesinde gerçekleştirmek,

- Seçilmiş yatırım konularında, mevcut potansiyelin değerlendirilmesi ve yatırımlara yön göstermek amacıyla değişik konularda fizibilite hazırlamak,
- Bölgesel istihdamın geliştirilmesi açısından önem taşıyan işgücü arz ve talebinin sektörel ve mekânsal analizini yapmak, bölgedeki insan kaynaklarının geliştirilmesi konusunda sektörel yeni projeler önermektir.

3.6.3.2. Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP)

Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı ülkenin az gelişmiş bölgelerinden olan Doğu Karadeniz Bölgesinin kalkınması amacıyla hazırlanmıştır. Bu bölgesel kalkınma planı da küresel eğilimlere paralel olarak bölgenin iç potansiyelini ortaya koyacak bir kalkınma anlayışına sahiptir. Bu plan Japon Uluslararası İşbirliği Ajansına (JICA) hazırlanmıştır (DPTb, 2000: 12).

DOKAP bölgenin doğal kaynaklarını ve çevreyi koruyarak uzun dönemli sürdürülebilir kalkınmayı sağlamayı amaçlamaktadır. Bölgenin temel kalkınma stratejisinin 4 ana bileşeni bulunmaktadır (DPT, 2007: 9):

- Ana ulaşım alt yapısının geliştirilmesi
- Çok amaçlı su kaynaklarının geliştirilmesi
- Toprak mülkiyeti ve kullanımının iyileştirilmesi
- Mahalli idarelerin güçlendirilmesi

Plan çalışmaları günümüzde devam etmektedir.

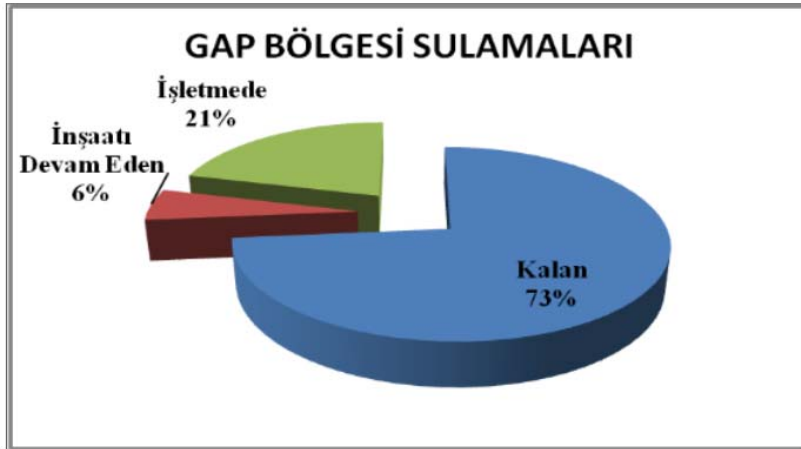
3.6.3.3. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Türkiye'nin bölgesel eşitsizlikleri gidermede uyguladığı belki de en derinlikli, en kapsamlı ve en uzun döneme yayılmış projesi GAP'tır. GAP özetle tarihi Mezopotamya bölgesinde bulunan Fırat ve Dicle nehirleri üzerine kurulu bir takım barajlar yoluyla hem bölgedeki uzun yıllardır susuzluk yüzünden işlenmeyen toprakları tarımsal üretime geri kazandırmayı hem de barajlarda biriken su yoluyla Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda GAP sadece bir bölgesel kalkınma değil aynı zamanda ulusal kalkınma projesidir.

Öte yandan 1986 yılında yürütme ve denetlenmesi DPT'ye verilen GAP uzun yıllar boyunca çalışmaların devam etmesine rağmen bitmemiş bir projedir. Bu da GAP'tan beklenen etkilerin ortaya çıkışını geciktirmekte, bu durum bölgenin kalkınma hamlesini beklendiği gibi gerçekleştirememesine neden olmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde GAP'tan beklenen iki somut etki bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kurulan barajlardan elde edilecek enerjidir. Türkiye temel enerji kaynakları bakımından dışa bağımlı ve enerji talebi gün geçtikçe artan bir ülkedir. GAP çerçevesinde ise barajlardan Türkiye'nin ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayacak kadar elektrik üretimi gerçekleşmektedir. Burada üretilen elektrik sadece bölgede değil bütün ülkede kullanılmaktadır. Bu yüzden projenin enerji ile ilgili olan kısmı nispeten beklenen etkiyi gerçekleştirmiştir.

Öte yandan projenin bölge ekonomisi açısından asıl etki yapması beklenen kısmı tarımsal alan ile ilgilidir. Şekil 20'de GAP'ta sulamaya açılan alan yüzdesi görülmektedir.

Şekil 21: DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar (%)

Kaynak: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ), 2013

Şekle 21'e bakıldığında GAP yatırımları çerçevesinde sulamaya açılan alanın % 21, kalan alanın ise % 73 olduğu görülmektedir. GAP bölgesi geleneksel ve susuz tarımın ağır bastığı bir bölgedir. GAP ile birlikte sulanmayan arazilerin sulu tarıma geçmesi beklenmektedir. Öte yandan aradan geçen uzun zamana rağmen halen bu plan tam olarak hayata geçirilmiş değildir. Sulu tarıma sadece Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın belli alanlarında geçilebilmiştir. Ayrıca bu bölgelerde verilen suyun

ölçüsüz kullanımı toprakta tuzlanmaya neden olarak tarımsal üretimi olumsuz etkilemektedir.

GAP'ın tarımsal üretiminde beklenen etkinin ortaya çıkabilmesi arazi ölçeğiyle yakından ilgilidir. GAP daha çok konvansiyonel ve entansif tarım şartlarında verimin alınacağı bir anlayışla hazırlanmıştır. Öte yandan proje tam olarak hayata geçtiğinde topraktan beklenen verimin elde edilmesi baskısı toprakların el değiştirmesi sorununu da gündeme getirecektir. Toprak dağılımının zaten adaletsiz olduğu GAP bölgesinde bu eğilim eşitsizliğin daha da derinleşmesine neden olabilecektir. Öte yandan böylesi bir sonuç kökleri geçmişte olan ve dünden bugüne taşınan geleneksel kurumların, gelişmenin önündeki sınırlayıcılıklarını GAP çerçevesinde sürdürmelerine zemin sunmaktadır (Dağ ve Göktürk, 1993: 131). Pek doğaldır ki böylesi bir sonuç bölgesel gelir dağılımını olumsuz etkileyecektir.

3.6.3.4.Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi (YHGP)

Yeşilirmak Havza Gelişim Projesi Amasya, Çorum, Samsun, Tokat illerini kapsamaktadır. Bu proje ile, havzada ekolojik dengeyi bozmayacak en uygun ve ekonomik arazi kullanım planlamasının yapılması, doğal kaynakların güncel takibinin ve yönetilmesinin sağlanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, erozyonun önlenmesi, su kirliliğinin belirlenmesi ve kontrolü, meraların ıslahı, orman alanlarının belirlenmesi ve izlenmesi, şehirleşme ve sanayileşmenin takibi ile planlı gelişme konularında sorunların çözümü önem arz etmektedir. Projenin coğrafi alanı Amasya, Çorum, Samsun, Tokat ve Yozgat illerini kapsayan Yeşilirmak ve kollarının oluşturduğu havzadır. Projenin coğrafi alanında yer alan il valiliklerince 1997 yılında 97/9991 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Yeşilirmak Havzası İl Özel İdareleri Hizmet Birliği kurulmuştur (DPT, 2000: 37).

YHGP'nin strateji amaçları şunlardır (DPT, 2007: 9):

- Etkin bir mekânsal organizasyon oluşturulması
- İnsan kaynaklarının ve toplumsal yapının geliştirilmesi
- İşletmelerin rekabet gücünün artırılması ve dışa açılma
- Ekolojik dengelerin, çevrenin korunması ve durumunun iyileştirilmesi
- Kurumsal yapının güçlendirilmesi

3.6.3.5.Zonguldak Bartın Karabük Bölgesel Gelişme Projesi (ZKP)

Türkiye Taşkömürü Kurumu'nun küçültülmesi ve Karabük ve Ereğli Demir Çelik İşletmeleri'in özelleştirilmesi ile meydana gelecek ekonomik ve sosyal sonuçlarının analiz edilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Türkiye, Güneydoğu Anadolu Bölgesinden sonra, çok sektörlü, kamu-özel kesim işbirliğine dayalı Bölgesel Gelişme Projesi olarak Zonguldak-Bartın-Karabük Projesi hazırlanması uluslar arası ihale ile gerçekleştirilmiştir (DPT, 2000: 33).

Projenin temel amaçları şunlardır (DPT, 2007: 10):

- Yeni iş imkanları sağlanarak dışa göçün azaltılması
- İmalat sanayi ve hizmetler sektörlerinde yeni istihdam alanlarının oluşturulması
- Tarım ve ormancılık faaliyetlerinin dengeye kavuşturulması
- Refah, gelir ve işgücü niteliklerinde artışın sağlanması

3.6.4. Bölgesel Kalkınma Ajansları

Türkiye'nin bölgesel gelişme politikası uzun yıllar boyunca merkezi olarak alınan bir takım kararlar sonucu tezahür etmiştir. Nitekim hazırlanan kalkınma planlarının tamamı bu bağlamda hazırlanmıştır. Öte yandan bölgesel dengesizliklerin giderilmesinde tek merkezden alınan yatırım, yönetim ve diğer fonksiyonlara ilişkin kararlar belirlenen politikalarda etkinlik kaybına yol açmakta, yerel dinamiklerle ortaklaşmadığı için de çoğu zaman kadük duruma düşmektedir.

Diğer taraftan küreselleşmeyle birlikte bölgesel kalkınma paradigması da değişime uğramıştır. Neoliberal olarak adlandırabileceğimiz bölgesel gelişme eğilimleri bölgelerin içsel potansiyellerine ve birbirleriyle rekabetine daha çok önem vermiştir. Nitekim bu eğilimler kalkınma planlarında bölgesel gelişme bağlamında SBYKP'den itibaren görünmektedir.

Bir diğer küresel eğilim de Türkiye'nin dâhil ya da aday oluğu ulus üstü kurumlarda bölgesel politikalar bağlamında yaşanan değişimlerdir. Özellikle AB'de bölgesel politikalarda ve kurumsal yapıdaki değişimler Türkiye'nin de bu süreçte uyum sağlamasını beraberinde getirmiştir. Bunun ilk örneği Türkiye'nin AB'ye

uyumlu İstatistikî Bölge Birim Sınıflandırması'na (İBBS) geçmesidir. Onun ardından gelen kurumsal değişim ise Kalkınma Ajanslarının kurulması olmuştur.

2006 yılında yayımlanan 5449 sayılı Kanun doğrultusunda 2006-2009 döneminde 26 Düzey 2 İstatistikî Bölgenin tamamında kalkınma ajansları kurulmuştur*. Ajanslar, kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak üzere faaliyet göstermektedirler. Ajanslar bölgesel kalkınma ve rekabet gücüne yönelik strateji geliştirme, programlama, proje destekleme ve koordinasyon konularında önemli işlevler yerine getirmektedirler.

Kuruldukları günden bugüne kadar ajansların proje teklif çağrısı mekanizmasıyla projelere tahsis ettikleri hibe destek miktarı 1,6 milyar TL'dir. Proje sahipleri tarafından sağlanan eş-finance ile birlikte bu rakam 3 milyar TL olacaktır. Proje teklif çağrısına toplam 27.200 başvuru yapılmış 5.800 yani yüzde 21'den fazlası kalkınma ajanslarından destek almıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2014).

* Düzey 2 bölgelerinde kurulan BKA'ların listesi için bkz. Ek 4

3.7. BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINA İLİŞKİN TEMEL GÖSTERGELER

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'ye ilişkin bölgeler arası gelir dağılımı çeşitli istatistikî göstergeler aracılığıyla incelenecektir. Her ne kadar Türkiye'ye ilişkin bölgesel veriler daha çok son yıllara ait ve sınırlı olsa da TÜİK'ten elde edilen veri seti bölgesel gelir dağılımına ilişkin bir takım temel bilgileri sunmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak bölgeler arası gelir farklılığının sonuçlarından biri olan bölgeler arasındaki net göç hızı Düzey 2 bölgeleri çerçevesinde analiz edilecek, ardından da bölgelerdeki sektörel yapı, istihdam, katma değer, kişi başı elektrik ve otomobil tüketimi göstergeleri incelenecektir.

3.7.1. Bölgesel Net Göç Hızı (2008-2013)

Net göç hızı, bir bölgenin aldığı göç ile verdiği göç arasındaki net farktır. Bu bağlamda net göç hızını en temel üretim faktörü olan emeğin bölgeler arasındaki hareketi olarak değerlendirmek mümkündür. Genel olarak nüfus, özel olarak ise emek hareketliliğinin ardında temel olarak ekonomik unsurlar başat rol oynamaktadır. Özellikle yıllara yaygın biçimde nüfus belli bölgelerden belli bölgelere tek yönlü bir hareket izliyorsa, bu durum istihdam olanaklarının bölgesel olarak dengesiz dağıldığı anlamına gelmektedir. Bu çerçevede Tablo 17'de 2008-2013 yılları arasındaki net göç hızları Düzey 2 bölgeleri bazında verilmiştir.

Tablo 18: 2008-2013 Düzey 2 Net Göç Hızları

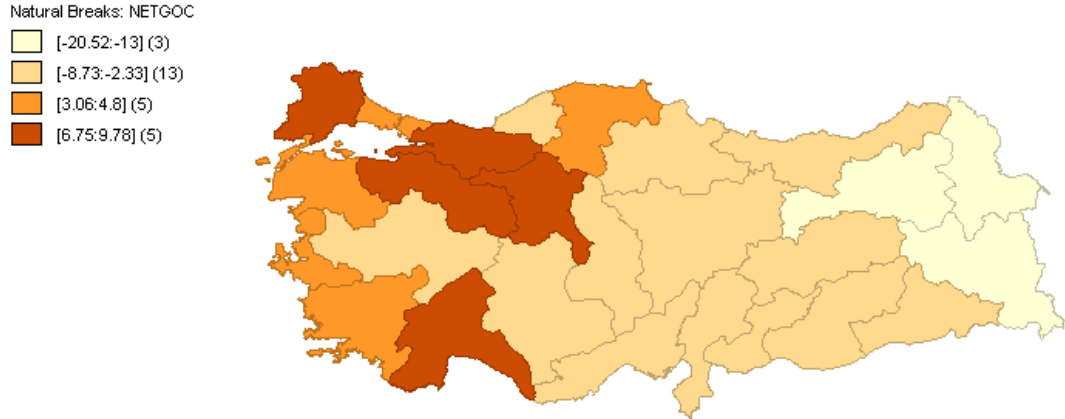
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2008-2013 Ortalama
TR10	2.1	3.06	7.77	8.98	2.2	4.69	4.80
TR21	14.52	6.62	7.8	8.77	10.45	8.53	9.45
TR22	5.26	1.6	1.69	1.32	5.14	3.34	3.06
TR31	7.2	6.97	2.91	2.26	2.46	3.45	4.21
TR32	7.64	0.4	1.73	2.31	3.62	3.5	3.20
TR33	-4.42	-3.86	-5.06	-4.8	1.81	-2.75	-3.18
TR41	13.09	5.55	5.71	6.47	4.23	5.45	6.75
TR42	11.99	7.28	5.28	5.86	6.4	7.77	7.43
TR51	6.74	8	10.41	11.2	4.52	6.53	7.90
TR52	-4.76	-2.49	-4.56	-1.83	1.66	-1.99	-2.33
TR61	14.86	7.5	8.43	8.57	10.58	8.72	9.78
TR62	-4.44	-0.34	-1.5	-4.01	-5.28	-4.23	-3.30
TR63	-0.51	-4.49	-3.8	-6.51	-6.37	-4.95	-4.44
TR71	-6.26	-5.44	-13.78	-11.67	-2.53	-5.05	-7.46
TR72	-10.78	-4.7	-5.88	-6.92	-5.11	-4.64	-6.34
TR81	0.09	-4.58	-8.07	-9.49	-3.45	-6.67	-5.36
TR82	3.62	9.18	-9.34	-6.43	6.4	15.53	3.16
TR83	-8.16	-4.71	-12.82	-9.18	-5.73	-11.21	-8.64
TR90	-2.24	0.63	-8.98	-9.88	7.29	-3.61	-2.80
TRA1	-25.62	-8.8	-10.59	-8.49	-8.88	-15.61	-13.00
TRA2	-26.58	-20.21	-16.38	-16.13	-21.32	-22.49	-20.52
TRB1	-3.85	-6.34	-6.96	-0.9	-5.55	-2.56	-4.36
TRB2	-16.58	-11.3	-10.77	-28.98	-8.5	-10.77	-14.48
TRC1	-3.22	-2.23	-1.11	-1.79	-3.08	-3.21	-2.44
TRC2	-9.05	-6.21	-4.7	-4.82	-8.84	-7.75	-6.90
TRC3	-10.34	-14.38	-5.61	-5.74	-10.88	-5.43	-8.73

Kaynak: TÜİK

Tablo 18'e göre 2008-2013 yılları arasında ortalama net göç hızı pozitif olan ilk beş Düzey 2 bölgesi sırasıyla TR 61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR 21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli), TR 51 (Ankara), TR 42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu Yalova), TR 41(Bursa, Eskişehir, Bilecik) , net göç hızı negatif olan son beş Düzey 2 bölgesi de sırasıyla TR 83 (Samsun, Çorum, Tokat, Amasya), TR C3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt), TR A1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt), TR B2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) ve TR A2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) olmuştur. İncelenen yıllar arasında 10 Düzey 2 Bölgesi pozitif, 16 Düzey 2 Bölgesi ise negatif net göç hızına sahip olmuştur.

Net göç hareketlerinin 2008-2013 yılları arasında Türkiye üzerinde belli bölgelerde yoğunlaşıp yoğunlaşmadığını analiz etmek ve nüfus kümelenmelerini gözlemlemek amacıyla Geoda programı kullanılarak tarafımızdan Şekil 22 oluşturulmuştur:

Şekil 22: 2008-2013 Ortalama Net Göç Hızı

Şekil 22’de net göç veren bölgeler en çok net göç veren ve orta düzeyde net göç veren, net göç alan bölgeler de en çok net göç alan ve orta düzeyde net göç alan bölgeler şeklinde olmak üzere dört alt alana ayrılmıştır. Haritada açık renkli bölgeler net göç veren bölgeleri, koyu renkli bölgeler ise net göç alan bölgeleri temsil etmektedir. Haritaya göre 2008-2013 yılları arasında en çok net göç veren üç bölge (TR A1, TR B2, TR A2) ülkenin doğusunda yer almaktadır. Ardından bu bölgelere komşu şekilde ilerleyerek ülkenin batı kesimlerine sokulan bir hat izleyen bölgeler ise orta düzeyde negatif net göç oranına sahip bölgeleri oluşturmaktadır. Benzer şekilde net göç alan bölgeler de ülkenin kuzey batısından güney batısına bir yay çizerek kıyı kesimlerinde kümelenmektedir. Net göç hızı en yüksek olan beş bölge İstanbul ve çevresinde kümelenmektedir.

2008-2013 yıllarına ait net göç istatistiklerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye’de ülkenin doğusundan batısına doğru yoğun bir nüfus hareketi yaşanmaktadır. Ülkenin doğu kesimleri özellikle yüksek oranlarda göç vermektedir. Göç alan bölgeler ise ya sanayi ve ticaretin geliştiği İstanbul ve çevresi ya da ticaret ve/ve ya turizmin geliştiği İzmir, Aydın, Muğla ve Antalya bölgeleri olmaktadır.

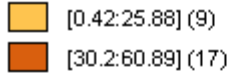
Ülkede yaşanan tek yönlü göç eğilimi bölgesel gelir dağılımını belirleyen başlıca etmenlerden biridir. Emek göçü olarak da yorumlanabilecek doğudan batıya nüfus hareketliliği, bölgesel gelirin batı bölgelerinde yoğunlaşmasına neden olmakta ve bölgeler arası gelir dengesizliğine katkı sunmaktadır. Her ne kadar veriler 2008-2013 aralığına sahip olsa da daha önce anlatıldığı gibi doğudan batıya emek göçü yeni bir durum değildir. Ülkede tarihsel olarak bölgeler arasındaki ilk farklılaşma kendini kır-kent çelişkisi üzerinden belli etmiştir. Günümüzde de en çok göç veren başlıca bölgeler ülkenin doğu ve orta kesimlerinde yer alan kırsal bölgelerdir. Öte yandan göç hareketinin sanayi, ticaret ya da turizm bölgelerinde yoğunlaşması da yeni bir durum değildir. Belli düzeyde de olsa sanayiye dayalı üretimi gerçekleştirmek, sanayinin ihtiyaç duyduğu hizmetler kesiminde düşük ücretlerle emek gücü istihdam edebilmek ancak bu göç dalgası sayesinde mümkün olabilmektedir. Böylelikle tarımsal alanlar genellikle insansızlaşmakta ve topraksız ya da küçük topraklı çiftçi kente göç ederken, gelişmiş bölgelerin enformel, kayıt dışı, yoğun niteliksiz emek gerektiren sektörlerine emek gücü sağlamaktadır.

3.7.2. Bölgesel İstihdamın Sektörel Dağılımı (2004-2012)

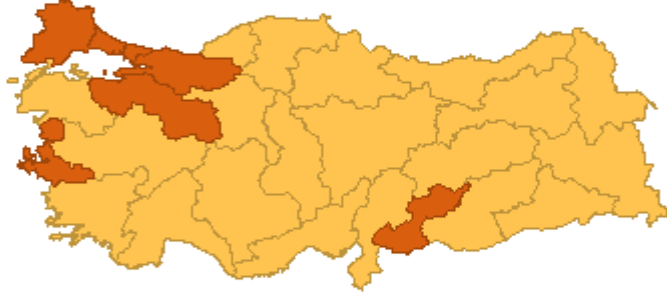
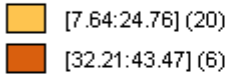
Net göç ve nüfus hareketleri belli bölgelere yoğunlaştıkça o bölgelerde belli sektörlerde de istihdam kaynağı olmaktadır. Bu bağlamda sektörel istihdamın bölgeler arasındaki dağılımını incelemek bölgesel gelir kümelenmelerinin ardındaki sektörel kümelenmeler hakkında da bilgi elde edilmesine imkân verecektir. Bu bağlamda aşağıdaki şekilde Türkiye'nin 2004-2012 yılları arasındaki ortalama tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki bölgesel istihdam dağılımı haritalandırılmıştır. Haritalar istihdam değerlerindeki doğal kırılmalara göre oluşturulmuştur.

Şekil 23: 2004-2012 Ortalama Bölgesel Tarım, Sanayi ve Hizmet İstihdamı

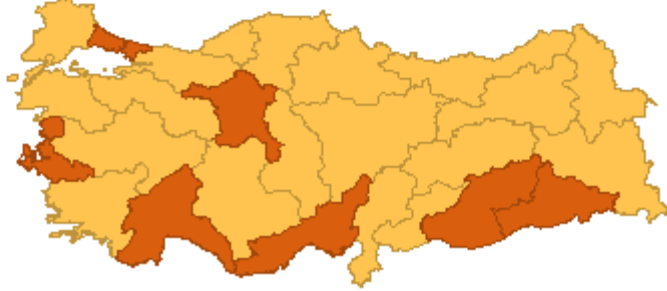
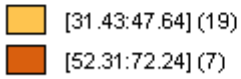
Natural Breaks: TARIMIST

Natural Breaks: SANAYIST

Natural Breaks: HIZMETIST

Şekil 23'te 2004-2012 yılları Düzey 2 bölgeleri tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerindeki ortalama istihdamın sektörel dağılımı görülmektedir. Türkiye'de 2004-2012 döneminde tarımın istihdam payı ortalama % 25.1, sanayinin istihdam payı ortalama % 26.1 ve hizmetlerin payı ortalama % 48.75 olarak gerçekleşmiştir. Her ne kadar son yıllarda istihdam açısından sanayi ve hizmetlere doğru bir kayma gözlenirse de tarım sektörü hala yüksek bir istihdam potansiyelini bünyesinde barındırmaktadır. Şekil 23 incelendiğinde 2004-2012 döneminde 26 Düzey 2

bölgesinden 17'sinde tarımsal istihdamın payının % 30'dan büyük olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tarım Türkiye geneli için önemli bir istihdam unsurudur. Tarımsal istihdam ile sanayi istihdamı arasında ise simetrik bir ilişki bulunmaktadır. Sanayi istihdamının yüksek olduğu kuzey batı (TR 10 İstanbul, TR 21 Tekirdağ Edirne Kırklareli, TR 31 İzmir, TR 41 Bursa Eskişehir Bilecik, TR 42 Kocaeli Sakarya Düzce Bolu Yalova) bölgelerinde tarım istihdamı düşük çıkmaktadır. Yine aynı bölgelerde 2004-2012 yılları arasında ortalama olarak sanayi istihdamının payı % 32'nin üzerinde, diğerlerinde ise % 24'ün altındadır.

Hizmetler sektöründeki istihdamın 2004-2012 yıllarındaki ortalama payı incelendiğinde de 7 bölgede (TR 10 İstanbul, TR 31 İzmir, TR 51 Ankara, TR 61 Antalya Isparta Burdur, TR 62 Adana Mersin, TR C2 Şanlıurfa Diyarbakır, TR C3 Mardin Batman Şırnak Siirt) % 50'nin üzerinde bir istihdam payı olduğu görülmekte, diğer bölgelerde ise bu pay % 31-47 aralığında değişmektedir. Genel olarak karşılaştırıldığında hizmetler sektörünün istihdam payı diğer sektörlerden yüksek çıkmaktadır. Özellikle doğu bölgelerinde hizmetler sektöründeki yüksek istihdamın kaynağı kamusal hizmetlere dayanmaktadır.

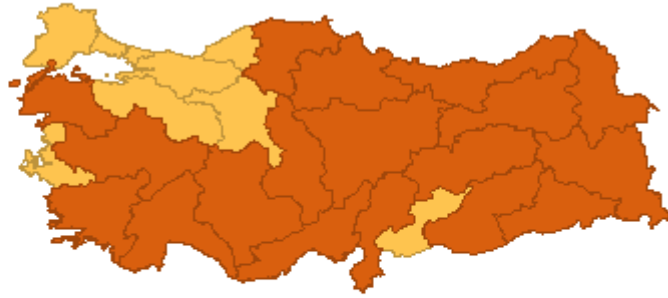
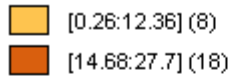
Bölgesel gelir dağılımı açısından istihdamın bölgelerdeki sektörel dağılımı önemli bir etmendir. Literatürde belli bir kalkınmışlık seviyesine ulaşabilmek için sanayi sektörlerinin gelişmiş olması konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Şekiller incelendiğinde sanayi istihdamının batıdaki sınırlı bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Öte yandan tarımsal istihdamın ise birkaç sanayileşmiş bölge hariç olmak üzere genellikle ülkenin pek çok bölgesinde önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Tarımsal istihdamın yoğun olduğu bölgeler ise aynı zamanda bölgesel gelir dağılımından düşük pay alan bölgelerdir. Bu bölgelerde bölgesel gelirin daha da düşmesini engelleyen sektör ise hizmetler sektöründeki istihdam olmaktadır. Özellikle doğu bölgelerinde hizmetler sektörünün kaynağının kamu gücü olduğu göz önünde bulundurulması gereken bir olgudur.

3.7.3. Bölgesel Katma Değerin Sektörel Dağılımı (2004-2011)

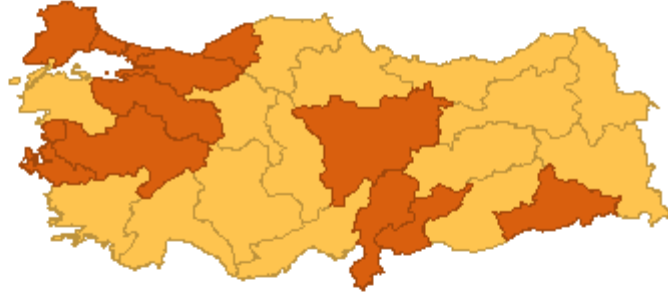
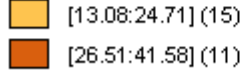
Her ne kadar bölgesel istihdam paylarının sektörel yapısı önemli olsa da bölgesel gelir dağılımını direkt olarak görmeye olanak sağlayacak bir diğer olgu bölgelerde üretilen katma değerlerdir. Bu bağlamda bölgelerdeki katma değer anılan dönemdeki gelişimini incelemek amacıyla Şekil 24 oluşturulmuştur.

Şekil 24: 2004-2011 Ortalama Bölgesel GSKD Payları

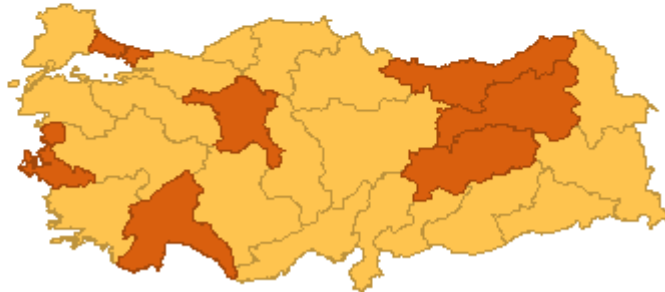
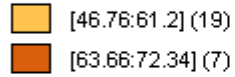
Natural Breaks: TARIM

Natural Breaks: SANAYİ

Natural Breaks: HİZMETLER

Şekil 24'te Türkiye'nin 2004-2011 yıllarına ait bölgesel katma değer haritaları görülmektedir. Türkiye'de 2004-2011 döneminde ulusal katma değer toplamına tarımın katkı payı ortalama % 9.4, sanayinin katkı payı ortalama % 27.3 ve hizmetlerin katkı payı ortalama % 63.2 olarak gerçekleşmiştir. Tarımsal katma değer bölgesel dağılımı incelendiğinde 2004-2011 döneminde ortalama olarak sekiz bölgede % 12'nin altında iken, 18 bölgede ise % 14'ün üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Bunun anlamı başta Doğu ve Orta Düzey 2 bölgeleri olmak üzere tarımsal katma değer bölgesinde üretilen katma değere azımsanmayacak bir katkı sunduğudur. Bu 18 bölgede tarımdan elde edilen katma değer payı toplam katma değer % 14'ü ile % 27'si arasında değişmektedir. Öte yandan tarımsal katma değerle sanayi katma değeri arasında ülkenin kuzey batı bölgeleri açısından bir simetriklik söz konusudur. Sanayi payının arttığı bölgelerde tarımsal pay düşmektedir.

Sanayi katma değer bölgesel dağılımı incelendiğinde de 26 Düzey 2 bölgesinden 15 tanesinin 2004-2011 yılları Türkiye ortalamasının altında sanayi payına sahip olduğu görülmektedir. Sanayi katma değer payı ortalamasının yüksek olduğu 11 bölgeden 7'si (TR 10, TR 21, TR 31, TR 33, TR 41, TR 42, TR 81) ülkenin batı kesimlerinde yer alırken, 4'ü (TR 72, TR 63, TR C1, TR C2) ise ülkenin orta ve doğu kesimlerinde yer almaktadır. Orta bölgelerdeki sanayi katma değer payı incelendiğinde TR 72 (Kayseri, Sivas, Yozgat), TR 63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye) ve TR C1 (Antep, Adıyaman, Kilis) bölgelerinin birbirlerine komşu oldukları gözlenmektedir. Öte yandan bu bölgeler aynı zamanda orta Anadolu'nun nispeten gelişmiş bölgelerini oluşturmaktadır. TR C3 (Mardin, Batman, Şırnak, Kilis) bölgesi de 2004-2011 yılları arasında hem tarım hem de sanayi katma değer payı açısından Türkiye ortalamasının üzerinde değerlere sahip olmuştur.

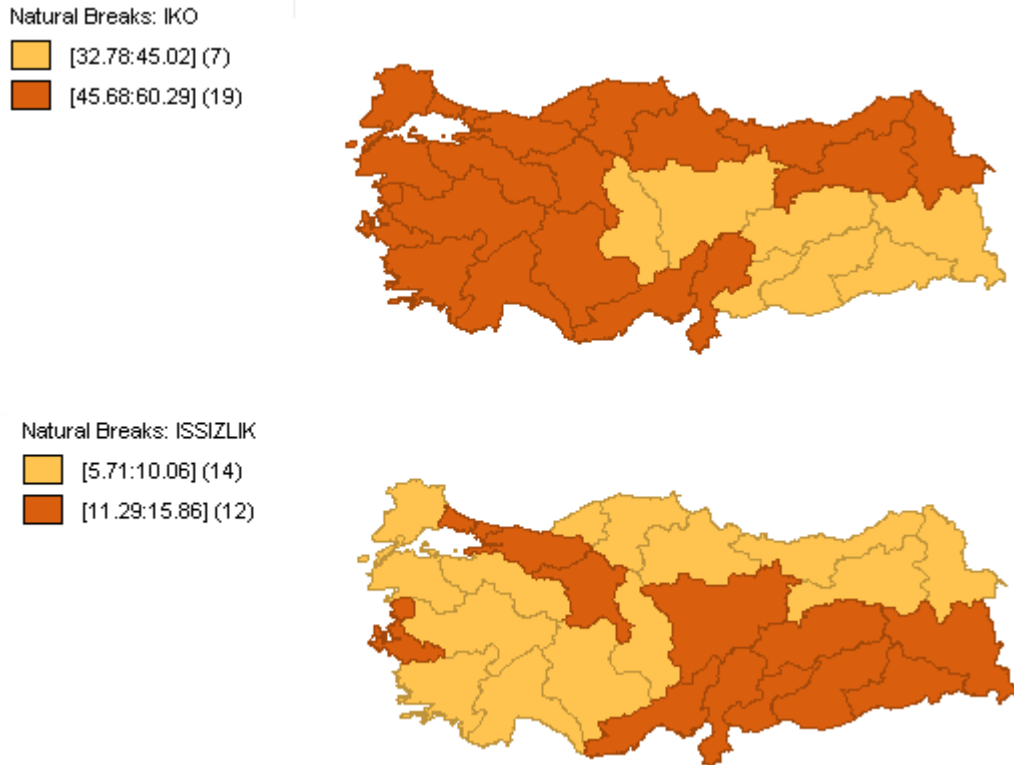
Hizmetler sektörü açısından ise sadece 7 Düzey 2 bölgesi Türkiye ortalamasının üzerinde yer almış, diğer bölgeler ise Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Hizmetler sektörü katma değer payının bölgesel dağılımı incelendiğinde İstanbul, İzmir, Ankara, Antalya gibi gelişmiş metropoliten bölgelerde hizmetler sektörü payının da yüksek olduğu görülmektedir. Bu bölgelerin aynı zamanda yüksek sanayi katma değer payına sahip olduğu göz önüne alınırsa, hizmetler sektörünün sanayi sektörünü tamamlayıcı bir rol oynadığı düşünülebilir.

Diğer taraftan yeterli sanayi katma değer payına sahip olmayan ve tarımsal katma değer payı Türkiye ortalamasının üzerinde olan TR B1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli), TR A1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) ve TR 90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) bölgelerinde, hizmetler sektöründeki katma değer paylarının da Türkiye ortalamasının üzerinde olmasını, bu bölgelerdeki toplam hasılanın daha çok geleneksel tarım ve kamusal hizmet unsurlarına dayandığı şeklinde yorumlamak mümkündür.

3.7.4. Bölgesel İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranları (2004-2012)

Bölgesel gelir dağılımına ilişkin bir başka gösterge bölgesel işgücüne katılım ve işsizlik oranlarıdır. Şekil 25’de 2004-2011 yıllarına ait ortalama işgücüne katılım oranı ve işsizlik oranı görülmektedir.

Şekil 25: 2004-2012 Ortalama İşgücüne Katılım ve İşsizlik Oranı

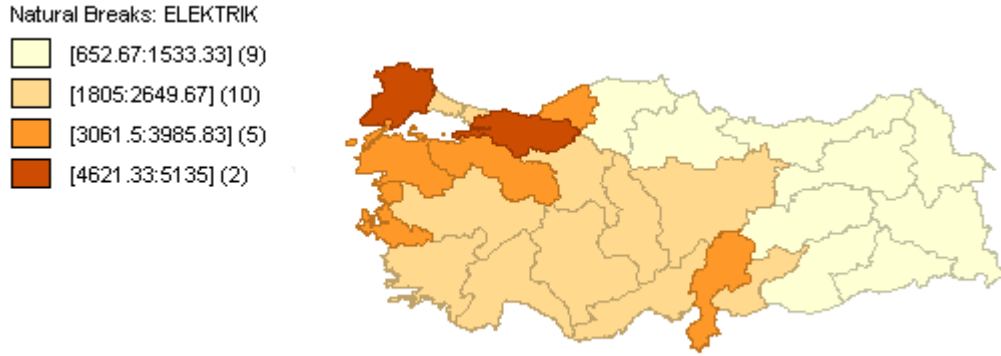

2004-2012 yılları arasında Türkiye genelinde işgücüne katılım oranı ortalama % 47.6 ve işsizlik oranı da ortalama % 10.8 olarak gerçekleşmiştir. İş gücüne katılım oranlarının bölgesel dağılımı incelendiğinde Güney Doğu, Orta Doğu ve Orta Anadolu'da yedi bölgenin iş gücüne katılım oranları % 45'in altında, geri kalan 19 bölgede ise % 45 ile % 60 arasında değişmektedir. Öte yandan işsizlik oranlarının bölgesel dağılımı incelendiğinde 12 Düzey 2 bölgesinde işsizlik oranları Türkiye ortalamasının üzerinde olan % 11.3-16 aralığında değerler almıştır. Bölgesel gelir dağılımından diğer bölgelere göre yüksek paylar alan TR 10 (İstanbul), TR 42 (Kocaeli Sakarya Düzce Bolu Yalova), TR 51 (Ankara), TR 31 (İzmir) bölgelerinde hem işgücüne katılım oranı yüksek, hem de işsizlik oranı yüksek çıkmıştır. Bu bölgelerin net göç hızı pozitif olan bölgeler olduğu düşünüldüğünde, bu bölgelere göçen nüfusa yetecek kadar iş yaratılamadığı belli olmaktadır. Bu nedenle anılan bölgelerde işgücüne katılım oranı yüksek olsa dahi işsizlik oranları da yüksek olmaktadır. Bu durum bölgeler arası gelir farklılığından ziyade özellikle bu bölgelerin içindeki gelir dağılımının bozulmasına neden olmaktadır.

3.7. 5. Bölgesel Elektrik Tüketimi (2007-2012)

Bölgeler arasındaki gelir dağılımına ilişkin bir başka gösterge bölgeler arası kişi başı enerji kullanım istatistikleridir. Kişi başı enerji kullanımının yüksek olması o bölgedeki toplam üretim ve yaşam standardının yüksekliğinin göstergesidir. Bu bağlamda Şekil 26'da Düzey 2 bölgelerinde kişi başı ortalama elektrik tüketimi 2007-2012 yılları için verilmiştir.

Şekil 26: 2007-2012 Ortalama Kişi Başı Elektrik Tüketimi

2007-2012 yılları arasında Türkiye’de kişi başına ortalama 2337 Kw/h elektrik tüketimi gerçekleşmiştir. Şekil 26 Türkiye’deki kişi başına elektrik tüketimini dört grupta sınıflandırmaktadır. Buna göre haritada beyaz renkle gösterilen alanlar, kişi başına elektrik tüketiminin en az olduğu bölgelerdir. Ülkenin doğusundaki Düzey 2 bölgelerinin tamamı bu bölgelerden meydana gelmektedir. Orta Anadolu’dan başlayarak kıyı kesimi hariç batıya doğru sokulan ve kıyı kesimi dâhil güneye de inen açık renkli bölgeler ise Türkiye ortalamasının etrafında kişi başına elektrik enerjisi tüketimi değerlerine sahip olan bölgelerdir. Bu bölgelerin tek istisnası ve kendisi ile benzer özellikler taşıyan bölgelere komşu olmayan tek bölge TR 10 (İstanbul) bölgesidir. Şekil 26’nın kişi başına tüketim değerleri yansıttığı düşünüldüğünde bu durum İstanbul’un yüksek nüfusuyla açıklanabilir. İstanbul Türkiye’nin en kalabalık şehri olduğu için kişi başına elektrik tüketim değerleri düşük çıkmaktadır. Öte yandan İstanbul’a komşu olan TR 21 ve TR 42 bölgeleri ülkedeki en yüksek kişi başına elektrik tüketimi olan iki bölge olmaktadır. Yine TR 81, TR 22, TR 41, TR 31 ve TR 63 bölgeleri de ülke ortalamasının üzerinde kişi başı elektrik enerjisi tüketiminin olduğu bölgeler arasında yer almaktadır.

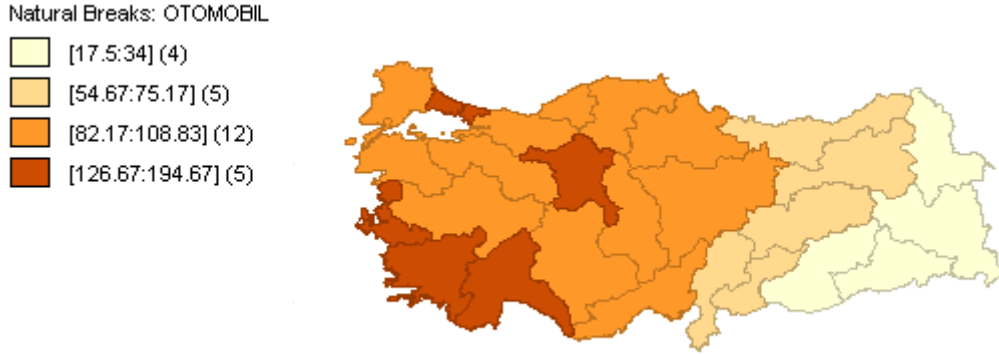
İncelenen veriler ışığında genel olarak yüksek sanayi istihdamına sahip, dolayısıyla sanayi katma değerinin de yüksek olduğu TR 10 İstanbul, TR 21 Tekirdağ Edirne Kırklareli, TR 31 İzmir, TR 41 Bursa Eskişehir Bilecik, TR 42 Kocaeli Sakarya Düzce Bolu Yalova bölgeleri ülkenin diğer bölgelerine göre daha gelişmiş bölgelerini oluşturmaktadır. Bu bölgeler aynı zamanda taşıdıkları ekonomik

potansiyelden kaynaklı yoğun göç alan bölgeler de olmaktadır. Bu yüzden de anılan bölgelerin iş gücüne katılma oranları ülke ortalamasının üzerinde olsa da işsizlik oranları da aynı şekilde ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmektedir. Yine anılan bölgeler yüksek kişi başına elektrik enerjisi kullanan bölgeler olmaktadır. Öte yandan anlatılan ilişkilerin tam tersleri ülkenin doğu bölgeleri için geçerlidir. Ülkenin doğu bölgelerinde düşük bir sanayi istihdamına paralel olarak yüksek bir tarım istihdamı bulunmaktadır. Tarımsal gelirlerin düzensiz ve mevsime bağlı olduğu dikkate alındığında bu bölgelerde talep yapısının istikrarsız bir yapıya sahip olduğu ve piyasa dinamiklerinin yeterince gelişmediği düşünülebilir. İstikrarsız talep ve yetersiz piyasa yapısı da bu bölgelerde sermaye birikim potansiyelini azaltan bir unsur olmaktadır. Anılan bölgelerde hizmetler sektörünün istihdam ve katma değer bakımından yüksek değerler alması, talebin düşmesini frenleyici bir etki yaratmaktadır. Geri kalmış bölgelerdeki hizmetler sektörünün daha çok kamu gücü kaynaklı olduğu hesaba katıldığında, bu bölgelerdeki gelişme potansiyellerinin açığa çıkarılmasında devletin etkin bir rol oynaması gerektiği konusu önem kazanmaktadır.

3.7.6. Bölgesel Otomobil Kullanımı (2007-2012)

Bölgesel gelir dağılımına ilişkin önemli bir gösterge de bin kişi başına düşen otomobil sayısıdır. Bölgesel bazda bin kişi başına düşen otomobil sayısı bölgelerdeki hanehalklarının alım gücünün doğrudan bir göstergesi olduğu için bölgesel gelir dağılımını kuvvetli bir şekilde gösterebilmektedir. Bu bağlamda Şekil 27’de 2007-2012 yılları arasında, bin kişi başına düşen ortalama otomobil sayısı bölgesel bazda gösterilmiştir.

Şekil 27: 2007-2012 Bin Kişi Başına Düşen Otomobil Sayısı

2007-2012 yılları arasında Türkiye genelinde bin kişi başına düşen otomobil sayısı ortalama 101 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde 26 Düzey 2 bölgesinden 10 tanesi (TR 51, TR 61, TR 10, TR 31, TR 32, TR 41, TR 22, TR 52, TR 81) ortalamanın üzerine çıkabilmiş, geri kalan 16 bölge ortalamanın altında kalmıştır. Ülkenin doğusunda yer alan 9 bölgenin tamamında bin kişi başına düşen otomobil sayısı çok düşüktür. Öte yandan TR 10, TR 51, TR 31, TR 32 ve TR 61 bölgelerinde otomobil tüketimi son derece yüksek çıkmıştır.

Otomobil tüketim eğilimi hanehalklarının gelir seviyesini gösteren önemli bir değişkendir. Hanehalklarının bütçelerinde büyük bir yer tutan, öte yandan da yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelerle günümüzde ihtiyaç haline gelen otomobil kullanımının bölgesel dağılımının incelenmesi bölgeler arasındaki refah seviyesi açısından da önemli bir gösterge olmaktadır. Şekil 27'den açıkça görüldüğü gibi ülkenin doğu kesimlerinde otomobil tüketimi son derece sınırlı, batı kesimlerinde ise yüksektir. Bu durum daha önce yapılan analizlerde olduğu gibi otomobil kullanımı, dolayısıyla refahın dağılımında da doğu-batı aksında keskin bir ayrım olduğu anlamına gelmektedir.

3.8. BÖLGESEL POLİTİKALARA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME

Türkiye’de bölgesel dengesizliklerin giderilmesi ve daha adaletli bir bölgesel gelir dağılımının sağlanması için her dönemde o günün koşullarına göre belirli politikalar uygulanmıştır. Cumhuriyetin ilk kurulduğu dönemde bölgesel dengesizlikler kendini kır-kent çelişkisi üzerinden göstermiştir. O dönemde yeni kurulan kentlerde ortaya çıkan kapitalist ilişkiler ve pazar için üretim imkânı kentlerin belli ekonomik potansiyellerini harekete geçirmesine imkân vermiştir. İstanbul, İzmir, Bursa gibi kentler tarihsel olarak bu şartları önceden de taşıyan kentler arasında yer almışlar ve belli gelişmişlik çizgisini günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Genç cumhuriyetin İç Anadolu’da bir bölgesel kalkınma kutbu yaratması anlamında Ankara’nın başkent olarak seçilmesi de günümüze kadar başarıyla gelen bir politika olmuştur. Öte yandan Doğu ve Güney Doğu’daki bazı merkezler önemlerini kaybetmiş, yüzyılın başında ekonomik anlamda nispi olarak iyi durumda bulunan konumlarını cumhuriyetin ilerleyen yıllarında sürdüremeyerek bugün bölgesel dengesizliklerin en çok gözlemlendiği bölgeler arasında yerini almıştır. Diyarbakır kenti bu sürece örnek oluşturmaktadır.

Bölgesel perspektife sahip kalkınma sürecinin cumhuriyetin kuruluşundan çok sonra dahi ortaya çıkmamasının nedenlerinden biri de kalkınma fikri ile ilgili farklı görüşlerin yıllarca bürokrasiyi ellerinde bulundurmalarıdır. 1950’li ve 1960’lı yıllar kalkınmanın fiili aktörünün kim olacağı ile ilgili daha çok siyasal yönü ağır basan tartışmalarla geçirilmiştir. Kalkınmanın devlet tarafından yönetilen bir süreç olduğunu savlayanlar kamu iktisadi teşekkülleri aracılığıyla sanayileşme hamlesi başlatılmasını savunurlarken, bunun özel sektörün gelişimini engelleyeceğini savlayan siyasetçiler ise tarımsal üretime dayalı bir kalkınma hamlesinin daha faydalı olacağını iddia etmişlerdir. Özellikle ikinci görüş çok partili dönemle birlikte büyük toprak sahiplerinden destek görmüştür.

Karma ekonomi yoluyla planlı kalkınma yıllarında da kalkınma için gerekli politikalar geliştirilmeye çalışılmış, fakat bölgesel ve mekânsal perspektifi olmayan kalkınma planları yapılmıştır. Hatta yer yer bölgesel planlamanın ülkenin ulusal bütünlüğüne zarar vereceği yönünde görüşler bürokrasiye hâkim olmuştur. Yine hazırlanan planların etkinliği de bir başka sorunu oluşturmaktadır. Türk kalkınma

planlarının bazıları hiç, bazıları ise önemli ölçüde uygulanamayan planlardır. Kalkınma planları anayasal bir zorunluluk olduğu için hazırlanmakta, planlarda genel bir yol göstericilik hâkim olmaktadır. Bunun sonucunda her planda bahsedilen bölgesel dengesizlikler ve bölgeler arasındaki gelir farklılıkları hiçbir zaman ortadan kalkmamış, hatta zamanla kronik bir hal almıştır.

GAP ile birlikte bölgesel planlama hayat bulmuş ve başka bölgesel planlarda (DAP, DOKAP, YHGP, ZKP) yapılmıştır. Öte yandan GAP dışındakiler henüz tam anlamıyla uygulamaya geçirilememiştir. GAP ise yıllardır bütçeden büyük miktarda harcamalar yapılmasına rağmen bitirilememiştir. Bu da doğu bölgelerinin kalkınma süreçlerinin gecikmesine yol açmaktadır.

Son yıllarda bölgesel gelişmenin küresel anlamda uygulama kurumları olan kalkınma ajansları ülkemizde de kurulmuştur. AB ile uyum çerçevesinde 26 Düzey 2 bölgesinde 26 farklı kalkınma ajansı kurularak yerel dinamiklerle ortaklaşan, bölgelerin içsel potansiyellerini harekete geçirmeyi amaçlayan politikalar uygulanmaya çalışılmaktadır. Bölgesel gelişme bakımından bu yeni kurumsal alt yapının beklenen etkileri ortaya çıkarması da zaman alacaktır. Öte yandan bu kurumsal yapıların merkezi yapı ile olan ilişkisi kalkınma ajanslarının başarısını belirleyen başlıca etmenler arasında yer almaktadır. Kalkınma ajansları yerel düzeyde inisiyatif kullanabilen kurumlar olabildikleri sürece bölgesel kalkınmaya ve bölgesel dengesizliklerin giderilmesine olumlu katkı sunabileceklerdir.

Bölgesel gelir dağılımına ilişkin son yıllara ait istatistikler de, Türkiye'nin bölgeleri arasındaki doğu-batı farklılaşmasını gözler önüne sermektedir. Batı bölgelerinde istihdam oranları ve yaratılan katma değer daha yüksek, işsizlik oranı daha düşük, kişi başı elektrik ve otomobil kullanımı da daha gelişmiş iken doğu bölgelerinde ise durum tam tersidir. Bu bağlamda ülkenin doğu bölgeleri ulusal gelirden daha düşük pay aldığı gibi kalkınmışlık seviyesi bakımından da gözle görülür bir şekilde daha geridir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINI ÖLÇMEYE YÖNELİK AMPİRİK UYGULAMA

Bu bölümde Türkiye'deki bölgesel gelir dağılımında meydana gelen değişimler çeşitli ampirik yöntemlerle incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle bölgeler arasındaki gelir dağılımı, gelir dağılımını ölçmede kullanılan başlıca eşitsizlik endeksleri yoluyla incelenecek, ardından da bölgeler arasında gelir dağılımında düzelme sürecini ima eden gelir yakınsamasının varlığı araştırılacaktır. Her iki yaklaşımda da ilk olarak klasik istatistiksel ve ekonometrik teknikler kullanılacak, ardından bu yöntemlere mekânsal dinamikler de dâhil edilecektir.

4.1. EŞİTSİZLİK ENDEKSLERİ

Bu bölümde bölgesel gelir dağılımını ölçmede kullanılan Gini Endeksi, Theil Endeksi ve varyans eşitsizlik endeksleri Türkiye'nin Düzey 2 bölgesel verileriyle hesaplanmıştır. Sözü edilen istatistikler hesaplanırken TÜİK'ten elde edilen dolar bazlı Kişi Başı Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (KBGSYİH)ⁱⁱ verisi 1987-2001 dönemi için ve dolar bazlı Kişi Başı Gayri Safi Katma Değer (KBGSKD) verisi 2004-2011 dönemi için kullanılmıştırⁱⁱⁱ. Bu bağlamda sözü edilen eşitsizlik endekslerinin bölgesel etkilerini net olarak görebilmek amacıyla bütün endeksler eşitsizlik kaynaklarına göre bileşenlerine ayrıştırılmıştır. Bu bağlamda bir endeksin (I) eşitsizlik bileşenleri şu şekilde incelenmiştir:

$$I = I_{WIT} + I_{BET} \quad (4.1)$$

ⁱⁱ 1987-2001 dönemi için TÜİK'in yayınladığı il bazlı KBGSYİH verileri Düzey 2'ye uyarlanmıştır. Türkiye'de 1990 yılında 67 olan il sayısı 2000 yılına gelindiğinde 81'e çıkmıştır. Burada Düzey 2 sınıflandırması için KBGSYİH değerleri kullanılırken incelenen dönemde henüz ayrılmayan iller (örneğin Yalova) ayrılmadıkları zaman diliminde ilçe olarak bağlı bulunduğu ile dahil edilmiş (TR1: İstanbul), il olduktan sonra ise NUTS 2'ye göre dahil edildiği bölgenin değerlerine eklenmiştir (TR 42). Detaylı bilgi için bkz. Ek 2.

ⁱⁱⁱ TÜİK 1987-2001 yılları arasında il bazında KBGSYİH verilerini yayınlamıştır. 2002-2003 yılları arasında bu veri ya da herhangi bir bölgesel bazlı veri yayınlanmamıştır. 2004 yılından itibaren ise il bazında KBGSYİH verisi yerine Düzey 2 bazında KBGSKD verilerini yayınlamıştır.

(4.1) numaralı eşitlikte I genel olarak eşitsizlik endeksini, I_{WIT} eşitsizliğe bölge içinden gelen katkıyı, I_{BET} ise eşitsizliğin bölgeler arasındaki gelir farklılığından kaynaklanan kısmı ifade etmektedir. Böylelikle bütün eşitsizlik endeksleri bileşenlerine ayrılarak, Türkiye'nin yaşadığı bölgesel eşitsizliğe bölge içi ve bölgeler arası katkı incelenmektedir.

4.1.1. Gini Endeksi

İtalyan sosyolog ve istatistikçi Corrado Gini tarafından 1912 yılında geliştirilen Gini endeksi, bir ülkedeki bireylerin ya da hane halklarının gelir dağılımını göstermede kullanılan istatistiksel bir dağılım ölçüsüdür. Gini endeksi sayısal olarak sıfır ile bir arasında değerler almaktadır. Gini endeksinin 1 olması tam eşitsizlik durumunu, 0 olması da tam eşitlik durumunu ifade etmektedir. Genel olarak gelir ya da refah eşitsizliğini göstermede kullanılan Gini endeksi, formülasyonunun elverişliliğinden dolayı çok çeşitli formlara uyarlanabilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada Gini katsayısı bölgesel gelir dağılımını ölçmeye uygun olacak şekilde uyarlanmış, ayrıca eşitsizliğin kaynağını daha iyi gözlemleyebilmek amacıyla endeks değerleri bileşenlerine ayrılmıştır.

Türkiye'nin kişi başı gelir ve katma değer verilerini kullanarak bölgesel Gini endeksi hesaplanırken 26 Düzey 2 bölgesi, yüksek ve düşük gelirli iki eş gözlemlili komşu gruba ayrılmıştır. İlk olarak eşitsizliğe bölge içindeki katkıyı (G_{WIT}) görebilmek amacıyla aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$G_{WIT} = \left(\frac{n_1 Y_1}{n Y} \right) G_1 + \left(\frac{n_2 Y_2}{n Y} \right) G_2 \quad (4.2)$$

(4.2) numaralı formülde n_1 ve n_2 alt bölge nüfusunu, n toplam nüfusu, Y_1 ve Y_2 alt bölge kişi başı gelirleri, Y ülke ortalama gelirini, G_1 ve G_2 de alt bölgelerinin gelirleri kullanılarak elde edilen Gini endeks değerlerini göstermektedir. (4.2)'de parantezle gösterilen ifadelerden ilk terimler alt bölgenin nüfus payını, ikinci terimler de alt bölgenin gelir payını göstermektedir. Böylelikle Gini endeks değeri bölgenin nüfus ve gelir payıyla ağırlıklandırılmış olmakta, bu sayede eşitsizliğe bölge içi

katkayı ifade edebilmektedir. Eşitsizliğe bölgelerarası katkıyı (G_{BET}) hesaplamak içinse aşağıdaki formül kullanılmıştır:

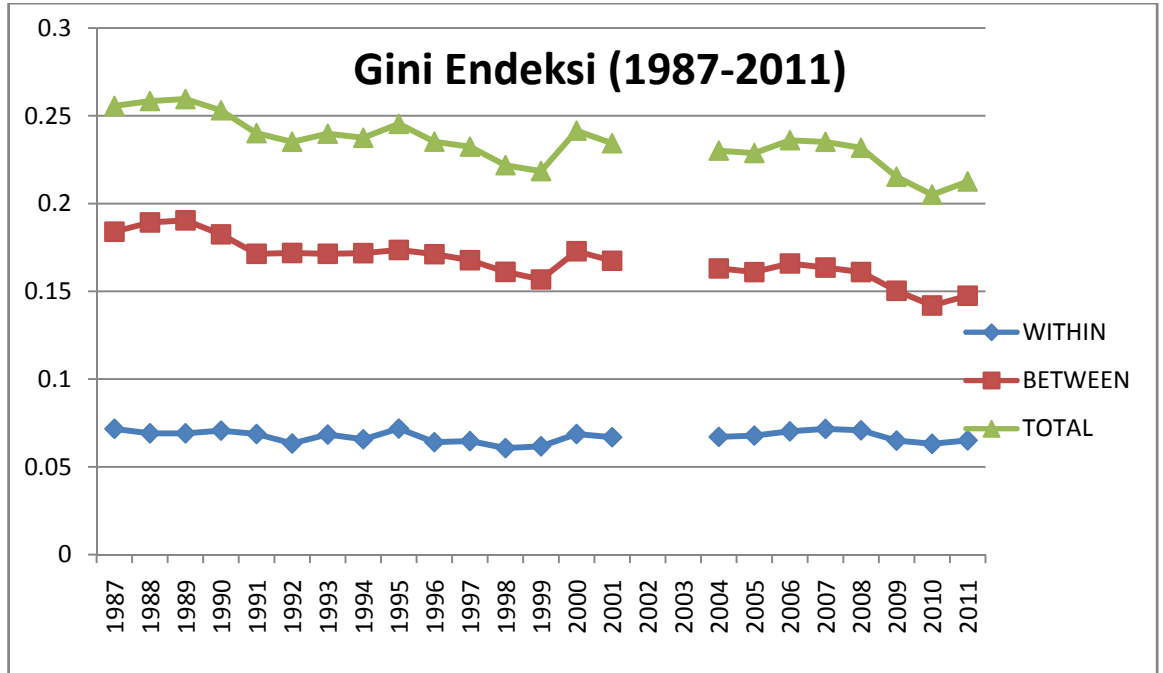
$$G_{BET} = \frac{2}{\bar{y}} Cov(\bar{y}, F(\bar{y})) \quad (4.3)$$

Gini endeksinde bölgeler arası eşitsizliği hesaplamak için alt bölgelerin ortalama gelirleri ($F(\bar{y})$), her bir bölgenin gerçek geliriyle ($\bar{y}$) yer değiştirerek ikisi arasındaki kovaryans hesaplanmaktadır. Böylelikle Gini endeksi bölgeler arası bileşenlerine ayrılmaktadır. Her iki bileşenin toplanmasıyla da bölgeler arasındaki gelir dağılımını ifade eden Gini endeks değerleri elde edilmektedir:

$$G = G_{WIT} + G_{BET} \quad (4.4)$$

Şekil 28’de yukarıda anlatılan yöntemle elde edilmiş bölgesel Gini endeks değerleri yer almaktadır.

Şekil 28: Gini Endeksi (1987-2011)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Şekil 28 incelendiğinde 1987 yılında 0.25 değerini alan Gini endeksi, 1990'lı yıllarda 0,25-0.23 aralığında değerler almakta, 2000 yılında ise tekrar yükselerek 0.24 değerini almaktadır. 2008'den itibaren azalma eğilimine giren Gini endeksi 2010 yılında 0.20 değerine inmekte, 2011'de ise tekrar bir yükselme eğilimi göstermektedir. İncelenen dönemde Gini endeksine asıl katkının bölgenin kendi içindeki gelir değişkenliğinden değil, bölgeler arasındaki gelir farklılıklarından geldiği net bir şekilde görünmektedir. Zira bölge içi eşitsizlik 1987-2011 döneminde nispeten düşük ve yatay bir seyir izlerken, bölgeler arası eşitsizlik yüksek ve toplam eşitsizlikle birlikte hareket etmiştir. Bu durum 1987-2011 döneminde Türkiye'de bölgeler arasındaki gelir dağılımı farklılaşmasının bölgenin kendi içindeki eşitsizliklerden ziyade bölgeler arasındaki eşitsizlikten kaynaklandığını göstermektedir. Öte yandan 1987-2011 yılları arasında veri olmayan 2002-2003 yıllarını saymazsak bölgeler arasındaki gelir dağılımı eşitsizliğine yönelik zayıf bir düzelmenin olduğu görünmektedir.

Gini endeksi gözlem sayısına ve demografik değişikliklere duyarlı görece bir endekstir. Dolayısıyla bir ülkede ya da bir bölgede nüfus ve hane halkı gelir anketlerine dayanılarak hesaplanan hane halkı gelir eşitsizliğini yansıtan Gini endeks değerleri ile ülkeler ya da bölgeler arası kişi başı gelir verilerine dayanılarak hesaplanan bölgesel Gini endeks değerleri farklı değerler alabilmektedir. Bu yüzden 26 farklı Düzey 2 bölgesindeki KBGSYİH ve KBGSKD verilerinden elde edilen Gini endeks değerlerini bölgesel bazlı hesaplanan verilerle karşılaştırmak daha uygun olacaktır. Bu bağlamda OECD tarafından yapılan bölgesel gelir dağılımına ilişkin çalışmalarda Türkiye hem genellikle en fazla bölgesel eşitsizliğe sahip ülkeler arasında ilk sırada yer almakta (OECD, 2009a: 29), hem de OECD ülkeleri içinde en düşük gelirli bölgeler Türkiye'de yer almaktadır (OECD, 2009b: 117). OECD'nin 2009 yılında yayınladığı "Bölgeler Nasıl Büyür" isimli, 1995-2005 yılları arasında OECD ülkelerinin bölgelerinin büyüme ve gelir dağılımı performanslarının incelendiği raporda, en yavaş büyüyen 20 farklı bölgeden birinci sırada Türkiye'den Balıkesir bölgesi bulunmakta, sonrasında 8, 9 ve 10. sıralarda da sırasıyla Adana, Ankara ve Bursa yer almaktadır. Anılan raporda Türkiye'nin 2005 yılı bölgesel Gini endeks değeri 0.27 rakamıyla OECD ülkeleri arasında en eşitsiz değer olarak verilmiştir. OECD raporundaki veriler elde edilen bulgularla tutarlıdır.

Bölgesel Gini endeks değerleri ulusal bazda hesaplanan Gini endeks değerlerinden daha küçük (sıfıra daha yakın) çıkmaktadır. Diğer taraftan bu sonuçtan hareketle bölgeler arasındaki eşitsizliğin düşük olduğu gibi bir sonuca varmak yanlış olacaktır. Bölgesel Gini endeks değerlerinin ulusal bazda hesaplanandan düşük çıkmasının çeşitli sebepleri vardır. Gini endeksi refah ya da gelir dağılımını mutlak olarak değil göreceli olarak ölçmektedir. Dolayısıyla düşük gelirli gözlem sayısının fazla olduğu durumlarda Gini endeksi sıfıra yakın çıkarak gelir dağılımının adaletli gerçekleştiğini ima edebilmektedir. Türkiye'nin 26 Düzey 2 bölgesinin büyük çoğunluğu İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli, Bursa gibi merkezlere göre düşük gelire sahip bölgelerden oluşmaktadır. Yine nüfusun seyrek dağıldığı bölgelerde de Gini endeksi düşük çıkma eğilimindedir. Türkiye'de de az önce anılan merkezi bölgelerde nüfus çok yoğun, diğer bölgelerde ise çok seyrektir. Gini endeksi tek tek gözlemlerin sahip oldukları gelirlerin mutlak olarak yükseldiği durumlarda artmakta, azaldığı durumlarda ise azalmaktadır. Yani Gini endeks değeri mutlak zenginleşme durumunda kötüleşmekte, mutlak fakirleşme durumunda ise iyileşmektedir. Gini endeksinin bu eksiklikleri bağlamında bölgeler arası gelir dağılımını daha iyi incelemek için kullanılan Theil endeksi izleyen bölümde incelenecektir.

4.1.2. Theil Endeksi

Bölgeler arasında gelir dağılımını ölçmede kullanılan bir diğer eşitsizlik endeksi de Theil Endeksidir. Theil endeksi de bölgeler arasında gelir dağılımını ölçerken bölgeler arası eşitsizliğin bölge içinden kaynaklanan ve bölgeler arasından kaynaklanan bileşenlerine ayrılabilir. Dolayısıyla eşitsizliğin muhtevasını anlamada önemli bilgiler vermektedir. Theil endeksleri de düzensizlik ölçmede kullanılan Genel Entropi sınıfından bir indeks olup Gini Endeksiyle aynı ailedendir. Öte yandan Gini Endeksi bölgeler arası ve bölge içi bileşenlerine ayrıldığında hata terimi üretirken Theil Endeksi tam bir şekilde hata terimine yer bırakmaksızın bileşenlerine ayrılabilir (Bellu ve Liberati, 2006: 8). Bu bağlamda Theil Endeksi aşağıdaki şekilde bileşenlerine ayrılmıştır.

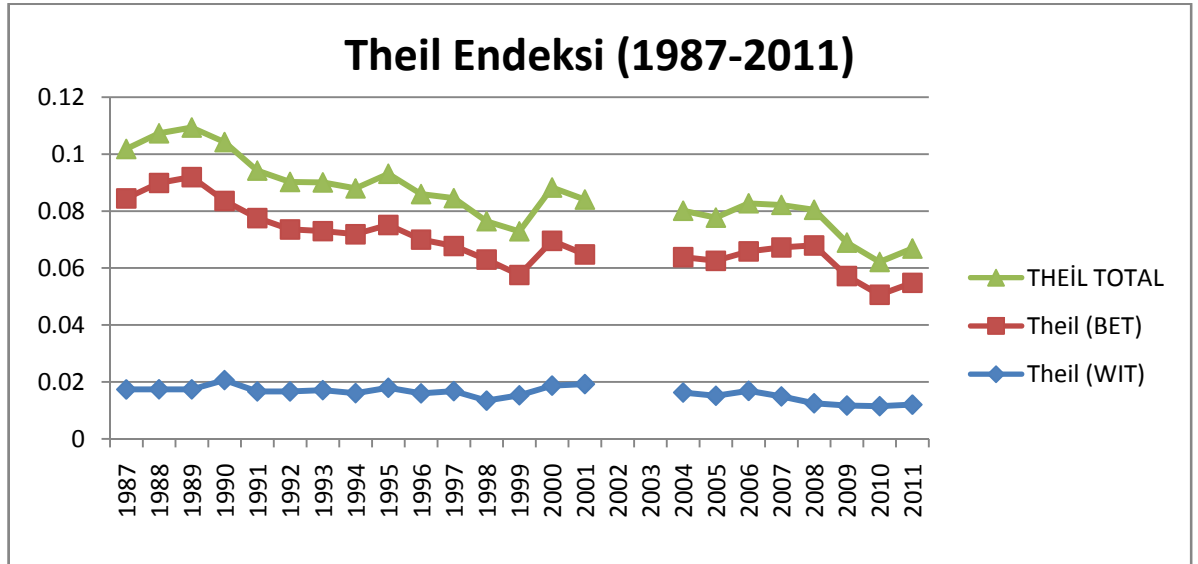
$$T = T_{WIT} + T_{BET} \quad (4.5)$$

Ardından Theil Endeksi aşağıdaki formülle bileşenlerine ayrıştırılmıştır.

$$T = \sum_{k=1}^m \left(\frac{n_k \bar{y}_k}{n \bar{y}} \right) T_k + \sum_{k=1}^m \frac{n_k}{n} \left(\frac{\bar{y}_k}{\bar{y}} \right) \ln \left(\frac{\bar{y}_k}{\bar{y}} \right) \quad (4.6)$$

Burada n toplam nüfusu, n_k bölgesel nüfusu, $\bar{y}$ ulusal kişi başı ortalama geliri, $\bar{y}_k$ bölgesel kişi başı ortalama geliri, m ise bölge sayısını ifade etmektedir. Theil endeksi 0 ile 1 arasında değer almaktadır. Gini endeksinde olduğu gibi Theil endeks değeri de 1'e ne kadar yaklaşırsa eşitsizlik o kadar artmakta, 0'a ne kadar yaklaşırsa eşitsizlik o kadar azalmaktadır. (4.6) numaralı formülde aynı zamanda endeksin bileşenleri de yer almaktadır. Buna göre endeksin (+)'dan önceki ilk terimi eşitsizliğe bölge içinden gelen katkıları, (+)'dan sonraki ikinci terimi de eşitsizliğe bölgeler arası gelir farklılıklarından gelen katkıları ifade etmektedir. Şekil 29'da 1987-2011 yılları arasında hesaplanan Theil Endeksinin grafiği yer almaktadır.

Şekil 29: Theil Endeksi (1987-2011)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Şekil 29 incelendiğinde 1987-1999 aralığında Theil endeks değerlerinin bazı yıllarda artmasına rağmen bir azalma trendine sahip olduğu görülmektedir. Bu genel olarak bölgeler arasındaki gelir adaletsizliğinde bir azalma eğiliminin olduğu anlamına gelmektedir. Öte yandan 1999 yılından sonra bu azalma trendinin ortadan

kalktığı ve endeks değerlerinin kriz yılları olan 2000 ve 2001 yıllarında tekrar yükseldiği gözlenmektedir. 2004-2008 yılları arasında durağan bir görünüm sergileyen endeks değerleri 2008 yılından itibaren tekrar azalma eğilimine sahip olmuştur.

Theil endeks değerlerinin bileşenleri incelendiğinde bölgesel gelir dağılımındaki asıl katkının bölgelerin kendi içinden değil bölgeler arası gelir eşitsizliklerinden geldiği net bir şekilde görünmektedir. Gini endeksinde olduğu gibi Theil endeksinde de Theil endeksinin toplam değeriyle bölgeler arası değeri eş anlamlı hareket etmiş, bölgenin kendi içinden kaynaklanan eşitsizlik anılan dönem boyunca nispeten durağan bir görünüm sergilemiştir. İzleyen bölümde eşitsizlik gösteriminde kullanılan bir diğer endeks olan varyans analizi incelenecektir.

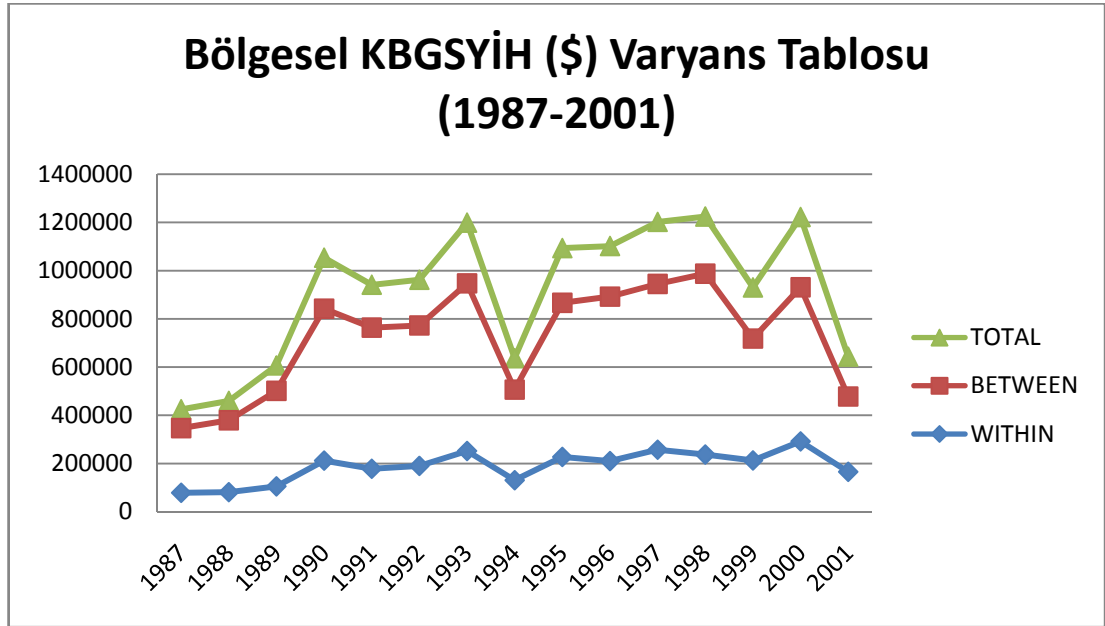
4.1.3. Varyans Analizi

Varyans en çok kullanılan değişkenlik ölçütlerinden biridir. Varyans herhangi bir değer kümesi için ortalama etrafındaki dağılımın farklılığını ölçer. Bu bağlamda varyans analizi bölgeler arasındaki gelir dağılımını ölçmede kullanılabilir. Gini ve Theil endekslerinde olduğu gibi varyans analizinde de bölgesel eşitsizlik bölgenin kendi içinden ve bölgeler arasında olmak üzere bileşenlerine ayrılmıştır. Bu bağlamda varyans analizi için aşağıdaki formül kullanılmıştır.

$$V(y) = [w_1V(y_1) + w_2V(y_2) + \dots + w_nV(y_n)] + V[\bar{y}_1, \bar{y}_2, \dots, \bar{y}_n] \quad (4.7)$$

(4.7) numaralı formül bölgeler arası gelir değişkenliğini ölçmede kullanılan varyans formülüdür. Formülde ilk köşeli parantez içinde yer alan ifade gelir farklılığına bölgenin kendi içinden gelen katkıyı gösterirken ikinci köşeli parantez içinde yer alan ifade ise bölgesel gelir farklılığına bölgeler arasındaki gelir farklılıklarının katkısını ifade etmektedir. Formülde w bölgenin nüfus payını, y 'de bölgenin kişi başı gelirini tanımlamaktadır. TÜİK'ten alınan 1987-2001 KBGSYİH ve 2004-2011 KBGSKD verilerinde varyans hesaplanması sırasında spektrum farkı olduğu için iki farklı dönem altında varyans grafikleri incelenecektir. Bu yaklaşıma göre hesaplanan varyans değerlerinin grafiği Şekil 30 ve 31'de gösterilmiştir.

Şekil 30: 1987-2001 Bölgesel Varyans Tablosu

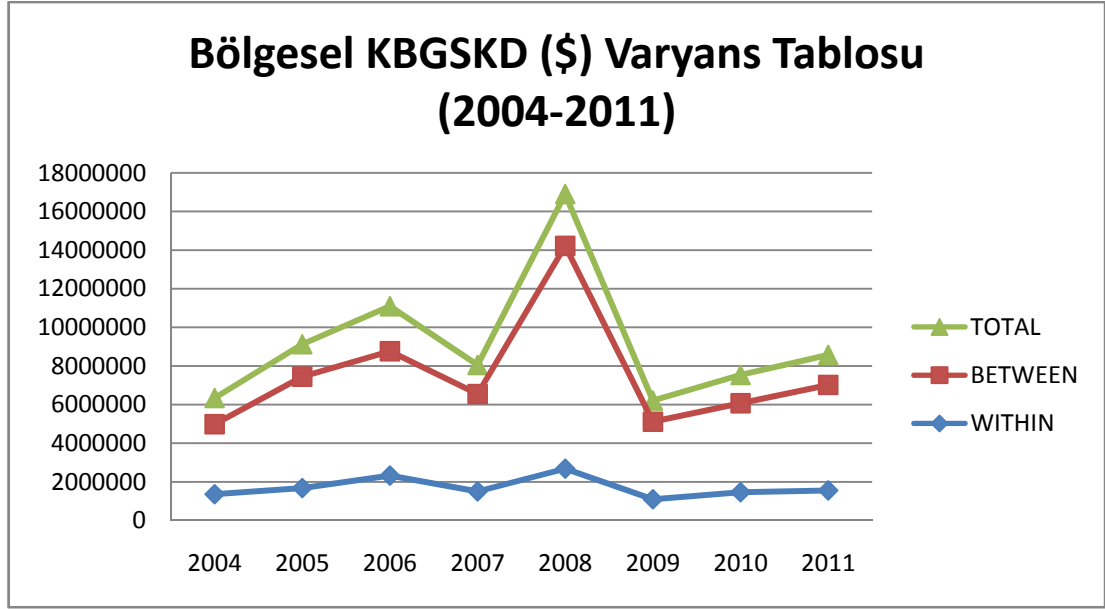

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Şekil 30'da 1987-2001 yılları arasında Bölgesel KBGSYİH verileri kullanılarak hesaplanan varyans değerlerinin grafiği görülmektedir. Varyans değerlerindeki yükseliş ve sık frekanslı zıt hareketler bölgeler arası gelir dağılımının eşitsizliğini ve kararsızlığını yansıtmaktadır. Bu bağlamda incelen süreçte bölgesel gelir değişkenlerinin varyansları 1987 yılından itibaren çok yükselmiş, 2001 yılında ise başlangıç değerine nispeten yakın değerler almıştır. Buna rağmen dönem başı ve dönem sonu değerler arasında yine de olumsuz bir fark oluşmuştur. Grafik dikkatli incelendiğinde negatif büyüme kriz yıllarında varyans değerlerinin sert düşüşler yaşadığı, yani bölgeler arası gelir farklılaşmasının şiddetinin azaldığı görülmektedir. Bu sonuç Türkiye bağlamında düşünüldüğünde belli merkezlerde (başta İstanbul olmak üzere, İzmir, Kocaeli, Ankara vb) yoğunlaşan iktisadi faaliyetlerin ekonomik kriz anlarında negatif etkilenmesi sonucu bölge hâsılasında meydana gelen düşüşlerin, bölgeler arasındaki gelir eşitsizliğini azalttığı yönünde yorumlanabilir. Bu durum da konjonktürün yükselme dönemlerinde bölgeler arası gelir dağılımının bozulduğu, alçalma dönemlerinde ise öne çıkan bölgelerin diğer bölgelere göre daha fazla olumsuz etkilenmesinden dolayı bölgeler arası gelirlerde bir aşağı düzeylerde düzelme eğilimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Benzer bir durum 2004-2011 dönemi

içinde gözlenmektedir. Şekil 31’de 2004-2011 dönemine ait bölgesel varyans değerlerinin şekli görünmektedir.

Şekil 31: 2004-2011 Bölgesel Varyans Tablosu

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Şekil 31 incelendiğinde de pozitif büyüme yılları olan 2004-2008 döneminde varyans değerleri yükselmekte, bölgeler arası gelir eşitsizliği artmakta, ardından küresel finansal krizin etkilerinin hissedildiği 2009 yılından itibaren varyans değeri düşme göstermekte, bölgeler arasındaki gelir eşitsizliği azalma eğilimi göstermektedir. 1987-2001 dönemi için geçerli olan süreç burada da kendini göstermekte, büyüme dönemlerinde belli bölgeler ekonomik yığılmadan kaynaklı aşırı büyüyerek diğer bölgelerden ıraksamakta, bölgesel gelir dağılımı bozulmakta, krizle beraber bu bölgeler aşırı küçüldüğünde ise bölgeler arasında düşük gelir düzeylerinde bir gelir yakınsaması yaşanmakta ve bölgeler arası gelir dağılımı düzelme eğilimine girmektedir. Her iki alt dönemde de bölgesel gelir dağılımındaki bozulmanın ana kaynağı bölgeler arasındaki gelir farklılıklarından kaynaklanmakta, bölgenin kendi içindeki eşitsizliğin bölgeler arası eşitsizliğe katkısı düşük kalmaktadır. Bu sonuç önceki eşitsizlik endekslerinin sonuçlarıyla tutarlıdır.

Bu bölümde incelenen eşitsizlik endeksleri göreceli endeksler olup bölgelerin birbirleriyle olan mekânsal ilişkisini içermemektedirler. Bu bağlamda coğrafi ve

Mekânsal etkilerin yer almadığı bu sonuçları uzamsal boyutla desteklemek için izleyen bölümde bazı Mekânsal istatistikler kullanılarak bölgesel gelir dağılımına Mekânsal etkilerin katkısı incelenecektir.

4.2. AÇIKLAYICI MEKÂNSAL VERİ ANALİZLERİ (ESDA)

Önceki bölümde Türkiye’de bölgesel gelir dağılımı ile ilgili eşitsizlik endekslerine yer verilmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi eşitsizlik endeksleri bölgelerin gelir serileri kullanılarak hesaplanırken bölgeler arasında herhangi bir mekânsal etkileşimi dikkate almamaktadırlar. Eşitsizlik endeksleri bölgesel gelir dağılımını nispi ve mekânsal etkileşimden bağımsız olarak yansıtmaktadır. Öte yandan bölgeler arasındaki mekânsal etkileşim bölgesel gelir dağılımı bakımından önemli olabilmektedir. Bu bağlamda söz konusu mekânsal etkileri de hesaba katarak kullanılacak istatistiksel yöntemler bölgeler arasındaki ekonomik faaliyetlerin ve gelirin dağılımıyla ilgili daha aydınlatıcı bilgiler sunacaktır. Bu bölümde de Açıklayıcı Mekânsal Veri Analizleri (Exploratory Spatial Data Analyses-ESDA) kullanılarak istatistikî olarak mekânsal etkilerin bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etkisi incelenecektir.

ESDA, verinin mekânsal özelliklerine yoğunlaşarak ilgili verideki mekânsal dağılımları dikkate alan bir yaklaşımdır. ESDA genel anlamda iki şekilde kullanılmaktadır. İlk olarak ESDA ile eldeki veriler arasında mekânsal bir etkileşimin varlığı test edilir. Bu bağlamda ESDA sonucunda eldeki veriler arasında mekânsal bir ilişki varsa kullanılan analiz yöntemi bu mekânsal etkileşimi dikkate alan bir yöntem olmalıdır. İkinci olarak ESDA analizi mekânsal etkileşimin tespitinden sonra bu etkileşimin türünü (benzer ya da zıt değerlerin mekânda dağılımı) açıklamaya yardımcı olmaktadır. ESDA mekânsal dağılımları gözlemlemeye, mekânsal zıt gözlemleri tespit etmeye, mekânsal kümelenmeleri tespit etmeye yardımcı, güçlü analiz araçları içermektedir. İzleyen alt bölümler de ESDA’nın temel kavramları arasında yer alan mekânsal otokorelasyon (Moran’s I, LISA) ve mekânsal ağırlık matrisi (W) incelenecektir.

4.2.1. Mekânsal Otokorelasyon ve Global Moran's I İstatistiği

Mekânsal otokorelasyon ya da mekânsal bağımlılık coğrafi alan özelliklerinin ilişkili hareketini ifade etmektedir. Değer benzerliğinin lokasyon benzerliğiyle ortaya çıkması olarak da tanımlanabilen mekânsal otokorelasyon kavramı kaynağını coğrafya biliminin ilk kanunu olarak kabul edilen “her şey her şeyle ilişkilidir fakat yakın şeyler uzak şeylerden daha ilişkilidir” ilkesinden almaktadır (Anselin ve Bera, 1998: 240). Burada kastedilen ilişkili hareketlilik benzer değerlerin mekânsal ilişkili olmasını içerdiği gibi zıt değerlerin de mekânsal ilişkili olmasını içermektedir. Mekânsal otokorelasyonun olmadığı durum ise değişkenlerin mekânda rassal dağılmasına tekabül etmektedir. Mekânsal otokorelasyon ana akım ekonometrik yaklaşımlarda kullanılan klasik otokorelasyon kavramında olduğu gibi gözlemlerin birbirleriyle ilişkili olmaması varsayımını ihlal etmektedir. Yakın lokasyonlarda benzer değerlere dayalı gözlemlerin olduğu durumlarda Mekânsal ilişkileri göz ardı eden analizlere dayalı olarak elde edilen parametreler çoğunlukla tutarsız ve sapmalı olacaktır.

Mekânsal otokorelasyonun varlığını belirlemede literatürde en çok kullanılan istatistiklerden biri Global Moran's I istatistiğidir. Global Moran's I istatistiği korelasyon katsayısına benzer şekilde +1 ile -1 arasında değerler almaktadır. Global Moran's I istatistiği +1 değerine yaklaştıkça güçlü pozitif mekânsal otokorelasyonu, -1 değerine yaklaştıkça da güçlü negatif mekânsal otokorelasyonu göstermektedir. Bu bölümde Türkiye’de bölgesel gelire bağlı mekânsal otokorelasyonun varlığını araştırmak ve bölgesel gelir dağılımının mekânsal etkileşimini görebilmek amacıyla Global Moran's I istatistiği aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır.

$$Global\ Moran's\ I_t = \frac{N \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N z_{i,t} z_{j,t} w_{i,j}}{N_b \sum_{i=1}^N z_{i,t}^2} \quad (4.6)$$

$$z_{i,t} = y_{i,t} - \bar{y}_t$$

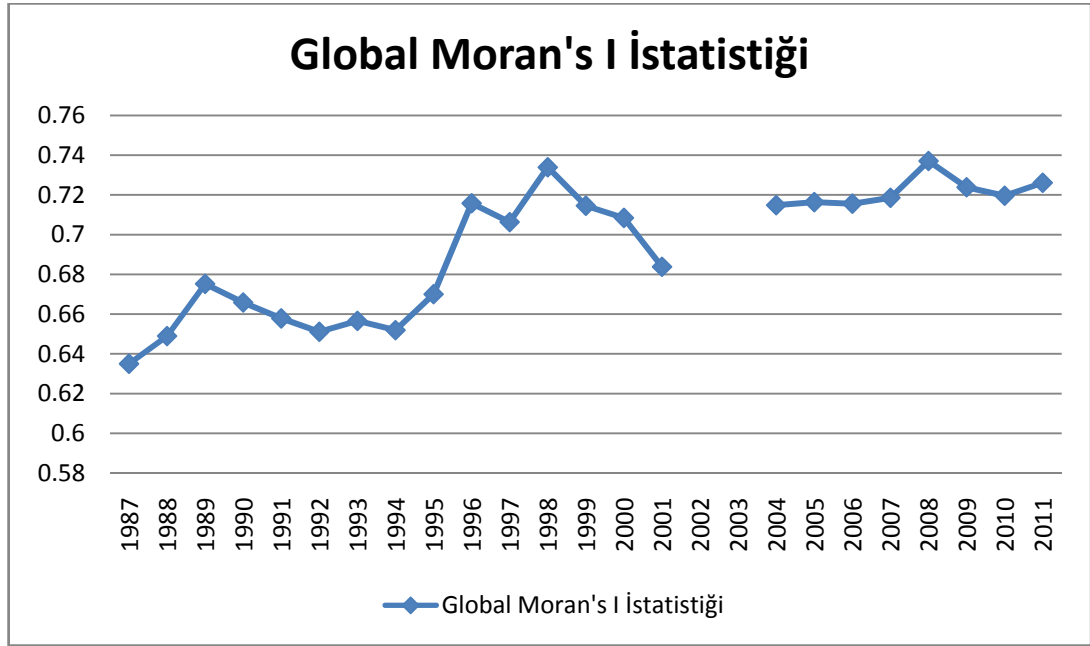
$$z_{j,t} = y_{j,t} - \bar{y}_t$$

(4.6) no'lu denklemde z değişkeni bölgelerin kişi başına gelirlerinin ortalamadan sapmasını, $y_{i,t}$ i bölgesinin t zamanındaki kişi başı gelirini, $y_{j,t}$ j bölgesinin t zamanındaki kişi başı gelirini, w komşuluğa dayalı ağırlık matrisini, N toplam bölge sayısını, N_b ise bütün ağırlıkların toplamını ifade etmektedir.

Global Moran's I istatistiği ağırlık matrisine (W) duyarlıdır. Ağırlık matrisi ise bölgeler arasında komşuluk ilişkilerini tanımlamak için oluşturulmuş bir matristir. Ağırlık matrisi sınırdaşlığa bağlı ya da mesafeye bağlı olarak farklı şekillerde oluşturulabilir. Sınırdaşlığa bağlı oluşturulan ağırlık matrislerinde bölgeler eğer birbirlerine komşu ise ağırlık matrisi elemanları $w_{ij}=1$, değilse $w_{ij}=0$ değerini almaktadır. Burada sınırdaşlığın nasıl belirlendiği önem kazanmaktadır. Anselin (1988: 18), sınır komşuluğunu satranç oyununa benzeterek farklı komşuluk tanımları geliştirmiştir. Bunlar kale (*rook*) , fil (*bishop*) ve vezir (*queen*) komşuluğudur. Kale komşuluğuna göre $w_{ij}=1$ ise, bölgeler (i ve j) ortak bir kenarı paylaşan komşulardır; Fil komşuluğuna göre $w_{ij}=1$ ise, i ile j ortak bir köşeyi paylaşan komşulardır; Vezir komşuluğunda ise $w_{ij}=1$ ise bölgeler ortak bir kenarı veya köşeyi paylaşırlar (Zeren, 2010: 23). Öte yandan ağırlık matrisleri genelde satır toplamaları 1 olacak şekilde standartlaştırılmaktadır.

Bu çalışmada bölgeler arası gelir dağılımı ile mekânsal bağımlılık arasındaki ilişkiyi anlamak için ilk olarak Global Moran's I istatistiği hesaplanmıştır. Global Moran's I istatistiği harita ile ilişkilendirilen bölgelere ait kişi başı gelir değerlerinin yer aldığı matrise dayanarak benzer değerlerin birbirine komşu bölgelerde yer alıp almadığını test etmekte ve mekânsal bağımlılığın düzeyini ortaya koymaktadır. Global Moran's I istatistiğinin hesaplanmasında 1987-2001 yılları için Türkiye'nin KBGSYİH verisi ve 2004-2011 yılları için Türkiye'nin KBGSKD verisi Düzey 2 bölgeleri seviyesinde kullanılmıştır. Ayrıca bütün Global Moran's I değerleri için istatistikî anlamlılık testi yapılmıştır.

Şekil 32: Global Moran's I İstatistiği (1987-2011)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır

Şekil 32’de 1987-2001 yılları arasında KBGSYİH ve 2004-2011 yılları arasında KBGSKD verileri kullanılarak oluşturulmuş, bölgeler arasındaki Mekânsal otokorelasyonu gösteren Global Moran’s I değerlerinin grafiği görülmektedir. Bütün veriler Düzey 2 bölgelerinden oluşmaktadır ve elde edilen Global Moran’s I değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Şekil 32’ye bakıldığında Mekânsal otokorelasyonun varlığını gösteren Global Moran’s I değerleri incelenen dönemin tamamında 0,5’in üzerinde değerler almıştır. Bunun anlamı anılan dönem boyunca Türkiye’nin Düzey 2 bölgesel gelirleri arasında pozitif yönlü ve güçlü bir mekânsal otokorelasyon, Mekânsal bağımlılık ve etkileşim olduğudur. Türkiye’de bir bölgenin kişi başı geliri, komşu bölgenin kişi başı geliriyle yakından ilgilidir. Bu bağlamda Global Moran’s I değeri Türkiye’de bölgesel gelir bağlamında bir kümelenme eğiliminin varlığını doğrulamaktadır.

Elde edilen Global Moran’s I değerleri incelendiğinde 1987-2001 yılları arasında mekânsal bağımlılığın yüksek olmakla beraber aynı zamanda yüksek oynaklığa da sahip olduğu görülmektedir. Bu alt dönemde bölgeler mekânsal açıdan birbirlerinden olumsuz ve olumlu anlamda çok fazla etkilenmektedirler. Yine 2004-2011 yılları arasında bir önceki döneme göre mekânsal etkileşimin şiddeti daha fazla

artmıştır. Öte yandan bu alt dönemde mekânsal etkileşim yüksek düzeylerde bir istikrar kazanmış, bu yüzden Global Moran's I İstatistiği nispeten yatay bir seyir izlemiştir.

Global Moran's I istatistiği Türkiye'nin bölgeleri arasındaki genel kümelenme eğilimini yansıtırken yerel bağlamda var olan kümeleri tanımlamaya olanak vermemektedir. Bunun nedeni Global Moran's I istatistiğinin ortalama değerlerdeki büyük ölçekten veya bölgesel varyasyondan etkilenmesidir. Bu yüzden bölgesel gelir kümelerinin varlığını daha iyi analiz edebilmek amacıyla izleyen alt bölümde Yerel Moran's I istatistiği hesaplanacaktır.

4.2.2. Mekânsal İlişkilenimin Yerel Göstergeleri (LISA) ve Yerel Moran's I İstatistiği

Mekânsal İlişkilenimin Yerel Göstergeleri (Local Indicators of Spatial Association- LISA) Anselin tarafından geliştirilen, global ölçekli mekânsal istatistiklerin etkilerinin ayrıştırılmasına yarayan bir genel yaklaşımdır. LISA global istatistiklerde yakalanamayan, her gözlemin bireysel katkısını ayrıştırarak mekânsal kümeler, durağan olmayan mekânsal alanlar ya da mekânsal dışa düşenlerin (outlier) tespitinde kullanılmaktadır. Anselin (1995)'e göre LISA aşağıdaki iki özelliğe sahip olmalıdır (Anselin, 1995: 94-95):

- i- Her gözlem için hesaplanan LISA incelenen gözlem etrafındaki benzer değerlerin anlamlı mekânsal kümelenmesi için bir gösterge sunar
- ii- Bütün gözlemler için LISA'lar toplamı mekânsal ilişkilenimle ilgili global gösterge ile orantılıdır

Bir LISA göstergesi olan Yerel Moran's I istatistiği, Global Moran's I istatistiğinden farklı olarak mekânlar arasındaki etkileşimi yerel bazda dikkate alır. Global Moran's I istatistiği bölgeler genelinde mekânsal otokorelasyonu tespit ederken, Yerel Moran's I istatistiği yakın ya da komşu lokasyonlar arasındaki mekânsal ilişkinin anlamlılığını test eder. Yerel Moran's I istatistiği aşağıdaki formülle hesaplanır:

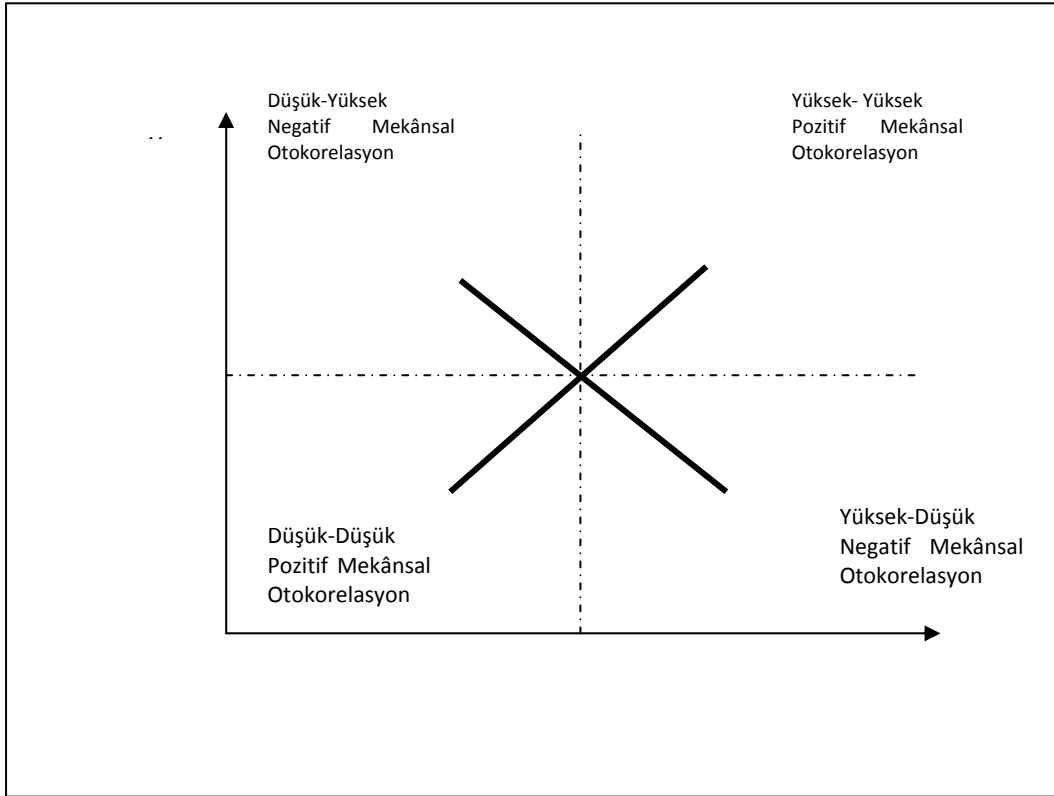
$$\text{Yerel Moran's } I_i = z_i \sum_j w_{ij} z_j \quad (4.6)$$

$$z_i = y_i - \bar{y}$$

$$z_j = y_j - \bar{y}$$

Yerel Moran's I istatistiği her lokasyondaki değerin komşu lokasyondaki değerlerle benzerliğini yansıtması aynı zamanda bu istatistiğin harita üzerinde gösterimini kolaylaştırmaktadır. Bu yüzden Yerel Moran's I istatistiği mekânsal verilerin görselleştirilmesinde avantaj barındırmaktadır. Bir yerel Moran's I istatistiği komşu mekânlar arasındaki etkileşime dair 5 farklı senaryo taşımaktadır. İlk iki senaryo komşu lokasyonların benzer değer alması durumudur. Buna göre bir lokasyon yüksek değerler aldığı anda, komşu lokasyonda yüksek değerler alıyorsa bu lokasyonlar arasında yüksek-yüksek (high-high) mekânsal etkileşim bulunmaktadır. Yine bir lokasyonda düşük değerler yer alırken komşu lokasyonlarda da düşük değerler yer alıyorsa bu durumda lokasyonlar arasında düşük-düşük (low-low) etkileşim bulunmaktadır. Diğer iki senaryo ise lokasyon değerlerinin komşular arasında farklı olmasına dayanmaktadır. Buna göre bir lokasyon yüksek değerler alırken diğer komşu düşük değerler alıyorsa yüksek-düşük (*high-low*), bir lokasyon düşük değerler alırken diğer komşu yüksek değerler alıyorsa düşük-yüksek (*low-high*) mekânsal etkileşim bulunmaktadır. Son senaryo ise komşu lokasyonlar arasında anlamlı bir Mekânsal etkileşimin bulunmamasıdır. Bu durumda Yerel Moran's I istatistiği istatistiksel olarak sıfırdan farklıdır. Şekil 33'de farklı senaryolara göre Yerel Moran's I diyagramı görünmektedir.

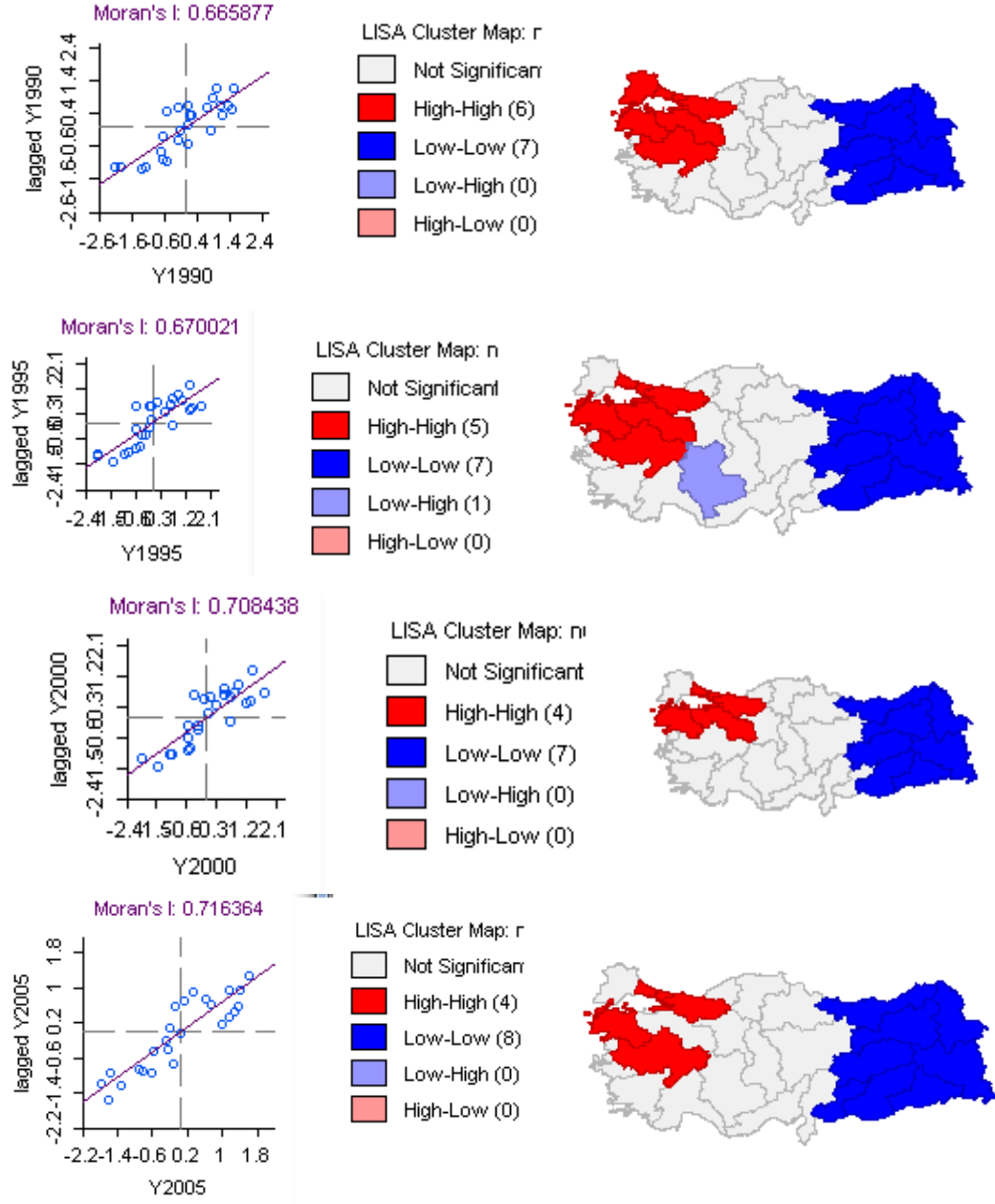
Şekil 33: Yerel Moran's I Diyagramı

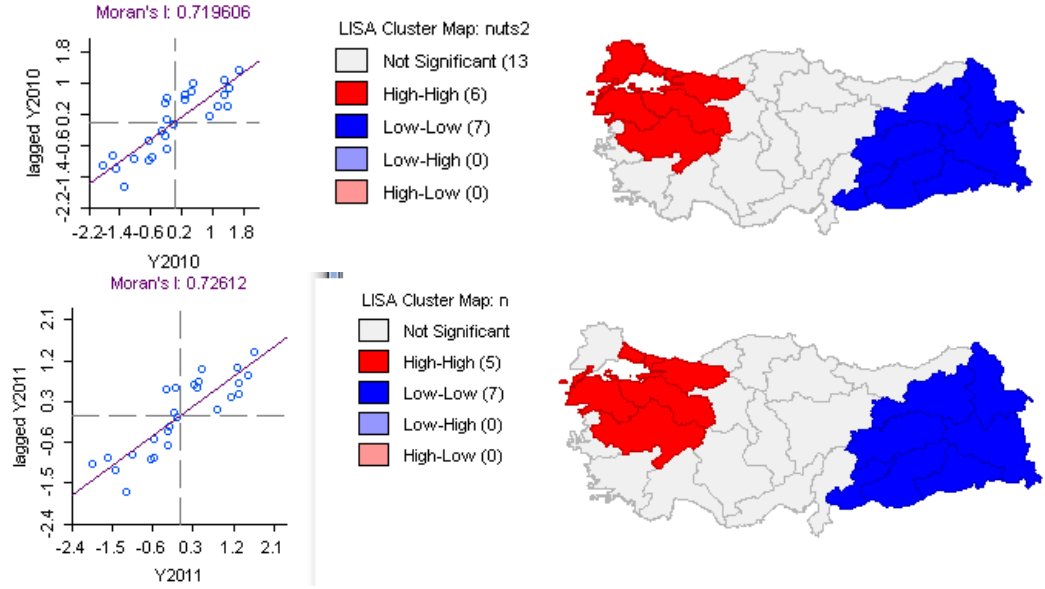

Yerel Moran's I istatistiğinde her bir gözlem Şekil 26 da görülen diyagramın üzerine yerleşmektedir. Böylelikle gözlemlerin Yerel Moran's I istatistiklerinin diyagramda serpilme eğilimlerine göre lokasyonlar arasındaki etkileşimin türü ve yönü belirlenebilmektedir. Şekil 33'den anlaşılacağı gibi gözlemler arasındaki lokasyonel kümeler tespit edilebilmektedir.

Lokal Moran's I istatistiği mekânsal verinin görselleştirilmesine de olanak vermektedir. Elde edilen istatistik değerlerinin haritada gösterimi kümelerin coğrafi olarak yoğunlaştıkları alanın tespitine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de bölgesel gelir dağılımında yerel kümeleri tespit etmek amacıyla 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 ve 2011 yılları için Yerel Moran's I istatistikleri, serpilme diyagramları ve haritalar GeoDa programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 34: Yerel Moran's I Serpme Diyagramı ve Küme Haritaları (1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2011)

Şekil 34'te Türkiye'nin 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 ve 2011 yıllarına ait Düzey 2 bölgelerinde Yerel Moran's I istatistikleri ile hesaplanan bölgesel gelir kümeleri ve Yerel Moran's I serpmeye diyagramı bulunmaktadır. Yerel Moran's I serpmeye diyagramı incelendiğinde bütün serpmeye doğrularının pozitif mekânsal otokorelasyonu gösterdiği anlaşılmaktadır. 1990-2011 yılları arasında Türkiye'de bölgesel gelir anlamında pozitif bir mekânsal otokorelasyon bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin 26 Düzey 2 bölgesinin yarıya yakını ya da kabaca yarısı yüksek-yüksek ve düşük-düşük pozitif mekânsal korelasyon bölgelerinde bulunmaktadır. Şekil 34'teki haritalar incelendiğinde ülkenin doğu batı hattında birbirine zıt gelir kümelerinin olduğu gözlenmektedir. Buna göre TR 10 (İstanbul) ve onun komşuları olan TR 42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR 41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR 22 (Balıkesir, Çanakkale), TR 33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) ve TR 21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) bölgelerinde genellikle yüksek-yüksek gelir kümesi ortaya çıkmaktadır. Bu bölgelerde bir bölgenin büyümesi komşu bölgelere yayılarak o bölgelerin de ulusal gelirden artan oranlarda pay almasına neden olmaktadır. Öte yandan TR 90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane), TR A1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt), TR A2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan), TR B1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli), TR B2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari), TR C1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis), TR C2 (Diyarbakır, Şanlıurfa), TR

C3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) bölgelerinde düşük-düşük gelir kümesi (2010 ve 2011 yılları için TR 90 bölgesi hariç) ortaya çıkmaktadır. Bu bölgelerde bir bölgenin düşük gelire sahip olması komşu bölgelere de yayılarak o bölgelerin de düşük gelire sahip olmasına neden olmaktadır. Anılan bölgelerden elde edilen Yerel Moran's I İstatistiğinin yüksek değer alması mekânsal bağımlılığının yüksek olması anlamına gelmektedir. Artan mekânsal bağımlılık, zengin ve yoksul bölgelerin kendi içlerinde kümelenmelerini artırmakta ve var olan mekânsal ikileminde (doğu-batı) devamına neden olmaktadır (Gezici, 2006: 393).

Şekil 34'e göre 1990-2011 yılları arasında Türkiye'de bölgesel gelir dağılımında pozitif mekânsal otokorelasyon başatır. Bu yüzden bölgelerin yarısına yakını Moran's I serpmme diyagramının yüksek-yüksek ve düşük-düşük bölgelerinde yer almaktadır. Türkiye'de birbirine komşu bölgeler arasında negatif otokorelasyon bulunmamaktadır. Yani bir bölge gelir dağılımında üst sıralara çıkarken komşu bölgelerinde alt sıralara düşme ya da tam tersi gözlenmemektedir. Bu etki yalnızca 1995 yılında TR 22 (Konya, Karaman) bölgesi için gözlemlenmiştir. 1995'te TR 22 bölgesi düşük-yüksek gelir kümesi oluşturmuştur. TR 22'nin düşük gelire sahipken komşuları yüksek gelire sahip olmuştur. 1995 yılına ait harita incelendiğinde TR 22'nin iki komşusu (TR 33, TR 41) yüksek-yüksek küme bölgelerinde yer almıştır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda TR 22 komşularının gelir artışından negatif etkilenmiştir denilebilir.

Şekil 34'teki haritaların geneline bakıldığında arada kalan beyaz renkli bölgelerin istatistiksel olarak anlamsız olan bölgeler olduğu görülmektedir. Türkiye bölgelerinin yarıya yakını pozitif mekânsal otokorelasyon gösterirken geri kalan yarısı ise mekânsal anlamda her hangi bir anlamlı değere sahip değildir. Bu durum özellikle yüksek gelire sahip olan TR 31 (İzmir) ve TR 51 (Ankara) bölgeleri açısından dikkat çekicidir. Bu bölgeler yüksek gelire sahiptirler fakat kendilerine komşu bölgelerle bir mekânsal bağlanım ya da etkileşim geliştirmemektedirler. Özellikle TR 31'in hinterlandında bulunan TR 33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) bölgesinin İzmir'le değil TR 10 (İstanbul) ile anlamlı bir Yerel Moran's I istatistiğine sahip olması Ege bölgesi açısından da önemli bir sonuçtur. Bir liman kenti olarak İzmir'in ekonomik büyümesi bir yayılma göstermemekte ve fakat TR 10 ve TR 33 aynı gelir kümesi içinde yer almaktadır. Yine benzer şekilde TR 51 (Ankara)

bölgesinin yüksek gelirli olması komşu bölgelerde anlamlı bir mekânsal bağımlılık yaratmamaktadır.

Türkiye’de genel olarak mekânsal konum ve bölgesel komşuluk ilişkileri bölgeler arasındaki gelir dağılımını etkilemektedir. Elde edilen mekânsal etkiler bunu doğrulamaktadır. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımıyla ilgili analizlerde tespit edilen mekânsal etkileşimi dikkate alan yöntemlerin kullanılması daha uygun olacaktır. İzleyen bölümde Türkiye’nin bölgeleri arasındaki gelir yakınsaması klasik ve mekânsal ekonometrik yöntemlerle incelenecektir.

4.3. KLASİK VE MEKÂNSAL EKONOMETRİK YÖNTEMLER

Bu bölümde Neoklasik Büyüme Modeli çerçevesinde oluşturulan yakınsama yaklaşımı Türkiye’nin bölgeleri için incelenecektir. Kaynağını büyüme literatüründen alan yakınsama analizi farklı ülkelerin ya da bir ülkenin farklı bölgelerinin kişi başı gelirlerinin zaman içinde birbirine yakınsayacağını ifade etmektedir. Bu teorik yaklaşım kaynağını bölgesel bir bakış açısından almasa da bölgesel büyüme sorununa kolaylıkla (hatta ulusal bakış açısından daha uygunca) adapte edilebilmektedir. Çalışmanın birinci bölümündeki değerlendirme alt bölümünde ifade edildiği gibi bölgesel büyüme ile bölgesel gelir dağılımı farklı konulardır. Öte yandan yakınsama analizi bir ülkenin bölgelerindeki kişi başı gelirlerin aynı durağan durum (*steady state*) dengesine yakınsayacağını savlaması, uzun dönemde bölgesel gelir dağılımı farklılıklarının da ortadan kalkacağını ima etmektedir. Bu yüzden bu alt bölümde yakınsama sürecinin varlığı incelenecektir. Bunu yaparken literatürde sıklıkla kullanılan klasik yaklaşımlar, mekânsal etkileri de içeren bakış açılarıyla genişletilecektir.

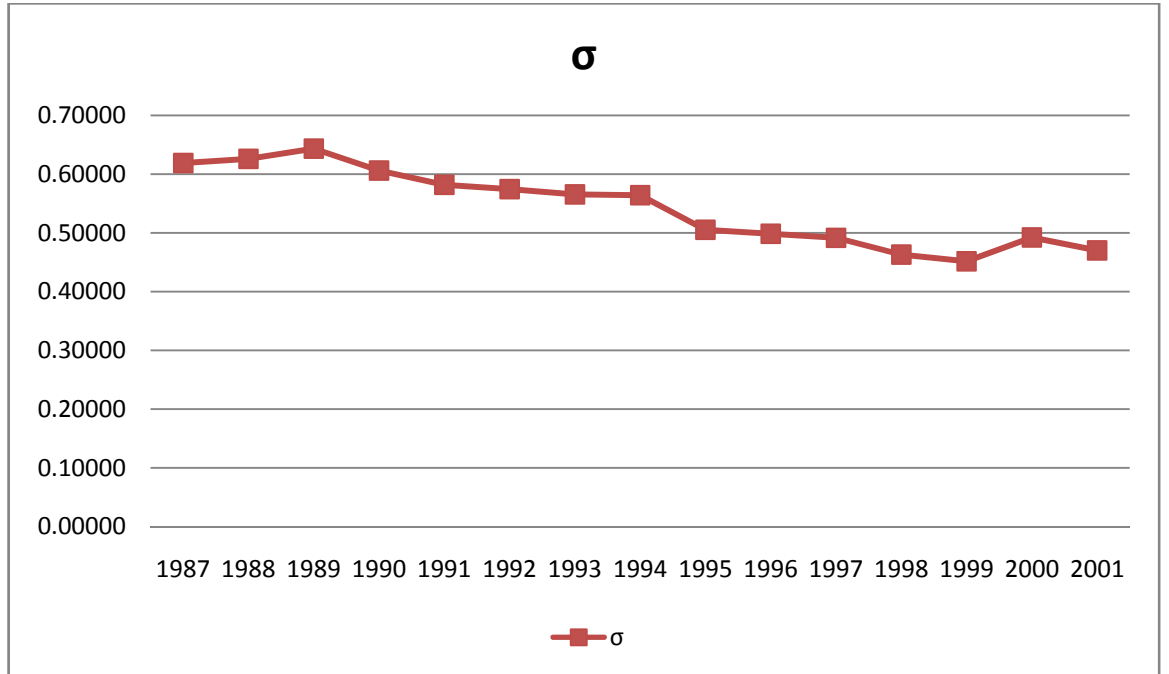
4.3.1. Neoklasik Yakınsama Analizi

Neoklasik yakınsama hipotezi sigma ve beta yakınsama olmak üzere iki yöntemle tahmin edilmektedir. İzleyen alt bölümlerde önce sigma, ardından da beta yakınsama yaklaşımları incelenecektir.

4.3.1.1. Sigma Yakınsama

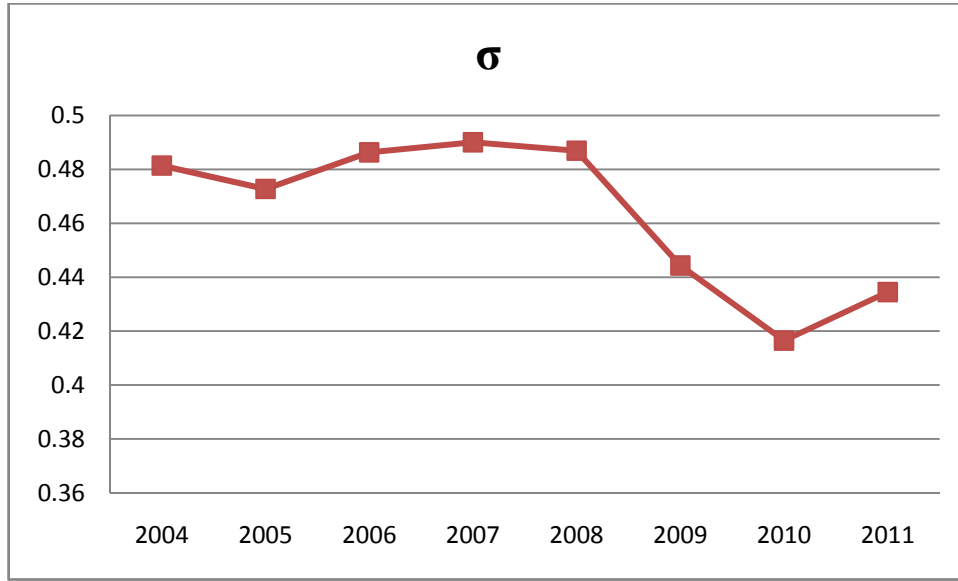
Yakınsama için regresyon yöntemlerinden farklı bir analiz sigma yakınsama analizidir. Sigma yakınsama bölgesel gelirlerin ülke ortalamasına göre standart sapmasını ifade etmektedir. Eğer yakınsama var ise sigma yakınsama katsayısının zaman içinde azalması beklenir. Sigma yakınsamanın artması ise ıraksama anlamına gelmektedir. Şekil 35’de 1987-2001 dönemi için 26 Düzey 2 Bölgesel KBGSYİH değerlerine göre hesaplanan sigma katsayısının zamana göre değişimi verilmiştir.

Şekil 35: 1987-2001 KBGSYİH Sigma Yakınsama

Şekil 35’e göre sigma katsayısı zamana göre azalan bir seyir izlemektedir. Bunun anlamı 1987-2001 döneminde bölgesel kişi başı gelirler anlamında sigma anlamda yakınsamanın var olduğudur. İncelenen dönemde iki alt dönem göze çarpmaktadır. İlk alt dönem 1987-1994 alt dönemidir. Bu alt dönemde yavaş gerçekleşen sigma yakınsama katsayısındaki düşüş 1994 krizinden sonra sert bir azalma göstermiş, ardından 1999-2001 arasında tekrar artış kaydetmiştir. Sigma yakınsama katsayıları krizli yıllar olan 1994, 1999 ve 2001 yıllarında düşüş göstermiştir. Şekil 29’da ise 26 Düzey 2 bölgesi için 2004-2011 dönemine ait Bölgesel KBGSKD verileri kullanılarak hesaplanan sigma değerleri görülmektedir.

Şekil 36: 2004-2011 KBGSKD Sigma Yakınsama

Şekil 36'ya göre sigma yakınsama katsayılarında, pozitif büyüme yılları olan 2004-2008 yılları arasında hafif yukarı doğru bir eğilim gözlenmektedir. Bu bağlamda pozitif büyümeli yıllar olan 2004-2008 yılları arasında Türkiye'nin 26 Düzey 2 bölgesi için sigma anlamda bir yakınsamadan değil ıraksamadan bahsedilebilir. Küresel finansal kriz yılları olan 2008-2009 aralığında ise sert bir düşüş yaşayan sigma yakınsama katsayısı 2010'a kadar düşüşünü sürdürmüş, ekonominin toparlanma yılı olan 2011'de ise tekrardan artış göstermiştir. İzleyen bölümde bir diğer yakınsama konsepti olan beta yakınsama analizi detaylı olarak incelenecektir.

4.3.1.2. Beta Yakınsama

Bu bölümde beta yakınsama yaklaşımın matematiksel bir çıkarımı yapılacaktır. Kişi başına gelirlerde bir yakınsama olduğu varsayımına dayanarak yakınsama hipotezi temel olarak Solow (1956)'ya dayanmaktadır. Burada da Solow (1956)'dan hareketle Harrod-Nötr bir Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna dayanan sermaye birikim denklemi aşağıdaki gibi yazılabilir*.

* Bu bölümdeki derivasyonlar Prof. Dr. Hakan Yetkiner'in yayınlanmamış ders notlarına dayanmaktadır.

$$K = s K^\alpha (AL)^{1-\alpha} - \delta K \quad (4.7)$$

4.7 numaralı denklemi etkin kişi başı terimlerle ifade edebiliriz. Bunu yapmak için $\tilde{k} = \frac{K}{AL}$ terimi 4.7’de yerine yazılırsa kişi başına sermaye birikim denklemi (yani temel büyüme denklemi, TBD) bulunmuş olur.

$$\dot{\tilde{k}} = s\tilde{k}^\alpha - (n + \delta + x)\tilde{k} \quad (4.8)$$

4.8 numaralı denklemde $\dot{\tilde{k}}$ kişi başı etkin sermaye stokunun zamana göre türevini göstermektedir. Neoklasik büyüme modelinde kişi başı çıktı, $y = \tilde{k}^\alpha$ ’dır. Burada üretim fonksiyonunun log-diferansiyelini alırsak $\hat{y} = \alpha \hat{\tilde{k}}$ buluruz ($\hat{y} = \frac{\dot{y}}{y}$ ve $\hat{\tilde{k}} = \frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}}$ ’dır). Bu bağlamda TBD’yi $\tilde{y}$ cinsinden yazmak mümkündür. 4.8 numaralı denklemi $\tilde{k}$ ile bölerek önce büyüme formunda, sonra da $\tilde{y}$ cinsinden (yani kişi başına terimlerle) ifade edebiliriz:

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = s \cdot \tilde{y}^{\alpha-1} - (n + \delta + x) \Rightarrow$$

$$\frac{1}{\alpha} \frac{\dot{\tilde{y}}}{\tilde{y}} = s \cdot \tilde{y}^{\frac{\alpha-1}{\alpha}} - (n + \delta + x) \Rightarrow$$

$$\frac{\dot{\tilde{y}}}{\tilde{y}} = \alpha \left[s \cdot \tilde{y}^{\frac{\alpha-1}{\alpha}} - (n + \delta + x) \right] \Rightarrow$$

$$\frac{dLn[\tilde{y}]}{dt} = \alpha \left[s \cdot e^{\left(\frac{\alpha-1}{\alpha}\right)Ln[\tilde{y}]} - (n + \delta + x) \right] \equiv \phi(Ln[\tilde{y}]) \quad (4.9)$$

Yukarıdaki denklemde $\frac{dLn[\tilde{y}]}{dt} = \tilde{y}$ ve $e^{\frac{a-1}{a}Ln[y]} = \tilde{y}^{\frac{a-1}{a}}$ 'dır. 4.9 numaralı denklemin sağındaki ilk ifade $Ln[\tilde{y}]$ 'nın bir fonksiyonudur. İkinci ifade ise bir sabittir. O halde denklemin sağ tarafı sadece $Ln[\tilde{y}]$ 'nın bir fonksiyonudur. Bu durum denklemin en sağında $\phi(Ln[\tilde{y}])$ şeklinde ifade edilmiştir.

4.9 numaralı denklem doğrusal olmayan bir fark denklemdir. Dolayısıyla bu denklemi çözebilmek için onu doğrusallaştırmak gerekir. Bunun için kullanılan yollardan birisi logaritmik doğrusallaştırma (log-linearization) yöntemidir. Bu bağlamda gerekli logaritmik dönüşümden sonra uygulanacak yöntem Taylor Yaklaşımıdır (Taylor Approximation). 4.9'nolu ifadenin Taylor Yaklaşımı yapılmış hali 4.10 numaralı denklemde verilmiştir.

$$\frac{dLn[\tilde{y}]}{dt} \approx \phi(Ln[\tilde{y}_{ss}]) + \phi'(Ln[\tilde{y}_{ss}]) [Ln[\tilde{y}] - Ln[\tilde{y}_{ss}]] \quad (4.10)$$

Taylor yaklaşımı sonucu elde edilen 4.10 numaralı denklem Neoklasik Büyüme Denkleminde durağan durum dengesini temsil edecektir. Buna göre öncelikle $\phi(Ln[\tilde{y}])$ 'nın durağan durumdaki değerini, $\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}])$ belirlenmelidir

Durağan durum değeri Cobb-Douglas üretim fonksiyonu için $\tilde{y}_{ss} = \left(\frac{s}{n + \delta + x} \right)^{\frac{\alpha}{1-\alpha}}$

'dir. Bu değeri $\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}])$ fonksiyonunda yerine koyduğumuzda:

$$\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}]) = \alpha \left[s \cdot e^{\left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) \left(\frac{\alpha}{\alpha-1} \right) Ln\left[\frac{s}{n+\delta+x} \right]} - (n + \delta + x) \right] \Rightarrow$$

$$\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}]) = \alpha \left[s \cdot e^{-Ln\left[\frac{s}{n+\delta+x} \right]} - (n + \delta + x) \right] \Rightarrow$$

$$\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}]) = \alpha \left[s \cdot \left(\frac{n + \delta + x}{s} \right) - (n + \delta + x) \right] \Rightarrow$$

$$\phi(Ln[\tilde{y}_{ss}]) = 0 \quad (4.11)$$

bulunur. İkinci olarak $\phi'(Ln[\tilde{y}_{ss}])$ 'nin değeri bulunmalıdır. Bu amaçla öncelikle $\phi(Ln[\tilde{y}])$ 'nın $Ln[\tilde{y}]$ 'ya göre türevi alınır:

$$\begin{aligned} \phi'(Ln[\tilde{y}]) &= \alpha \cdot \left[s \cdot \left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) \cdot e^{\left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) Ln[\tilde{y}]} \right] \Rightarrow \\ \phi'(Ln[\tilde{y}]) &= \alpha \cdot \left[s \cdot \left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) \cdot \tilde{y}^{\frac{\alpha-1}{\alpha}} \right] \end{aligned} \quad (4.12)$$

Bu türev durağan durumda yerine konulursa:

$$\begin{aligned} \phi'(Ln[\tilde{y}_{ss}]) &= \alpha \cdot \left[s \cdot \left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) \cdot \left(\left(\frac{s}{n+\delta+x} \right)^{\frac{\alpha}{\alpha-1}} \right)^{\left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right)} \right] \Rightarrow \\ \phi'(Ln[\tilde{y}_{ss}]) &= \alpha \cdot \left[s \cdot \left(\frac{\alpha-1}{\alpha} \right) \cdot \left(\frac{n+\delta+x}{s} \right) \right] \Rightarrow \\ \phi'(Ln[\tilde{y}_{ss}]) &= -(1-\alpha) \cdot (n+\delta+x) \end{aligned} \quad (4.13)$$

Önceden bulunan değerler yukarıdaki denklemde yerine konduğunda:

$$\frac{dLn[\tilde{y}]}{dt} \approx -(1-\alpha) \cdot (n+\delta+x) [Ln[\tilde{y}] - Ln[\tilde{y}_{ss}]] \quad (4.14)$$

elde edilir. 4.14 numaralı denklemin 4.9'dan farkı, doğrusal olmasıdır. Burada yorumda kolaylık olması açısından $v = (1-\alpha)(n+\delta+x)$ dönüşümünü gerçekleştirildiğinde 4.14 numaralı denklem şu hale gelir:

$$\frac{dLn[\tilde{y}]}{dt} \approx -v[Ln[\tilde{y}] - Ln[\tilde{y}_{ss}]] \quad (4.15)$$

4.15 numaralı denklemi anlamak amaçlı bir an için $Ln[\tilde{y}] < Ln[\tilde{y}_{ss}]$ olduğunu varsayıldığında ekonomi durağan durum gelirin soldan yaklaşacaktır. Bir başka ifade ile herhangi bir sonlu t zamanında gelir, uzun dönem gelirin altında olacaktır. Bu varsayım altında yukarıdaki denklemin sağ tarafında yer alan ikinci terim negatif olacağına göre $-v[Ln[\tilde{y}] - Ln[\tilde{y}_{ss}]]$ pozitif olacaktır. Öte yandan $Ln[\tilde{y}]$ ve $Ln[\tilde{y}_{ss}]$ arasındaki fark ne kadar büyükse, $-v[Ln[\tilde{y}] - Ln[\tilde{y}_{ss}]]$ değeri de o kadar büyük olacaktır. 4.15 numaralı denklemin sol tarafı etkin gelirin büyüme oranı olduğuna göre geliri durağan durumuna daha uzak (yakın) ekonomiler, daha yüksek (düşük) hızda büyüme oranına sahip olacaktır. Bu bulgunun temelini azalan marjinal verim yasası oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu bulgu yakınsama hipotezine kaynak oluşturmaktadır.

Bir ekonominin büyüme hızı, o ekonominin kendi durağan durumundan ne kadar uzak olduğuna bağlıdır; başlangıç noktası durağan durumdan uzaklaştıkça büyüme hızı artar. Yakınsama hızı (YH), bir ekonominin hangi hızda kendi durağan durumuna yaklaştığını göstermektedir. Yine yakınsama hızından elde edilen bir diğer kavram ise yakınsama yarı ömrüdür (*half-life time*). Yakınsama hızından türetilen yarı ömür kavramı da bir ekonominin başlangıç durumu " $Ln[\tilde{y}_0]$ " ile durağan durumu " $Ln[\tilde{y}_{ss}]$ " arasındaki mesafeyi yarılama için geçmesi gereken zaman olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle yarı ömür kişi başına çıktı düzeyindeki başlangıç ve durağan durum değerleri arasındaki farkın yarılanması için gerekli süreyi göstermektedir (Arbia, 2006: 11). Yakınsama hızı ve yarı ömür (4.16) ve (4.17) numaralı denklemlerle hesaplanır:

$$YH = \frac{\frac{d\hat{y}}{dt}}{\frac{dLn[\hat{y}]}{dt}} = \frac{d\hat{y}}{\hat{y}} \approx -v \quad (4.16)$$

$$t_{yarıömür} = \frac{Ln2}{v} \quad (4.17)$$

Burada 4.15 numaralı denklem büyüme hızını, 4.16 numaralı denklem bir ekonominin hangi hızda kendi durağan durumuna yaklaştığını, 4.17 numaralı denklem de bir ekonominin başlangıç değeri ile durağan durum değeri arasındaki farkı yarıya indirmesi için gerekli zamanı göstermektedir. 4.15 numaralı denklem, doğrusal olmakla birlikte diferansiyel denklem formundadır. Bu doğrusal diferansiyel denklemi çözmek için önce $z = Ln[\tilde{y}]$ ve $b = v Ln[\tilde{y}_{ss}]$ şeklinde iki dönüşüm tanımlanmalıdır (v ve $Ln[\tilde{y}_{ss}]$ iki sabit sayı olduğuna göre bunların çarpımı da sabit bir sayıdır; diferansiyel denklemi basitleştirmek için $v Ln[\tilde{y}_{ss}]$ yerine b kullanılabilir). Dolayısıyla 4.15 numaralı denklem:

$$\dot{z} = -v z + b \quad (4.18)$$

halini alır. Bu diferansiyel denklemi çözmek için bütünleştirici faktör yöntemini kullanmak gerekir. Bu amaçla önce iki tarafı $e^{v \cdot t}$ ile çarpılır ve gerekli işlemler sonucunda aşağıdaki (4.19) numaralı denklem elde edilir:

$$\{\dot{z} + v \cdot z\} \cdot e^{v \cdot t} = b \cdot e^{v \cdot t} \Rightarrow$$

$$\dot{z} \cdot e^{v \cdot t} + v \cdot z \cdot e^{v \cdot t} = b \cdot e^{v \cdot t} \Rightarrow$$

$$\frac{d}{dt}[z \cdot e^{v \cdot t}] = b \cdot e^{v \cdot t} \Rightarrow$$

$$\int d[z \cdot e^{v \cdot t}] = \int b \cdot e^{v \cdot t} dt \Rightarrow$$

$$z \cdot e^{v \cdot t} = \frac{b}{v} \cdot e^{v \cdot t} + sbt \Rightarrow$$

$$z_t = \frac{b}{v} + sbt \cdot e^{-v \cdot t} \Rightarrow$$

$$Ln[\tilde{y}_t] = \frac{v \cdot Ln[\tilde{y}_{ss}]}{v} + sbt \cdot e^{-v \cdot t} \Rightarrow$$

$$Ln[\tilde{y}_t] = Ln[\tilde{y}_{ss}] + sbt \cdot e^{-v \cdot t} \quad (4.19)$$

$t = 0$ için yukarıdaki denklem $[\tilde{y}_0] = Ln[\tilde{y}_{ss}] + sbt$ eşitliğinden sbt değerini verir. O halde

$$Ln[\tilde{y}_t] = Ln[\tilde{y}_{ss}] + [Ln[\tilde{y}_0] - Ln[\tilde{y}_{ss}]] \cdot e^{-v \cdot t} \Rightarrow$$

$$Ln[\tilde{y}_t] = Ln[\tilde{y}_0] \cdot e^{-v \cdot t} + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[\tilde{y}_{ss}] \Rightarrow$$

$$Ln[\tilde{y}_t] - Ln[\tilde{y}_0] = -(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[\tilde{y}_0] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[\tilde{y}_{ss}] \quad (4.20)$$

4.20 numaralı denklemi kişi başı gelir değerine çevirmek gerekmektedir. Bu amaçla etkin işgücünü ifade eden toplam değerler “ $\tilde{y} = \frac{Y}{A \cdot L}$ ” 4.20’de yerine konulur, ardından “ $A_t = A_0 e^{xt}$ ” dönüşümü yapılırsa:

$$Ln\left[\frac{Y_t}{A_t \cdot L_t}\right] - Ln\left[\frac{Y_0}{A_0 \cdot L_0}\right] = -(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\frac{Y_0}{A_0 \cdot L_0}\right] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\left(\frac{s}{n + \delta + x}\right)^{\frac{\alpha}{\alpha-1}}\right] \Rightarrow$$

$$Ln\left[\frac{Y_t}{L_t}\right] - Ln\left[\frac{Y_0}{L_0}\right] - Ln[A_t] + Ln[A_0] = -(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\frac{Y_0}{L_0}\right] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[A_0] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\left(\frac{s}{n + \delta + x}\right)^{\frac{\alpha}{\alpha-1}}\right] \Rightarrow$$

($A_t = A_0 e^{xt}$ olduğu dikkate alındığında)

$$Ln\left[\frac{Y_t}{L_t}\right] - Ln\left[\frac{Y_0}{L_0}\right] - x \cdot t = -(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\frac{Y_0}{L_0}\right] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[A_0] +$$

$$(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\left(\frac{s}{n + \delta + x}\right)^{\frac{\alpha}{\alpha-1}}\right] \Rightarrow$$

$$Ln[y_t] - Ln[y_0] = x \cdot t - (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[y_0] + (1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln[A_0] +$$

$$(1 - e^{-v \cdot t}) \cdot Ln\left[\left(\frac{s}{n + \delta + x}\right)^{\frac{\alpha}{\alpha-1}}\right] \Rightarrow$$

ve

$$Ln[y_t] - Ln[y_0] = \beta_0 - \beta_1 \cdot Ln[y_0] + \beta_2 \cdot Ln[s] - \beta_3 \cdot Ln[n + \delta + x] \quad (4.21)$$

elde edilir. 4.21 numaralı denklem ekonometrik analizlerde en sık kullanılan yakınsama denklemlerinden biridir. 4.21 numaralı denklemin sol tarafında başlangıç ve bitiş kişi başı gelir değişkeni yer almaktadır. Bunlar arasındaki fark büyüme oranını vermektedir. Bu doğrultuda 4.21 düzenlenerek 4.22 numaralı denkleme ulaşılır:

$$\Delta Ln[y] = \beta_0 - \beta_1 \cdot Ln[y_0] + \beta_2 \cdot Ln[s] - \beta_3 \cdot Ln[n + \delta + x] \quad (4.22)$$

Denklemin sabit terimi olan β_0 , yakınsamanın varlığını gösteren β_1 ve tasarrufların (yatırımların) büyümeye olan katkısını gösteren β_2 parametreleri şu değişkenleri içermektedir:

$$\beta_0 = x \cdot t + (1 - e^{-v \cdot t}) Ln[A_0] \quad (4.23)$$

$$\beta_1 = (1 - e^{-v \cdot t}) \quad (4.24)$$

$$\beta_2 = \frac{\alpha}{1 - \alpha} (1 - e^{-v \cdot t}) \quad (4.25)$$

Neoklasik büyüme fonksiyonu oluşturulurken toplam çıktıyı ifade eden Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu için yapılan varsayımlar, yukarıdaki derivasyonlar sonucunda elde edilen yakınsama denkleminde de aynen geçerliliğini korumaktadır. Neoklasik büyüme fonksiyonunda üretim faktörlerinin azalan verime, üretim fonksiyonun ise ölçeğe göre sabit getiriye sahip olduğu kabul edilir. Bu bağlamda başlangıç gelirini temsil eden β_1 katsayısının, başlangıç kişi başına gelir ne kadar yüksekse büyümeye olan katkısı o kadar düşük olacağından (faktörlerin azalan getirisi), işaretinin negatif olması beklenmektedir. Ampirik uygulamalarda β_1 katsayısının negatif bulunması ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması incelenen ülke ya da bölgeler arasında yakınsamanın olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. β_2 katsayısı tasarruf oranının (neoklasik modelde tasarruflara eşit olması nedeniyle aynı zamanda yatırım oranının) büyümeye olan katkısını göstermektedir. Bu bağlamda bu katsayının da pozitif çıkması beklenmektedir. Son olarak β_3 katsayısı etkin aşınma oranının büyümeye katkısını yansıtmaktadır ve negatif çıkması beklenmektedir.

Neoklasik büyüme modelinden elde edilen 4.22 numaralı yakınsama denklemi büyüme literatüründe en çok uygulanan ve sınanan denklemlerden birisidir. Bunun böyle olmasının en temel nedeni yakınsama denkleminin ampirik sınamaya son derece elverişli oluşudur. Daha önce 1.3.4.2^{iv} alt bölümünde ifade edildiği gibi Barro ve Sala-i Martin (1992, 2004), Mankiw, Romer ve Weil (1992) ve Islam (1995)'in çalışmaları yakınsama literatürünün oluşmasındaki en önemli kilometre taşlarını oluşturmaktadırlar. Bu çalışmaların katkıları hem teorik hem de pratik anlamdadır.

İlk olarak Barro ve Sala-i Martin yakınsama denklemini aşağıdaki modelle tahminlemişlerdir:

$$(1/T) \cdot \log(y_{i,t} / y_{i,t-T}) = a - [\log(y_{i,t-T})] \cdot [(1 - e^{-\beta T})/T] + u_{i,t} \quad (4.26)$$

4.26 numaralı denklemde y_i kişi başı geliri, $y_{i,t-T}$ başlangıç kişi başına geliri, T başlangıç ve bitiş yılları zaman aralığını, $u_{i,t}$ beyaz gürültülü hata terimini, i ülke ya da

^{iv} Yakınsama konsepti olarak koşullu ve koşulsuz yakınsama yaklaşımları 1.3.4.2 alt bölümünde tartışıldığından burada yeniden ele alınmayacaktır.

bölgeleri, t ise yılları göstermektedir. Barro ve Sala-i Martin'in geliştirdiği yakınsama regresyonunda başlangıç döneminin kişi başına gelir değişkeninin katsayısı, " $[(1-e^{-\beta T})/T]$ ", negatif ve istatistiksel olarak anlamlıysa analize konu olan ülke yada gözlemler arasında yakınsama hipotezi doğrulanmaktadır. Bu denklem yakınsamayı araştırırken sadece başlangıç ve bitiş yıllarındaki kişi başına gelirleri dikkate almaktadır. Yine denklemde kullanılan zaman aralığı (T) büyüdüğünde başlangıç pozisyonunun ortalama büyüme oranı üzerindeki etkisi azalmaktadır. Bunun nedeni uzun dönemde gelir artışının neoklasik yaklaşıma göre büyüme oranı üzerindeki negatif etkisidir (Barro ve Sala-i Martin, 2004: 466). Bu yüzden yakınsamanın varlığı kısa dönemli aralıklarda daha belirgin olacaktır. Mankiw, Romer ve Weil (1992)'de de yakınsama analizi benzer mantıkla kullanılmıştır. Mankiw, Romer ve Weil önceki büyüme analizlerinden farklı olarak büyüme denkleminde insan sermayesini (*human capital*, H) eklemişlerdir. Fakat kullanılan yakınsama mantığı Barro ve Sala-i Martin'le aynıdır. Öte yandan gerek ekonometrik ölçme yöntemlerindeki gelişmeler, gerekse bilgisayar teknolojilerinin ölçümlemeyi kolaylaştıracak şekilde gelişmesi yeni tekniklerin yakınsama analizinde kullanılmasına neden olmuştur. Hem Barro ve Sala-i Martin'in hem de Mankiw Romer ve Weil'in çalışmaları yakınsamanın varlığı için sadece başlangıç ve bitiş yıllarının alındığı, birden çok ülkenin içerildiği yatay kesitli modelleri kullanmıştır. Yatay kesit modelleme ile yakınsamanın varlığı araştırılırken sadece başlangıç ve bitiş yıllarının denklemde yer alması, arada kalan yıllarda kişi başına gelirlerde meydana gelen değişimlerin dikkate alınmaması anlamına gelmektedir.

Öte yandan yatay kesitli çalışmalar, çoğunlukla neoklasik yakınsama denklemindeki diğer parametreleri sabit ve farklı ülkeler ya da bölgeler için aynı kabul etmektedirler. Mankiw Romer ve Weil, Barro ve Sala-i Martin başta olmak üzere pek çok yatay kesit kullanan yakınsama çalışmasında ülkeler ya da bölgeler arasındaki teknoloji düzeyi (x) ve sermayenin yıpranma payı (δ) toplamı sabit ve 0.05 olarak dışsal bir şekilde kabul görmektedir. Islam (1995)'e göre bu tür sorunlar ancak panel veri yöntemi kullanılarak aşılabilir (Islam, 1995: 1132-1136). Islam yakınsama hipotezinin tespitinde aşağıdaki panel regresyonu kullanmıştır (Islam, 1995: 1136):

$$y_{i,t} = \gamma y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^2 x_{i,t}^j + \eta_t + \mu_i + v_{i,t} \quad (4.27)$$

4.27 numaralı denklemde $y_{i,t-1}$ başlangıç gelirini göstermektedir. Bu terimin katsayısı olan γ katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması ise yakınsamanın varlığının göstergesidir. 4.27 numaralı denklem öte yandan panel formatında oluşturulmuş bir regresyon denklemidir. Burada kişi başına gelirin sadece başlangıç ve bitiş yıllarındaki verisi değil, başlangıç yılından bitiş yılına kadar geçen süredeki tüm veriler regresyonda kullanılmaktadır. Bu yaklaşımla elde edilen sonuçların yatay kesitle elde edilen sonuçlardan daha farklı olacağını Islam (1995) belirtmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de yakınsama hipotezinin varlığı araştırılırken de panel veri yaklaşımı baz alınacaktır.

Yakınsama analizi yukarıda anlatıldığı gibi neoklasik büyüme teorisinden doğmaktadır. Yine yakınsama hipotezinin geçerli olduğu durumlarda ülke ya da bölgelerin gelirlerinde bir yakınsama, dolayısıyla gelir dağılımındaki eşitsizliklerde de bir azalma olması beklenmektedir. Bu çalışmada da amaçlanan Türkiye’de bölgesel gelir dağılımını analiz etmek olduğundan 1987-2001 yılları arası kişi başı GSYİH ve 2004-2011 yılları arası kişi başı GSKD verileri kullanılarak beta yakınsamanın varlığı araştırılmıştır.

Beta yakınsaması kendi içinde koşulsuz ya da mutlak (*unconditional, absolute*) ve koşullu (*conditional*) olarak ayrılmaktadır. Daha önce değinildiği gibi koşulsuz ya da mutlak yakınsama incelenen ülke ya da bölgelerin başlangıç koşullarının aynı olduğunu vurgularken, koşullu yakınsama da incelenen ülke ya da bölgelerin başlangıç koşullarının farklı olduğunu, dolayısıyla farklı durağan durum dengelerine yakınsayacağını vurgular. Barro ve Sala-i Martin’e (2004) göre teknolojide ve kurumlarda farklılık olmasına rağmen bu farklılıklar bölgeler arasında ülkeler arasına nazaran daha az olmaktadır. Farklı bölgelerdeki firmalar ve hane halkları benzer teknolojilere erişebilme eğilimindedirler ve kabaca benzer tercihlere sahiptirler. Ayrıca bölgeler bir merkezi hükümeti paylaşmakta ve bu yüzden aynı yasal ve kurumsal altyapıya sahip olmaktadır. Bu görece homojenite farklı bölgelerin aynı durağan durum dengesine yakınsama ihtimalini artırmaktadır. Dolayısıyla Barro ve Sala-i Martin’e göre mutlak yakınsama yaklaşımını bölgeler

arasında uygulamak, ülkeler arasında uygulamaktan daha uygun olmaktadır. Öte yandan konu Türkiye bağlamında düşünüldüğünde her ne kadar bölgeler merkezi bir hükümeti ve aynı yasal kurumsal alt yapıyı paylaşırsalar da tercihler, teknoloji ve gelişmişlik düzeyleri açısından uzun yıllardır süregelen bir farklılık bulunmaktadır. Bu yüzden beta yakınsaması incelenen dönemlerde hem koşullu hem de koşulsuz olarak analize dâhil edilmiştir. Bu bağlamda koşulsuz ve koşullu yakınsama hipotezlerinin tahminlenebilmesi için aşağıdaki modeller oluşturulmuştur:

$$\Delta \ln[y] = \beta_0 - \beta_1 \ln[y_{i,t_0}] + u_{it} \quad (4.28)$$

$$\Delta \ln[y] = \beta_0 - \beta_1 \ln[y_{i,t_0}] + \beta_2 \ln[s_{it}] - \beta_3 \ln[n_{it} + \delta_i + x_i] + \beta_4 \ln GOV_{it} + u_{it} \quad (4.29)$$

y_{i,t_0} : i bölgesinin başlangıç yılındaki kişi başına geliri

i : 1, 2, 3, ..., 26 Düzey 2 Bölgesi

s_{it} : i bölgesinde t zamanındaki kişi başına tasarruf oranı

n_{it} : i bölgesinde t zamanındaki nüfus payı

δ_i : i bölgesindeki sermayenin yıpranma payı

x_i : i bölgesindeki teknoloji düzeyi

GOV_{it} : i bölgesinde t zamanındaki kamu yatırımları

$\beta_0, \beta_1, \beta_2$ ve β_3 : Tahminlenen parametreler

u_{it} : Hata terimi

4.28 numaralı denklem mutlak ya da koşulsuz yakınsamayı, 4.29 numaralı denklem ise koşullu yakınsamayı yansıtmaktadır. 4.28 ve 4.29'deki modelleri tahminlemede kullanılan kişi başı GSYİH ve kişi başı GSKD verileri “ y ”, kamu yatırımları “ GOV ” ve “ n ” nüfus payları TÜİK’ ten, “ s ” kişi başına tasarruf oranları ise Türk Bankalar Birliği (TBB)’den temin edilmiştir. Burada kişi başı tasarrufları yansıtmaları açısından bölgesel kişi başı tasarruf mevduat miktarı kullanılmıştır. Ampirik çalışmalarda ekseriyetle $(x+\delta)$ parametreleri 0.5 kabul edilmektedir (Bkz. Barro ve Sala-i Martin, 2004; Mankiw vd; 1992; Islam, 1995). Bu çalışmada da β_3 parametresinin tahmininde aynı yöntem izlenerek, “ n ” nüfus değişkenine eklenmiştir. Bütün veriler dolar bazında ve doğal logaritmiiktir. Uygulanan bütün yöntemlerde

panel EKKY^v ve panel sabit etkiler (*fix effect*) yöntemleri kullanılmıştır. Yakınsamanın varlığının panel yöntemiyle test edildiği durumlarda sabit etkiler modeli kullanmak daha tutarlı sonuçlar vermektedir^{vi}. Eldeki verilerden 1987-2001 dönemine ait kişi başı GSYİH veri seti sadece mutlak yakınsama için test edilmiştir. Bunun sebebi incelenen döneme ilişkin TÜİK’te bölgesel başka bir veri olmayışıdır. 2004-2011 yıllarına ilişkin kişi başı GSKD veri seti ise hem mutlak hem de koşullu yakınsama için test edilmiştir. Aşağıdaki Tablo 19 ve Tablo 20 1987-2001 ve 2004-2011 yılları için koşullu ve koşulsuz yakınsama sonuçlarını vermektedir.

Tablo 19: 1987-2001 Koşulsuz Yakınsama

	Panel EKKY	Panel Sabit Etkiler
R-squared	0.0785	0.2466
Rbar-squared	0.0759	0.2466
sigma^2	0.0305	0.0246
Durbin-Watson	0.4818	0.5289
Gözlem Sayısı	364	364
Bağımlı Değişen : Δy	Coefficient	Coefficient
β_0	0.719335 (5.705848)	-
β_1	-0.091594 (-5.551474)	-0.354563 (-10.90078)
Yakınsama Hızı	0.0069	0.0313
Yarı Ömür	101.02	22.1641

Tablo 19, 1987-2001 yılları arasında Türkiye’nin 26 Düzey 2 bölgesi için oluşturulan koşulsuz yakınsama modeli tahminlerini yansıtmaktadır. Hem panel EKKY hem de Panel Sabit Etkiler yöntemleriyle tahminlenen koşulsuz yakınsama modellerinde yakınsamanın varlığını gösteren β_1 katsayıları istatistiksel olarak anlamlı ve teorik olarak beklendiği gibi negatif çıkmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlara göre 1987-2001 yıllarında Türkiye’nin 26 Düzey 2 bölgesi arasında bir yakınsama vardır. Bu bölgeler arasında gerçekleşen büyüme süreçleri sonunda, bölgeler gelir anlamında birbirlerine yakınsayacaklar ve bölgeler arasındaki gelir eşitsizlikleri ortadan kalkacaktır. Yine 4.17 ve 4.18 numaralı denklemler çerçevesinde elde edilen

^v En Küçük Kareler Yöntemi

^{vi} Bu konuda Bkz. Barro ve Sala-i Martin, 2004; Islam, 1992; Caselli vd., 1996; Canova ve Marcet, 1995.

yakınsama hızları ve yarı ömür süreleri karşılaştırıldığında, Panel EKKY'nin yakınsama hızı % 6.9 iken Panel Sabit Etkiler'in yakınsama hızı % 3 çıkmıştır. Literatürde yakınsama hızının yaklaşık % 2 çıkmasının beklenmesi yönünde bir görüş birliği vardır (Barro ve Sala-i Martin, 2004: 468-469). Bu yüzden Panel Sabit Etkiler'in sunduğu yakınsama hızı literatürle daha tutarlıdır. Yarı ömür süreleri karşılaştırıldığında ise Panel EKKY'ye göre 101 yıl, Panel Sabit Etkiler'e göre ise 22 yıl içinde Türkiye'nin Düzey 2 bölgeleri başlangıç değerlerinden durağan durum dengelerine doğru geçmesi gereken sürenin yarısını kat etmiş olacaktırlar. Burada Panel EKKY ve Panel Sabit Etkiler modellerinden elde edilen sonuçlar arasında büyük farklılıklar gözlenmektedir. Bu durumda hangi parametrenin gerçeği daha iyi yansıttığını belirlemek gerekmektedir. Öte yandan Panel EKKY yöntemiyle yapılan tahminlerden elde edilen parametrelerde hem EKKY'nin varsayımlarının ihlal edilmesinden hem de yatay kesit bağımlılığından kaynaklı sapmalar meydana gelebilmektedir. Bu bağlamda yakınsama katsayısı için yatay kesit bağımlılığını ortadan kaldıran Panel Sabit Etkiler modelinden elde edilen β_1 katsayısı Panel EKKY yöntemiyle elde edilen katsayıdan daha tutarlıdır. Tablo 20 ve 21'de ise 2004-2011 yılları için koşulsuz ve koşullu yakınsama analizinin sonuçları verilmiştir.

Tablo 20: 2004-2011 Koşulsuz Yakınsama

	Panel EKKY	Panel Sabit Etkiler
R-squared	0.1152	0.4208
Rbar-squared	0.1103	0.4208
sigma^2	0.014	0.009
Durbin-Watson	0.2194	0.2105
Gözlem Sayısı	182	182
Bağımlı Değişken : $\Delta \ln y$	Coefficient	Coefficient
β_0	0.896787 (5.358598)	-
β_1	-0.093390 (-4.841443)	-0.386951 (-11.466172)
Yakınsama Hızı	0.0123	0.0612
Yarı Ömür	56.56	11.33

Tablo 20'de yakınsamanın varlığını gösteren β_1 katsayıları her iki yöntemde de istatistiksel olarak anlamlı ve teorik beklentilere uygun olarak negatif çıkmıştır. Bu durum 2004-2011 yılları arasında Türkiye'nin Düzey 2 bölgeleri arasında

yakınsamanın var olduğu anlamına gelmektedir. İncelenen dönemde yakınsama hızı Panel EKKY yaklaşımına göre % 1.23 ve Panel Sabit Etkiler modeline göre % 6.1’dir. Yarı ömür süreleri karşılaştırıldığında ise Panel EKKY’ye göre 56.5 yıl, Panel Sabit Etkiler’e göre ise 11.3 yıl içinde Türkiye’nin Düzey 2 bölgeleri başlangıç değerlerinden durağan durum dengelerine doğru geçmesi gereken sürenin yarısını kat etmiş olacaklardır. Tablo 21’de ise 2004-2011 dönemine ilişkin koşullu yakınsama tahminleri görülmektedir.

Tablo 21: 2004-2011 Koşullu Yakınsama

	Panel EKKY	Panel Sabit Etkiler
R-squared	0.2751	0.6
Rbar-squared	0.2587	0.5933
sigma^2	0.0116	0.0063
Durbin-Watson	0.4778	0.3678
Gözlem Sayısı	182	182
Bağımlı Değişen : ΔLny	Coefficient	Coefficient
β_0	2.063888 (7.816058)	-
β_1	-0.320867 (-7.706662)	-0.779662 (-14.900334)
β_2	0.108557 (4.793385)	0.369388 (8.792366)
β_3	-0.018273 (-0.466475)	0.210688 (0.556355)
β_4	-0.061793 (-3.109656)	-0.02999 (-1.171659)
Yakınsama Hızı	0.0484	0.1891
Yarı Ömür	14.33	3.67

Tablo 21’de 2004-2011 yılları arasında Türkiye’nin 26 Düzey 2 bölgesine ait yakınsama regresyon sonuçları görünmektedir. Her iki yöntemle de elde edilen β_1 katsayıları istatistiksel olarak anlamlı teorik olarak beklendiği gibi negatif işaretlidir. Bu incelenen dönemde yakınsamanın varlığının göstergesidir. Buna göre Panel EKKY yöntemine göre yakınsama Türkiye’nin 2004-2011 yılları arasında 26 Düzey iki bölgesi için yakınsama hızı % 4.8, yarı ömrü 14.33 yıl, Panel Sabit Etkiler modeline göre ise yakınsama hızı % 18.9 ve yarı ömür 3.6 yıldır.

Literatürde en çok sınanan yöntemlerle elde edilen, iki farklı döneme (1987-2001 ve 2004-2011), iki farklı tahmin yöntemine (Panel EKKY ve Panel Sabit Etkiler) ve iki farklı yakınsama konseptine (Koşullu ve koşulsuz yakınsama) dayanan yakınsama katsayılarının tamamı istatistiksel olarak anlamlı ve teorik beklentiler doğrultusunda negatif işaretlidir. Öte yandan bütün analizlerden çıkarılacak ilk sonuç yakınsama katsayısı β_1 'in tahmin yöntemine duyarlı olduğudur. Yakınsama katsayısının tahmin yöntemine duyarlılığını araştıran bir katkı Nerlove (1998, 1999)'dan gelmiştir. M-R-W'nin kullandığı veri setini İslam'ın uygulamalarını genişletecek tarzda sadece Panel EKKY ve Panel Sabit Etkiler yöntemleriyle değil Genelleştirilmiş EKKY (GLS), Maksimum Olabilirlik (ML) gibi yöntemlerle de test eden Nerlove, kullandığı her tahmin yönteminde sapmalılık ya da tutarsızlık olduğu sonucuna ulaşmış, bu bağlamda en sapmasız ve en tutarlı katsayı tahmini için genel geçer bir yöntem önermemiştir (Nerlove, 1999: 301-302).

Öte yandan sapmalı ve tutarsız da olsa istatistikî ve teorik beklentilere uygun β_1 katsayılarının elde edilmesi yakınsamanın varlığı konusunda bir önsel bilgi vermektedir. Burada ilgili katsayıların sapmalı ya da tutarsızlığı, kullanılan tahmin yöntemlerinin dışarıda bıraktığı, fakat gerçek hayatta etkin olabilen ilişkilerin varlığıyla açıklanabilir. Özellikle bir ülkenin bölgeleri arasında yakınsama ilişkisinin varlığı araştırılırken bölgelerin birbirleri ile olan, coğrafi mekândan doğan ilişkileri hesaba katmak yakınsama analizi açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Her şeyden önce yakınsama analizi bölgeleri başlı başına bağımsız ve dışa kapalı birer ekonomi olarak algılamaktadır. Dolayısıyla klasik yakınsama analizi standart EKKY varsayımları çerçevesinde gözlemler arasındaki ilişkileneimlere izin vermemektedir. Bu bağlamda izleyen bölümde mekânsal etkileri de dikkate alan yakınsama analizi uygulanacaktır.

4.3.2. Mekânsal Yakınsama

En küçük kareler yaklaşımına (bundan sonra EKKY) dayanan ve daha çok zaman serisi analizlerine dayalı geleneksel ekonometrik yöntemler; ardışık bağımlılık, çoklu doğrusallık gibi sorunlar üzerine yoğunlaşmış, çoğunlukla verilerin elde edildiği mekânlar arasındaki ilişkiye, bir başka deyişle mekânsal otokorelasyona

daha az önem göstermişlerdir (Anselin ve Bera, 1998: 237). Öte yandan son yıllarda gelişen Mekânsal Ekonometri (*Spatial Econometrics*) klasik EKKY yönteminin varsayımlarını terk ederek mekânsal etkilerin de regresyon analizine dâhil edildiği modeller geliştirmiştir. Mekânsal etkiler daha çok mekânsal bağımlılık (spatial dependence veya spatial autocorrelation) ve mekânsal heterojenlikten dolayı ortaya çıkmaktadır. Temel ayrım ise şurada yatmaktadır: Bağımlılığın yapısı, genel anlamda ekonomik veya sosyal ağ (network) uzamını işaret edebileceği gibi coğrafi anlamda yerleşim ve uzaklığı da işaret edebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, mekânsal ekonometri, hem bölgesel ekonomi hem de ulusal ekonomi ile ilgili araştırmalarda önem teşkil etmektedir.

Mekânsal etkinin (mekânsal otokorelasyon) var olduğu durumlarda bu etkiyi dikkate almadan yapılan yakınsama analizleri sapmalı ve tutarsız sonuçlar verecektir. Özellikle önceki alt bölümde de belirtildiği gibi yakınsama analizi kullanılan yöntemeye duyarlıdır. Bu yüzden en gerçekçi parametrelerin elde edilmesi veri setine yönelik (yani bölgeler arası karşılıklı etkileşime yönelik) tahmin yöntemlerinin kullanılmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda izleyen bölümde de buna uygun mekânsal ekonometrik tahmin yöntemleri kullanılacaktır.

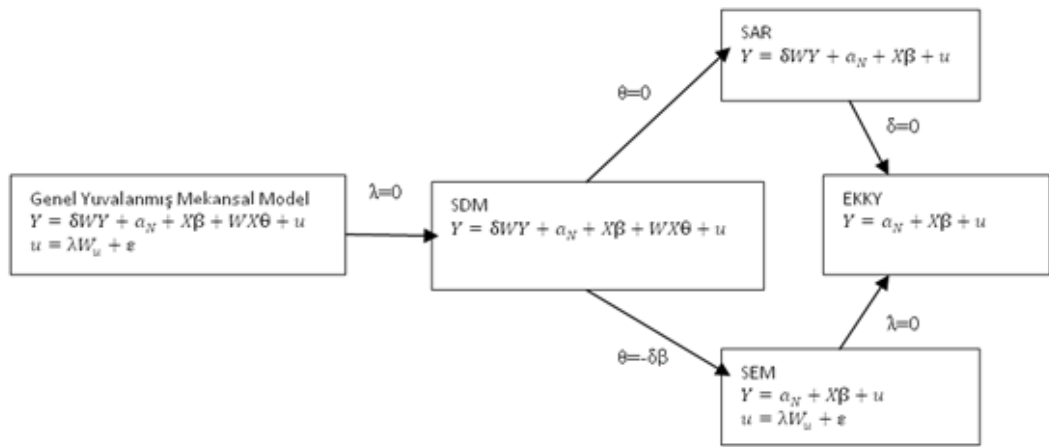
Mekânsal analiz yapılırken ele alınan mekânların birbirleriyle olan komşuluk ilişkileri oluşturulan ağırlık matrisi (W) aracılığıyla modele dâhil edilmektedir. Bölgelerin sayısı kadar satır ve sütundan oluşan ağırlık matrisi içerisinde komşuluk durumu 1, komşuluk olmaması durumu ise 0 ile tanımlanmaktadır. Alt bölüm 4.2.1’de ağırlık matrisine ilişkin detaylı bilgi verildiği için burada ayrıca bahsedilmeyecektir.

4.3.2.1. Mekânsal Etkinin Belirlenmesi ve Model Seçimine Dair Metodoloji

Bir regresyonda mekânsal otokorelasyon bulunması halinde bu durumu dikkate alan tahmin yöntemlerinin kullanılması gerektiği daha önce ifade edilmişti. Mekânsal etkiler genellikle üç farklı modelle ifade edilmektedir. Bunlar bağımlı değişkenin gecikmeli gözlemlerinde mekânsal etki (Spatial Autoregressive Model, SAR), hata terimlerinde gözlemlenen mekânsal etki (Spatial Error Model, SEM) ve

bağımlı ve bağımsız değişkenlerin aynı anda Mekânsal etkileşimde bulunduğu model olan Mekânsal Durbin Modeli (Spatial Durbin Model, SDM)'dir^{vii}. Bu modellerden hangisinin uygun model olduğuna karar vermek için farklı metodolojiler geliştirilmiştir. Elhorst (2014)'ün özelden genele yaklaşımı uygun mekânsal ilişkinin belirlenmesi için bir yöntem sunmaktadır. Bu yaklaşımda mekânsal ilişkinin varlığı baştan kabul edilerek uygun model seçimine gidilmektedir. Elhorst'un önerdiği yöntem Şekil 37'de gösterilmiştir:

Şekil 37: Özelden Genele Mekânsal Model Seçimi

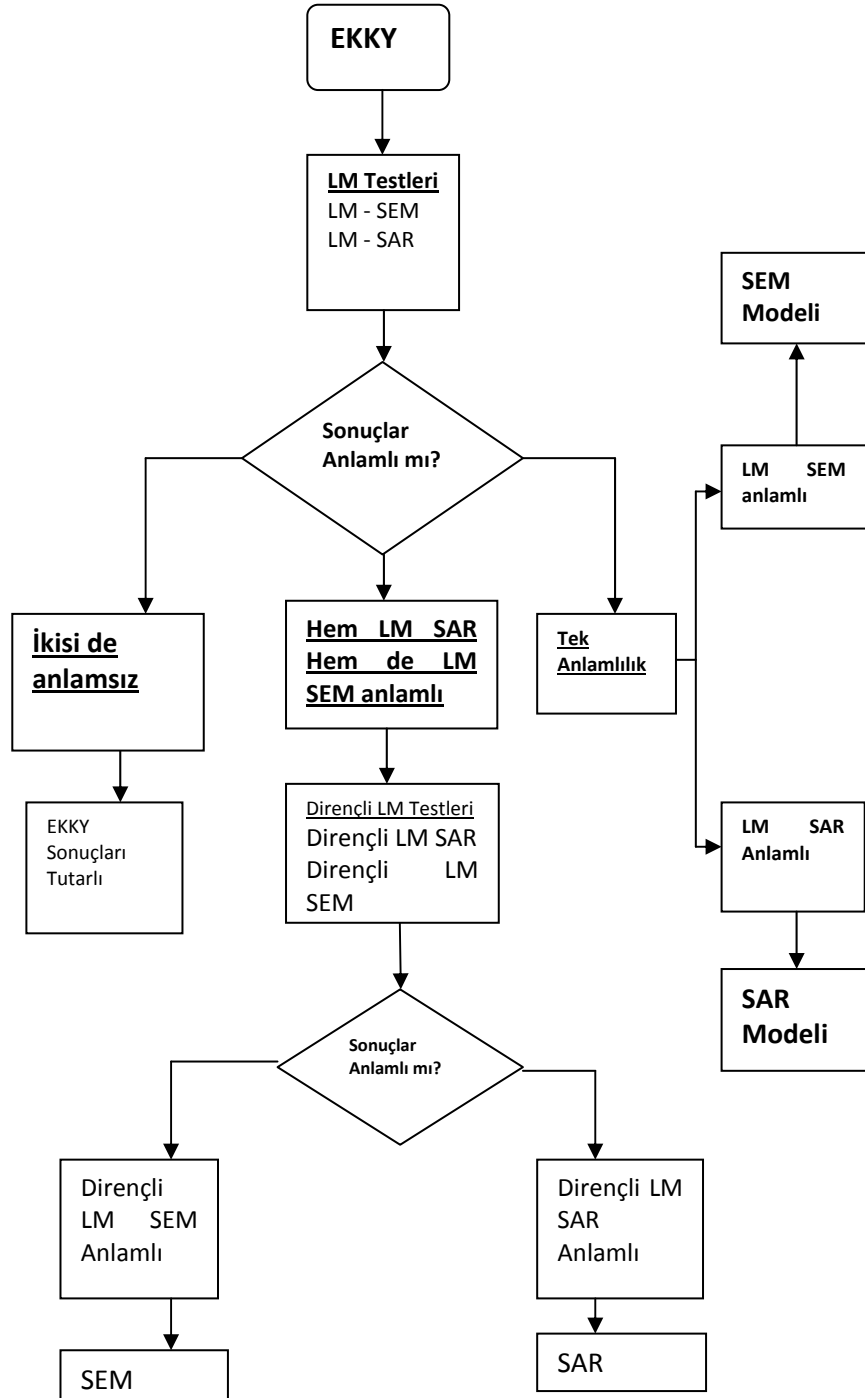
Kaynak: Elhorst, 2014: 9

Şekil 37'de mekânsal etkinin en genel halini yansıtan Genel Yuvalanmış Mekânsal Model (GNM) oluşturulmakta, ardından bu modelin parametrelerine (λ , θ , δ) çeşitli kısıtlamalar yapılarak uygun model seçimine gidilmektedir. Her kısıtlamadan elde edilen model mekânsal etkilerin varlığına dayalı hipotezlerle test edilmekte, eğer hiçbir mekânsal etki bulunamazsa EKKY yöntemine ulaşılmaktadır. Burada LeSage ve Pace (2009) tarafından geliştirilen bir başka yaklaşım aşırı belirlenmiş olmasından dolayı Genel Yuvalanmış Mekânsal Model (GNM) yerine başlangıç noktası olarak Spatial Durbin Modelinin tahminlenmesidir.

^{vii} Literatürde anılan modellerden daha detaylı ve kapsamlı Mekansal Ekonometrik Modeller (GNS, SAC, SDEM, SLX) bulunmaktadır. Öte yandan özellikle Panel veri formatında mekansal yapının karmaşılaşması parametre tahminleme zorluklarını (sapmalılık ve tutarsızlık) beraberinde getirmektedir. Bu konuda detaylı bir tartışma için Bkz. Elhorst, 2014: 37-88.

Model seçimindeki bir diğ er yöntem ise genelden özele yaklaşımıdır. Anselin (1998) tarafından geliştirilen bu metodoloji de öncelikle genel ilişki regresyonunun EKKY ile tahminlenmesini, ardından eğer varsa öncelikle mekânsal etkinin varlığının bazı testlerle (LM ve Dirençli LM testleri) belirlenmesini ve en nihayetinde uygun mekânsal ilişkinin belirlenmesini önermektedir. Anselin'in yaklaşımı şekil 38'da gösterilmiştir.

Şekil 38: Genelden Özele Mekânsal Model Seçimi

Kaynak: Anselin, 2005

Anselin (2005)'e göre öncelikle iktisadi ilişkinin bulunduğu genel ekonometrik model kurulmalı, ardından kurulan modelde mekânsal etkilerin varlığı araştırılmalıdır. Mekânsal ilişkinin olmadığı durumlarda direkt olarak mekânsal ilişkiyi barındıran bir model kullanmaktansa öncelikle klasik EKKY'ye dayalı modelde mekânsal ilişkilerin varlığını kurulan hipotez testleriyle araştırmak daha uygun bir metodoloji olmaktadır.

Bu çalışmada da Anselin'in geliştirdiği metodoloji kullanılarak öncelikle Tablo 4.1, 4.2 ve 4.3'te yer alan klasik yakınsama regresyonlarında Mekânsal etkilerin varlığı LM testleriyle test edilmiştir. Her üç regresyon (1987-2001 koşulsuz yakınsama, 2004-2011 koşulsuz ve koşullu yakınsama) ve iki tahmin yöntemi (Panel EKKY ve Panel Sabit Etkiler) için de aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

H_{0a} : Mekânsal Gecikme Yoktur

H_{1a} : Mekânsal Gecikme Vardır (SAR)

ve

H_{0b} : Hatalarda Mekânsal Etki Yoktur

H_{1b} : Hatalarda Mekânsal Etki Vardır (SEM)

Yukarıdaki hipotezlerden ilki mekânsal etkinin bağımlı değişkenin gecikmelisinde olduğunu yansıtan SAR modelini, ikincisi ise mekânsal etkilerin açıklanamayan hata değişkeninde olduğunu yansıtan SEM modelini sınamaktadır. Daha önce mekânsal etkileri dikkate almayan yakınsama regresyonlarına yapılan LM ve Dirençli LM (Robust LM) test sonuçları aşağıda yer almaktadır.

Tablo 22: Yakınsama Regresyonlarında Mekânsal Etki

1987-2001 Koşulsuz Yakınsama Regresyonunda Mekânsal Etki Var Mı?			
		Panel EKKY	Panel Sabit Etkiler
H_{0a}	LM test, probability	462.5114, 0.000	416.2631, 0.000
	Dirençli LM test, probability	2.6561, 0.103	6.0903, 0.014
H_{0b}	LM test, probability	464.3501, 0.000	427.3462, 0.000
	Dirençli LM test, probability	4.4949, 0.034	17.1735, 0.000
2004-2011 Koşulsuz Yakınsama Regresyonunda Mekânsal Etki Var Mı?			
H_{0a}	LM test, probability	306.3538, 0.000	301.2822, 0.000
	Dirençli LM test, probability	6.3981, 0.011	0.0002, 0.990
H_{0b}	LM test, probability	300.2764, 0.000	313.6537, 0.000
	Dirençli LM test, probability	0.3206, 0.571	12.3717, 0.000
2004-2011 Koşullu Yakınsama Regresyonunda Mekânsal Etki Var Mı?			
H_{0a}	LM test, probability	276.3295, 0.000	279.2018, 0.000
	Dirençli LM test, probability	89.2610, 0.000	27.6183, 0.000
H_{0b}	LM test, probability	207.2747, 0.000	252.0137, 0.000
	Dirençli LM test, probability	20.2061, 0.000	0.4302, 0.512

Tablo 22’de 1987-2001 ve 2004-2011 dönemlerine ait mekânsal etkiler barındırmayan yakınsama regresyonunda mekânsal etkilerin belirlenmesi için oluşturulan H_{0a} ve H_{0b} hipotezlerinin LM ve Dirençli LM test istatistiklerini vermektedir. Anselin’in metodolojisi izlenerek oluşturulan LM ve Dirençli LM Test istatistiklerinden elde edilen bütün sonuçlara göre 1987-2001 ve 2004-2011 dönemine ait regresyonlar en az bir mekânsal etki barındırmaktadır. Elde edilen LM ve Dirençli LM test istatistiklerinin olasılık (=prob) değerlerinin istatistikî anlamlılık derecesi olarak genel kabul göre % 5’ten küçük olması mekânsal etkileşimin olmadığını savlayan H_0 boş hipotezlerinin mekânsal etkileşimin olduğunu savlayan alternatif hipotez lehine reddedildiğini göstermektedir.

Buna göre 1987-2001 koşulsuz yakınsama regresyonu için Panel EKKY yönteminde H_{0b} hipotezi reddedilmekte, yani açıklanmayan değişkenler arasında mekânsal etkileşim bulunmaktadır. Bu durumda uygun yakınsama denklemi SEM modeline göre oluşturulmalıdır. Panel Sabit Etkiler yöntemiyle tahminlenen yakınsama regresyonunda ise hem H_{0a} hem de H_{0b} boş hipotezleri reddedilmektedir ($0.05 > \text{prob}$). Bunun anlamı Panel Sabit Etkiler yöntemiyle tahminlenen yakınsama regresyonunda da hem bağımlı değişkenin gecikmelisinin mekânsal etkiye sahip olduğu (SAR Modeli), hem de hata terimleri arasında mekânsal ilişki (SEM Modeli)

olduğudur. Bu bağlamda mekânsal etkileri dikkate almayan yakınsamaya ilişkin katsayılar doğru tahminçiler olmamaktadır.

2004-2011 dönemine ilişkin koşulsuz yakınsama regresyonunda da her iki tahmin yöntemine göre mekânsal etkilerin var olduğu görülmektedir. Panel EKKY'ye göre SAR, Panel Sabit Etkiler yöntemine göre de SEM modelini kullanarak yakınsama parametresini tahminlemek gerekmektedir. Yine aynı dönemin koşullu yakınsama analizine göre de Panel EKKY'ye göre hem SAR hem de SEM, Panel Sabit Etkiler yöntemine göre de sadece SAR modelini kullanarak yakınsama parametrelerini tahminlemek gerekmektedir.

Özellikle bir ülkenin bölgeleri arasındaki yakınsamanın varlığı araştırıldığında gözlemler arasındaki mekânsal etkileşim önsel olarak sezilebilir. Alt bölüm 4.2.1 ve 4.2.2'de mekânsal otokorelasyonun varlığı araştırılırken hesaplanan Global ve Yerel Moran's I İstatistiklerinin tamamı 0,5'ten yüksek ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştı. Bu sonuç mekânsal ilişkinin varlığına ve şiddetine ilişkin önsel bir bilgi taşımaktadır. Öte yandan mekânsal ilişkinin niteliğini belirleyebilmek için yukarıda kullanılan LM ve Dirençli LM istatistikleri kullanılmalıdır. Ayrıca Panel EKKY ve Panel Sabit Etkiler modelinden elde edilen mekânsal ilişki türleri birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Bu bağlamda mekânsal etkiler belirlenirken hangi sonuçlara göre karar verileceği önemli bir sorun olabilmektedir. Gerek Islam (1995)'te geliştirilen Sabit Etkiler modelinin daha tutarlı sonuçlar vereceği görüşü, gerek Barro ve Sala-i Martin (2004)'ün bir ülkenin bölgeleri arasında analiz yapılırken bölgelerin farklı ülkeler arasında yapılan analizlere göre daha homojen bir görünüm sergileyeceği görüşü, gerekse de Elhorst (2010, 2012)'nin bir ülkenin bölgeleri ile mekânsal analiz yapılırken Sabit Etkiler yönteminin Rassal Etkiler yöntemine göre daha uygun olacağı yönündeki görüşü bu çalışmada uygun yakınsama parametrelerinin tahmini için kullanılacak mekânsal etkili modele karar vermede Sabit Etkiler yöntemine göre karar verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu çalışmada kullanılan veri setinin hem panel formatına hem de mekânsal formata sahip olduğu düşünüldüğün de, klasik ve mekânsal yöntemler açısından Sabit Etkiler yöntemini kullanmanın güçlü dayanakları oluşmaktadır. Buna göre 1987-2001 döneminde SAR ve SEM, 2004-2011 döneminde koşulsuz yakınsama için SEM ve koşullu yakınsama için de SAR modellerinin kullanılması uygun olacaktır. İzleyen bölümde öncelikle kısaca SAR ve SEM

modelleri tanıtılacak, ardından elde edilen sonuçlar tartışılacaktır.

4.3.2.2. Mekânsal Otoregresif Model (SAR)

$$Y = \rho WY + a_N + X\beta + u \quad (4.30)$$

$$u \sim N(0, \sigma^2 I_n)$$

4.30 numaralı denklem mekânsal etkilerin regresyona dâhil edildiği Mekânsal otoregresif (SAR) modelidir. Burada Y ($n \times 1$) boyutlu bağımlı değişken vektörü, X ($n \times k$) boyutlu bağımsız değişken vektörüdür. W ($n \times n$) boyutlu ağırlık matrisi, WY ağırlık matrisi için karşılık gelen mekânsal gecikmeli bağımlı değişken, ρ ise komşu konumlardaki Y değerlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ölçen mekânsal otoregresif parametredir ve çoğu durumda mutlak değerce 1'den küçüktür. ρ parametresinin istatistiksel olarak anlamlı çıkması mekânsal otoregresif anlamda mekânsal etkinin var olduğunu gösterir. Öte yandan ρ parametresinin pozitif çıkması pozitif mekânsal otokorelasyonun göstergesidir. Bu durumda komşu gözlemler arasında Y değişkeni pozitif ilişki vardır. Bir lokasyonun Y değişkenindeki değişimler, benzer şekilde diğer komşu lokasyonlarda da aynı yönlü hareketlenmeye neden olmaktadır. Tam tersine ρ parametresinin negatif çıkması ise negatif mekânsal otokorelasyonun varlığının göstergesidir. Bir lokasyonun Y değişkenindeki değişimler tam zıt yönlerde komşu lokasyonun değerlerinde hareketlenmeye neden olmaktadır.

4.3.2.3. Mekânsal Hata Modeli (SEM)

$$Y = a_N + X\beta + u \quad (4.31)$$

$$u = \lambda W_u + \varepsilon$$

4.31 numaralı eşitlik ise mekânsal bağımlılığın regresyonun hata terimlerinde ortaya çıktığı mekânsal hata (SEM) modelidir. λ , ilgili konumun hata terimi ile komşu konumların hata terimleri arasındaki mekânsal bağımlılığın derecesini ölçer ve genellikle 1'den küçüktür. SEM modeli gözlemler arasındaki açıklanamayan terimler

arasında mekânsal bir etkileşimin bulunduğu durumlarda kullanılmaktadır. Özellikle bir bağımsız değişkenin olduğu mekânsal regresyonlarda açıklanamaya etkilerin birbirleriyle mekânsal etkileşime sahip olduğunu ima etmektedir.

Mekânsal etkilerin varlığında bu etkileri dikkate almadan yapılan EKKY tahminleri sapmalı sonuçlar vermektedir. Bu durumda Anselin ve Bera (1988) her iki model için uygun tahmin yöntemlerinden birinin maksimum olabilirlik (ML) yöntemi olduğunu belirtmiştir. İzleyen bölümde de benzer doğrultuda SAR ve SEM sonuçları ML yöntemiyle tahminlenmiştir.

4.3.2.4. Mekânsal Modellere Dayalı Beta Yakınsama Sonuçları

Tablo 22 doğrultusunda bu bölümde tahminlenecek modeller Tablo 23'te gösterilmiştir:

Tablo 23: Panel Sabit Etkiler Yöntemine Göre Uygun Model

1987-2001 Koşulsuz Yakınsama	SAR, SEM
2004-2011 Koşulsuz Yakınsama	SEM
2004-2011 Koşullu Yakınsama	SAR

Bu bağlamda aşağıdaki mekânsal denklemler tahminlenmiştir:

$$\Delta \ln Y = \rho W \Delta \ln Y + \beta_0 - \beta_1 \ln[Y_{i,t_0}] + u_{it} \quad \text{SAR Koşulsuz} \quad (4.32)$$

$$\Delta \ln Y = \rho W \Delta \ln Y + \beta_0 - \beta_1 \ln[Y_{i,t_0}] + \beta_2 \ln[S_{it}] - \beta_3 \ln[n + \delta + x] + \beta_4 \ln Gov + u_{it} \quad \text{SAR Koşullu} \quad (4.33)$$

$$\Delta \ln Y = \beta_0 - \beta_1 \ln[Y_{i,t_0}] + u_{it}$$

$$u = \lambda W_u + \varepsilon \quad \text{SEM Koşulsuz} \quad (4.34)$$

$$\Delta \ln Y = \beta_0 - \beta_1 \ln[Y_{i,t_0}] + \beta_2 \ln[S_{it}] - \beta_3 \ln[n + \delta + x] + \beta_4 \ln Gov + u_{it}$$

$$u = \lambda W_u + \varepsilon \quad SEM \text{ Koşullu (4.35)}$$

Aşağıda 1987-2001 yıllarına ait mekânsal ve mekânsal olmayan koşulsuz yakınsama sonuçları görülmektedir.

Tablo 24: 1987-2001 Mekânsal Yakınsama Sonuçları

	SAR	SEM
R-squared	0.7762	0.2288
sigma^2	0.0074	0.0069
Log-likelihood	340.97848	347.05889
Gözlem Sayısı	364	364
Bağımlı Değişken : $\Delta \ln y$	Coefficient	Coefficient
β_1	-0.11791 (-5.491990)	-0.241339 (-7.234583)
ρ	0.760982 (25.274099)	-
λ	-	0.800976 (28.711886)
Yakınsama Hızı	0.008961513	0.019728589
Yarı Ömür	77.34711214	35.1341493

Parantez içleri t istatistiklerini yansıtmaktadır.

Tablo 24’te mekânsal etkilerle oluşturulmuş temel koşulsuz yakınsama denklemi görünmektedir. Alt bölüm 4.3.2.1’de anlatılan genelden özele metodolojisine göre hem SAR hem de SEM modeli anılan 1987-2001 dönemi için gerçek yakınsama ilişkisini yansıtmaktadır. Burada SAR modelinin sonuçları incelendiğinde mekânsal bağımlılığı gösteren “ ρ ” değişkeni istatistiksel olarak anlamlı ve yüksek bir pozitif değer almıştır. Buna göre 1987-2001 yılları arasında Türkiye’de bölgesel gelir değişkeni için pozitif bir otokorelasyon bulunmaktadır. Yani bir bölgenin gelirindeki değişimler komşu olduğu bölgelerin gelirlerindeki değişimlerle doğru orantılı değişmektedir.

Öte yandan yakınsamanın varlığını gösteren β_1 parametresi istatistiksel olarak anlamlı ve teorik beklentilere uygun olacak şekilde negatif işaretlidir. Benzer şekilde

aynı döneme ait SEM modelinin sonuçları incelendiğinde de β yakınsamanın varlığı katsayının istatistiksel olarak anlamlılığı ve işaretinin negatif olmasıyla bulgulanmaktadır. SEM modeli komşu lokasyonlardaki bilinmeyen etkilerin mekânsal etki derecesini yansıtmaktadır. Bu bağlamda hatalar arasındaki mekânsal bağımlılığı yansıtan λ katsayısı da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Tahminlenen denklemin koşulsuz yakınsama denklemi olduğu, dolayısıyla yakınsamayı sadece başlangıç değerlerine göre içerdiği düşünüldüğünde daha az sayıda değişkenle oluşturulan bu denklemin λ katsayısının yüksek çıkması beklenen bir durumdur. Her iki modelin yarı ömürleri sırasıyla 77 ve 35 yıldır. Mekânsal etkileri barındırmayan Panel Sabit Etkiler modelinin yarı ömrünün 22 yıl olarak bulunduğu göze alınırsa mekânsal etkilerin olmadığı modellerden elde edilen yarı ömrün bu model için gerçekten yüksek çıktığı söylenebilir. Bu bağlamda her iki modelden elde edilen yakınsama hızları ve yarı ömürler mekânsal etkilerin olmadığı Panel Sabit Etkiler modelinden daha düşük çıkmıştır.

Her iki mekânsal modelinde anlamlı çıkması durumunda mekansal modeller arasında seçim yapmak için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Mekansal modeller ML tahmin yöntemiyle tahminlendiği için bu tür durumlarda Log-likelihood istatistiği kullanılabilir. SEM modelinden elde edilen Log-likelihood istatistiği daha yüksektir. Bu durumda en anlamlı model olarak SEM modelini seçmek daha uygun olmaktadır.

Tablo 25’de 2004-2011 dönemine ait koşulsuz ve koşullu SAR ve SEM tahmin sonuçları görünmektedir:

Tablo 25: 2004-2011 Koşulsuz ve Koşullu Mekânsal Yakınsama Sonuçları

	SEM	SAR (GOV'suz)	SAR (GOV'lu)
R-squared	0.4166	0.9424	0.9425
sigma^2	0.0007	0.0009	0.0009
Log-likelihood	366.67304	355.97471	356.14325
Gözlem Sayısı	182	182	182
Bağımlı Değişen : $\Delta \text{Ln}y$	Coefficient	Coefficient	Coefficient
β_1	-0.447736 (-8.761860)	-0.166157 (-5.124202)	-0.166691 (-5.146016)
β_2	-	0.083866 (4.275227)	0.084778 (4.298298)
β_3	-	0.056225 (0.394185)	0.062543 (0.437637)
β_4	-	-	-0.005475 (0.567531)
ρ	-	0.833968 (27.968065)	0.834989 (28.162520)
λ	0.916982 (47.236503)	-	-
Yakınsama Hızı	0.074216136	0.022713768	0.022793845
Yarı Ömür	9.339575193	30.5166092	30.4094018

Parantez içleri t istatistiklerini yansıtmaktadır.

Tablo 23'te tespit edilen mekânsal etkili modellerin 2004-2011 döneminde hem koşulsuz hem de koşullu yakınsama modellerine uygulanmasından elde edilen sonuçlar Tablo 25'de yer almaktadır. Buna göre 2004-2011 yılları arasında koşulsuz yakınsama modeli için SEM, koşullu yakınsama modelleri içinse SAR modelleri tahminlenmiştir. Önceki döneme benzer şekilde koşulsuz denklem için SEM modeli optimum model olarak belirlenmiştir. Sadece bir bağımsız değişken sayısının olduğu koşulsuz yakınsama modellerinde SEM modelinin optimum model çıkması anlamlıdır. Bölgeler arası karşılıklı etkileşimin yüksek olduğu, fakat bunun bağımsız değişkenlerle ifade edilemediği durumlarda bu etkiler açıklanamayan değişkenlerin temsil edildiği hata terimlerinin mekânsal olarak ilişkili olmasına yol açmaktadır. Burada oluşturulan SEM modelinden elde edilen λ katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve numerik olarak hayli yüksek bulunmuştur. Bu durum yukarıdaki açıklamaları destekler niteliktedir. Yine SEM modelinden elde edilen ve yakınsamanın varlığını gösteren β_1 katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve teorik

beklentilere uygun olarak negatif bulunmuştur. Bu modelde yakınsama hızı % 7 ve yarı ömür 9 yıl olarak teorik beklentilerin üzerinde bulunmuştur.

2004-2011 döneminde koşullu yakınsama için optimum model olarak SAR modeli seçilmiştir. Burada SAR modeli tahminlenirken klasik koşullu yakınsama denklemi (GOV'suz, kamu harcamaları değişkeninin yer almadığı denklem) tahminlenmiş, ayrıca bu denkleme kamu harcamalarının bölgeler arasındaki yakınsamaya etkisini analiz edebilmek amacıyla kişi başı kamu harcamaları değişkeni (GOV'lu) dâhil edilmiş, böylelikle kamu harcamalarının bölgesel gelir dağılımı açısından net etkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Buna göre ilk olarak ρ katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yüksek bir değer olarak bulunmuştur. 2004-2011 yılları arasında bölgesel gelirler açısından komşu bölgeler arasında çok yüksek bir mekânsal otokorelasyon bulunmaktadır. Elde edilen ρ katsayısının pozitif çıkması yüksek gelirli bölgelerin komşu lokasyonlarında yüksek, öte yandan düşük gelirli bölgelerin komşu lokasyonlarında da düşük gelire sahip bölgeler olduğu anlamına gelmektedir. Bu sonuç daha önce kullanılan ESDA ve LISA yaklaşımlarıyla paralellik göstermektedir.

Öte yandan SAR modellerinde göze çarpan bir diğer nokta GOV değişkeninin her iki denklemde de anlamsız çıkması ve içerildiği denklemde (GOV'lu) katsayılarla minimal bir etki yapmasıdır. Kamu harcamaları değişkeninin yer aldığı denklemden elde edilen yakınsama katsayısı β_1 , değişkenin yer almadığı modele göre binde bir oranında bir değişim göstermiştir. Her iki SAR modelinde de β_1 katsayısı istatistiksel olarak anlamlı teorik beklentilere uygun şekilde negatiftir. Gerek her iki β_1 katsayısının da binde bir oranında fark göstermesi, gerekse de kamu harcamaları değişkeni β_4 'ün anlamsız çıkmasının önemli sonuçları vardır. İlk olarak bölgesel kamu harcamalarının mekânsal modelde anlamsız çıkması kamu harcamalarının bölgesel saiklere sahip olmadığının bir göstergesidir. Bu bağlamda bölgesel kamu harcamaları bölgeler arası gelir dağılımına anlamlı bir katkı yapmamaktadır. İkinci olarak da GOV değişkeninin içerildiği durumda β_1 katsayısında kayda değer bir değişiklik olmaması kamu harcamaları ile bölgeler arası yakınsama eğilimleri arasında bir ilişki olmadığı anlamına gelmektedir. Buna göre bölgeler çoğunlukla kendi içsel dinamiklerine ya da piyasa mekanizmasının dengesiz sinyallerine göre her hangi bir hızda birbirlerine yakınsamakta, yapılan bölgesel kamu

harcamalarından etkilenmemektedir. Bu durum bölgeler arası gelir dengesizliklerinin önemli olduğu Türkiye’de bölgesel kamu ekonomi politikaları açısından çarpıcı bir sonuçtur. Her iki modelde de elde edilen yakınsama hızı teorik beklentilere uygun olarak % 2 ve yarı ömür süreleri 30 yıl çıkmıştır. Panel Sabit Etkiler modelinden elde edilen yarı ömür süresinin 3 yıl çıktığı düşünüldüğünde mekânsal etkileri dâhil eden modellerin daha gerçekçi sonuçlar vermesi bakımından önemi ortaya çıkmaktadır. Mekânsal etkilerin varlığı durumunda bu etkileri dikkate almayan tahmin yöntemlerinden elde edilen parametreler gerçeği yansıtmamaktadır.

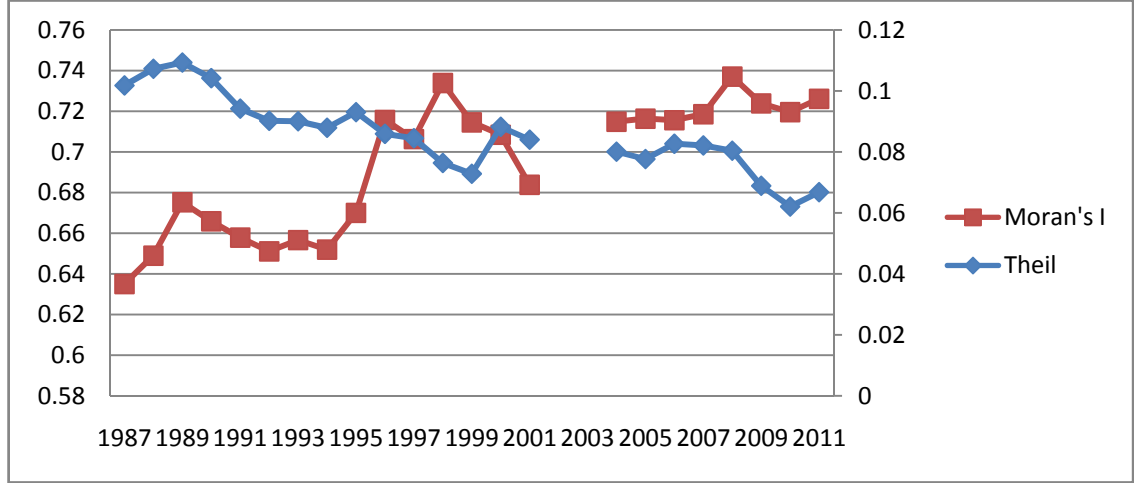
4.4. AMPİRİK UYGULAMALARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde uygulanan bütün ampirik uygulamalarda bölgeler arasındaki gelir dağılımının zamana göre gelişimi ve bölgelerin birbirlerine göre mekânsal konumlarının bölgesel gelir dağılımındaki etkisi incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak istatistik temelli eşitsizlik endeksleri kullanılmış, ardından ekonometrik analizlere kaynaklık eden istatistik temelli sigma yakınsama analizi uygulanmıştır. Yakınsama analizi kaynağını neoklasik büyüme teorisinden almaktadır. Neoklasik büyüme teorisinin çokça sınanan bir bileşeni olan yakınsama yaklaşımı direkt olarak gelir dağılımıyla ilgili bir yaklaşım değildir. Öte yandan yakınsama hipotezi bölgelerin büyüme süreçlerine uyarlandığında bölgeler arasında oluşacak bir yakınsama eğilimi, aynı zamanda bölgesel gelirlerin durağan durum dengesi etrafında birbirlerine yakınsayacağı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımı da, bölgeler durağan durum dengesine doğru yol aldıkları ölçüde daha eşitlikçi bir yapı kazanacaktır. Bu yüzden istatistikî temelli olan sigma yakınsama yaklaşımı, ekonometrik temelli olan beta yakınsama yaklaşımıyla daha detaylı incelenmiştir. Önceki alt bölümde detaylı olarak anlatıldığı gibi bölgelerin birbirlerine göre olan lokasyonlarını hesaba katmadan yapılan yakınsama analizleri tutarsız ve sapmalı sonuçlar doğuracağından bu analizlere mekânsal etkiler de katılarak bölgesel gelir dağılımına ilişkin en gerçekçi sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bölgeler arası mekânsal bağımlılık ve bölgeler arası eşitsizlik ilişkisine farklı bir yaklaşım Rey (2004)’den gelmiştir. Rey (2004) ABD’nin eyaletleri arasında

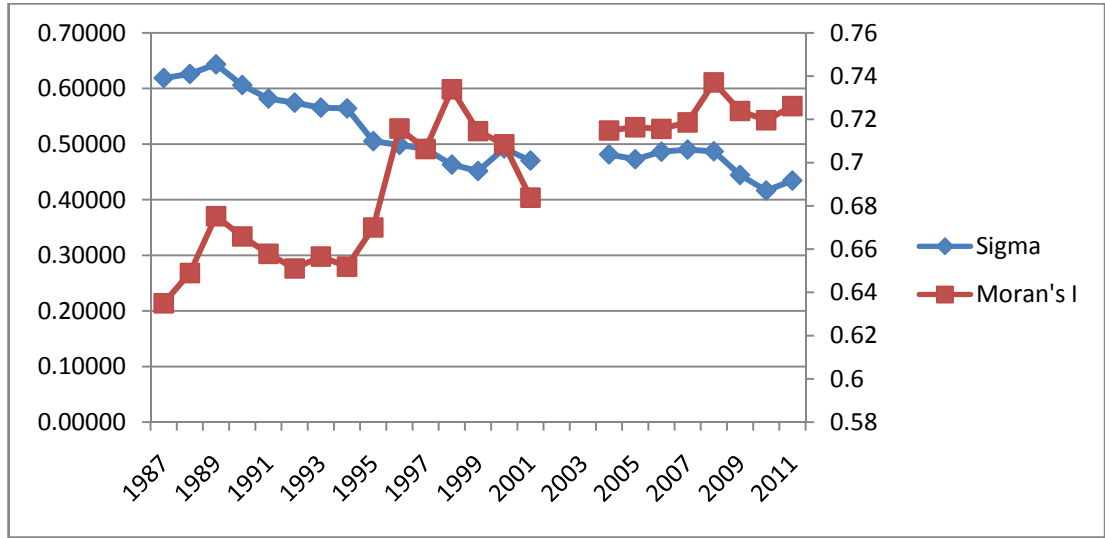
1929-2000 yılları arasında mekânsal bağımlılık ile bölgeler arası eşitsizlik ölçüleri arasında kuvvetli ilişki bulmuştur. Bu bağlamda mekânsal bağımlılık göstergesi olan Moran's I istatistik sonuçları ile daha önce hesaplanan eşitsizlik endeksleri Türkiye için Şekil 39 ve 40'da gösterilmiştir.

Şekil 39: Moran's I ve Theil (1987-2011)

Şekil 39'a göre Moran's I istatistiği ile Theil endeksi arasında zıt yönlü bir hareket söz konusudur. Moran's I istatistiğinin yükselmesi mekânsal bağımlılığın arttığını, Theil endeksinin aşağı yönlü bir hareket sergilemesi ise bölgeler arası gelir dağılımının daha adaletli gerçekleştiğini göstermektedir. Şekil 39'da görüldüğü gibi mekânsal bağlanım ile bölgesel gelir dağılımı arasında olumlu bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkiyi tam olarak sağlamlaştırmak amacıyla Moran's I ile Sigma yakınsama katsayılarının birlikte yer aldığı Şekil 40 oluşturulmuştur.

Şekil 40: Moran's I ve Sigma Yakınsama (1987-2011)

Sigma yakınsama katsayısının Moran's I ile olan grafiği özellikle mekânsal bağımlılık ile yakınsama süreci arasındaki ilişkiyi açıklaması bakımından önemlidir. Şekil 40'ta mekânsal bağımlılık arttıkça bölgeler arasında da bir yakınsama eğilimi gözlenmektedir. Bu etkileşim aynı zamanda yakınsama sürecinin mekânsal etkilere ne kadar duyarlı olduğuyla ilgili önsel bir bilgi sunmaktadır.

Yakınsama analizinin klasik ve mekânsal etkileri barındırdığı durumların topluca bir özeti için de aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 26: Yakınsama Parametreleri Tablosu

	Panel EKKY	Panel Sabit Etkiler	SAR	SEM
1987-2001 Koşulsuz Yakınsama	-0.091594 (-5.551474)	-0.354563 (-10.90078)	-0.11791 (-5.491990)	-0.241339 (-7.234583)
2004-2011 Koşulsuz Yakınsama	-0.093390 (-4.841443)	-0.386951 (-11.466172)	-	-0.447736 (-8.761860)
2004-2011 Koşullu Yakınsama (Gov'suz)	-	-	-0.166157 (-5.124202)	-
2004-2011 Koşullu Yakınsama (Gov'lu)	-0.320867 (-7.706662)	-0.779662 (-14.900334)	-0.166691 (-5.146016)	-

Tablo 26 elde edilen bütün yakınsama parametrelerini (β_i) özet olarak sunmaktadır. Mekânsal etkilerin varlığı durumunda bu etkileri dikkate almayan parametrelerin sapmalı ve tutarsız olduğu daha önce belirtilmişti. Yakınsama

analizinde kullanılan bütün denklemlerde mekânsal etki belirlenmiştir. Bu bağlamda özellikle panel sabit etkiler modelinden elde edilen β parametreleri olduğundan daha yüksek çıkmaktadır. 2004-2011 koşulsuz yakınsama modeli hariç diğer bütün modellerden elde edilen mekânsal β parametreleri Panel Sabit Etkiler modelinden düşüktür. Mekânsal etkiler göz önüne alındığında Türkiye’de 1987-2001 ve 2004-2011 yılları arasında bir mekânsal yakınsama vardır, ancak bu yakınsamanın hızı yanlış belirlenen modellerden daha düşüktür. Öte yandan bölgesel kamu harcamaları istatistiksel olarak anlamsız olduğu gibi yakınsama sürecinde de her hangi bir etki yaratmamaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye’de bölgeler arası gelir dağılım süreçleri hakkında doğru politikalar geliştirmek açısından yol gösterici olmaktadır.

SONUÇ

Türkiye’de bölgesel gelir dağılımı başta ekonomik olmak üzere, sosyal, politik ve kültürel açılardan derinlemesine inceleme gerektiren önemli bir konudur. Bu önem bölgesel gelir dağılımının düzenlenmesine yönelik olarak uygulanacak politikaların bölgesel, ulusal ve uluslararası etkileri bünyesinde barındırıyor olması nedeniyle daha da belirginleşmektedir. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımının politik içerik açısından çok yönlü, iktisat teorisi çalışmaları açısından çok boyutlu bir konu olduğu, bu nedenle de oldukça karmaşık niteliğe sahip olduğu ifade edilebilir.

Bölgesel gelirin oluşumuna, iktisadi ve politik etkileşimine ve ulusal gelirin bölgeler arasında yeniden dağılımına ilişkin bu karmaşık yapı, bölgesel gelir dağılımının teorik olarak incelenmesini de zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada da benzer kısıtlar bölgesel gelir dağılımının incelenmesinde sınırlayıcı etkiler yapmış, bu bağlamda bölgesel gelir dağılımının ağırlıkla ekonomik boyutu üzerinde durulması zorunluluğu doğmuştur.

Bölgesel gelir teorik olarak bir bölgeden elde edilen hâsılaya karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bölgesel gelir dağılımı konusunun temel analiz birimi “bölge” olmaktadır. Bu yüzden “bölge” kavramının iktisadi analize olanak verecek şekilde tanımlanması gerekmektedir. Literatürde “bölge” alanının tanımlanması için çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar iktisadi bakış açısıyla oluşturulabileceği gibi mimari bakış açılarıyla da oluşturulabilmektedir. Bu çalışmada iktisaden “bölge”den bahsedildiğinde, bölgelerin ekonomik gelişmişlik düzeyleri bir bölgeyi oluşturan temel ölçüt olarak alınmıştır. Öte yandan “bölge” kavramı, ilden büyük, ülkeden küçük bir mekânsal alana karşılık gelmektedir. Sadece ekonomik kriterlere göre bölgeyi tanımlamak ve sınıflandırmak, birbirine mekânsal olarak çok uzak noktalarda yer alan benzer ekonomik gelişmişlik seviyelerine sahip bölgelerin bir bölge olarak tanımlanmasına ve analizin anlamlılık düzeyinin olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir. Bu yüzden bölgenin kendi bileşenleri içindeki merkez-çevre ilişkisi, ayrıca bölgeler arasındaki komşuluk ilişkileri de “bölge” tanımlamasında göz önünde bulundurulmuştur. Böylelikle bu çalışmada hem iktisadi hem de mekânsal ilişkileri içeren bölge tanımları kullanılmıştır. Türkiye için 2002 yılında 4720 Sayılı bakanlar kurulu kararıyla alınan Düzey 2 bölge sınıflandırması

iktisadi ve mekânsal kriterleri karşılamaktadır. Bu nedenle bu çalışmada da Düzey 2 İktisadi Bölge Birim Sınıflaması (İBBS) kullanılmıştır.

Bölgesel gelir dağılımı konusunda “bölge”nin tanımlanmasının ardından karşılaşılan bir başka güçlük ise “gelir dağılımı” konusunun kendisinden kaynaklanmaktadır. Gelir dağılımı iktisadi literatürde genellikle kişisel, fonksiyonel ve sektörel gelir dağılımı olarak incelenmektedir. Kişisel gelir dağılımı bir ülkedeki hane halklarının ulusal gelirden aldığı paylara odaklanmaktadır. Fonksiyonel gelir dağılımı, kaynağını klasik iktisattan alan, üretim faktörlerinin gelirden aldıkları paya odaklanan bir yaklaşımdır. Sektörel gelir dağılımı ise ekonominin en temel üç sektörü olan, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin ulusal hâsıladan aldıkları payı incelemektedir.

İktisadi ekollerin her bir gelir dağılım türüne ilişkin olarak geliştirdiği çeşitli teoriler bulunmaktadır. Bu teoriler kabaca Klasik-Neoklasik ve Keynesyen bazlı teoriler olarak ikiye ayrılabilir. Klasik ve Neoklasik kökenli iktisat teorileri genellikle piyasa mekanizmasının optimum kaynak dağılımını ve etkinliği sağladığı savından hareketle herhangi bir gelir dağılım türü için aktif politika önermemekte, ama en nihayetinde piyasa mekanizması engelsiz işlediğinde gelir dağılımının da adilane bir şekilde gerçekleşeceğini iddia etmektedir.

Öte yandan Klasik ve Neoklasik öğretinin tersine ekonomiye devlet kanalıyla müdahale edilmesi gerektiğini öne süren Keynesyen temelli görüş ise piyasa mekanizmasının gelir dağılımını bozduğu durumlarda ikincil dağıtım mekanizmalarıyla kişisel, fonksiyonel ve sektörel gelir dağılımında düzeltmeler öngörmektedir. Gelir dağılımına ilişkin iki ana teorik eksen tartışmalar halen süregelmektedir. Öte yandan her iki ana yaklaşımda da bölgesel bazda gelir dağılımı konusu, diğer gelir dağılım türleri için geliştirilen teorilerin bölgesel ölçeğe uyarlanmasından ibarettir. Bu indirgemeci yaklaşım bölgesel gelir dağılımına ilişkin bazı dinamiklerin gözden kaçırılmasına ve bölgesel gelir dağılımı konusunun daha tali bir inceleme alanı konumunda kalmasına neden olmaktadır.

Bölgesel gelir dağılımı teorik olarak bir bölge içindeki kişisel, fonksiyonel ve sektörel gelir dağılımlarının karşılıklı etkileşime sahip olduğu bir süreçtir. Bölgesel gelir dağılımında yaşanacak bir iyileşme, ekonomik anlamda geri kalmış bölgelerdeki hanehalklarının durumlarında bir iyileşmeye, bölgenin üretim faktörleri

arasındaki gelir paylaşımında ve bölgedeki sektörlerin göreceli konumlarında da bir değişmeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda bölgesel gelir dağılımı teorisi diğer gelir dağılımı türlerinin bir bileşkesi haline gelmektedir.

Yine bölgesel gelir dağılımında bir değişme bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerde de bir değişimi ima etmektedir. Böylelikle bölgesel gelir dağılımı konusu hem bölgenin kendi içindeki hem de bölgelerin birbirleriyle olan karşılıklı iktisadi ilişkileri içermektedir. Burada karşılaşılan teorik ve pratik güçlükler bölgesel gelir dağılımı konusunun direkt olarak incelenmesini zorlaştırmakta, bölgesel gelirin dağılımına ilişkin teorik üretimi güçleştirmektedir. Bu çalışmada söz konusu eksiklikler göz önünde bulundurulmuş ve bölgesel gelir dağılımı hem bölgenin iç bileşenlerine, hem de bölgeler arası bileşenlerine yer verilerek değerlendirilmiştir.

Yukarıda da anlatıldığı gibi bölgesel gelir dağılımına ilişkin iki ana eksen (Klasik ve Keynesyen) bir teorik birikim olmamasına rağmen “bölge” perspektifi olan çalışmalar klasik iktisatçılardan günümüze kadar gelmiştir. İlk olarak Smith, Ricardo ve Marshall’ın çalışmalarında incelenen “rant”, “mekansal yoğunlaşma” gibi konular, ardından da bölge bilimine kaynaklık eden Von Thünen’in bir merkeze uzaklık ve bu uzaklığa göre getiri yaklaşımları hem “bölge” kavramının iktisadın içinde kendine özgü bir yer etmesini sağlamış, hem de “bölge” merkezli ekollerin teorik dayanaklarını oluşturmuştur. Böylelikle bölgesel gelir dağılımına ilişkin direkt olmasa da “bölge” bazlı bir teorik birikim oluşabilmiştir.

İktisat teorisinde bölgesel gelir dağılımını konu edinen teorik tartışmaların eksikliği büyüme ve kalkınma literatürlerinin alt dalları olan bölgesel büyüme ve bölgesel kalkınma yaklaşımlarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bölgesel büyüme teorileri 1980’lerin başlarına kadar ulusal büyüme teorilerinin bölgesel versiyonları olarak literatürde yerlerini almışlardır. Öte taraftan coğrafya bilimi ile iktisat biliminin sentezine dayalı “bölge bilimi”nin ortaya çıkışı, bölgesel büyüme modellerini önemli ölçüde etkilemiştir. İktisat teorisinde yaşanan yeni gelişmeler, mekânın da iktisadi analizin öznesi olduğu yeni yaklaşımların gelişmesine neden olmuştur. Yine kalkınma yaklaşımları da ilk olarak ülkeler arasındaki ekonomik bölgeselleşme eğilimlerine, ardından da dengeli ve dengesiz kalkınma tartışmaları bağlamında bölgeler arası kalkınmışlık farklılıklarına eğilerek bölgesel bir kalkınma yaklaşımı geliştirebilmişlerdir. Bütün bu süreçlerin sonunda Yeni Ekonomik

Coğrafya olarak anılan, bölge bilimi ile iktisadın sentezine dayalı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımından önce ortaya çıkan, fakat teorik olarak sadece iktisat ve coğrafyadan değil, aynı zamanda sosyoloji ve ekoloji gibi alanlardan da beslenen Ekonomik Coğrafya yaklaşımı ise Marksist kavramları da bünyesine katarak heterodoks bir yapıya evrilmiştir.

Bölgeyi araştırma konusunun öznesi yapan yaklaşımlar geliştirilirken bölgesel analize temel oluşturabilecek bir katkı ana akım iktisat teorisi haline gelen Neoklasik Büyüme Teorisinden gelmiştir. Neoklasik büyüme teorisi, bütün ekonomilerin kendi durağan durum dengesine doğru yol aldığını savlamıştır. Neoklasik büyümeyi savunan iktisatçılara göre bu durum özellikle bir ülkenin bölgeleri için daha geçerlidir. Literatürde yakınsama analizi olarak yer edinen bu yaklaşıma göre, bölgelerin büyüme süreçleri, onların belli bir hızda birbirlerine yakınsamalarıyla sonuçlanmaktadır. Ampirik olarak uygulamaya oldukça elverişli olan bu yaklaşım da literatürde çokça sınanmıştır. Öte yandan yakınsama yaklaşımının varlığını test etmeye yönelik yaklaşımların büyük çoğunluğu bölgeler arasında bir yakınsama ilişkisinin varlığını araştırırken her bir bölgeyi birbirinden bağımsız ekonomik birimler olarak alma hatasına düşmektedir. Bu tür bir yaklaşım, bölgelerin birbirleriyle olan karşılıklı iktisadi etkileşimlerini göz ardı etmektedir. Bu durumda elde edilen sonuçlar sapmalı ve tutarsız olmaktadır. Literatürdeki bu eksikliğe bir katkı mekânsal etkileşimleri de analize dâhil eden mekânsal ekonometrik yöntemlerden gelmiştir. Mekânsal etkileşimi sınavan, eğer mekânsal etkileşim varsa bu etkileşimi de hesaba katan uygulama yöntemleri bölgeler arasındaki yakınsama eğilimlerini açığa çıkarmada daha tutarlı sonuçlar verecektir.

Yakınsama hipotezi direkt olarak bölgesel gelir dağılımı ile ilişkili olmasa da içerdiği teorik öngörüler, bölgeler arasındaki yakınsama süreci ile bölgesel gelir dağılımı arasında bir bağ kurmaya izin vermektedir. Bölgeler arasındaki yakınsama hipotezinin varlığını, hızını ve süresini test etmek bölgeler arasındaki gelirin zamana göre seyri hakkında önsel bilgiler sunmaktadır. Eğer bölgeler arasında bir yakınsama eğilimi varsa, durağan durum dengesi etrafında bölgesel gelirler birbirlerine yakınsayacak, böylelikle bölgesel gelir dağılımı da daha eşitlikçi bir görünüm kazanacaktır.

Bu çalışmada da bölgesel gelir dağılımının tespiti açısından Türkiye'nin Düzey 2 bölgeleri arasında 1987-2001 ve 2004-2011 yılları için yakınsama analizi yapılmıştır. Öte yandan yukarıda ifade edilen eleştiriler çerçevesinde bölgeler arasındaki mekânsal bağımlılık ve bölgesel komşuluk gibi etkilere de yer verilerek daha gerçekçi sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de bölgeler arasındaki gelir farklılaşmasının kökenleri Osmanlı ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar gitmektedir. Bölgesel gelir bağlamında Osmanlı dönemine ait yeteri kadar istatistik bulunmamaktadır. Öte yandan Osmanlı üzerindeki ticaret yollarında bulunan bazı Anadolu kentlerinin iktisaden gelişmiş bölgeler arasında olduğu bilinmektedir. Cumhuriyet öncesinde Urfa'nın Halep'le olan ticari etkileşimi, anılan bölgelerde canlı bir iktisadi hayatın oluşmasına neden olmuştur. Yine 1913-1914 yıllarına ait derlenen istatistiklerden Osmanlı İmparatorluğu'nun elde ettiği hâsılanın yarısından fazlasının Anadolu topraklarında üretildiği bilinmektedir. Öte yandan 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde yaşanan toprak kayıpları, yüksek tarımsal hâsılaya sahip bölgelerin kaybına ve ulusal gelirden kayıplara yol açmış, ayrıca iktisaden birbirine pazar olmuş bölgeler arasındaki bağların da kopmasına neden olmuştur. Bu yüzden yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti iktisadi açıdan pek çok bölgesel sorunla baş etmek zorunda kalmıştır.

Cumhuriyetin kuruluş aşamasında iktisadi alanda izlenecek politikalara yön vermek ve ayrıca dünyaya da bu bağlamda bir mesaj vermek amacıyla İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiştir. İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlarda bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarına dair özel bir vurgu yapılmamıştır. Öte yandan tarım kesimini temsil eden çiftçi grubu kongrenin ana bileşenlerinden biri olmuştur. Cumhuriyetin bu kesime yönelik en büyük hamlesi Osmanlı'dan kalan Aşar vergisinin kaldırılması olmuştur. Aşar vergisinin kaldırılması özellikle kırsal kesimde bir rahatlama yaratmıştır.

Bölgesel gelir farklılıklarının Cumhuriyet döneminde kendisini ilk belli ettiği alan kır-kent farklılaşmasıdır. Kır ile ilişkin verilerden anlaşılan, savaş yorgunu ve yoksulu, topraksız veya geçimlik toprağa sahip köylü yığınlarının kırsal tabakalaşmaya hakim oluşudur. Anadolu kırsal kesiminde az sayıdaki geniş toprak sahipleri ile çok sayıdaki yoksul çiftçi arasındaki asimetrik toplumsal ilişki,

modernleşme iddiasındaki Genç Cumhuriyet yöneticilerinin ilgilenmeleri gereken bir takım sorunlar doğurmuştur. Bu bağlamda toprak reformu uzun yıllar boyunca politik gündemi işgal etmiştir. Toprak reformunun mülksüz çiftçiyi topraklandırarak şekilde uygulanması süreci ise politik dengelerce genellikle yozlaştırılmıştır. Bu bağlamda dengesiz tarımsal mülkiyet kuruluş yıllarından günümüze miras kalan bir olgu olmuştur.

Cumhuriyetin bölgesel sorunlarla karşılaşmasının ikinci aşaması bölgeler arasındaki ulaşım sorunu bağlamıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde Alman ve İngiliz emperyal devletleri tarafından inşa edilen demiryolları genellikle elde edilen tarımsal hâsılanın pazara ulaşımını sağlamak amacını taşımaktadır. Öte yandan Genç Cumhuriyetin ulaşım konusundaki öncelikli kaygısı ise güvenlik olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet döneminde inşa edilen demiryolu hatları ilk önce güvenli iç kesimlerde yer almıştır. Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında sanayileşme hamlesiyle, hammadde ve işlenecek fabrika arasında ulaşımın sağlanabilmesi için de demiryolu hatları döşenmiştir.

Bölgesel gelir dağılımı bağlamında kuruluş döneminin en somut adımı, kalkınma hamlesini gerçekleştirmek için kurulan kamu iktisadi teşekküllerinin yer seçimi konusudur. 1930-1950 yılları arasında kurulan, çeşitli basit sanayi dallarında yurtiçi üretimi artırmayı amaçlayan kamu iktisadi teşekküllerinin kuruluş yerlerinin, ilke olarak genellikle Anadolu sathına yayılması yönünde bir politika izlenmiştir. Bu politika, özellikle tarımsal üretimin yoğun olduğu kırsal bölgelerde istikrarlı bir talep düzeyi yaratarak, bölgelerin gelişmişliklerine olumlu katkı yapmayı amaçlamıştır. Öte yandan yer seçimi kararlarının iktisadi rasyonellikten uzak, salt askeri veya güvenlik kaygılarından arındırılmaması, bu politikanın etkinliğini azaltmıştır.

Cumhuriyet'in bölgesel iktisat politikası bağlamında etkisinin en fazla hissedildiği, dolayısıyla aynı zamanda bir bölgesel ve yerel kalkınma süreci için örnek teşkil edebileceği en önemli uygulama başkent'in İstanbul'dan Ankara'ya taşınması olmuştur. Ankara'nın başkent olarak seçilmesindeki başlıca amaçlardan birisi sermaye birikiminin Anadolu'da bir merkezden uyarılmasıdır. Yönetim fonksiyonlarının Ankara'da toplanması şehrin gelişmesini sağladığı gibi, ülkenin doğu batı aksında da bir kalkınma kutbu oluşmasını sağlamıştır. Cumhuriyet

öncesinde Ankara ve çevresinin ekonomik olarak önemsiz olduğu düşünüldüğünde bu politikanın sonuçları olmuştur denilebilir.

1950-1960 arası dönem Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği, iktisaden liberal politikaların uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde iktidarın dayandığı sınıf genellikle köylülük olmuştur. Bu bağlamda iktidar gücü, anılan dönemde kırsal kesimin kentlere bağlanmasına önem vermiş, özellikle de tarımsal alanda köklü bir dönüşüme yol açan, dış yardımlara dayalı tarımda traktör ithalat ve kullanımını artıracak düzenlemeleri hayata geçirmiştir. Bu politika, tarımsal alanda verimliliğin artmasına yol açmış, fakat diğer taraftan da toprak mülkiyetinde tekelleşme eğilimlerinin doğmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda topraksızlaşan yoksul köylü kitleleri kente göç etmeye başlamıştır.

1960'lı yıllar Türkiye'nin planlı kalkınma yıllarının başladığı dönem olmuştur. Bu yıllarda ülke büyümesi ve kalkınması başbakanlık bünyesinde kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nin yaptığı planlar çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Öte yandan bu dönemde kamu politikalarına yön veren DPT bürokratları bölgesel gelir dağılımı, bölgesel büyüme, bölgesel kalkınma ve en nihayetinde bölgesel planlamanın önemini yeterin kavrayamamış, bu konulara bilimsel bir perspektifle yaklaşamamıştır. Bu bağlamda da bölgesel konularda tutarlı bir uzun vadeli bakış açısı geliştirilememiştir. İlk iki Beş Yıllık Kalkınma Planı bölgesel bir perspektife sahipken Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda politik kaygılarla bütün "bölge" kelimeleri yerlerini "yöre" kelimesine bırakmıştır. Bu durum, kalkınma planlarının ve kalkınma bürokratlarının bölgesel gelişmeye yönelik yaklaşımları açısından bir fikir vermektedir. Her ne kadar sonraki planlarda bu yargı aşılsa da, bu sefer de kalkınma planlarının işlevsizleşmesi, uygulanmaması gibi sorunlar yaşanmış, bu bağlamda planlı kalkınma yılları, bölgeler arasındaki gelir farklılıklarını ortadan kaldıracak etkiler yaratamamıştır.

Bu çalışmada Türkiye'deki bölgesel gelir dağılımı eldeki veri setinin mümkün olabilen en geniş kullanımıyla analiz edilmeye çalışılmıştır. Türkiye'ye dair ulusal istatistik kaynağı olan, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı'na bağlı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'dan 1987-2001 yıllarına ait Kişi Başı Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (KBGSYİH) ve 2004-2011 yıllarına ait Kişi Başı Gayri Safi Katma Değer (KBGSKD) verileri çeşitli analizlere tabi tutulmuştur. Bu bağlamda ilk olarak bu

mevcut veri setleri, eş bölgeleri gösterebilmesi açısından tamamıyla Düzey 2 sınıflandırmasına uyarlanmıştır. Ardından elde edilen bu veriler bölgesel gelir dağılımını ölçmede eşitsizlik endeksleri olarak kullanılan Gini Endeksi, Theil Endeksi ve Varyans Katsayısı analizlerinde kullanılmıştır. Burada analizin açıklayıcılık gücünü artırmak adına söz konusu eşitsizlik endeksleri bölgeler arası ve bölge içi bileşenlerine ayrılmış, böylelikle eşitsizliğin asıl kaynağı araştırılmıştır.

Gini Endeksi sonuçlarına göre Türkiye'nin bölgeleri arasında 1987-2011 yılları arasında bölgesel gelir dağılımına ilişkin zayıf bir düzelme gözlemlenebilmektedir. Öte yandan verili eşitsizliğin büyük kısmının bölgenin kendi içinden değil bölgeler arasındaki gelir farklılıklarından kaynaklandığı görülmüştür. Toplam eşitsizlik ve bölgeler arası eşitsizlik eşanlı hareket etmektedir. Bu bağlamda Gini endeksinde bir bozulma, aslında bölgeler arasında gelir dağılımının daha adaletsiz hale geldiğinin bir göstergesi olmaktadır. Gini endeksi, eldeki düşük gelirli gözlemlerin sayıca çok olduğu durumlarda sıfıra yakın çıkarak verili eşitsizliği maskeleyebilmektedir. Türkiye'nin 26 bölgesinden büyük çoğunluğunun gelişmiş bölgeler dışındaki bölgeler olduğu düşünüldüğünde Gini endeksinden elde edilen bulguların diğer eşitsizlik endeksleriyle desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda diğer eşitsizlik endeksleri olan Theil Endeksi ve Varyans Katsayısı hesaplanmıştır.

Theil Endeks değerleri incelendiğinde bölgeler arasındaki eşitsizliğin zamana göre değişimi daha net gözlenebilmektedir. Theil endeksine göre 1987-2011 yıllarında bölgeler arasında gelir bağlamında yavaş bir düzelme gözlenmiş, yine bölgeler arasındaki eşitsizliğin asıl kaynağının bölgenin kendi içindeki eşitsizlik değil, bölgeler arasındaki eşitsizlik olduğu görülmüştür.

Varyans analizi sonuçları da Gini ve Theil endeksleriyle paralellik göstermektedir. Buna göre bölgeler arası gelir dağılımındaki bozukluğun esas kaynağı bölgenin kendi içindeki eşitsizlikten değil, bölgeler arasındaki eşitsizlikten kaynaklanmaktadır. Öte yandan Varyans analizinden elde edilen sonuçlar, büyüme süreçleriyle bölgesel gelir dağılımına ilişkin çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Buna göre ekonominin büyüme dönemlerinde varyans değerleri artmakta, bölgeler arasındaki gelir dağılımı farklılıkları büyümekte, ekonominin daraldığı 1994, 1999, 2001, 2009 yıllarında ise bölgeler arasındaki gelir farklılıklarında azalmalar meydana gelmektedir. Bu özellikle ulusal büyüme ve bölgesel gelir dağılımı açısından oldukça

ilginç bir bulgudur. Ulusal büyümenin art arda gerçekleştiği yıllarda bölgesel gelir dağılımı bozulmakta, ulusal büyümenin negatife döndüğü yıllarda ise bölgesel gelir dağılımında bir düzelme meydana gelmektedir. Bu durum, ulusal hasılanın bir ya da iki bölgede kümелendiği, diğer bölgelerde kayda değer bir iktisadi faaliyetin olmadığı durumlarda yaşanabilmektedir. Dolayısıyla varyans değerlerinin ulusal büyümeyle tezat teşkil etmesi bölgeler arasında güçlü bir negatif mekânsal otokorelasyonun varlığına ilişkin önsel bir bilgi sunmaktadır.

Hesaplanan eşitsizlik endeksleri bölgeler arasından bir mekânsal ilişkilene yer vermemekte, her bir bölgeyi bağımsız bir değişken olarak ele almaktadır. Öte yandan varyans değerlerinden elde edilen bulgular bölgelerin mekânsal konumlarının bölgesel gelir dağılımı açısından önemli etkiler taşıdığının göstergesi olmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada ilk olarak mekânsal etkinin varlığı Global Moran's I istatistiği yardımıyla saptanmış, ardından söz konusu mekânsal ilişkinin yönü Yerel Moran's I istatistiği yardımıyla incelenmiştir. 1987-2011 yılları arasında Türkiye'nin 26 Düzey 2 bölgesi için hesaplanan Global Moran's I istatistiği hem istatistiksel olarak anlamlı hem de zamanla yükselen pozitif değerler almıştır. Bu Türkiye'nin bölgeleri arasındaki anılan dönemde güçlü bir pozitif mekânsal otokorelasyon olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de bölgelerin birbirlerine olan komşuluk ilişkileri o bölgelerin gelirden aldıkları payı büyük ölçüde belirlemektedir.

Bu çerçevede, bir adım daha ileri gidilerek yine aynı dönemler için gelir kümelenmelerinin varlığı, Yerel Moran's I istatistiği ile incelenmiştir. Yerel Moran's I istatistiği bölgesel komşulukların gelir üzerindeki etki yönünü incelemeye olanak tanımaktadır. Bu bağlamda 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 ve 2011 yılları için hesaplanan ve haritada şekle dökülen Yerel Moran's I istatistiklerinde ülkedeki bölgesel bölünme net bir şekilde görülmüştür. Ülkenin batısında gelir olarak kendisi zenginleşirken komşusunu da zenginleştiren bölgeler, doğusunda ise kendisi fakirleşirken komşusunu da fakirleştiren bölgelerin varlığı net olarak anlaşılmaktadır. Bölgesel gelir bağlamında ülkenin doğu-batı aksında farklılaştığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla incelenen dönemde her ne kadar eşitsizlik endekslerine göre zayıf bir düzelme görünmüş olsa da doğu-batı arasındaki farklılaşmanın önemini koruduğu anlaşılmıştır.

Bu bağlamda elde edilen istatistiklerin sağladığı ön bilgileri daha sağlam bir ampirik temele bağlamak amacıyla, Türkiye'nin bölgeleri arasındaki gelir yakınsamasının varlığı araştırılmıştır. Yakınsama analizi neoklasik büyüme modelinin temel iddiasını ampirik alana taşıyan, literatürde de çokça sınanan bir analizdir. Neoklasik büyüme modelinin doğal bir sonucu olan yakınsama analizleri ölçeğe göre sabit ve üretim faktörlerine göre azalan getiriye esas almaktadır. Böylelikle başlangıçta daha düşük kişi başına gelire sahip olan bölgelerde emek ve sermayenin marjinal verimliliği, daha yüksek kişi başına gelire sahip olan bölgelerdeki emek ve sermayenin marjinal verimliliğine göre daha büyük olacağı için düşük gelirli bölgeler yüksek gelirli bölgelerden daha hızlı büyüyecektir. Bu bağlamda klasik yakınsama uygulamaları bölgelerin incelenen dönemdeki başlangıç ve bitiş yıllarını baz alarak yakınsamanın varlığını incelemektedirler. Bu tarz bir yaklaşım yakınsamanın incelendiği döneme ilişkin dönem içi hareketleri ihmal etmektedir. Bu yüzden sadece başlangıç ve bitiş yılları değil, eldeki veri setinin en geniş kullanımı çerçevesinde incelenen döneme ilişkin dönem içi veriler de hesaba katılmış ve buna uygun olan panel veri formatı kullanılmıştır. Öte yandan klasik yakınsama yaklaşımlarında incelenen veri setleri arasındaki mekânsal etkileşim genellikle dikkate alınmamakta, her bölge ya da ülke bağımsız bir ekonomik birim olarak alınmaktadır. Bu durum özellikle bir ülkenin farklı bölgeleri için uygulandığında gerçeklikle uyuşmayan bir takım sonuçlar elde edilebilmektedir. Bölgeler arasındaki büyüme süreçlerinde bölgelerin yakınlık ve komşuluk ilişkileri önemli bir belirleyici olabilmektedir. Bu yüzden mekânsal etkileri de dikkate alan yaklaşımlar kullanmak, yakınsama analizinden elde edilen sonuçları gerçekliğe bir adım daha yaklaştıracaktır.

Bu çalışmada bölgeler arasındaki yakınsama ilişkisi öncelikle mekânsal etkiler dikkate alınmadan incelenmiş, ardından mekânsal etkinin varlığı veri setine yapılan LM ve Dirençli LM testleriyle bulgulanmış, sonra da bu mekânsal etkileri içeren yöntemler kullanılarak en gerçekçi yakınsama sonuçları elde edilmiştir. Buna göre 1987-2001 yılları arasında elde edilen beta yakınsama katsayısı mekansal etkilerin olmadığı Panel Sabit Etkiler modelinde daha yüksek, yakınsama hızı daha yüksek ve yarı ömür daha düşükken, mekansal etkili optimum model olan SEM modelinde tam tersi şekilde beta yakınsama katsayısı daha düşük, yakınsama hızı

daha düşük, yarı ömür de daha uzun çıkmıştır. 2004-2011 koşulsuz yakınsama modelinde de mekânsal etkilerin dâhil edildiği SEM modelinden elde edilen β yakınsama parametresi daha yüksek, yakınsama hızı daha büyük ve yarı ömür daha düşük çıkmıştır. Ancak burada kullanılan yakınsama yaklaşımı olan koşulsuz yakınsama yaklaşımı, yakınsama denkleminde sadece bölgesel KBGSKD verisini içermekte, diğer yapısal değişkenleri regresyona dâhil etmemektedir. Bu çerçevede yapısal değişkenleri de içeren koşullu yakınsama modelleri oluşturularak bölgeler arasındaki yakınsama süreci mümkün olan diğer açıklayıcı değişkenlerle zenginleştirilmiştir. 2004-2011 yıllarına ait koşullu yakınsama modellerine göre elde edilen mekânsal β yakınsama parametreleri de mekânsal ilişkileri barındırmayan Panel Sabit Etkiler modelinden düşük bulunmuştur. Mekânsal etkiler göz önüne alındığında Türkiye’de 1987-2001 ve 2004-2011 yılları arasında bir mekânsal yakınsama olduğu, ancak bu yakınsamanın hızının mekânsal etkileri içermeden belirlenen modellerden daha düşük kaldığı anlaşılmıştır. Bu analizde her ne kadar bölgeler arasında yakınsama sürecinin varlığı neoklasik varsayımlar ve klasik ve mekânsal ekonometrik yöntemler çerçevesinde bulgularsa da yöntemi gerçeğe ulaştıran her adım (panel veri kullanılarak veri setindeki değişimlerin en geniş çerçevede kullanımı ve mekânsal etkileşimlerin dikkate alınması) β yakınsama katsayısını küçültmüş, yakınsama hızını yavaşlatmış ve bölgeler arasındaki eşitsizliklerin yarı yarıya azalması anlamına gelen yarı ömrü uzatmıştır. Nitekim 2004-2011 yılları arasında uygulanan koşullu yakınsama regresyonunda optimum model olarak seçilen SAR modeline göre bölgeler arasındaki eşitsizliklerin yarı yarıya azalma süresini veren yarı ömür 30 yıl olarak bulunmuştur. Türkiye’nin bölgeleri için değerlendirildiğinde bu sürenin oldukça uzun olduğu aşıkardır.

Türkiye’de bölgesel gelir dağılımı eşitsizliğini ortadan kaldırmak için uygulanan politikalarda kamu kesiminin önemli bir yer tuttuğu iddia edilmektedir. Bu yaklaşıma göre kamu yatırımları bölgesel gelir dağılımını düzeltici ve bölgesel gelir farklılıklarını azaltıcı şekilde yönlendirilmektedir. Ancak elde edilen analiz bulguları kamu yatırımlarının bölgeler arasındaki yakınsamayı istatistiksel olarak etkilemediği gibi, mekânsal bir etki de yaratmadığını ortaya koymuştur. Yani bölgesel kamu yatırımları gerçekleştirilirken bu yatırımların mekânsal etkileri ve etkinliği göz önünde bulundurulmamıştır. Devletin yüksek harcamaları ve uzun

zamana yaydığı GAP gibi bölgesel kalkınma projeleri de, beklenen bölgesel etkiyi yaratamamıştır. Böylelikle bölgesel bazda yapılan kamu yatırımlarının bölgesel yakınsama sürecine herhangi bir etkide bulunmadığı anlaşılmıştır.

Bu bulgular çerçevesinde bölgeler arasındaki gelir dağılımı dengesizliklerine ilişkin bazı politikalar önermek mümkündür. Öncelikle bölgesel gelir dağılımını daha adil bir hale getirmenin sadece piyasa dinamiklerine bırakılamayacak kadar önemli bir konu olduğu vurgulanmalıdır. Piyasa mekanizmasına yol gösteren teşvik ve muafiyet türünden bölgesel kamu politikalarının varlığı elbette önemlidir. Fakat piyasa mekanizmasının yetersiz kaldığı durumlarda bölgesel kamu yatırımları ivedilikle geri kalmış bölgelere yönlendirilmelidir.

Bölgesel kamu yatırımlarının miktarı kadar türü de bölgesel gelir dağılımının daha adil gerçekleşmesinde önemli bir rol oynayabilmektedir. Bu bağlamda bölgesel kamu yatırımlarının türünün bölgenin özgün koşullarını dikkate alacak şekilde belirlenmesi önem taşımaktadır. Bölgelerdeki sektörel kümelenmeleri dikkate alan, Marsallian anlamda pozitif dışsallık potansiyeli taşıyan bölgelerde kamu politikası daha çok yol gösterici ve özel sektörü teşvik edici şekilde uygulanabilir.

Öte yandan az gelişmişlik kısır döngüsünü kıramayan geri kalmış bölgelerde bölgenin içsel potansiyelinin hayata geçirilmesine dönük veya sermaye faktörünün serbest hareketini geri kalmış bölgelere yönlendirecek politikalarla beraber ekonomik hayata doğrudan ve aktif müdahale eden bölgesel ekonomi politikaları hayata geçirilmelidir. Nitekim üretim faktörlerinin uyarılmasına dayalı bölgesel teşvik politikaları zaman gecikmesine neden olmaktadır.

İkinci olarak bölgesel proje ve planlar gerçek anlamda bölgesel nitelikte tasarlanmalı, bölge planlaması yaklaşımı bilimsel bir temelle uygulanmalı, bölgesel politika ve planlar tek merkezde, bölgeye yabancı, yoğun teknokratik süreçlerle hayata geçirilmemelidir. Her bölgenin ihtiyaçlarını ve sosyo-ekonomik ve kültürel özgünlüklerini dikkate alan, yerel katılıma önem gösteren ve demokratik süreçlerin sürekli işletildiği dinamik bir bölgesel planlama geleneği oluşturulmalıdır. Bu bağlamda bölgesel kalkınmayı sağlamak için oluşturulan Bölgesel Kalkınma Ajansları yeniden yapılanarak bürokratik süreçlerden ve özerklik eksikliğinden arındırılmalıdır. Bölgesel politikalara ilişkin devlet geleneğinde yer alan bilim dışı çekinceler ortadan kaldırılmalı, bölgesel gelir dağılımını daha adaletli kılmak ve

bölgesel eşitsizlikleri gidermek için bilim ve teknolojinin elverdiği plan ve projeleri bölgesel bazda hayata geçirmek kamu gücünün öncelikli tercihi olmalıdır.

Öte yandan bölgelerin kendi iç dinamiklerinin hayata geçirilmesi bölgelerdeki alt yapı yatırımlarının varlığıyla yakından ilgilidir. Alt yapı yatırımlarının eksik olduğu bölgelerde yapılan kamu ve özel yatırımlar, beklenen bölgesel etkiyi yaratamamaktadırlar. Hatta kümelenmelerin getireceği pozitif dışsallıklar da kamusal malların sağladığı alt yapıya bağlı olmaktadır. Dolayısıyla bölgesel yatırımların ulaşım, eğitim ve sağlık gibi alt yapısal açıdan yetersiz olan bölgelere kaydırılması bölgesel gelir dağılımının daha adil gerçekleşmesinde önemli rol oynayacaktır.

Türkiye özelinde değerlendirildiğinde bölgesel gelir dağılımının daha eşitlikçi bir yapıya kavuşması, bölgesel büyüme ve kalkınma süreçlerinin yeterli seviyelere ulaşması, geri kalmış bölgelerin yoksulluk tuzağından kurtulması, sadece ekonomik açıdan değil aynı zamanda toplumsal barış ve ulusal iç huzuru açısından da mutlaka gerçekleştirilmesi gereken bir politik hedef olarak ön planda olmalıdır.

KAYNAKÇA

Altınbaş, S. Doğruel, F. Güneş, M. (2002). *Türkiye’de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmakta Olan İller Yaklaşımı Başarılı Mı?* content.csbs.utah.edu/~ehrbare/erc2002/pdf/P192.pdf (10.03.2014)

Anselin, L. (1988). *Spatial Econometrics: Methods And Models* (Vol. 4). New York: Springer.

Anselin, L. (1995). Local Indicators Of Spatial Association-LISA. *Geographical Analysis*. 27(2): 93-115.

Anselin, L. (2005). *Exploring Spatial Data With GeoDaTM: A Workbook*. Urbana.

Anselin, L. ve Bera, A. K. (1998). Spatial Dependence in Linear Regression Models With an Introduction To Spatial Econometrics. *Statistics Textbooks and Monographs*. 155: 237-290.

Arbia, G. (2006). *Spatial Econometrics: Statistical Foundations And Applications To Regional Convergence*. Springer

Arıcioglu, E. (2011). İktisat Teorisinde Unutulmuş Bir Kavram: “Mekân”. *Ekonomik Yaklaşım*. 22 (81): 17-44

Armstrong, H. ve Taylor, J. 2000. *Regional Economics and Policy*. Oxford: Blackwell Publishers.

Avcıoğlu, D. (1968). *Türkiye’nin Düzeni I*. İstanbul: Tekin Yayınevi

Barro, J.B. ve Martin, X.S (1992). Convergence. *The Journal of Political Economy*. 100(2): 223-251.

Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (2004). *Economic Growth*. Massachusettes: MIT Press. Cambridge.

Başkaya, F. (2001). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Yayınları.

Başkaya, F. (2007). *Paradigmanın İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Yayınları.

Başkaya, F. (2008). *Devletçilik: Bir İlke Nasıl Keşfedildi*. www.ozguruniversite.org (01.07.2009).

Bekele, G.W. (2007). *Agglomeration, Spatio-Economic Clustering and Competitive Performance: Methodological Approaches and Empirical Evidence from the U.S.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Morgantown: West Virginia University.

Bellu, G. ve Liberati, P. (2006). Decomposition of Income Inequality by Subgroups. *Policy Impacts on Inequality*. Module 052.

BGUS. (2013). *Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (2014-2023)*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Borts, G. H., & Stein, J. L. (1964). Economic Growth In A Free Market. (ss. 295-306). New York: Columbia University Press.

Boschma, R. ve Lambooy, J. G. (1999). Evolutionary Economics and Economic Geography. *Journal of Evolutionary Economics*. 9(4): 411-429.

Boschma, R. ve Martin, R. (2007). Editorial: Constructing An Evolutionary Economic Geography. *Journal of Economic Geography*. 7(5): 537-548.

Brakman, S., Garretsen, H. ve van Marrewijk, C. (2011). *The New Introduction to Geographical Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buharin, N. (2005). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Bağlam Yayınları

Capello, R. (2009). Space, Growth and Development. Editors R. Capello ve P. Nijkamp. *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (ss. 33-52). Cheltenham: Edward Elgar.

Cashin, P. ve Sahay, R. (1996). Regional Economic Growth And Convergence in India. *Finance and Development-English Edition*, 33(1): 49-52.

Cem, İ. (1977). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Combes, P. P., Mayer, T. ve Thisse, J. F. (2008). *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*. NJ: Princeton University Press.

Cruz, S. C. S. ve Teixeira, A. A. C. (2009). The Evolution of the Cluster Literature: Shedding Light on the Regional Studies-Regional Science Debate. *Regional Studies*. 44(9): 1263-88.

Çavdar, T. (1974). *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*. İstanbul: Köz Yayınları.

Dağ, D. ve Göktürk, A. (1993). GAP Yeniden Yapılanmalıdır. Diyarbakır: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

DİE. (1973). *Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Dinler, Z. (1998). *Bölgesel İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Doğruel, F. (2006). Türkiye’de Bölgesel Politikalar. Editör Ayda Eraydın. *Değişen Mekan*. (ss. 164-195). Ankara: Dost Yayınları.

DPT .(1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1967). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1972). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1984). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT. (2000a). *Doğu Anadolu Projesi Ana Planı*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT. (2000b). *Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT .(2006). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)*. Ankara: DPT Yayınları.

DPT. (2007). *Yeni Bölgesel Gelişme Politika ve Uygulamaları*. Ankara: DPT Yayınları.

Ekonomi Bakanlığı. (2013).Yeni Teşvik Sistemi.

http://www.ekonomi.gov.tr/upload/0AFD9A28-9141-E711-B0C8BC85C59FEBF4/web%20sayfas%C4%B1_tr.pdf (10.03.2014).

Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Elhorst, J. P. (2010). Applied Spatial Econometrics: Raising The Bar. *Spatial Economic Analysis*. 5(1): 9-28.
- Elhorst, J. P. (2012). Dynamic Spatial Panels: Models, Methods, And Inferences. *Journal of Geographical Systems*. 14(1): 5-28.
- Elhorst, J. P. (2014). Spatial Panel Data Models. In *Spatial Econometrics* (Pp. 37-93). Springer Berlin Heidelberg.
- Enright, M. (1990). *Geographic Concentration and Industrial Organization*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Cambridge: Harvard University The Graduate School of Arts and Sciences.
- Ercan, F. (2008). *Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme*. İstanbul: SAV Yayınları.
- Erkal, M. (1990). *Bölge Açısından Az Gelişmişlik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Erkan, H. (1988). *Sosyo-ekonomik Bölgesel Gelişme: Teorik ve Uygulamalı Bir Yaklaşım*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Filiztekin, A. (2008). *Türkiye’de Bölgesel Farklar ve Politikalar*. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Fujita N. (2007). Myrdal’s Theory of Cumulative Causation. *Evolutionary and Institutional Economics Review*. 3(2): 275-83.
- Fujita, M. ve Thisse, J. F. (2002). *Economics of Agglomeration: Cities, Industrial Location, and Regional Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fujita, M., Krugman, P. ve Venables, A. J. (1999). *The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade*. Cambridge: MIT Press.
- George, P. (1991). *Nüfus Coğrafyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Geray, C. (1989). Ülkenin Yönetsel Coğrafyası Gelişigüzel Değiştirilirken. *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*. 104: 3-19.

- Gezici, F. (2006). Türkiye’de Bölgeler Arası Farklılıkların Mekânsal Veri Analizi Yöntemiyle İncelenmesi. Editör Ayda Eraydın. *Değişen Mekân*. (ss. 382-397). Ankara: Dost Yayınları.
- Giddens, A. (2005). *Sosyoloji*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Han, E. ve Kaya, A.A. (2006). *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Harvey, D. (2010). *Sermaye Muamması*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2011). *Umut Mekanları*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2012). *Sermayenin Mekânları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2012). *Sermayenin Sınırları*. Ankara: Tan Yayınları.
- Hirschman, A.O. (2008). *Tutkular ve Çıkarlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Isard, W. 1956. *Location And Space Economy*. Cambridge Ma: Mıt Press, 1956.
- Islam, N. (1995). Growth Empirics: A Panel Data Approach. *The Quarterly Journal of Economics*. 110(4): 1127-1170.
- İba, Ş. (1998). *Ordu Devlet Siyaset*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Kara, M. (2008). Bölgesel Rekabet Edebilirlik Kavramı ve Bölgesel Kalkınma Politikalarına Yansımaları. (DPT Uzmanlık Tezi). Ankara: DPT Yayın No: 2774.
- Kaynak, M. (1988). *Ekonomik Kalkınma*. Ankara: Gazi Üniversitesi Ders Notları.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keleş, R. (2012). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Kepenek, Y ve Yentürk, N. (2005). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Yayınevi

- Keskin, N.E. (2009). *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. Ankara: Tan Yayınları.
- Keskinok, H. Ç. (2006). *Kentleşme Siyasaları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Krugman, P. (1991). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*. 99(3), 483-99.
- Krugman, P. (1998). *Development, Geography, and Economic Theory*. London: MIT Press.
- Krugman, P. (1998). What's New About The New Economic Geography?. *Oxford Review of Economic Policy*. 14(2): 7-17.
- Krugman, P. (1999). The Role of Geography in Development. *International REgional Science Review*. 22(2): 142-161.
- Kudat, A. Kılıçözlü, E.S. Karabıyık, E. Yalçın, İ. Ünverdi, S. (2006). Doğu ve Güneydoğu’nun Kalkınmasına Yatırım Politikaları. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler* (ss. 28-72). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Kum, M. (2011). İktisadın Yeni Coğrafi Açılımı: Yeni Ekonomik Coğrafya Yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2011(1): 235-255.
- Küçük, Y. (1978). *Planlama Kalkınma ve Türkiye*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Lakshmanan, T. R. ve Button, K. J. (2009). Institutions And Regional Development. Editör R. Capello ve P. Nijkamp. *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (ss. 443-461). Cheltenham: Edward Elgar.
- Lenin, V.I. (1995). *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. İstanbul: İnter Yayınları.
- LeSage, J., & Pace, R. K. (2009). *Introduction To Spatial Econometrics*. New York: CRC pres.

Lucas, R. E. (2004). The Industrial Revolution: Past and Future. *The Region (May)*, *Federal Reserve Bank of Minneapolis* (ss. 5-20).

Maier, G. ve Trippl, M. (2009). Location Allocation of Regional Growth. Editors R. Capello ve P. Nijkamp. *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (ss. 53-66). Cheltenham: Edward Elgar.

Mankiw, G.N. Romer, D. Weil, D.N. A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*. 107(2): 407-437

Marks, K. (2007). *Kapital I*. Ankara: Sol Yayınları.

Markusen, A. (1996). Sticky Places in Slippery Space: A Typology of Industrial Districts. *Economic Geography*. 72(3): 293-313.

Marshall, A. (1895) [1890]. *Principles of Economics*, 3. Basım, London: Macmillan and Co.

Martin, P. ve Ottaviano, G.I.P. (2001). Growth and Agglomeration. *International Economic Review*. 42(4): 947-968.

Martin, R. (1999). The New “Geographical Turn” in Economics: Some Critical Reflections. *Cambridge Journal of Economics*. 23: 65-91.

Martin, R. (1999). The New “Geographical Turn” in Economics: Some Critical Reflections. *Cambridge Journal of Economics*. 23: 65-91.

Martin, R. ve Sunley, P. (1998). Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development. *Economic Geography*. 74(3): 201-227.

Martin, R. ve Sunley, P. (2011). Conceptualizing Cluster Evolution: Beyond the Life Cycle Model. *Regional Studies*, 45(10): 1299-1318.

Massey, D. (1984). *Spatial Divisions of Labour: Social Structure and the Geography of Production*. London: Methuen.

McCan, P. ve Oort, F. (2009). Theories of Agglomeration and Regional Economic Growth: A Historical Review. Editors R. Capello ve P. Nijkamp. *Handbook of Regional Growth and Development Theories* (ss. 19-33). Cheltenham: Edward Elgar.

MGK .(1993). *Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri*. Ankara: Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayınları.

Mutlu, S. (2002). *Doğu Sorununun Kökenleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Myrdal, G. (1963) [1957]. *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London : Methuen & Co.

Nerlove, M. (1999). Properties Of Alternative Estimators Of Dynamic Panel Models: An Empirical Analysis Of Cross-Country Data For The Study Of Economic Growth. *Analysis Of Panels And Limited Dependent Variable Models*. Cambridge University Press, Cambridge. 136-170.

Nijkamp, P. ve Poot, J. (1998). Spatial Perspectives on New Theories of Economic Growth. *The Annals of Regional Science*. 32: 7-37.

OECD. (2009a). *How Regions Grow: Trends and Analyses*. http://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/how-regions-grow_9789264039469-en (10.03.2014).

OECD. (2009b). *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*. <http://www.oecd.org/gov/regional-policy/regionsmattereconomicrecoveryinnovationandsustainablegrowth.htm> (10.03.2014).

Okçuoğlu, İ. (1998). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*. İstanbul: Ceylan Yayınları.

OKP .(2013). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı .

ÖİK .(2000). *Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: DPT Yayınları .

- Özgür, E. M. (2010). *Bölgesel Kalkınma*. AÜ DTCF Coğrafya Bölümü Ders Notları.
- Peet, R. ve Hartwick, E. (2009). *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives*. Newyork: The Guilford Press.
- Pike, A. Pose, A.R. Tomaney, J. (2006). *Local and Regional Development*. Londra: Routledge Press.
- Pirili, M. U. (2011). Bölgesel Kalkınmada Kamu Yatırımlarının Rolü: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Ege Akademik Bakış*. 11(2): 309-324.
- Porter, M. (2010)[1998]. *Rekabet Üzerine*. İstanbul: Optimist Yayınları.
- Puga, D. (1999). The Rise and Fall of Regional Inequalities. *European Economic Review* .43: 303-34.
- Puga, D. ve Venables A.J. (1996). The Spread of Industry: Spatial Agglomeration in Economic Development. *Journal of Japanese and International Economies*. 10: 440-464.
- Reiner, T. A ve Wilson, R. H. (2002). Sovyet Kentinde Planlama ve Karar Alma Süreci: Rant, Toprak ve Kent Biçimi. *20. Yüzyıl Kenti* (ss. 173-214). Ankara: İmge Yayınları.
- Rey, S. J. (2004). Spatial Analysis Of Regional Income Inequality. *Spatially Integrated Social Science*. 280-299.
- Ricardo, D. (2008). Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roberts, M. ve Setterfield, M. (2010). Endogenous Regional Growth: A Critical Survey. Editors M. Setterfield. *Handbook of Alternative Theories of Economic Growth* (ss. 431-450). Cheltenham: Edward Elgar.
- Rozaliev, Y.N. (1978). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)*. Ankara: Onur Yayınları.

- Savaş, V. (1986). *Kalkınma Ekonomisi*. İstanbul: Beta Basım Dağıtım.
- Scott, A. J. (2000). Economic Geography: The Great Half-Century. Editors G. L. Clark, M. P. Feldman ve M. S. Gertler. *The Oxford Handbook of Economic Geography* (ss. 18-44). New York: Oxford University Press,.
- Seckler, D. ve Hartman, L.M. (1967). Toward the Application of Dynamic Growth Theory to Regions. *Journal of Regional Science*. 7(2): 167-173.
- SEGE .(2011). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Selim, R. (1995). Türkiye’de Kişisel Gelir Dağılımının Görünümü. *95-96 Petrol-İş Yıllığı* (ss. 375-386). İstanbul: Petrol-İş Yayınları.
- Sheppard, E. ve Barnes, T.J. (2003). *A Companion to Economic Geography*. Cornwall: Blackwell Publishing.
- Smith, A. (2008). *Milletlerin Zenginliği*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution To The Theory Of Economic Growth. *The Quarterly Journal Of Economics*. 70(1): 65-94.
- Sönmez, M. (2001). *Gelir Uçurumu*. İstanbul: Om Yayınları.
- Sönmez, M. (2012). *Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik*. Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Stilwell, F.J.B. (1980). *Bölgesel İktisat Politikası*. İstanbul: AK Yayınları Ltd. Şti.
- Stimson, R. Stough, R. Nijkamp, P. (2011). *Endogenous Regional Development*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Şenses, F. (2006). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şiriner, İ. Ve Doğru, Y. (2006). *Türkiye’de Büyümenin Ekonomi Politikası: 1980 Sonrası Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Tekeli, İ. (2010). *Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İ. (2010). *Türkiye’de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tezel, Y.S. (1982). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. Ankara: Yurt Yayınları.

Tickell, A. (2000). Finance and Localities. Editors G.L. Clark, M.P. Feldman, M.S.Gertler. *The Oxford Handbook of Economic Geography*. (ss.230-253). Oxford: Oxford University Press.

Timur, T. (1971). *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*. Ankara: Doğan Yayınları.

Timur, T. (1994). *Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tokgöz, E. (1976). *Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Tören, T. (2007). *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*. İstanbul: SAV Yayınları.

Tütengil, C.O. (1980). *Az Gelişmenin Sosyolojisi*. İstanbul: Ülken Yayınları.

Tütengil, C.O. (1983). *100 Soruda Kırsal Türkiye’nin Yapısı ve Sorunları*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

UDH. (2012). *Ulaşan ve Erişen Türkiye*. Ankara: Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı.

Uysal, Y. (2007). Gelir Dağılımı Türleri Arasındaki İlişkiler Bağlamında Gelir Dağılımının Düzenlenmesine Yönelik Öneriler. *DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(2): 248-292.

Venables, A.J. (1996). Equilibrium Locations Of Vertically Linked Industries. *International Economic Review*. 37: 341–59.

Von Thünen, J. H. (1826). *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg: Perthes.

Weber, A. (1929) [1909], *Alfred Weber's Theory of Location of Industries*, Çev: Carl. J. Friedrich, Chicago: University of Chicago Press.

Wilkinson, R. ve Pickett, K. (2010). *Su Terazisi*. İstanbul: Optimist Yayınları.

Yavan, N. (2007). Bölge Bilimi'nin Gelişiminde Coğrafyacıların Rolü. *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bölge Biliminde Yeni Yaklaşımlar Bildiriler Kitabı* (ss. 109-126), İTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü. İstanbul.

Yavan, N. (2012). Türkiye’de Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Belirleyicileri: Mekansal ve İstatistiksel Bir Analiz. *Coğrafi Bilimler Dergisi*.10 (1): 9-37.

Yeldan, E. (2010). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi.

Yeldan, E. Taşçı, K. Voyvoda, E. Özsan M.E. (2012). *Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Hangi Türkiye*. İstanbul: TÜRKONFED Yayınları.

Yenal, O. (2003). *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Yetkiner, H. (2013). *İktisadi Büyüme*. İEÜ Yayınlanmamış Ders Notları.

Yıldırım, İ. *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-195)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Zeren, F. (2010). Mekânsal Etkileşim Analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*.12(1): 18-39.

EKLER

EK 1: Düzey 2'yi Oluşturan Bölgeler ve Bölge Kodları

TR10	İstanbul
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
TR22	Balıkesir, Çanakkale
TR31	İzmir
TR32	Aydın, Denizli, Muğla
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
TR51	Ankara
TR52	Konya, Karaman
TR61	Antalya, Isparta, Burdur
TR62	Adana, Mersin
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt

EK 2: KÖY'ü Oluşturan İl ve İlçelerin Listesi

13.10.1998 Tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile Birinci Derecede KÖY Kapsamındaki İller (49 İl ve 2 İlçe)

1. Adıyaman	25. Kars
2. Ağrı	26. Kastamonu
3. Aksaray	27. Kırıkkale
4. Amasya	28. Kırşehir
5. Ardahan	29. Kilis
6. Artvin	30. Malatya
7. Bartın	31. Mardin
8. Batman	32. Muş
9. Bayburt	33. Nevşehir
10. Bingöl	34. Niğde
11. Bitlis	35. Ordu
12. Çankırı	36. Osmaniye
13. Çorum	37. Rize
14. Diyarbakır	38. Samsun
15. Elazığ	39. Siirt
16. Erzincan	40. Sinop
17. Erzurum	41. Sivas
18. Giresun	42. Şanlıurfa
19. Gümüşhane	43. Şırnak
20. Hakkari	44. Tokat
21. Iğdır	45. Trabzon
22. Kahramanmaraş	46. Tunceli
23. Karabük	47. Van
24. Karaman	48. Yozgat
	49. Zonguldak

İlçeler :
Bozcaada
Gökçeada

EK 3: SEGE Çerçevesinde Yeni Teşvik Sisteminden Faydalanan İller

SEGE 2011 6 BÖLGE

Birinci Bölge İlleri	İkinci Bölge İlleri	Üçüncü Bölge İlleri	Dördüncü Bölge İlleri	Beşinci Bölge İlleri	Altıncı Bölge İlleri
Ankara	Adana	Balıkesir	Afyonkarahisar	Adıyaman	Ağrı
Antalya	Aydın	Bilecik	Amasya	Aksaray	Ardahan
Bursa	Bolu	Burdur	Artvin	Bayburt	Batman
Eskişehir	Çanakkale	Gaziantep	Bartın	Çankırı	Bingöl
İstanbul	Denizli	Karabük	Çorum	Erzurum	Bitlis
İzmir	Edirne	Karaman	Düzce	Giresun	Diyarbakır
Kocaeli	Isparta	Manisa	Elazığ	Gümüşhane	Hakkari
Muğla	KAYSERİ	Mersin	Erzincan	Kahramanmaraş	Iğdır
	Kırkareli	Samsun	Hatay	Kilis	Kars
	Konya	Trabzon	Kastamonu	Niğde	Mardin
	Sakarya	Uşak	Kırıkkale	Ordu	Muş
	Tekirdağ	Zonguldak	Kırşehir	Osmaniye	Siirt
	Yalova		Kütahya	Sinop	Şanlıurfa
			Malatya	Tokat	Şırnak
			Nevşehir	Tunceli	Van
			Rize	YOZGAT	
			SIVAS		

EK 4: Düzey 2 Bölgelerinde Kurulan Kalkınma Ajansları Listesi

Düzey 2 Bölgesi	İller	Sorumlu Kalkınma Ajansı
TR10	İstanbul	İstanbul Kalkınma Ajansı
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	Trakya Kalkınma Ajansı
TR22	Balıkesir, Çanakkale	Güney Marmara Kalkınma Ajansı
TR31	İzmir	İzmir Kalkınma Ajansı
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	Güney Ege Kalkınma Ajansı
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	Zafer Kalkınma Ajansı
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı
TR51	Ankara	Ankara Kalkınma Ajansı
TR52	Konya, Karaman	Mevlana Kalkınma Ajansı
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı
TR62	Adana, Mersin	Çukurova Kalkınma Ajansı
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	Ahiler Kalkınma Ajansı
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	Orta Anadolu Kalkınma Ajansı
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	Serhat Kalkınma Ajansı
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	Fırat Kalkınma Ajansı
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	İpekyolu Kalkınma Ajansı
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	Karacadağ Kalkınma Ajansı
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	Dicle Kalkınma Ajansı